

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI

IMOM BUXORIY XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI

IMOM BUXORIY SABOQLARI

3/2024

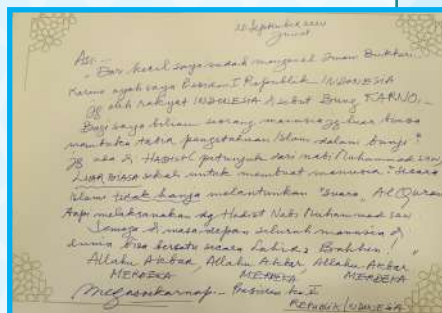
№3
2024

IMOM BUXORIY SABOQLARI

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markaziga Indoneziya Respublikasining beshinchi Prezidenti, Milliy tadqiqot va innovatsiya agentligi Boshqaruvchilar kengashi Raisi **Megavati Sukarnoputri** xonim rahbarligidagi delegatsiya tashrif buyurdi.

Batafsil **BUKHARI.UZ** saytida

TAHRIR HAY'ATI

- **Akmal SAIDOV** – yuridik fanlari doktori, akademik
- **Shayx Nuriddin XOLIQAQAZAR** – O'zbekiston musulmonlari idorasi raisi, muftiy
- **Firdavs ABDUXOLIQOV** – Islom sivilizatsiyasi markazi direktori, san'atshunoslik fanlari doktori
- **Davronbek MAXSUDOV** – tarix fanlari doktori, professor
- **Ahadjon HASANOV** – tarix fanlari doktori, professor
- **Bahrom ABDUHALIMOV** – tarix fanlari doktori, professor
- **Baxtiyor TURAYEV** – falsafa fanlari doktori, professor
- **Baxtiyor KARIMOV** – falsafa fanlari doktori, professor
- **Ilhom SAIDOV** – tarix fanlari doktori, professor
- **Zohidjon ISLOMOV** – filologiya fanlari doktori, professor
- **Zohidullo MINAVVAROV** – siyosiy fanlar doktori, professor
- **Jamoliddin KARIMOV** – tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori
- **Nodirjon ABDULAHATOV** – tarix fanlari doktori
- **O'ktambek SULTONOV** – tarix fanlari doktori
- **Baxtiyor ERGASHEV** – tarix fanlari doktori
- **Amriddin BERDIMURODOV** – tarix fanlari nomzodi
- **Sarvar ABDULLAYEV** – falsafa fanlari nomzodi, dotsent
- **Otabek MUHAMMADIYEV** – tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, katta ilmiy xodim

- **Ashirbek MO'MINOV** – tarix fanlari doktori, professor (L.N. Gumilev nomidagi Yevroosiyo milliy universiteti)
- **Devin DeWeese** – Indiana universiteti professori, yozuvchi (AQSH)
- **So'nmez KUTLU** – Anqara universiteti professori, ilohiyotchi (Turkiya)
- **Ingeborg BALDAUF** – Humboldt nomidagi Berlin universiteti professori (Germaniya)

IBXITM Ilmiy kengashining 2024-yil 10-sentabrda 8-sonli yig'ilish qarori bilan nashrga tavsiya qilindi.

MUASSIS:

O'zbekiston Respublikasi
Vazirlar Mahkamasi huzuridagi
**IMOM BUXORIY XALQARO
ILMIY-TADQIQOT MARKAZI**

Bosh muharrir:
Shovosil ZIYODOV

Muharrir o'rinbosarlari:
**Otabek MUHAMMADIYEV,
Sanjarbek DJUMANOV**

Musahhihlar:
**Anvar BOBOYEV,
Asliddin MUSTAFOYEV**

Sahifalovchi-dizayner:
Muhammadiqbol SHUKUROV

**Azim ZOYIROV,
Rustam MAHMUDOV**
olgan suratlardan foydalanildi.

**Jurnal O'zbekiston
Respublikasi Vazirlar
Mahkamasi huzuridagi
Oliy attestatsiya
komissiyasining ilmiy
jurnallar ro'yxatiga kiritilgan.**

**Maqolada keltirilgan
ma'lumotlar uchun
muallif mas'ul.**

MUNDARIJA (2024/3)

Шовосил ЗИЁДОВ. Имом Бухорий мероси ва миллий кадриятларимиз уйғунлиги.....3
Sheikh Nuriddin KHOLIKNAZAR. Key phases in the evolution of fiqh and the fatwa system.....6

ВАТАНИМИЗ ТАРИХИ

Отабек МУҲАММАДИЕВ. Имом Доримийнинг Мовароуннаҳр ҳадис илми ривожда тутган ўрни.....8
Farxodjon ISMATULLAYEV. Xalqaro munosabatlar tizimida Samarqand shahrining o‘rni.....13
Муҳаммадихон БУЗРУКОВ. Самарқанд давлат университетида сақланаётган энг қадимги қўлёзма асарларнинг қоғоз таркиби хусусида.....16
Sunnatullo MUXIDDINOV. Samarqand ma’rifatparvarlarining Turkiston milliy matbuotini shakllanishidagi o‘rni.....20
Suxrob ERGASHEV. XX asr 20-yillarida O‘zbekiston ta’lim tizimi tarixshunosligi.....25
Исломбек АБДУХАМИДОВ. Ўзбекистон аҳолисининг Корея республикасидаги меҳнат мухожирлиги тарихи.....29
Шерқўзи АБДУЛЛОЕВ. Ўзбекистон тараққиётининг янги даври арафасида таълим тизимидаги вазият....34
Farrux FAYZIYEV. O‘zbekistonda nogironlar sporti.....38
Sherzod TO‘RAYEV. Janubiy O‘zbekiston aholisining ko‘chma turar joylari tahlili.....41
Mohinur MAMATHALILOVA. Farg‘ona vodiysining islomgacha bo‘lgan davrda o‘lkadagi diniy-ijtimoiy hayotning o‘ziga xos xususiyatlari.....46

АЖДОДЛАР ИЛМИЙ МЕРОСИ

Шукурилло УМАРОВ. Буюк муҳаддис Имом Бухорийнинг оиласи бўлганми?.....50
Соатмурод ПРИМОВ. Ақида илмининг тадвин қилинишига таъсир кўрсатган омиллар.....53

Қодирхон МАҲМУДОВ. Ҳадис илмининг Ибн Ҳиббон давригача ривожланиш босқичлари.....56
Ҳошимжон НИЗОМИДДИНОВ. Ихтилофли Ҳадисларнинг Анвар Шоҳ Кашмирий талқинидаги ечими.....61

НОДИР МАНБАЛАР

Шаҳзод ИСЛОМОВ. “Ат-Тарихус сағир” асари ҳадис ровийлари тарихини ўрганишга оид муҳим манба.....65
Barot AMONOV. Badruddin Ayniyning ma’naviy merosi va hadis ilmiga oid asarlari tahlil.....68
Abduqahhor RAXMONOV. “Siyosatnoma” an’anasi va Abu Yusufning Horun ar-Rashidga tavsiyalari.....74
Тоҳир ЭВАДУЛЛАЕВ. Саффор Бухорийнинг “Талхисул адилла” ва Умар Насафийнинг “Ақоид” асарлари қиёсий таҳлили.....78
Отабек БАХРИЕВ. Абдулхай Лакнавийнинг фикҳий масалаларга оид асарлари.....83
Sevara KARIMOVA. Manbalar asosida “Basmala”ning qiyosiy tahlili.....86
Sardor QUVONOV. Tasavvufning ma’naviy boyligi (Mavlono Orif Deggaroniy faoliyati misolida).....91

ИСЛОМ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Жамшид АЛИЕВ. Идлиб (Сурия)нинг экстремизм марказига айланиши сабаблари.....96

ИЖТИМОИЙ ИНСТИТУТ

Ўктам ШАКАРОВ. Ижобий ахлоқий муҳитни ташкил этишда меҳнатдан қониқиш ҳиссини таъминлаш параметрлари.....101
Акбар ЭШМУРОДОВ. Миллий тараққиётни таъминлашда миллий рухнинг ўрни ва аҳамияти....106
Fazliddin QODIROV. Shaxs fuqarolik madaniyatini shakllantiruvchi shart-sharoitlar.....110

Shohruh JUMAYEV. Farg‘ona viloyatidagi noislomiy diniy jamoalarning konfessional manzarasi.....114

Sirojiddin ABDUVOITOV. Zamonaviy xalqaro munosabatlar transformatsiyasini o‘rganishning metodologik asoslari.....117

ФАЛСАФИЙ МУШОҲАДАЛАР

Илҳом РИЗАЕВ. Шарқ ва Ғарб алломалари қарашларида ўз-ўзини ташкиллаштириш концепцияси.....120

Habibullo SADIBAQOSEV. Sharq mamlakatlarining xalqaro xavfsizlik borasidagi nazariy qarash va yondashuvlari.....125

G‘ayrat BABAXOLOV. Aholi ishbilarmonlik tafakkurini rivojlantirishda iqtisodiy xulq-atvorning o‘rni.....130

Баходир РАХМАНОВ. Мирзо Улуғбек ва унинг Самарқанд академияси маънавий меросида синергетик методологиянинг эвристик томонлари..133

Jaxongir PULATOV. Yangi O‘zbekistonning barqaror rivojlanish tendensiyalari va ularning ilmiy-nazariy asoslar.....139

Ravshonbek SAUROV. Rivojlangan xorij davlatlarida demokratiya va demokratizm prinsipi (falsafiy – kratologik yondashuvlar).....142

ЁШЛАР – КЕЛАЖАГИМИЗ

Жамшид ШОНАЗАРОВ. Жадидлар ғояси ва Янги Ўзбекистон стратегиясидаги уйғунлик.....145

БИР ҲАДИС ШАРҲИ

Кишиларга озор бермаслик.....149

Имон ҳаловати.....150

ШОВОСИЛ ЗИЁДОВ

*Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори,
т.ф.д., профессор*

ИМОМ БУХОРИЙ МЕРОСИ ВА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗ УЙҒУНЛИГИ

Боболарни эъзозлаш азалий миллий қадриятимиздир. Агар боболаримиз бутун дунё манфаатлари учун хизмат қилган, уларнинг даҳосидан инсоният фойдаланаётган бўлса, бундай буюк шахслардан нафақат фахрланиш, балки уларга муносиб авлод бўлишга интилишимиз лозим. Бунинг учун, энг аввало, уларнинг мақсад-муддаолари ва кашфиётлари моҳиятини чуқур англаб етишимиз, илмий ютуқларини замонавий талаблар нуктаи назаридан ривожлантиришимиз зарур. Бундан ташқари, янги кашфиётларни амалга оширишимиз ҳамда боболаримиз даҳосини дунёга тарғиб қилишимиз лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 27 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари” тўғрисидаги Қарори бевосита ана шу вазифаларни амалга ошириш мақсадида қабул қилинган.

Алломаларимиз нафақат дунёвий фанлар соҳасида, балки эътиқод ва диний илм соҳасида ҳам минг йиллар мобайнида дунё мусулмонларига устозлик қилган. Бу ҳақда буюк исломшунослар “Ислом дини Арабистонда шаклланган бўлса, Мовароуннаҳрда камолга етган” деган фикрни айтади. Ҳақиқатдан ҳам, ҳадис илмида пешқадам алломалар Имом Бухорий, Имом Доримий, Имом Термизий, Имом Насоий, калом илмида Имом Мотуридий, Абу Муин Насафий, Абу Лайс Самарқандий каби етук уламолар ислом дини тараққиёти борасида улкан ишларни амалга оширган. Шунингдек, улар бу диндаги бағрикенглик, инсонпарварлик, маърифатпарварлик ғояларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиб, ислом динининг маърифий йўналиши раънақида салмоқли ўрин эгаллаган.

Самарқандда Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг ташкил этилиши бир томондан исломшунослик йўналишидаги тадқиқотларнинг юртимизда янада тараққий этишига сабаб бўлса, иккинчи томондан, исломшунос олимларимизнинг жаҳондаги шу соҳага ихтисослашган марказлар тадқиқотчи олимлари билан ҳамкорлиги ривожланади деб ўйлаймиз.

Маълумки, бугунги геосиёсий жараёнлар фаоллашган, жаҳон миқёсида миллий манфаатлар учун кураш кескинлашган даврда айрим носоғлом кучлар ислом динидан ўзининг тор геополитик мақсадларини қондириш йўлида фойдаланишга уринмоқда. Бу борада улар кўпчиликнинг ислом дини ва унинг асл моҳияти ҳақидаги билими етарли даражада эмаслигидан фойдаланиб, исломни тажовузкор, шафқатсиз ва агрессив куч сифатида кўрсатишга интилмоқда. Улар бу мақсадни амалга ошириш учун ислом дини бўйича билими саёз, соддадил ва ишонувчан мусулмон ёшларидан ҳам фойдаланмоқда. Бундай оқимларнинг ҳалокатли йўли асл ислом дини табиатига хос эмаслигини Имом Мотуридий асослаб берган, ундан кейин эса алломанинг шогирди Абу Муин Насафий жамоатчиликка изоҳлаб берган. Хуллас, юртимиздан етишиб чиққан алломалар жангари оқимлар йўли исломга зид экани ҳақида халқни ўз вақтида огоҳлантирган. Бундай асарлар ҳозирги замон жиҳодчиларининг ғоявий йўлига зарба берувчи қўлланма бўлиб хизмат қилиши мумкин. Марказ олимлари юқоридаги ҳолатдан келиб чиқиб, алломаларимизнинг ана шундай асарларини ҳам ўзбек тилига таржима қилишни ўз олдига мақсад қилган.

Бу йўлда ҳам хорижий олимлар билан ҳамкорлик яхши натижалар бериши мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Марказда хорижлик олимлар билан бевосита ва билвосита мулоқот олиб боришга кенг имконият яратилди. Бир томондан Марказда ташкил этиладиган халқаро анжуманларда хорижлик олимлар ҳам келиб маъруза қилса, иккинчи томондан юртимиз олимлари ҳам марказ тавсияси билан чет элда ўтказиладиган илмий анжуманларда иштирок этмоқда.

Марказда бир неча йўналишда тадқиқот ишларини олиб бориш режалаштирилган. Бунда, энг аввало, ҳадисшунослик йўналишини кўрсатишимиз мумкин. Бу борада Марказий Осиёда катта тажриба тўпланган. Муҳаддислар ҳадисларни ўрганиш, уларнинг санади ва саҳиҳлигини аниқлаш бўйича ўзига хос тажриба тўплаган. Бу тажриба кейинги 200 йил ичида йўқотилди. Чунки мустамлакачилик даврида ҳадисшунослик тажрибалари йўқотилган, кучли

этикодга эга айрим мусулмонлар эса тафсир ва шарият асосларини ўрганиш билангина чегараланиб қолган эди. Марказ тадқиқотчилари олдида йўқотилган ҳадисшунослик тажрибаси ва анъаналарини тиклашдек масъулиятли вазифа турибди. Бу вазифани адо этиш учун халқаро тажрибадан фойдаланиш лозим. Бу бўйича ходимларимизни ҳадисшунослик соҳасида катта тажрибага эга мамлакатларга илмий стажировкага юбориш, халқаро семинар, давра суҳбатлари, конференция ва симпозиумлар ўтказишга тўғри келади.

Марказда ҳадисшунослик билан бир қаторда, қуръоншунослик, тафсиршунослик, тасаввуф йўналишларида ҳам тадқиқот олиб борилади. Бу иш тадқиқотчилардан араб тили қоидаларидан яхши хабардор бўлишни талаб қилади. Шу сабабли илмий ходимларга араб тили қоидалари бўйича дарслар ташкил этилади. Тадқиқотчилар исломшунослик соҳасидаги изланишларни муваффақиятли амалга ошириши учун уларни юртимиз тарихи, манбашунослик, мантиқ ва фалсафа фанлари соҳасидаги билимларини ҳам чуқурлаштиришга тўғри келади.

Олимларимизга илмий тадқиқот методологияси бўйича қўшимча машғулотлар ташкил этиш тадқиқотлар сифатини янада оширган бўлар эди. Марказ олимлари тўплаган тажрибалар асосида илмий мақола, монография ва илмий ишлар тўпламлари нашр этилади. Марказда тадқиқот натижалари “Имом Бухорий сабоқлари” номли илмий журналимизда ўзбек, рус, инглиз ва араб тилларида эълон қилиб борилади.

Ҳадис илми ривожига бекиёс ҳисса қўшган ватандошимиз Имом Бухорий ва бошқа мутафаккирларнинг улкан илмий меросини ўрганиш бўйича тизимли ишлар амалга оширилмоқда. Марказ илмий ходимлари томонидан 100 дан зиёд илмий мақолалар маҳаллий ва хорижий нашрларда эълон қилинди. Марказ нашриётидан илмий ходимлар ва бошқа муаллифлар томонидан 50 дан зиёд илмий-оммабоп китоб, рисола ва альбомлар нашр этилди. Жумладан, “Самарқандлик алломалар”, “Имом Бухорий таърифи”, “Исломда болалар одоби”, “Қўлёзмалар каталоги” ва “Имом Бухорий мажмуаси китоб-альбоми” каби китоблар нашрдан чиқди. Диний ақидапарастлик, мутаассиблик, экстремизм, миссионерлик, сохта тариқатлар ва жамоалар мақсадлари, ғоявий-ақидавий негизлари, замонавий кўринишлари ва фаолият услубларини ўрганиш ва уларга қарши курашнинг илмий-маърифий асосларига бағишланган Олимхон Исахон ўғлининг “Ҳақиқат ниқобидаги ёлғон”,

Доктор Имоуддин Хийтийнинг “ИШИДнинг ботил даъволарига раддиялар” (таржима ва изоҳлар муаллифи А.Хофий) китоблари нашрдан чиқди ва халқимизга етказилди.

Умид қиламизки, бунёд этилаётган ушбу марказ дунё микёсида муқаддас динимиз обрўсини сақлаш, исломнинг тинчликпарварлик ва инсонпарварлик моҳиятини кенг жамоатчиликка етказиш, буюк бобокалонларимизнинг ўлмас маънавий меросини юзага чиқариш, уни бутун инсоният мулкига айлантириш, ўсиб келаётган ёшларни Она Ватанга садоқат руҳида тарбиялаш, динимиз шаънини булгаётган бузғунчи кучларнинг вайронкор фаолиятини маърифий йўл билан жиловлаш ва бу йўлда жаҳоннинг тинчликсевар кучларини ғоявий бирлаштиришга хизмат қилади.

Бундан ташқари, хориждаги илмий муассасалар билан ҳамкорлик ўрнатишга алоҳида эътибор берилмоқда. Илмий-тадқиқотлар йўналишида халқаро ҳамкорлик географияси йил сайин кенгайиб бормоқда. 2022 йилда Марказ Малайзия Ислом университети ва Туркиянинг Памуккале университети билан англашув меморандумини имзолади. Бу билан унинг хорижий ҳамкорлари сони 35 тага етди.

Англашув меморандумларидаги асосий бандлар қўшма илмий тадқиқотлар ташкил қилиш, биргаликда турли мавзуларда семинар, конференция ва симпозиумлар ўтказишни назарда тутди. Шундан келиб чиққан ҳолда, давомли равишда турли тадбирлар бўлиб ўтмоқда. Хусусан, 2023 йилда Малайзия миллий университети ҳузуридаги Ислом цивилизацияси институти, Ислом ҳамкорлик ташкилотининг Ислом тарихи, санъати ва маданиятини тадқиқ қилиш маркази (IRCICA), Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ислом ташкилоти (ISESCO), Туркиянинг Мармара, АҚШнинг Мичиган, Мисрнинг Ал-Азҳар университетлари билан ҳамкорликда “Шарқ алломаларининг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси”, “Мусулмон олимларининг жаҳон тараққиётига қўшган ҳиссаси”, “Аҳмад ибн Ҳафс Кабир Бухорий мероси ва унинг илк Шарқ Ренессанси ва ислом фалсафаси илмий-назарий асосларини яратишдаги ўрни ва аҳамияти”, “Мотуридийлик таълимоти ва ҳозирги замон”, “Ўзбекистонда фалсафа тарихи мактаби ва Учинчи Ренессанс”, “Имом Бухорий – муҳаддислар султони”, “Имом Абу Мансур Мотуридий фаолияти ва мотуридия ақидавий мазҳаби”, “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш ва тадқиқ этиш тизимини такомиллаштириш масалалари” каби мавзуларда 8 та халқаро илмий-амалий анжуман ташкил этилди.

Буюк Британиядаги “Ал-Фурқон” ислом мероси фонди, Оксфорд ислом тадқиқотлари маркази, Германиянинг Гамбург университети ҳузуридаги Осиё-Африка тадқиқотлари институти, Франциянинг Париж-Сорбонна-Пантеон университети, Франция миллий тадқиқотлар маркази, АҚШнинг Индиана университети, Малайзия халқаро ислом университети билан ҳамкорликда “Зарафшон воҳаси тарихи ва маданияти” мавзусида 10 та халқаро илмий семинар ўтказилди. “Тинчлик учун педагогика” дастури доирасида АҚШ Тинчлик институти билан биргаликда “Стратегик режалаштириш ва татбиқ этиш” мавзусида 3-семинар-тренинг ташкиллаштирилди.

Хорижда ҳам қўшма тадбирлар ўтказилмоқда. Хусусан, Марказ ташаббуси билан Швейцариянинг Базель университети, Туркия илмий-тадқиқот марказлари, Италия ва Бирлашган Араб Амирликларида “Имом Бухорий асарлари мисолида ислом санъати”, “Ислом хаттотлиги”, “Қуръони каримнинг Ўзбекистон фондларида сақланаётган қадимий нусхалари” каби мавзуларда жами 6 та халқаро кўргазма, ислом амалий санъати турлари бўйича “Мовароуннаҳрда китобат маданияти” деб номланган фестиваль ва савдо ярмаркаси ташкил этилди.

Буюк Британиянинг Лондон ислом маданияти марказида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан нашр қилинган китоблар тақдимути, “Ал-Фурқон” ислом мероси фондида “Қўлёзмаларни тадқиқ этиш ва каталоглаштиришнинг аҳамияти мавзусида” давра суҳбати бўлиб ўтди.

Германиянинг Фрайбург университетида “Таъвилотул Қуръон” асарининг ўзбек тилига таржима қилинган 29-30-жузлари, “Саҳиҳул Бухорий шарҳи” китобининг тақдимути ўтказилди.

Марказнинг 3 нафар илмий ходими Туркия Қўлёзма асарлар Бош бошқармаси китоб шифохонаси ва архив ишлари бўлимида қўлёзма ва тошбосмаларни сақлаш ва реставрация қилиш бўйича малака оширди. Бундан ташқари, 4 нафар илмий ходим Анқара шаҳридаги Ислом тафаккури институтида араб тили, замонавий фикҳ масалалари, илоҳиёт, ақида, ҳадис ва тасаввуф илми йўналишларида ташкил этилган 1 ойлик малака ошириш курсларида ўқиб келди. 2 нафар илмий ходим Памуккале университетининг Исломий илмлар институтида ташкил этилган 2 ҳафталик малака ошириш курсини тамомлади. Бир нафар илмий ходим Буюк Британиянинг Оксфорд ислом тадқиқотлари марказида 5 ойлик илмий малака ошириш курсини ўтаб келди.

Марказ вакиллари Туркиянинг Истанбул шаҳрида ўтган “Замонавий ислом оламида муаммолар ва ечимлар” – II халқаро симпозиумида “Ўзбекистондаги диний ҳаёт ва диний ташкилотлар”, Германиянинг Фрайбург университетида ташкил қилинган “Миллий давлатлар ва Қуръон: Постсовет ҳудудида таржимонлар, ривоятлар ва мунозаралар” халқаро илмий семинарида “Самарқанддаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказида Қуръон тафсири таржимаси”, Туркиянинг Бурса шаҳрида ўтказилган “Султон Йилдирим Боязид ва Амир Темур” халқаро симпозиумида “Темурийлар даврининг машҳур калом илми уламолари” мавзусидаги маърузалар билан иштирок этди.

Булар, албатта, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг бир йиллик фаолиятига доир маълумотлар. Ўзбекистондаги бошқа турдош муассасалар фаолияти ҳам таҳлил қилинса, мамлакатимизнинг “Жаҳолатга қарши – маърифат” шиоридан ҳеч ҳам оғишмасдан дадил олға бораётгани янада яққол намоён бўлади.

SHEIKH NURIDDIN KHOLIKNAZAR

*Chairman of the Muslim Board of Uzbekistan, Mufti,
Honorary Doctor of the International Islamic Academy of Uzbekistan*

KEY PHASES IN THE EVOLUTION OF FIQH AND THE FATWA SYSTEM

During the Prophetic era, the issuance of fatwas was restricted to a small number of individuals. Similarly, the documentation of fatwas was also quite limited. Among the Companions (Sahabah), only a few are noted for their contributions to the recording of the Qur'an and Hadith [4].

In the later stages of the Companions'era, the initial fiqh schools began to emerge. This development was particularly notable in Mecca and Medina. Before Islam, these cities, situated in a desert region, were characterized by their limited education. However, with the arrival of Islam, they were transformed as they became centers of knowledge, science, and culture due to their role as the sites of the Qur'anic revelation and the residence of the Prophet (*peace be upon him*) and the Companions [3].

The formative era encompasses the period of the Medina State (622-632), the Rashidun Caliphate (632-661), and the Umayyad Caliphate (661-750).

The Rashidun era (632-661) was marked by the conclusion of divine revelation and the evolving formulation of Sharia principles by both the state and individual scholars. During this period, the practice of shura (consultation) was prevalent, with the Caliph convening certain Companions for advisory purposes. Notably, Umar ibn al-Khattab (*may Allah be pleased with him*), restricted the Companions from departing the capital—Medina—for consultations during his caliphate.

In the succeeding years, scholarly consensus (ijma) on legal decisions issued by the state council was recognized as a source of jurisprudence. Furthermore, individual scholars continued to engage in private ijtihad (independent legal reasoning). Historians identify and classify these figures from the Rashidun period into distinct categories based on their contributions to private ijtihad and the issuance of fatwas.

The foremost group of Companions who issued the most frequent fatwas comprises seven individuals: Umar ibn al-Khattab, Ali ibn Abi Talib, Abdullah ibn Mas'ud, Aisha bint Abu Bakr, Zaid ibn Thabit, Abdullah ibn Abbas and Abdullah ibn Umar. Among these, Abdullah ibn Abbas (*may Allah be pleased with him*) is distinguished as the Companion who issued the greatest number of fatwas.

The second category encompasses Companions who issued a moderate number of fatwas. This group includes, but not limited to: Abu Bakr, Uthman ibn Affan, Umm Salama, Anas ibn Malik, Abu Sa'id al-Khudri, Abu

Huraira, Abdullah ibn Amr, Abdullah ibn Zubair, Abu Musa al-Ash'ari, Sa'ad ibn Abi Waqqas, Salman al-Farisi, Jabir ibn Abdullah, Mu'adh ibn Jabal, Talha ibn Ubaydullah.

The third group consists of those Companions who issued a relatively smaller number of fatwas, including, but not limited to: Abu Darda, Abu Ubayda ibn al-Jarrah, Ubayy ibn Ka'b, Abu Ayyub al-Ansari, Abu Dharr al-Ghifari, Hafsabint Umar, Safiyya, Miqdad ibn al-Aswad, Amr ibn al-As, Hassan ibn Thabit, Khalid ibn al-Walid and others. The total number of such Companions is estimated to be around 120.

Scholars, evaluating the intellectual capacities and juristic insights of these Companions, have ranked them according to their prominence. The foremost among them are: Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali, Abdullah ibn Mas'ud, Abdullah ibn Abbas, Zaid ibn Thabit, Aisha bint Abu Bakr, Mu'adh ibn Jabal, Abu Darda, Ubayy ibn Ka'b, Abu Musa al-Ash'ari, Abdullah ibn Umar, Abdullah ibn Zubair, Abu Dharr al-Ghifari, and Salman al-Farisi (*may Allah be pleased with them*), among others.

The salient features of this period can be delineated as follows:

Firstly, with the expansion of the Islamic state's territory, new regions with varying social conditions emerged, necessitating legal regulation. Many of these issues were not addressed during the Prophet's (*peace be upon him*) lifetime. Consequently, they were dealt with by the caliphs, either through consultations with the Companions in their immediate circle or based on the individual judgments of some Companions.

Secondly, during the Rashidun Caliphate, legal matters were deliberated at the state level and resolved through a council convened by the ruler. The resolutions of this council were later recognized as consensus (ijma).

In the Umayyad period (661-750), the shift to a monarchical system had an impact on legal practices. The Umayyad era marked the advent of the first legal schools, which should indeed be termed "legal schools." The initial legal schools emerged through the efforts of the students of the Companions who moved to different cities. The first schools were established in Mecca, Medina, Basra, Kufa, the Levant, and Egypt [2].

In the scholarly centers of Basra, Kufa, Mecca, Medina, Damascus, and Yamamah, several distinguished scholars were recognized for their contributions to fatwa and ijtihad. Imam al-Awza'i, Sufyan ibn Uyaynah, Rabi'ah al-Ra'i, Said ibn al-Musayyib, and other

prominent scholars were regarded as founders of distinct madhhabs. However, these madhhabs did not persist.

In the specific context, the term “ra’y” within Islamic jurisprudence (fiqh) and its methodological framework (usul al-fiqh) refers to a personal judgment that aligns with revelation and textual sources but is characterized by individual interpretation. An illustrative example can be found in hadiths, in which the Prophet Muhammad’s (*peace be upon him*) states, “I will issue judgments based on my opinion in matters where there is no revelation.” Furthermore, when queried on how he would address issues not explicitly covered in the Qur’an and Sunnah, Mu’adh ibn Jabal (*may Allah be pleased with him*) replied that he would engage in ijtihad based on his personal opinion.

Hadith schools and the concept of ra’y advanced independently, each contributing significantly to Islamic sciences. Historical narratives concerning these schools often lead to misconceptions. It is sometimes asserted that hadith schools concentrated on jurisprudence derived from hadiths, while ra’y schools relied predominantly on personal opinions. Such a distinction is inaccurate. In general, “ahl al-hadith” refers to scholars from Hijaz, whereas “ahl al-ra’y” denotes scholars from Iraq.

A prevalent misconception, even among the adherents of Abu Hanifah (*may Allah have mercy on him*), is to perceive him as the pioneer of jurisprudence based on personal reasoning, contrasting him with other imams who are seen as relying more heavily on hadiths.

Abu Hanifah, with his Persian heritage and residence among non-Arabs, may have formulated his legal opinions without consistently referencing hadiths, influenced by various contextual factors. A detailed study of Hanafi jurisprudential texts reveals this approach. Additionally, Ali Qari’s commentaries on “Mukhtasar Ibn Qudamah” affirm that each jurisprudential issue within the Hanafi school is supported by evidence from the Qur’an and hadiths.

Abdulhaq Imam Juzjani outlined the developmental stages of fiqh as follows:

“According to the perspectives of various fiqh historians, fiqh evolved through six distinct phases: The Prophetic era; the era of the Companions; the era of the Tabi’un (successors); the era of the Mujtahids (independent juristic scholars); the era of the Muharrijs; the era of the Muqallidun (the adherents or followers)” [1].

In summary, fiqh and fatwas developed gradually and systematically through the periods. Scholars who issued fatwas attracted students and disciples, leading to the formation of jurisprudential schools. Over time, these schools developed, resulting in the establishment of various fiqh madhhabs. While the Ahl al-Ra’y issued fatwas based on their reasoning, the Ahl al-Hadith based their rulings on hadiths. Nonetheless, this does not imply that the Ahl al-Ra’y lacked Qur’anic and hadith-based evidence. Similarly, the Ahl al-Hadith also incorporated personal judgment in some fatwas.

REFERENCES:

1. Abdulhakim Shari’i Juzjani. Islamic Jurisprudence, the Hanafi Madhhab, and Jurisprudential Scholars of Central Asia. – Tashkent: Publishing and Printing Association of Tashkent Islamic University, 2002.
2. Ibn Kathir. Bidaya. Vol. 10. – Beirut: Maktabat al-Ma’arif, 1990
3. Islamic Encyclopedia TDV. – Istanbul: 2008. XXXV
4. Muhammad Jamaluddin Qasimi. Fatwas in Islam. – Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1986.

VATANIMIZ TARIXI

ОТАБЕК МУҲАММАДИЕВ

Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот маркази директор ўринбосари,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), катта илмий ходим

ИМОМ ДОРИМИЙНИНГ МОВАРОУННАҲР ҲАДИС ИЛМИ РИВОЖИДА ТУТГАН ЎРНИ

Аннотация: Мақолада “Устозлар устози”, “ислом оламидаги энг улуғ тўрт ҳадис ҳофизларидан бири” сифатида эътироф этилган ватандошимиз Абдурахмон Доримий ҳаёти ва илмий мероси ҳақида сўз юритилган. **Таянч сўзлар:** ҳофиз, муҳаддис, Сунан, заиф ҳадис, саҳиҳ.

Annotation: The article talks about the life and scientific heritage of great scholar Abdurahman Darimi, who is recognized as the “teacher of Teachers”, “one of the four greatest hadith “Hafizs” (scribes) in the Islamic world”. **Keywords:** hafiz, muhaddis, Sunan, weak hadith, sahih.

Аннотация: В статье рассказывается о жизни и научном наследии нашего соотечественника Абдурахмана Дарими, который признан “учителем учителей”, “одним из четырех величайших “Хафизов” (переписчиков) хадисов в исламском мире”. **Ключевые слова:** хафиз, мухаддис, Сунан, слабый хадис, сахиҳ.

Бугунги кунда инсон рухий-маънавий камолотининг илмий манбаи бўлган ҳадисшунослик фанига кизиқиш тобора ортмоқда. Бунда кейинги йилларда ислом илмларининг олтин даврида яшаб ижод қилган алломалар меросини ўрганишга кенг йўл очилгани муҳим омил бўлмоқда. Шу боис бўлса керак, халқимизнинг ҳозирги тараққиёт босқичида ўша давр алломаларининг асарларида нозик нуқталар билан ифодаланган дурдоналарни ўрганиш тадқиқотчиларнинг муҳим вазифаларидан бирига айланди. Бундай юксак илм соҳиблари орасида Мовароуннаҳрда яшаб ижод этган етук муҳаддис аллома, тафсир, ҳадис каби фанларнинг асосчиларидан бири Имом Доримий алоҳида ўрин тутadi. Унинг шоҳ асари бўлмиш “Сунан” фақат нодир мерос эмас, балки “Кутуби тисъа”, яъни “Тўққиз китоб” деб аталувчи энг ишончли ҳадис тўпламларидан бири сифатида ғоят қадрлидир.

Имом Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Фазл ибн Баҳром ибн Абдуллоҳ Абу Муҳаммад Тамимий Доримий Самарқандий 181/797 йили Самарқандда таваллуд топган. Бу сананинг эътибор тортадиган жиҳати бор – худди шу йили йирик муҳаддис Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий вафот этган. Манбаларда шу сабабли Имом Доримийга Абдуллоҳ деб исм қўйилгани қайд этилади. Жумладан, буюк олим Исоҳқ ибн Иброҳим Варроқ бундай дейди: “Мен Доримийнинг: “181/797 йилда, яъни Абдуллоҳ ибн Муборак раҳматуллоҳи алайҳ вафот этган йили туғилганман” деганини эшитганман”.

Муҳаддиснинг бобоси Бани Тамим қабиласи мавлоси ва Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг котибларидан бири бўлган Дорим ибн Молик ибн Ҳанзала ибн Зайд Манот ибн Тамимга боғлангани учун алломага Доримий нисбаси берилган. Ўша даврда олимларга отаси ё бобосининг исми ёки туғилган жойининг номи ёки устозининг исми билан нисбат бериш одат бўлган.

Алломанинг тўлиқ исми – Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Тамимий Доримий Самарқандий раҳимахуллоҳ. У “Накз” ва “Муснадул кабир” асарлари соҳиби ҳофиз Усмон ибн Саид Доримий эмас, балки унинг замондошидир.

Аллома ҳифзу хотираси, илм йўлида сафарда бўлиши ва илмий маҳорати билан танилган. Хатиб Бағдодий раҳимахуллоҳ: “Ҳадис борасида сафар қилганлардан бири, ҳадисни хотирасида сақлаб қолиш, жамлаш, маҳоратлилардан ўзига ишонч, сидқидиллик, такво ва сўфийлик билан сифатланганлардан бири эди. Диёнати, ҳалимлиги ва динда ҳушёрлиги билан зарбулмасал қилинган”, дейди [3:26].

Имом Доримий ҳадис илмининг султони Имом Бухорийдан ўн уч ёш катта бўлган. Улар бир замонда (IX аср) яшаб, ҳадис тўплаган, китобат қилган. Албатта, бу икки буюк муҳаддис бир-бирини таниган, яқин илмий муносабатда бўлган.

Имом Доримий Имом Муслим, Абу Довуд ва Термизий каби муҳаддис уламоларга устозлик қилган. Шунинг ўзи алломанинг қандай мавқега эга бўлгани тўғрисида ёрқин тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

Имом Доримий ўз замонасининг ҳам ҳадис, ҳам фикҳ соҳасида фаолият кўрсатган энг машҳур олимларидан бўлган. Дунёқараши мураккаб сиёсий, диний ва ижтимоий муҳитда шаклланган бўлса, илмий фаолияти ҳар хил сохта, тўқима ҳадислар тарқалган даврда, турли фирқа ва оқимлар ўртасидаги баҳс-мунозаралар авж олган пайтда кечган. Асосан мана шу омиллар олимни ишончли ҳадисларни жамлашга, бу ғоят масъулиятли ишга чуқур мулоҳаза, ўта синчковлик билан, танқидий ва таҳлилий ёндашишга етаклаган.

“Сияр аъламин нубало”, “Табақотул ҳуффоъ” ва “Аълом” асарларида Имом Доримий Мовароуннаҳрнинг энг йирик муҳаддисларидан бири сифатида эътироф этилган.

Таникли олимлар Имом Доримий ҳақида қуйидагича фикр билдирган: “Ҳофизул ҳадис Абу Қурайш раҳматуллоҳи алайҳи муҳаддис ҳақида бундай дейди: “Мен Муҳаммад ибн Башшорнинг: “Дунёда тўрт буюк ҳофиз (жуда кўп ҳадис ёд олган муҳаддис) бор. Биринчиси – Абу Зуръа, иккинчиси – нишопурлик Имом Муслим, учинчиси – самарқандлик Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Доримий, тўртинчиси – бухоролик Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий”, деганини эшитганман”.

Муҳаммад ибн Иброҳим Шерозий айтиди: “Ибн Абдурахмон Доримий ақл-идроқда, дину диёнатда етук киши эди. У зотнинг ҳадис ва турли дарсларни ёдлашдаги қувваи ҳофизаси, ҳалимлиги, комил мўминга хос ибодати, зоҳидлиги ва ҳадис илми соҳибига хос зийрак-билимдонлиги зарбулмасал қилингандир”. Яна шу ровий: “Имом Доримийнинг ҳадис, тафсир, фикҳга оид ва бошқа илмий ишлари ҳали у Самарқандда пайтидаёқ маълум ва машҳур эди. Сўнг Хуросонда, ундан кейин Шом, Ироқ, Макка мукаррама, Мадина мунаввара ва Мисрдаги уламолар ҳузурда бўлиб, ҳадис, тафсир ва фикҳ илмларини ўрганган. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламни у зотнинг ҳадисларига қўшилган ёлғонлардан қўриқловчилар қаторида бўлиб, буюк муҳаддис, комил муфассир ва фақиҳ олим эди”, деб айтиди [3:5].

Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Ҳиббон Самарқандий: “Имом Доримий илмда ўз замонасининг етук пешвоси эди. Ибн Абдурахмон бекаму кўст ҳофизлардан бўлиб, тақво аҳлидан саналган. Қуръони карим ва ҳадиси шарифларни ёд олган, ёзиб жамлаган, динда фақиҳ олим даражасига етган, бир қанча китоблар тасниф этган, тингловчи мухлисларга ҳадис айтган. Аллома ўз она шаҳри Самарқандда Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларини жорий қилган улў кишилардан бўлиб, мўминларни суннатга амал қилишга чақирган ва шариат топталган жойларда уни ҳимоя қилган. Шариатга ҳилоф иш қилганларни тўғри йўлга солиш мақсадида баъзи бир лоқайд кимсаларга муносиб раддиялар бера олган зот эди”, деб таъриф берган.

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Нумайр: “Бу зот ҳифз ва тақвода биздан ўзиб кетган”, деб айтиди.

Исҳоқ ибн Роҳавайх: “Бағдодда Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Мубаррад Маҳромийнинг бундай мурожаатини эшитдим: “Эй Хуросон аҳли, токи орангизда Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Доримий бор экан, бошқа муҳаддислар билан машғул бўлишнинг ҳожати йўқдир”, деган.

Бандорнинг зикр қилишича: “Дунёнинг ҳофизлари тўрт киши: Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Муслим ибн Ҳажжож Найсобурий, Абу Зуръа Розий ва Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Доримий Самарқандийдир”.

Нававий: “Ўз замонасининг ҳофизларидан бўлиб, ҳадис ёд олиш ва ҳусни фазилятда унга тенглашадигани кам эди”, дейди.

Булардан бошқа кўплаб уламолар ҳам унинг ақл-заковати, одоб-ахлоқи ва илмини васф қилган.

Имом Доримий ҳаёти давомида бир неча асарлар ёзган бўлиб, илмий-маънавий меросини “Муснад”, “Тафсир”, “Жомий”, “Сулосиёт фил ҳадис”, “Китоб сунна фил ҳадис” ва “Китоб савмул мустаҳазот вал мутаҳаййирот” каби асарлари ташкил қилади. Алломанинг энг машҳур асари “Муснад” (луғавий маъноси – “Таянч” ёки “Санадли ҳадислар тўплами”) бўлиб, “Сунани Доримий” номи билан машҳур. Эътиборли томони шундаки, Имом Бухорий, Имом Муслим, Абу Довуд Сижистоний, Имом Термизий, Ибн Можа ва бошқа кўплаб бошқа муҳаддислар ўз асарларида Имом Доримийнинг “Сунан”идаги ҳадисларни келтирган. Масалан, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг “Ҳовлисиди хурмо дарахти бор хонадон аҳли ҳеч қачон оч қолмайди” ёки “Сирка – энг яхши нонхуруш (ҳазм қилувчи восита)дир” деган сўзларини юқорида зикр этилган кўпчилик муҳаддислар Имом Доримийдан ривоят қилган.

Имом Доримийнинг вафот санаси ва дафн этилган жойи ҳақида турлича маълумотлар мавжуд. Бироқ аксарият ишончли манбаларда, жумладан, Хатиб Бағдодий, Абу Ҳафс Насафий, Шамсуддин Заҳабий каби олимларнинг таъкидлашича, Имом Доримий 255/869 йили 75 ёшида вафот этиб, Арафа (зулҳижжа ойининг тўққизинчи, жума) куни дафн этилгани қайд қилинади. Шунингдек, Ҳофиз Аҳмад ибн Сайёр Марвазийнинг айтишича: “Доримий етмиш беш ёшда, 255/869 йил зулҳижжа ойининг тарвия (саккизинчи) куни, аср намозидан сўнг дорул фанодан дорул бақога риҳлат қилиб, арафа (жума) куни дафн қилинган” [1:7].

Имом Доримий ўз даврида ҳадис илмининг энг буюк имомларидан бири бўлганини фахр ва фазл билан тилга олмоқ даркор. Дарҳақиқат, ўша давр имомларидан баъзилари унинг бевосита шогирдлари бўлган, масалан:

– Имом Муслим ибн Ҳажжож Нишопурий (ваф. 875 й.) “Саҳиҳи Муслим” китобида етмишдан ортик ўринда ундан ҳадис ривоят қилган.

– Имом Муҳаммад ибн Исо Абу Исо Термизий (ваф. 892 й.) “Сунан” китобида элликдан ортик ўринда ундан ҳадис ривоят қилган.

– Имом Сулаймон ибн Ашъас Абу Довуд Сижистоний (ваф. 889 й.) ўз “Сунан”ида бир қанча ўринларда ундан ривоят қилган.

Имом Бухорийнинг ҳам Имом Доримийдан ҳадис ривоят қилганини Имом Термизий “Сунан”ининг охирида айтиб ўтган [3:23].

Доримийнинг ҳадис китобига келсак, у суннати набавияни жамлаган китоблар орасида алоҳида ўрин тутади. Имом Жалолиддин Суютий ва бошқа бир

қанча уламолар уни ҳақли равишда саҳиҳ деб атаган. Имом Ибн Ҳажар “Сунан Ибн Можа”дан кўра Имом Доримийнинг китобини “Олти энг ишончли китоб”нинг олтинчиси деб ҳисоблаш маъқул, эканини таъкидлаган. Бу эса унинг ҳадиси шариф китоблари орасида юксак мавқега эга эканидан далолат беради.

Асар набавий мўъжизалар билан тўлдирилган. Шунингдек, ишончилиги, илм фазли ва юксак одоб-ахлоқи баъзи фазилатлари билан ажралиб туради. Асар шарҳлашга, изоҳлашга ва толиби илмлар орасида ёйишга муносибдир.

Асарни фикҳий бобларга бўлинадиган сунан китобларига мувофиқ тузган. Асар китоблар ва боблар услубига асосланган. Асарни набавий сийратлар ва мўъжизалар, суннатга амал қилиш, ёшларнинг одоб-ахлоқи ва илмнинг фазилати ҳақидаги бир неча бобни ўз ичига олган муқаддима билан тақдим этган. Сўнг одатий тартибда “Покланиш” китоби билан бошлаб, “Намоз”, “Закот”, “Рўза”, “Ҳаж” китоблари билан давом эттирган, сўнгидан “Қуръоннинг фазилатлари” китоби билан тугатган. Марфуъ, мавкуф, мактуъ, муттасил, мунқатий, саҳиҳ ва заиф ҳадисларни иқтибос қилган. Буларнинг ҳаммаси ривоят санади билан, санадлари танқид қилинмайдиган ҳолда баён қилинган.

Нававий, Ибн Салоҳ ва Алоий раҳимаҳумуллоҳ каби баъзи алломалар санадларининг кучли ва ровийларининг афзаллиги боис Доримийнинг “Сунан” асарини Ибн Можанинг “Сунан”идан юқори қўйган.

Ибн Ҳажар раҳимаҳуллоҳ: “Сунан” китоби “Муснади Доримий” деб номланган. Аммо у мартаба жиҳатидан “сунан”дан қуйи эмас. Балки бешинчи бўлиб қўшилса, Ибн Можадан авлорок бўлади. Чунки унда кўпроқ ҳадис келтирилган”, деган.

Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Ҳиббон раҳимаҳуллоҳ: “Имом Доримий илмда ўз замонасининг пешвоси эди. Ибн Абдурахмон бекаму кўст хофизлардан бўлиб, тақво аҳлидан саналган. Қуръони карим ва ҳадиси шарифларни ёд олган, ёзиб жамлаган, динда фақиҳ олим даражасига етган, бир қанча китоблар тасниф этган, тингловчи мухлисларга ҳадис айтган. Аллома ўз она шаҳри Самарқандда Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларини жорий қилган улўғ кишилардан бўлиб, мўминларни суннатга амал қилишга даъват қилган... Шариатга хилоф иш қилганларни тўғри йўлга солиш мақсадида баъзи бир лоқайд кимсаларга муносиб раддия бера олган зот эди”, деб ёзган.

Шайх Абдулҳай Каттоний: “Унинг санади юқори даражада турадиган сулосиёт ҳадислари ҳам бўлиб, Бухорийнинг сулосиётларидан ҳам кўпдир”, деган.

“Сияр аъламин нубало”, “Табақотул хуффо” ва “Аълом” асарларида Имом Доримий Мовароуннаҳрнинг энг йирик муҳаддисларидан бири сифатида эътироф этилган.

“Сунан”нинг 1986 йилда Фавоз Аҳмад Зумарий ва Холид Саъба Аъламий томонидан Байрутдаги “Дорул китобул арабий” матбаа уйида чоп этилган замонавий нашрида ҳадислар, боблар ва китобларга рақамлар қўйилиб, мундарижа ишлаб чиқилган.

Таъкидланганидек, Имом Доримийнинг энг машҳур китобларидан бири “Сунани Доримий” бўлиб, уни Доримий асарларининг дурдонаси, жавоҳири, деб аташади. У ҳақли равишда “Олти саҳиҳ”нинг бири деб ҳам юритилади [6].

Абу Фазл Муҳаммад ибн Тоҳир Макдисий (448/1056-508/1114) “Атрофул кутубис ситта” китобида Имом ибн Можанинг “Сунан”идаги ҳадислар беш “Саҳиҳ”дагилардан 1339 тага зиёдалигини ҳисобга олиб, Имом ибн Можани олтинчи ўринга қўйган. Кейинги баъзи уламолар ҳам шунга эргашган. Лекин Шайх Салоҳиддин Аълоий айтади: “Имом Доримийнинг “Муснад”ини Ибн Можа “Сунани” ўрнига қўйилса, энг маъқул иш бўлур эди”. Шайх Абулҳақ Дехлавий (1551-1642) шу фикрни ҳужжат билан исботлаб: “Баъзи уламолар фикр юритиб, Имом Доримийнинг “Сунани” олтинчи саҳиҳ китоб бўлиши афзалроқлигини, чунки ундаги ривоятлар иснодида заиф кишилар озлиги, инкор қилинган сўзлар камёблиги, иснодларнинг ишончилиги ва ҳатто сулосий (санади уч ровийли) ҳадислари Имом Бухорийнинг “Саҳиҳ”идагилардан кўпроқ эканини айтади”, деб таъкидлайди.

Имом Доримийнинг “Муснади” мусулмон кишининг шахсий ва ижтимоий ҳаётида учрайдиган деярли барча ҳолат (масала)ларни ўз ичига олган кенг қамровли асардир. Олимлар “Сунан”нинг номланишига турлича муносабат билдирган. Ҳофиз Ироқий ва Имом Заҳабий асардаги барча ҳадислар мукамал иснод билан берилгани учун – “Муснад”, Алоуддин Муғултоий ҳадисларнинг ишончилиги даражасидан келиб чиққан ҳолда – “Саҳиҳ”, Ибн Ҳажар Асқалоний ва Суютий каби уламолар фикҳий ҳадислар тўплами бўлгани боис – “Сунан” деб атайди. Бироқ айрим тадқиқотчилар муаллиф ўз асарини умумий ном билан атаганини таҳмин қилади [2:14]. Китоб фикҳий бобларга бўлиб ёзилгани, тўпланда турли (марфуъ, мавкуф, мактуъ) ҳадислар мавжудлигини эътиборга олиб, уни “Сунан” деб аташ тарафдори бўлган уламолар кўпчиликини ташкил этади. Шундай булсада, асарга берилган барча номлар ҳақли равишда унинг мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб қўйилганини таъкидлаш керак.

Имом Доримийнинг “Сунан”ида Қуръони каримнинг 51 сурасидаги баъзи оятлар ҳадислар орқали шарҳлангани алломанинг етук муфасссир ҳам бўлганидан далолат беради.

Асарда бўлим ва бобларнинг фикҳий тартибда берилиши ва фикҳга оид ҳадислар кўплиги муаллифнинг фақиҳлик салоҳияти юксак даражада эканини кўрсатади. Имом Доримий ҳадислардан ҳукм олишда эътиборга лойиқ шаръий масалаларни пухта

ўрганиб, уларни фикҳий мавзусига кўра тегишли бобларга жойлаштирган. Фикҳий масалаларни ечишда ханафий мазҳабига эргашган ҳолда, Қуръон оятлари, ҳадислар, саҳоба ва тобеинларнинг фикрларини келтириш билан асосли ҳукм чиқариш жоизлигини кўрсатиб берган.

Имом Доримийнинг “Сунани” бобларга ном бериш, баҳс-мунозарали ҳадислар бўйича изоҳ ёзиш ва ўз фикрларини қайд этиш усули, шунингдек, бошқа саҳих тўпламларда учрамайдиган ҳадислар ривоят қилингани, ровийлар силсиласининг қисқалиги билан алоҳида ажралиб туради. Эътиборга молик яна бир жиҳати унда ўн бешга яқин сулосий (санади уч ровийли) ҳадис мавжудлигидир.

Вақт ўтиши билан бу асар “Сунани Доримий” ўлароқ танилиб, айнан шу ном билан ҳозирга қадар етиб келган.

Имом Доримийнинг “Сунан” асари кўплаб уламолар томонидан тадқиқ қилиниб, нашр этилган. Хусусан, “Сунан”нинг 1407/1987 йилда Фавоз Аҳмад Зумарий ва Халид Сабъа Аълабий томонидан Байрутдаги “Дорул китоб арабий” матбаасида чоп этилган замонавий нашр нусхасида ҳадислар, боблар ва китобларга рақамлар қўйилиб, мундарижа ишлаб чиқилган.

Ушбу нусха икки жилддан иборат бўлиб, биринчисида арабларнинг исломдан аввалги баъзи одатлари, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сийратлари, ҳадисларнинг ёзилиш даври ва илм фазилати ҳақида сўз юритилган мукаддима, кейин ибодат, таҳорат, намоз, закот китоблари келтирилган. Иккинчи жилди рўза, ибодат, қурбонлик, ов, егуликлар, ичимликлар, тушлар, никоҳ, талок, жазолар, ваъдалар ва қасамлар, хун, жиҳод, савдо, изн сўраш, мерос ҳукуқи, васиятлар, Қуръон фазилатлари ҳақидаги китобларга бўлинган.

Асар 3503 ҳадисни ўз ичига олган бўлиб, жами 23 китоб, 1374 бобдан ташкил топган.

“Сунани Доримий”нинг энг мукамал шарҳ ва тадқиқи Саййид Абу Осим Набил ибн Иброҳим ибн Хошим Ғумарий ёзган “Фатҳул Маннон Муснадил жомий” асаридир. Ушбу шарҳда ҳар бир ҳадис рақамланган, санади ва матни тадқиқ қилинган бўлиб, мундарижа тузилган. Шунингдек, ровийларнинг даражалари баён қилинган, ҳар бир ҳадиснинг таҳрижи келтирилган. Асар ўн жилддан иборат, Макка кутубхонаси ҳузуридаги “Башоирул исломия” нашриёти томонидан 1999 йилда нашр этилган.

Ҳадисларни тўплам ҳолига келтириш деярли ўз якунига етгандан кейин ривоятларни ўқувчига янада мукамалроқ етказиш учун шарҳлар битилган бўлса, ўрганишни енгилроқ қилиш мақсадида “Сайланма”, “Мухтасар”, “Сулосиёт” услубида машхур ҳадис тўпламларини алоҳида, ҳажми кичрайтирилган китоб шаклига келтирилиш ҳам кенг тарқалди. Шу тариқа Имом Доримийнинг шоҳ асаридан ҳам жамиятда

жуда долзарб бўлган ҳадислар ажратиб олинди, катта-кичик ҳажмда сайланма китоблар тузилган.

Ушбу хайрли ишларнинг давоми ўлароқ ва китобдан фойдаланишни енгиллатиш мақсадида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходимлари Имом Доримийнинг “Сунан”идан бугунги кунда энг долзарб бўлган ҳадисларни саралаб олиб, ўзбек тилига таржима қилди. Бунда юқорида келтирилган икки асар асос қилиб олинди. Ўқувчи осон тушунишига алоҳида эътибор қаратилди – зарур ўринларда изоҳлар берилди. Сайланмага жами 946 та ҳадис киритилди. Жумладан, ижтимоий-ахлоқий кўрсатмалар, шаръий масалаларда илмсизлик ва жоҳиллик билан фатво бермаслик, шариат илмини эгаллаган кишилар фатво масаласида жуда эҳтиёт бўлишга қақчилгани тўғрисидаги ҳадислар ўрин олган. Шунингдек, сайланмада мўмин киши ўзи учун лозим бўлган шаръий масалалар ечимини қандай ҳал қилишига оид кўрсатмалар бор.

Масалан, Қосимдан ривоят қилинади: “Киши Аллоҳ таолонинг ҳаққини билганидан кейин жоҳил (илмсиз) ҳолда яшаши унинг учун билмаган нарсасини гапиришдан кўра яхшироқдир”.

Маълумки, Қуръони карим оятлари ва ҳадисларда оддий инсоннинг ақли илғамайдиган маънолар бор. Шу боис ислом таълимотида тафсир ва ҳадис илмларини чуқур ўзлаштирмай туриб, ақидавий ва фикҳий масалаларда фатво беришдан эҳтиёт бўлиш зарурлиги алоҳида таъкидланади. Бундай оятларни уламолар жамоатисиз, ўзича тафсир қилиб, фатво берадиган кимсалардан узоқ бўлиш буюрилади.

Сайланмада бунинг яна бир тасдиғини кўриш мумкин:

Оишадан ривоят қилинади: “Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам **“У Сизга Китоб нозил қилган Зотдирки, у (Китобдан) шу Китобнинг асли – моҳияти бўлган муҳкам – аниқ-равшан оятлар ҳам ва бошқа (қиёмат, жаннат, дўзах ва ҳоказо ҳақидаги) муташобих – тушуниш қийин бўлган оятлар ҳам (ўрин олгандир)”** [5] оятини тиловат қилиб: **“Қуръондаги муташобих оятларга эргашадиган тоифани кўрсангиз, улардан эҳтиёт бўлинг”**, дедилар”.

Шаръий масалаларда фатво бериш учун фақат илмнинг ўзи етарли эмас, балки фатво берувчи киши Қуръон ва суннатни мукамал билиши билан бир қаторда, ибодат, тақво ва зухдда ҳам пешво бўлиши керак.

Абу Салама сўзлаб берди: “Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан Китоб (Қуръон) ва суннатда бўлмаган, янги пайдо бўладиган иш(лар – бидъат) ҳақида сўралди. У зот: **“У иш(лар)ҳақида мўминларнинг энг ибодатли бўлгани фикр юритади (ҳукм чиқаради)”**, дедилар”.

Бошқа ҳадисда мўмин киши шаръий масалаларда қандай йўл тутиши лозимлигига ишора қилиниб, уламоларга эргашиш кераклиги ҳақидаги оят келтирилади:

Атодан ривоят қилинади: **“Аллоҳга, Расулга ва ўзларингиздан бўлган иш эгаларига итоат этингиз!”** [4] оятидаги “иш эгалари” ибораси “Илм ва фикҳ эгалари”, деб, “Расулга итоат этиш” ибораси “Китоб ва суннатга эргашиш”, деб тафсир қилинади.

Илм олиш йиллар давомида машаққатларга бардош беришни талаб қилади. Сайланмада толиби илмга бу йўлда азму қарорини мустаҳкам қилмоқ ва барча қийинчиликларни сабр билан енгиб ўтмоқ буюрилади:

Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Кушайрийдан ривоят қилинади: **“Пайгамбар Довуд алайҳиссалом: “Илм соҳибига темирдан бўлган асо (ҳасса) ва темирдан бўлган оёқ кийим олишни ва асоси синиб, оёқ кийими тешилгунча илм талаб қилишни айт”, деган”**.

Шунингдек, Имом Доримийнинг “Сунан”ида илм олиш ва бошқаларга ўргатишнинг фазилати баён этилиб, илм талаб қилиш икки дунё саодати экани уқтирилади:

Абу Ҳурайрандан ривоят қилинади: “Расулulloх соллаллоҳу алайҳи васаллам: **“Қайси киши илм талаб қилган ҳолда йўл юрса, ўша иши сабабли Аллоҳ унга жаннат йўлини енгил қилиб қўяди. Амали сустлаштирган кишини насаби тезлаштира олмайди”** (яъни, кишининг солиҳ амаллари бўлмаса, юқори насл-насаби уни жаннатга кирита олмайди), дедилар”.

Абдуллоҳ ибн Амрдан ривоят қилинади: “Расулulloх соллаллоҳу алайҳи васаллам масжидда суҳбат қилиб ўтирган икки жамоа ёнидан ўтдилар. Сўнг у зот: **“Уларнинг иккиси ҳам яхшилик устидадир. Лекин уларнинг бири иккинчисидан афзалроқ. Анавилар Аллоҳ таолога дуо қилиб, Унга рағбат қилмоқда. Хоҳласа, уларга (сўраганларини) беради, хоҳламаса, бермайди. Аммо анави даврадагилар фикҳ ва бошқа илмларни ўрганиб, илмсиз одамларга ўргатмоқда. Шунинг учун улар афзалроқдир. Албатта, мен ўргатувчи қилиб юборилганман”**, дедилар ва улар орасига бориб ўтирдилар”.

Уламолар борида уларнинг қадрига етиш лозимлиги, акс ҳолда, эътиборсизликнинг оқибати аянчли бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги ҳадислар ҳеч бир даврда долзарблиги ва аҳамиятини йўқотмайди:

Абдуллоҳ ибн Амрдан ривоят қилинади: “Расулulloх соллаллоҳу алайҳи васаллам: **“Аллоҳ**

таоло илмни инсонлардан тортиб олиб қўймайди, илмнинг олиниши уламоларни вафот эттириши билан бўлади. Бирорта ҳам олим қолмагач, одамлар ўзига жоҳилларни раҳбар қилиб олади. Сўнг уларга савол берилса, илмсиз(лик билан)фатво бериб,(ўзи)адашади ва(бошқаларни ҳам) адаштиради”, дедилар”.

Имом Доримий олимлар Аллоҳ таолонинг суйган бандалари экани, шу билан бирга, улар зиммасида улкан масъулият борлигини, яъни илм талаб қилиш ва ёйишда бардавом бўлиши зарурлигини баён қилади:

Муовиядан ривоят қилинади: “Мен Расулulloх соллаллоҳу алайҳи васалламнинг: **“Аллоҳ кимга яхшиликни ирода қилса, уни динда фақиҳ қилиб қўяди”**, деб айтаётганларини эшитдим”.

Товусдан ривоят қилинади: “Эй Аллоҳнинг Расули соллаллоҳу алайҳи васаллам! Энг илмли инсон ким?” деб сўралди. У зот: **“Ўз илмига қўшиб, инсонларнинг илмини ҳам эгаллаган киши ва илмга чанқоқ барча толиби илм”**, дедилар”.

Таъкидланганидек, сайланмага ақидага оид ҳадислар ҳам киритилган бўлиб, Расули Акрам соллаллоҳу алайҳи васалламнинг инсон ўз тақдирида битилган нарсадан қочиб қутула олмаслиги, унинг аччиқ синовларига бардошли бўлиши кераклиги тўғрисидаги сўзлари киритилган:

Макхул сўзлаб берди: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: **“Бирингизга бирор мусибат етса, менинг (вафотим) сабабли унга етадиган мусибатни эсга олсин. Чунки, у энг катта мусибатдир”**, дедилар”.

Пайгамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам аёллар, хотин-қизлар жамиятнинг муҳим қатлами эканига алоҳида урғу бериб, хайрли ишларда уларни четда турмасликка чакирадилар:

Амр ибн Муоз момоси Ҳавводан ривоят қилади: “Расулulloх соллаллоҳу алайҳи васаллам: **“Эй муслима аёллар, ҳеч бирингиз қўшни аёлга қўйнинг қуйдирилган тўғи билан бўлса ҳам яхшилик қилишни наст санамасин”**, дедилар”.

Баён этилганлардан маълум бўладики, Имом Доримий ўз замонасининг ҳадис, фикҳ ва ақида илмлари соҳасида фаолият кўрсатган энг машҳур ва мақбул олимларидан бўлган. Бинобарин, унинг ҳаёти ва илмий-маънавий меросини чуқур ўрганиб, кенг афкор оммага етказиш олимларимиз олдида турган долзарб вазифалардан бўлиб қолаверади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Доримий. Сунани Доримий. Муҳаммад Абдулазиз Холидий тадқиқи. Дорул кутубил илмия. – Байрут: 1996.
2. Алимова М. Имом Доримий. – Т.: ТИУ, 2009.
3. Имом Доримий. Сунани Доримий. –Самарқанд: Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази, 2023.
4. Нисо сураси, 59-оят.
5. Оли Имрон сураси, 7-оят.
6. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. 1-жуз. – Т.: Шарқ, 2008.

XALQARO MUNOSABATLAR TIZIMIDA SAMARQAND SHAHRINING O'RNI

Annatsiya: Ushbu maqolada Samarqand shahrining xalqaro munosabatlar tizimida tutgan o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, Samarqand shahrining Buyuk ipak yo'li doirasida mintaqada savdo-iqtisodiy va madaniy-gumanitar sohalarini rivojlantirishda asosiy tranzit va muhim markaz bo'lgani manbalar asosida yoritib berilgan. **Tayanch so'zlar:** sivilizatsiya, Maroqand, Samarqand, Buyuk ipak yo'li, Rennsans, Rim, turizm.

Annotation: This article analyzes the role of the city of Samarkand in the system of international relations. It is also highlighted on the basis of the sources that the city of Samarkand is the main transit and an important center for the development of trade-economic and cultural-humanitarian spheres in the region within the framework of the Great Silk Road. **Keywords:** civilization, Morocand, Samarkand, Great Silk Road, Renaissance, Rome, tourism.

Аннотация: В данной статье анализируется роль города Самарканда в системе международных отношений. Также на основе источников подчеркивается, что город Самарканд является основным транзитным и важным центром развития торгово-экономической и культурно-гуманитарной сфер региона в рамках Великого Шелкового пути. **Ключевые слова:** цивилизация, Мароканд, Самарканд, Великий Шелковый путь, Возрождение, Рим, туризм.

Insoniyat sivilizatsiyasining qadimiy beshiklaridan biri bo'lgan yurtimizda qadim davrlardan siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ilmiy aloqalar rivojida muhim o'rin tutgan ko'plab shaharlar shakllangan. Samarqand ana shunday ko'hna shaharlardan biridir.

Samarqand jahon sivilizatsiyasi rivojiga o'zining salmoqli hissasini qo'shgan. Bu shahar miloddan avvalgi I ming yillik boshlarida Markaziy Osiyoda shahar madaniyati yoyilishida muhim o'rin tutgan. Markaziy Osiyo shaharsozlik va fortifikatsiyasi tarixida birinchi marta Samarqand murakkab relyefda lyoss monumental arxitektura qurilishi ixtiro qilindi va bu usul keyinchalik qo'shni mintaqalarga tarqaldi. Miloddan avvalgi IV asrlarda esa ellinizm madaniyati shakllanishiga katta hissa qo'shdi [7:48]. Shuningdek, ikkiga bo'linib qolgan Sharq va G'arb mamlakatlarini o'zaro bog'lab, yaxlit bir dunyoga aylantirgan, insoniyat tarixi rivojini yangi o'zanga burib yuborgan, Buyuk ipak yo'lining paydo bo'lishi va rivojlanishiga ham beqiyos hissa qo'shgan. Chunki Rumdan Siangacha bo'lgan Buyuk ipak yo'li tarmoqlarida so'g'd tili xalqaro til vazifasini bajardi. So'g'dliklar tijorat, madaniyat va g'oyalar harakatida asosiy retranslyator vazifasini o'tadi. Xitoy yoki Koreyadan yo'lga chiqqan savdo karvonlari o'z mahsulotlarini So'g'diyona – Samarqandgacha yetkazib kelgan. So'ngra so'g'd savdogarlari ularni Yevropagacha eltgan [3].

Samarqand shahrining turistik imkoniyatlari haqida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev quyidagi fikrlarni bildirgan edi: "Aksariyat davlatlar xalqlari yurtimizni ko'hna Samarqand orqali tasavvur qiladi. Shuning uchun ham O'zbekiston haqida gapirganda, avvalo, bu qadim shaharni tilga olamiz. Haqiqat shuki, Buyuk Ipak yo'lini birlashtirgan shaharlar orasida Samarqandchalik qadim tarixga ega manzil yo'q. Afsuski, shunga mos infratuzilma yaratishga avvalroq e'tibor qaratmadik" [6].

Qadimgi Samarqand va ko'hna Rim o'rtasidagi hamkorlikning tarixiy ildizlari uzoq antik davrga borib taqalishini

arxiv ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. Manbalarda Rim imperatori Andrian (milodiy II asr) davrida saroy ayollari Buyuk ipak yo'li orqali keltirilgan Maroqand shoyisidan tayyorlangan kiyim kiygani haqidagi ma'lumotlar keltirilgan [1].

Diplomatik aloqalarni rivojlantirishda ham shaharning alohida o'rni mavjud. Bunga misol sifatida Vizantiyaga ilk marta yo'l ochgan jasur so'g'd elchisi Maniakhni ko'rsatish mumkin [2:168].

Amir Temur davrida Samarqand "yer yuzining sayqali"ga aylandi. Sohibqiron Samarqandni o'zgacha bir mehr bilan obod qildi. Uni "dunyoning markazi"ga aylantirish uchun hech narsani ayamadi. Natijada, ilm-fan, san'at va madaniyat yuksak darajaga ko'tarildi, insoniyat tarixidagi nodir jarayon – ikkinchi Renessans – Uyg'onish yuzaga keldi. Dunyo ilm-fani Mirzo Ulug'bek asarlari bilan boyidi. Matematika va astronomiya fanlari rivoji yuksak darajaga ko'tarildi. Bu ilmlar aynan Samarqandda rivojlanib, dunyoga tarqaldi. Mashhur fransuz mutafakkiri Volter "Samarqand akademiyasi"ni bir necha marta tilga olingani ham bejiz emas [5:77].

Samarqand dovrug'i Amir Temur va temuriylar davrida ayniqsa yuksaldi. Samarqandni poytaxt qilgan Amir Temur butun dunyodan ilm – fan ahlini Samarqandga taklif etdi. Ularga ijod qilish uchun sharoit yaratib berdi. Tabiiyki, Samarqand shon-shavkatining ortishida Amir Temur davridagi diplomatik aloqalarning rivojlanishi ham muhim omil bo'ldi. Amir Temur tomonidan boshqa davlatlarga yuborilgan elchilar xalqaro va diplomatiya huquqi mezonlariga qat'iy amal qilgan. Amir Temur diplomatiyasi mardlik, jasurlik, tashabbuskorlik va jamiki insoniy fazilatlariga yo'g'rilgan. Hatto u yengilgan raqibiga katta hurmat va jo'mardlik ko'rsatgan. Temurning Yevropaga jumladan, Fransiya bilan hamkorlik aloqalariga jiddiy e'tibor qaratganini va o'z navbatida, Fransiya qiroli Karl VI ham bunga munosib javob qaytarganini o'sha davrdagi yozishmalar orqali bilib olish mumkin.

Ispaniya qiroli Enriko III (1390-1407)ning Amir Temur (1370-1405)ga 1402, 1403 yillarda maktub yo'llagan. Shu bilan birga Ispaniyaning mashhur tarixchisi Rui Gonzales de Klavixo 1404 yili mamlakat qiroli topshirig'iga binoan Samarqandga elchi bo'lib keladi [8:6]. U tashrifi chog'ida Sohibqiron bilan bir necha marta uchrashgani, temuriylar elchisi Muhammad Qozi ham Ispaniyaga tashrif buyurgani va ikki tomonlama aloqalarni rivojlantirishga munosib hissa qo'shgani manbalarda keltirilgan. Demak, buyuk Sohibqiron yurtimizni Yevropa bilan bog'laydigan elchilik aloqalariga asos soldi va yuqori bosqichga ko'tardi.

Rui Gonzales de Klavixo o'z elchiligi davrda ko'rgan, tanishgan va o'qigan manbalariga tayanib, "Buyuk Temur tarixi", "Temur qarorgohi", "Samarqandga sayohat kundaligi" nomli kitoblarni yozgan. Demak, Yevropa xalqlari XVI asrdayoq buyuk Amir Temur va temuriylar davlati hamda uning dovrug'i haqida ma'lum darajada ma'lumotga ega bo'lgan.

Amir Temur va temuriylar davriga qiziqish keyingi davrlarida ham davom etdi. Jumladan, XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida buyuk nemis shoiri va mutafakkiri Iogann Volfgang von Gyote o'z asarlarida temuriylar davlati, qadimiy voqea shaharlari – Samarqand va Buxoro haqida yozgan [15:16]. Bu ma'lumotlar hamma davrlarda O'zbekiston va uning madaniyatiga qiziqish davom etganini ko'rsatadi.

Istiqlol yillarida bu aloqalar o'zining takomiliga erishdi. Buni biz turli yo'nalishlarda, jumladan, iqtisodiyot, madaniyat va ta'lim sohalaridagi hamkorliklarning rivojlanganida ko'ramiz. Shu bilan birga, madaniyat va ilmfanning turli sohalariga bag'ishlangan konferensiya va festivallar ham aynan Samarqand shahrida o'tkazilishi an'anaga aylandi. Chunki ham tarixiy ham zamonaviylikni o'zida jamlagan Samarqand shahri dunyo xalqlari e'tiborida, uni ko'rishga qiziquvchilar soni yildan-yilga ortib bormoqda.

2007 yilning 24-26 may kunlari Samarqand shahrining 2750 yillik yubileyi xalqaro miqyosda nishonlandi [11]. O'zbekiston Fanlar akademiyasi, YUNESKO hamkorligida "Samarqand shahrining insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyoti tarixida tutgan o'rni"ga bag'ishlangan ilmiy anjuman tashkil etildi. Ushbu anjumanda Avstriya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Ispaniya, Italiya, Fransiya, Shveysariya kabi davlatlardan yetakchi arxeolog, tarixchi, sharqshunos olim va mutaxassislar ishtirok etdi. Bu albatta, Samarqand shahriga nisbatan jahon ilm-fan doiralarida ham katta qiziqish uyg'onayotganidan dalolatdir.

Yildan-yilga O'zbekiston Respublikasini xalqaro aloqalar qamrovi kengayib, hamkor davlatlar soni ortib bormoqda. O'zbekiston jahonning eng rivojlangan davlatlari bilan turli fan sohalarida hamkorlikni yo'lga qo'yib kelmoqda. Ana shunday aloqalar fransuz qadimshunoslari bilan Samarqandning ko'hna Afrosiyob qo'rg'onida arxeologik tadqiqotlar olib borish bilan davom etmoqda. Shuni ta'kidlash mumkinki, YUNESKO qaroriga muvofiq Samarqand shahri yoshining 2750 yil deb belgilanishida

albatta fransuz qadimshunoslari va arxeologlarining ham katta hissasi bor.

So'ngi yillarda Yevropa ommaviy axborot vositalarida O'zbekiston tarixi va madaniyatiga oid ko'rsatuvlar ko'payib bormoqda. Ushbu namoyishlar orqali xorij teletomoshabinlari o'lkamizning tarixiy-madaniy merosi va zamonaviy rivoji bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Italiya kanallarida ham yurtimiz tarixi, madaniyati va sayyohlik imkoniyatlari haqida ana shunday turkum ko'rsatuvlar namoyish etilmoqda. Ko'rsatuv mualliflari tomonidan O'zbekistonning Markaziy Osiyo mintaqasida ko'p mingyillik tarixiga ega va beqiyos me'moriy obidalarga boy mamlakat ekani alohida ta'kidlandi. Shuningdek, Amir Temur poytaxti – mahobatli Samarqandni tasvirlar ekan, Italiya jurnalistlari tomonidan mashhur sayyoh Marko Poloning ushbu shahar ta'rifidagi so'zlarini keltirilib, uning insoniyat tamadduniga qo'shgan hissasi haqida ma'lumot berildi.

Italiya jamoatchiligi uchun tayyorlangan mazkur telejurnal O'zbekiston shaharlarining insoniyat tamaddunida tutgan o'rni va ahamiyati, buyuk ajdodlarimizning dunyo ilm-fani hamda madaniyatiga qo'shgan beqiyos hissasini yoritishda davom etmoqda.

Shuni alohida qayd etish kerakki, Samarqandni xalqaro miqyosdagi rolini ortib borishida muntazam asosda o'tkazib kelinayotgan "Sharq taronalari" xalqaro musiqa festivalining o'rni kattadir. 1997 yildan Samarqand shahrida har ikki yilda o'tkaziladigan ushbu festivalda dunyoning ko'plab davlatlaridan, shu jumladan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlaridan tashrif buyurgan musiqa ustalari o'z mahoratini namoyish etib kelmoqda [13].

Festivalda ishtirok etuvchi mamlakatlar soni yildan-yilga ko'payib bormoqda. 1997 yil Samarqand shahrida o'tkazilgan "Sharq taronalari" festivalida jami 31 mamlakat va 2 ta xalqaro tashkilot vakillari qatnashgan bo'lsa, ulardan 6 tasi Yevropa Ittifoqiga to'g'ri kelib, 23 nafar musiqa ustalari ishtirok etdi. 2005 yil o'tkazilgan festivalda esa 291 kishi 50 ta mamlakatdan qatnashgan bo'lsa, 76 ishtirokchi 13 ta Yevropa Ittifoqi mamlakatlaridan tashrif buyurdi. 2017 yilda 58 mamlakatdan 241 nafar san'atkor qatnashgan. Shuni ta'kidlash joizki, "Sharq taronalari" festivallarida Yevropa Ittifoqi mamlakatlari orasida faol ishtirok etuvchilar qatorida Avstriya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Gresiya, Italiya, Fransiya, Latviya davlatlarini tilga olish mumkin.

So'ngi yillarda O'zbekiston Yevropaning rivojlanayotgan davlatlaridan biri bo'lgan Latviya Respublikasi bilan madaniy aloqalari rivojlanish pallasidadir. Albatta, ushbu aloqalarda Samarqand shahrini o'rni katta bo'lmoqda. Ikki mamlakat o'rtasidagi aloqalar turli yo'nalishlarda, jumladan, tasviriy va amaliy san'at sohasida davom etmoqda. Buning aksini 2013 yil Rigada O'zbekiston tasviriy va amaliy san'at ustalarining ko'rgazmasi bo'lib o'tganida ko'rishimiz mumkin. Uning mantiqiy davomini 2014 may oyida esa Samarqandda kurort shahar Yurmataliklar tomonidan tashkil etilgan Latviya rassomlari ko'rgazmasi tashkil etilganida ko'ramiz [3]. Ko'hna Samarqand bilan Yurmala o'rtasida

hamkorlikning o'rnatilishi madaniy aloqalar rivojida juda katta ahamiyatga ega.

Oxirgi yillarda O'zbekiston tarixi va madaniyatini tadqiq etishga jahon miqyosida qiziqish ortib bormoqda. Buni birgina Amir Temur shaxsiga oid ilmiy izlanishlar jahondagi o'ttizdan ortiq mamlakatda olib borilayotgani misolida ham ko'rishimiz mumkin. Albatta, tariximiz, san'atimiz va qadriyatlarimizni xorijda o'rganilishi va targ'ib etilishi har jihatdan foydalidir. Birinchidan, ular Markaziy Osiyo tarixi va uning dunyo tamadduniga qo'shgan hissasi haqida ma'lumotga ega bo'lsa, ikkinchidan, O'zbekistonning tarixiy shaharlarini ko'rishga qiziqishni orttiradi. Bu esa yurtimizga keladigan sayyohlar oqimini ortishiga xizmat qiladi.

Butunjahon atlasidagi ma'lumotlarga ko'ra, ayni paytda dunyoda 5 mingga yaqin shahar mavjud. Ana shu shaharlar orasida ko'p ming yillik tarixga ega bo'lgani, nari borsa 40 taga yetadi [16]. Ushbu ro'yxatga Samarqand shahri mam kirgan.

So'nggi yillarda hukumatimiz xorijda yurtimiz tarixi va madaniyati bilan shug'ullanib kelayotgan ko'plab olim va adabiyotchilarni davlatimizning nufuzli mukofotlari bilan taqdirlab kelmoqda. 2018 yil 9 oktyabrda O'zbekiston tarixi va madaniyatini o'rganishga munosib hissa qo'shgan Fransiyaning taniqli adabiyot va ilm-fan namoyondalari – yozuvchi Amin Maaluf, olimlar Frederik Bopertyui - Bressand xonim va Frans Grenelarga Samarqand shahri faxriy fuqarosi unvoni topshirildi [12].

Frederik Bopertyui - Bressand xonim O'zbekistonga birinchi marta 1977 yilda kelgan, Samarqandni ko'rgan, Amir Temur shaxsi va davriga qiziqib, ko'plab izlanishlar olib borgan. 2007 yilda o'tkazilgan Samarqandning 2750

yilligiga bag'ishlangan xalqaro konferensiyada Frederik Bopertyui – Bressand “Temuriylar davrida musiqa” mavzusida chiqish qildi. Parijda shu yili uning “Durdona Samarqand”, “Sirli Samarqand” kitob-albomlari chop etildi [14].

Ulardan biri Amin Maaluf o'zining “Samarqand” romani bilan o'zbek kitobxonlariga yaxshi tanish bo'lib, uning romani o'zbek tilida 2003 yil “Jahon adabiyoti” jurnalining 6-7, 2005 yilning 7-8 sonlarida chop etilgan. Romanda shoir va faylasuf Umar Hayyomning Samarqanddagi hayoti, XI asrdagi ijtimoiy – siyosiy vaziyat talqini aks etgan [10].

So'nggi yillarda Samarqand shahri nafaqat madaniy tadbirlarga, balki turli darajadagi siyosiy tashrif va xalqaro konferensiyalarga ham mezbonlik qilmoqda. Buni biz 2023 yil noyabr oyida davlat tashrifi bilan mamlakatimizga kelgan Fransiya Prezidenti Emmanuel Makron tashrifi misolida ko'rishimiz mumkin [4]. Tashrif davomida davlat rahbarlarining Samarqand shahrining diqqatga sazovor joylariga amalga oshirilgan tashriflari, o'tkazgan uchrashuvlari, erishilgan bitim va shartnomalar istiqbolda ikki tomonlama munosabatlarni yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Samarqand dunyoning eng qadimiy shaharlari Rim, Afina, Bobil va Fiva qatorida turadi. Rim g'arb sivilizatsiyasining rivojida qanchalik ahamiyat kasb etgan bo'lsa, Samarqand ham sharq taqdirida xuddi shunday vazifani o'tagan. Samarqand hamisha navqiron, barhayot va umrboqiy shahardir. O'zbekistonning madaniy markazi bo'lgan Samarqand shahri har doim xalqaro munosabatlar rivojida muhim o'rin tutib, o'zining noyob arxitekturasini bilan insoniyatni hayratga solishda davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзиёев Ш.М. Мақсадимиз – Самарқандни жаҳон туризм марказига айлантириш, аҳоли учун замонавий турмуш шароити яратиш // Халқ сўзи газетаси, 2019 йил 27 июль.
2. История Узбекистана в 4 томах. Том.1. – Т.: Фан, 1967. – С. 168.
3. Латвия Президенти Андрис Берзиньш: Бизнинг Ўзбекистон билан муносабатларимиз узоқ муддатлидир // Халқ сўзи газетаси, 2014 йил 27 май.
4. Макроннинг ташрифи сабаб Самарқандда қатор кўчалар ёпилади. <https://uznews.uz/posts/69059>. Мурожаат этилган сана: 11.07.24.
5. Мухаммаджонов А. Ўзбекистон тарихи. Шарқ нашриёт – матбаа акционерлик компанияси. – Т., 2009. – Б.71-77.
6. НА. РУз., ф - М-2., д.-172, л.-13.
7. Ртвеладзе Э. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси. – Тошкент. Адолат, 2001. – Б. 48.
8. Руи Гонзалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат қундалиги (1403-1406). – Т.: Ўзбекистон, 2010. – Б. 6-8.
9. Самарқанд ва дунё цивилизацияси // Халқ сўзи газетаси, 2007 йил 25 май.
10. Самарқандга ўзгача меҳр қўйган француз ёзувчиси // Халқ сўзи газетаси, 2018 йил 11 октябрь.
11. Самарқанднинг жаҳон цивилизацияси ривождаги ўрни // Халқ сўзи газетаси, 2007 йил 25 май.
12. Ўзбекистон – Франция: узоқ муддатли ҳамкорликни янада кенгайтириш ва мустаҳкамлаш йўлида // Халқ сўзи газетаси, 2018 йил 10 октябрь.
13. ЎЗР МА. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги // “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивалларида қатнашган ва таклиф этилиши режалаштирилган иштирокчилар ҳамда ижрочилар ҳақида қиссий маълумот. Фонд – м -38, 1 – рўйхат, 343 – жилд, 4 – варақ.
14. Француз олимасининг ўнгидан келган туши // Халқ сўзи газетаси, 2018 йил, 13 октябрь.

15. Қосимов Н. Тарих, бугун, келажакни туташтирган ҳамкорлик // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. – Т., 2021. – № 2. – Б. 16.
16. Гофуров Б. Тарих ва келажак олдидаги бурч // Халқ сўзи газетаси, 2018 йил 5 октябрь.

МУҲАММАДИХОН БУЗРУКОВ

СамДУ Қўлёзмалар фонди мудири,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИДА САҚЛАНАЁТГАН ЭНГ ҚАДИМГИ ҚЎЛЁЗМА АСАРЛАРНИНГ ҚОҒОЗ ТАРКИБИ ХУСУСИДА

Аннотация: Ушбу мақола Самарқанд давлат университетида сақланаётган энг қадимги қўлёзма асарларнинг қоғоз таркибини ўрганишга бағишланган. Хусусан, мазкур мақолада замонавий техник воситалар ёрдамида қоғоз таркибини текшириш натижасида қўлга киритилган дастлабки таҳлилларни қадимий манбалардаги маълумотлар билан солиштириш натижасида олинган хулосалар баён этилган. **Таянч сўзлар:** қўлёзмалар, Самарқанд қоғози, СамДУ қўлёзмалар фонди, A.-G. Rischel, Koji Shibazaki, Аичи санъат университети.

Annotation: This article is devoted to research into the composition of the paper of the oldest handwritten works stored at Samarkand State University. It outlines the conclusions obtained as a result of comparing preliminary analyzes obtained by checking the paper composition of manuscripts using modern technical means with information contained in ancient sources.

Keywords: Manuscripts, Samarkand Paper, A.-G. Rischel, Koji Shibazaki, Aichi University of the Arts.

Аннотация: Данная статья посвящена исследованиям состава бумаги древнейших рукописных произведений, хранящихся в Самаркандском государственном университете. В ней изложены выводы полученные в результате сравнения предварительных анализов, полученных при проверке бумажного состава манускриптов с помощью современных технических средств, с информацией содержащихся в древних источниках. **Ключевые слова:** Рукописи, Самаркандская бумага, рукописный фонд СамГУ, A.-G. Rischel, Koji Shibazaki, Университет искусств Аичи.

Кириш. Самарқанд бутун Ўрта асрлар давомида дунёдаги энг юқори сифатли қоғоз ишлаб чиқарувчи ва етказиб берувчи асосий марказ бўлган. Самарқанд қоғозида яратилган қўлёзма асарлар ва миниатюралар бугун ҳам дунёдаги машхур кутубхона, музей ва коллекцияларнинг ноёб мулки ҳисобланади. Ана шундай хазиналардан бири Самарқанд давлат университети кутубхонасидир.

Хорижлик тадқиқотчилар қадимги қўлёзма асарлар ва ҳужжатларни кодикологик жиҳатдан тадқиқ этишда, қоғоз таркибини ўрганишда замонавий техник воситалардан унумли фойдаланмоқда. Уларнинг айримлари бугунги кунда юртимизда ҳам мавжуд бўлиб, уларни илмий тадқиқотларга кенг жалб қилиш мумкин. Шунга қарамадан, қадимий манбалар билан ишловчи маҳаллий тарихчи-манбашунос олимлар орасида бундай усуллар оммалашмаган. Ваҳоланки, қадимий ёзма манбаларнинг қоғоз таркибини ўрганиш орқали унинг ишлаб чиқарилиши тарихи ва технологияларига оид муҳим маълумотларни аниқлаш мумкин. Олинган натижаларни қадимги манбалардаги қоғоз ясовчи усталар фаолиятига оид маълумотлар билан бойитиш ўша давр ижтимоий ҳаётини ҳам ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

Бугунги кунда маҳаллий тарихчи-манбашунос олимлар бу борадаги хориж тажрибасига эътибор қаратиб, мавжуд техник воситалардан кенг фойдаланишни йўлга қўйиш долзарб аҳамиятга эга.

Хориж тадқиқотларининг фойдали жиҳатларини ўзлаштириш ва оммалаштириш мамлакатимиздаги ёрдამчи тарих фанларини янада ривожлантиришга хизмат қилади. Ушбу мақолада кейинги йилларда Самарқанд давлат университетида олиб борилган ушбу йўналишдаги тадқиқотларнинг дастлабки натижалари баён этилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Замонавий технологиялар имкониятларига қарамадан, нафақат Ўзбекистонда, ҳатто постсовет маконида ҳам қадимий ёзма манбалар қоғозини тадқиқ қилиш ривожланмаган. Тарихий ҳужжатлар ва уларнинг қадимий қоғозини технологик тадқиқ этишнинг замонавий йўналишлари, усуллари ва воситалари ҳақидаги умумий шарҳ А.П.Балаченкова ва Д.О.Цыпкининг мақоласида [13] келтирилган. Унда “маҳаллий мутахассислар қадимий қоғозларга замонавий технологик тадқиқотлар ўтказиш вазифалари ва имкониятларига ҳамон эътибор қаратмапти”, деб таъкидланган [13:375]. Ваҳоланки, бундай таҳлиллар учун бугун катта имконият ва салоҳият бўлиб, у фанлараро ёндашувни талаб қилади.

Ушбу йўналишдаги тадқиқотлар ҳақида умумий тушунча ҳосил қилиш учун хорижий нашрларга мурожаат қилиш лозим. Уларнинг қўпчилиги “Халқаро қоғоз тарихчилари уюшмаси” – IPH (International Association of Paper Historians) конгресслари материалларида чоп этилган. Қуйида энг муҳим мақолаларга қисқача тўхтаб ўтилган.

Қадимги шарқ қоғозлари ҳақидаги қатор нашрлар [8; 6; 3; 7; 4] орасида Дания Миллий музейи реставратори А.-G. Rischel тадқиқотлари алоҳида аҳамиятга эга. Бу олима қадимий қоғозларни технологик ўрганиш соҳасида етакчи мутахассис ҳисобланади. Унинг изланишлари Евроосиё китъасида қоғоз ишлаб чиқариш технологиясининг трансмаданий ривожланиши ва узлуксизлигининг яхлит манзарасини очиб беришга қаратилган. 1998 йилда олиманинг Марказий Осиёдан топилган қадимий ҳужжатлар қоғози ҳақидаги мақоласи нашр этилган. Унда Стокгольмдаги Этнография музейида сақланаётган “Свен Гедин коллекцияси” ва Копенгагендаги Дания миллий музейида сақланаётган “Дуньхуан коллекцияси” таркибидаги қадимий ҳужжатлар тадқиқ қилинган [10]. А.-G. Rischel ўзининг навбатдаги мақоласини Свен Гедин (1865-1952) томонидан тўпланган “Лулан коллекцияси”ни консервация қилиш натижалари асосида ёзган. Олима қоғознинг Шарқдан Ғарбга ҳаракати жараёнида уни ишлаб чиқариш технологиясининг ривожланиши билан боғлиқ маълумотларни келтирган ва бу бўйича бир қатор хулоса чиқарган [11]. У ўзининг навбатдаги мақоласида Дания миллий музейи ва баъзи хорижий коллекцияларда сақланаётган, “самарқанд” (VIII аср), “дуньхуан” (IX-XI асрлар), “араб” (XII-XIII асрлар) ва “европа” (XVI аср) қоғози намуналарини микроскопда текшириш бўйича олган умумий натижаларини келтирган [12]. Айтиш мумкинки, А.-G. Rischel Самарқанд қоғозининг энг қадимий намунасини таҳлил қилишга муваффақ бўлган мутахассислардан биридир.

Самарқанд давлат университетида бу йўналишдаги тадқиқотлар Япониянинг Аичи санъат университети профессори Кожи Шибазак раҳбарлигидаги япон олимлари билан ҳамкорликда йўлга қўйилган.

Тадқиқот методологияси фанлараро ёндашувга асосланган. Мақолани ёзишда тарихий-хронологик изчиллик, қиёсий таҳлил усулларидан фойдаланилди. Шу билан бирга, қадимий манбаларнинг қоғоз таркибини ўрганишда асосан энг янги портатив микроскоп камераси ёрдамида суратга олиш, юқори аниқликдаги илмий таҳлиллар учун эса махсус лаборатория (электрон микроскоп, оптик микроскоп) текширувлари каби усуллар қўлланди. Бундан ташқари, қоғоз толаси ҳолати ҳақида йиғилган намуналарни қиёсий ўрганиш ва таҳлил қилишда сўнгги замонавий илмий ёндашувлардан фойдаланилди.

Самарқанд давлат университети ташкил топган кундан бошлаб араб ёзувидаги қадимий қўлёзма ва тошбосма асарларни йиға бошлаган. Кундан кунга ўз жамғармасини бойитиб борган бу фонд бугун сони ва аҳамияти жиҳатидан етакчи ўринда туради. Бу эса мазкур “ҳазина”нинг илмий, тарихий, маданий аҳамиятининг қанчалик юқори эканини билдиради.

Бу ерда тўпланган ноёб ёзма ёдгорликларнинг энг қадимгиси XIII асрда, энг сўнггиси эса XX асрда қўчирилган. Улар форс-тожик, туркий (ўзбек), араб ва бошқа тиллардаги шарқ қўлёзма асарлари, тошбосма усулида нашр этилган китоблар, шунингдек, араб ёзувидан фойдаланган қўллаб мусулмон давлатларида нашр этилган китоб, факсимиле нашрлар, газета ва журналлардан иборат. Бу ноёб жамғарма нафақат маҳаллий, балки хорижий тадқиқотчиларни ҳам ўзига жалб қилиб келган. Бугун ҳам унга бўлган қизиқиш катта.

Самарқанд давлат университети 2017-2020 йилларда “The research for the culture of contemporary Hand-Made Paper and artistic expression. With the focus on the revival of Samarkand Paper” мавзусидаги лойиҳада иштирок этди. Натижада, япон олимлари билан ҳамкорликда университет қўлёзмалар фондида сақланаётган қадимий асарларнинг қоғоз таркибини ўрганиш йўлга қўйилди ва бу йўналишдаги тадқиқотлар давом этмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Дастлаб, XV асргача қўчирилган қўлёзма манбаларнинг қоғоз таркиби ўрганилди. Уларга қуйидаги асарлар киради:

1306 йилда қўчирилган “Такмилат ас-Саҳоҳ ал-Жавҳарий”, 1348 йилда қўчирилган “Шарҳи китоби талхис ал-мифтоҳ”, 1375 йилда қўчирилган “Фи илмул араб”, 1378 йилда қўчирилган “Шарҳи таълимул фаройиз”, 1452 йилда Абдурахмон Жомий томонидан қўчирилган мажмуа ва бошқалар.

Уларнинг орасида Фаридиддин Аттор томонидан ёзилган “Тазкиратул авлиё” асари қўлёзмаси алоҳида аҳамиятга эга. Фаридиддин Аттор мўғуллар истилоси даврида 1221 ёки 1229 йилда, жуда кекса ёшда вафот этган деб ҳисобланади.

“Тазкиратул авлиё” асари қўлёзмаси Самарқанд давлат университети кутубхонасида 1008579 рақами билан сақланмоқда. Асрлар давомида қўлёзманинг муқоваси ва биринчи саҳифаси зарарлангани учун бутунлай алмаштирилган. Қўлёзма хижрий 685 йил Абдурахим ибн Маҳмуд томонидан қўчирилган. Бу милодий 1286 йилга тўғри келади.

Кейинги босқичда XX асргача Самарқандда қўчирилган асарлар ҳам тадқиқотга жалб қилинди. Бунда асосан энг янги портатив микроскоп камераси ёрдамида суратга олиш орқали қадимий манбаларнинг қоғоз толаси ҳақидаги маълумотлар олинди. Улар олдин йиғилган шундай маълумотлар билан қиёсий ўрганилди. Шу билан бирга, ўзига хос хусусиятга эга ва жуда муҳим деб топилган манбалар қоғоз толаси Япониянинг етакчи лабораторияларида махсус текширувдан ўтказилди. Масалан, 2018 йил май ойида Коти префектурасининг қоғоз саноати ва технологияси марказида **JIS P 8120** стандартига мувофиқ “қоғоз, картон ва қоғоз массаси таркибини толалар бўйича аниқлаш усули”га мувофиқ юз баробар катталаштириб кўрсатувчи оптик микроскопли камера ва индикатор (С бўяш эритмаси)

ёрдамида суратга олиш ишлари ўтказилди. Бу тадқиқот объекти Самарқанд қўғозининг 10 та намунаси бўлиб, улардан 3 таси Самарқанд давлат университети томонидан тақдим этилган [19: 11].

Ўтказилган таҳлиллар натижасида XVII-XVIII асрларга оид қўғоз парчалари пахта толасидан, XIII-XVI асрларга оид қўғоз парчалари эса каноп ёки зиғир толаларидан иборат экани аниқланди. Шунингдек, бу даврда пахта ва бошқа номаълум толалар аралашмасидан иборат қўғоз парчалари ҳам борлиги маълум бўлди. Номаълум толанинг нимадан олинганини замонавий лаборатория текширувлари ҳам кўрсата олмагач, буни қадимий ёзма манбалар орқали аниқлаш ишлари бошланди. Бунда айнан Самарқандда кўчирилган ўсимликлар ҳақидаги манбалар ва ўз даврининг қўғоз ясовчи усталари фаолиятига эътибор қаратилди.

Тахминан 40-90 йилларда яшаган қадимги юнон олими Диоскуриднинг “Ўсимликлар китоби” жаҳон олимлари томонидан тиббиёт ва фармокология тарихида катта ўрин тутиши эътироф этилган. Бу асар Бағдодда IX асрда араб тилига таржима қилинган. X асрда эса Самарқандда Абдуллоҳ Натилий томонидан қайта ишланган. Абдуллоҳ Натилий нусхасининг 1083 йил 6-февралда Самарқандда кўчириб тугатилган жуда қадимги қўлёзмаси бугун Нидерландиянинг Лейден университети кутубхонасида (Ms.or. 289) сақланади. Агар Самарқанд қўғозини тайёрлашда ўсимликлар толасидан фойдалангани ҳисобга олинса, унинг машҳур сифати мазкур илмий асар билан бевосита боғлиқ бўлганига ҳеч қандай шубҳа қолмайди. Айтиш мумкинки, самарқандлик усталар қўғоз ишлаб чиқариш хом ашёси ва технологиясини танлашда ўз даврининг илмий ютуқларига асосланган. Шунинг учун ҳам қўғоз сифати юқори бўлган.

Самарқандлик қўғоз ясовчи усталар фаолиятини ўрганиш орқали ишлаб чиқариш технологияси ва хом ашёси ҳақида ҳам маълумот олиш мумкин. Шунини ҳисобга олиб, **Самарқанд қўғозини ким тайёрлаган?** деган саволга жавоб топишга ҳаракат қилинди. Афсуски тадқиқотларда бу ҳақда маълумот учрамади. Яна қадимий қўлёзма асарларга мурожаат қилишга тўғри келди.

Бу борадаги энг ишончли манбалар Самарқанд шаҳри тарихига оид асарлар ҳисобланади. Уларда келтирилган қўғоз ясовчи усталар ҳақидаги маълумотлар тадқиқотчилар эътиборидан четда қолган экан. Шунинг учун мазкур тадқиқотга жалб қилинган манбалар ҳақида ҳам қуйидаги умумий маълумотларни келтириш мақсадга мувофиқ деб топилди.

Шаҳарлар тарихи жанри ислом оламида айниқса, мўғулларгача бўлган даврда жуда ривожланган. Одатда бу жанрдаги китоблар шаҳар географияси ва унинг тарихига оид бўлимлар билан бошланади. Кейин эса шаҳарнинг ўзига хос жиҳатлари ва афзалликлари (فضائل) ҳақидаги бўлим келади. Немис олимнинг фикрича,

бундай китобларни ёзиш сабабларидан бири маҳаллий аҳоли ўртасидаги ватанпарварлик бўлган [9: 16].

Ўрта Осиёда ҳам ўз вақтида шаҳарлар тарихининг салмоқли қисми ёзилган, аммо уларнинг аксарияти бизгача етиб келмаган [5]. Агар улардан нимадир сақланган бўлса ҳам, араб тилидаги асл нусха парчалари ёки форс тилига қилинган таржималарнинг қисқартирилган шакли бўлади. Шаҳар тарихининг тўлиқ қадимий араб тилидаги матни бугунги кунгача етиб келгани жуда кам учрайди [20].

Бу турдаги манбаларда жуда кўп сонли, кўпинча мингдан ортиқ шахслар номи келтирилади. Улар орасида турли касб эгалари бўлган хунарамандлар ҳам бор. Шунинг учун Самарқанд тарихига оид асарлар бизнинг мавзуимиз учун энг муҳим манба ҳисобланади. Ана шундай асарлардан бири XII асрнинг биринчи ярмида ёзилган. Унинг муаллифи Нажмиддин Абу Хафс Умар ибн Муҳаммад Насафийдир. У 461/1068 йилда Ўрта Осиёнинг илмий марказларидан бири бўлган Насаф (ҳозирги Қарши) шаҳрида туғилган. Умрининг кўп қисмини Самарқандда ўтказиб, 537/1142 йилда вафот этган ва шу шаҳарда дафн этилган.

Нажмиддин Абу Хафс Умар ибн Муҳаммад Насафий гуманитар фанлар соҳасидаги энг машҳур олимлардан биридир. Манбалардан маълумки, у ислом илмларининг турли соҳаларига оид юздан ортиқ рисола ва асар ёзган. Унинг бизгача етиб келган китоблари орасида “Ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд” номли тарихий асари алоҳида аҳамиятга эга. Бу манба араб тилида ёзилган бўлиб, номи “Самарқанд олимлари билимидаги ширинликлар” ёки “Самарқанд олимлари хотирасига оид қанддек ширин китоб” деб таржима қилиниши мумкин. Олим ўз асарини умрининг сўнгги йилида (537/1142) ёзган. Бу асар унинг шогирди Абулфазл Муҳаммад ибн Абдужалил Самарқандий томонидан қисқартирилган.

Бу асарнинг Париж (Bibliothèque Nationale № 6284) ва Истанбул (Turhan Valide № 70) шаҳарларида сақланаётган араб тилидаги икки қадимий қўлёзма нусхаси маълум. Улар ушбу китобнинг сақланиб қолган парчалари ҳисобланади. Иккала қўлёзма ҳам катта илмий қийматга эга бўлиб, кўп жойларда бир-бирини сезиларли даражада тўлдиради ва ҳар бири бошқасида йўқ қисмларга эга.

Араб тилида ёзилган бу асарда VIII аср ўрталаридан то муаллиф замонигача, яъни XII аср биринчи ярмигача бўлган даврда Самарқандда яшаган олимлар ҳақида қисқача биографик маълумот берилган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Нажмиддин Абу Хафс Умар ибн Муҳаммад Насафийнинг бу асари бизгача етиб келмаган ал-Идрисий (ваф. 405/1015) ва ал-Мустағфирий (ваф. 432/1041) каби олимларнинг “Самарқанд тарихи” номли китобларининг давоми сифатида ёзилган. Агар кейинги икки муаллиф ёзган асарлар қўлёзмалари топилса, Самарқанд тарихига оид кўплаб янги маълумотлар олиш мумкин.

“Ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд” асарининг Истанбулда сақланаётган қўлёзма матни Саудия Арабистони (Ар-Риёд шаҳри)да нашр этилган [1]. Техрон (Эрон Ислом Республикаси) нашрида эса Истанбул ва Париж қўлёзмалари матнлари бир ном остида нашр этилган [2]. Бу манба германиялик [9] ва тожикистонлик [14] олимлар тадқиқотларига жалб қилинган. Ўзбекистонлик олимлар томонидан ҳам Самарқанд шаҳрининг тарихи [15:17] ва тарихий географиясини ўрганишда фойдаланилган [16:18]. Ушбу сатрлар муаллифи томонидан мазкур асар илк бор Самарқанд қоғози усталари тарихига оид манба сифатида ўрганилмоқда.

Бу каби араб-форс тилларида ёзилган асарларда қоғоз усталари **ал-Қоғазий** (الكاغذي) ёки **ал-Қоғадий** (الكاغدي) лақаби билан тилга олинади. Бу лақаб کاغذ – **қоғаз** сўзидан келиб чиққан. Агар бу сўзнинг охириги ҳарфини (ذ) нуқтасиз ёзсак (د), у **қоғад** деб ўқилади.

“Ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд” асарида келтирилган маълумотларга кўра, ҳар бир асрда машҳур қоғоз ясовчи усталар бўлган. Улар ҳақида биз топган дастлабки маълумотлар IX асрга тўғри келади. Бу вақтда Самарқандда махсус **қоғоз бозори** бўлган. 281/895 йилда вафот этган Абу Сулаймон Довуд бу бозорда даллол эди.

Шунингдек, қуйида Самарқанд қоғози усталаридан айримларининг номлари келтирилган: Абу Тавба Саид ал-Қоғазий – 259/874 йилда вафот этган; Абу Солиҳ Шуъайб ал-Қоғазий – 272/886 йилда вафот этган; Абу Турба ал-Қоғадий – IX аср; Абул Фазл ибн Аҳмад ал-Қоғазий – IX-X асрлар; Шуъайб ибн ал-Лайс ал-Қоғазий – IX-X асрлар; Абул Фазл Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Қоғазий – IX-X асрлар; Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Қоғазий – X аср.

Абул Фазл Мансур ибн Наср ал-Қоғазий – 423/1033 йилда вафот этган. У “Қоғазул Мансурий” – (“Мансур қоғози”) номи билан машҳур қоғоз турини ясовчи уста бўлган.

Бу устандан кейин Самарқандда XI асрда **Абу Али Ҳасан ибн Носир ал-Қоғазий** шуҳрат қозонган. У тайёрлаган қоғоз жуда чиройли, оқ ва сифатли бўлиб, “Қоғазул Ҳасаний” (“Ҳасан қоғози”) номи билан машҳур бўлган.

Хулоса ва таклифлар ўрнида қуйидаги фикр-мулоҳазаларни билдириш мумкин:

– Самарқанд давлат университети қўлёзмалар фонди аждоқларимиз тарихи, илм-фани, тили ва адабиётига бағишланган. Бу ноёб жамғарма катта илмий аҳамиятга эга бўлиб, нафақат университет фаҳри, балки мамлакатимиз миллий бойлиги ҳисобланади. Бу бебаҳо хазина келгуси авлодлар учун донолик ва билим ўргатувчи ҳамда янги тадқиқотлар учун ажойиб манбадир. Шунинг учун ҳам уларни сақлаш ва фойдаланиш масалаларига алоҳида эътибор қаратиш талаб қилинади.

– Самарқанд давлат университетининг Аичи санъат университети билан ҳамкорлик қилиши юртимизда кам ўрганилган мавзу ҳисобланган қадимги қўлёзма асарларнинг қоғоз таркибини ўрганиш имконини берди. Профессор Кожи Шибазак раҳбарлигидаги япон олимлари билан ҳамкорликда олиб борилган тадқиқотлар Самарқандда тут толасидан қоғоз тайёрлаш XVIII асрдан кейин ривожланганини кўрсатди. Бу эса Самарқанд қоғозининг ишлаб чиқариш технологиясини асрлар кесимида, яъни ўз даврининг машҳур усталари фаолияти билан бирга ўрганиш зарурлигини англатади.

– Қадимий Самарқанд қоғозининг юқори сифати чуқур илмий ёндашувлар ва қоғоз ясовчи усталарнинг маҳоратига асосланган. Ҳар бир даврнинг машҳур усталари бўлиб, улар ўз атрофида кенг тарқалган ўсимлик хом ашёси ва уларни қайта ишлашнинг янги технологияларини топиш учун доимий изланиш олиб борган. Натижада, улар энг сифатли қоғоз тайёрлашга эришган.

– Самарқанд тарихига оид қадимий қўлёзма асарлардан қоғоз ясовчи усталар ҳақидаги маълумотларни топиб ўрганиш ўша даврнинг ижтимоий ҳаёти ва илмий ютуқларини ёритишга хизмат қилади.

– Етакчи хорижий давлатлар олимлари томонидан қоғоз таркибини ўрганиш борасида олиб борилаётган тадқиқотларни юртимизда оммалаштириш зарур. Энг янги портатив микроскоп камера ва шу каби ускуналардан фойдаланиш маҳаллий тадқиқотчиларга янги қулайликлар яратади. Шунингдек, янги илмий ютуқларни қўлга киритишга асос бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Al-Nasafi, Najm al-Din Abu Hafṣ ‘Umar b. Muhammad, al-Qand fi dhikr ‘ulama’ Samarqand, ed. Nazar Muhammad al-Faryobi. – Ar-Riyod: Maktabat al-Kavsar, 1412/1991.
2. Al-Nasafī, Najm al-Dīn Abu Hafṣ ‘Umar ibn Muhammad, al-Qand fī dhikr-i ‘ulamā’-i Samarqand, ed. by Yusuf al-Hadi, Tehrān: Ayene-ye Mīras, 1378/1420/1999.
3. Amar Z., Gorski A., Neumann I. Raw Materials in the Paper and Textile Industry in al-Sham during the Middle Ages in Light of an Analysis of Documents from the Cairo Genizah // IPH Congress Book. 2004. Vol. 15.
4. Enami K, Sakamoto S, Okado Y, Mori M, Masuda K. Paper Made from Millet and Grass Fibre Found in the Secular Documents of Pre-Tang and Tang Dynasty // IPH Congress Book. 2012. Vol. 19.
5. Frye R.N. City Chronicles of Central Asia and Khurasan: A History of Nasaf? // Mélanges Fuad Köprülü. – Istanbul, 1953. – P.165-170. Reprinted in: Islamic Iran and Central Asia (7th-12th centuries). – London: Variorum Reprints, 1979. XXXI.

6. Helman-Wazny A. Tibetan historic manuscripts as a source of information on past papermaking in Inner Asia // IPH Congress Book. 2004. Vol. 15.
7. Liu A.W. – S. Comparing the properties of contemporary chinese papers manufactured in China with Japanese Kozo Washi paper // IPH Congress Book. 2008. Vol. 17.
8. Paireau F. An approach of Japanese handmade paper texture // IPH Congress Book. 1998. Vol. 12.
9. Paul Jürgen. The histories of Samarqand // Studia Iranica, Tome 22, 1993.
10. Rischel A. – G. Looking at Central Asian paper of Turkish, Tibetan and Chinese origin from the Silk Roads // IPH Congress Book. 1998. Vol. 12.
11. Rischel A. – G. Analysis of the papermaker's choice of fibrous materials and technology along the paper road // IPH Congress Book. 2002. Vol. 14.
12. Rischel A. – G. Arabian paper – the oriental link between asiatic and european paper (A comparative macroscopic and microscopic analysis) // IPH Congress Book. 2006. Vol. 16.
13. Балаченко А.П., Цыпкин Д.О. Возможности технологического анализа исторических бумаг в источниковедческом исследовании памятников // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2017. Том 62. Вып. 2.
14. Додхудоёва Л. Малоизвестная рукопись XIV века по истории городов Мавераннахр // Известия АН ТаджССР. Серия: Востоковедение, история, филология, № 3 (23), 1991.
15. Камолиддин Ш.С. Новые данные о потомках царя Согда Гурака // ОНУ, 2003. № 3.
16. Камолиддин Ш.С. Абу Хафс ан-Насафи и его сведения о средневековом Самарканде // Тарихий манбашунослик муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т.: ТДШИ, 2003.
17. Камолиддин Ш.С. Новые данные о крепостных сооружениях средневекового Самарканда // O'zbekiston moddiy madaniyati tarixi (ИМКУ). – Т.: Фан, 2006.
18. Камолиддин Ш.С. Новейшие исследования сочинения “Ал-Канд” Абу Хафса ан-Насафи // Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам. – Т.: ТДШИ, 2011.
19. Сибадзаки Кодзи, Хонда Мицуко, Сато Наоки, Банно Томохиро, Судзуки Микако, Юри Урано, Оянаги Ёити, Ивата Акико. Промежуточный отчет по гранту японского общества содействия науки (JSPS) “Программа сотрудничества ведущих научных центров” на тему “Бумага ручной работы и средства художественной выразительности в современной культуре. На материале проекта возрождения производства самаркандской бумаги” // Отдельный оттиск на русском языке из “Бюллетень университета искусств Айти”. 2019. № 48.
20. Хамза б. Юсуф б. Ибрахим ас-Сахми. Тарихи Джурджан. – Хайдарабад: изд. Низамад дин, 1950.

SUNNATULLO MUXIDDINOV

SamDU, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

SAMARQAND MA'RIFATPARVARLARINING TURKISTON MILLIY MATBUOTINI SHAKLLANISHIDAGI O'RNI

Annotatsiya: Ushbu maqolada samarqandlik ma'rifatparvarlarning Turkistonda milliy matbuotning shakllanishidagi xizmati yoritilgan. Samarqandlik jadid allomalarimiz tomonidan tashkil etilgan gazeta va jurnallar faoliyati manbalar va hujjatlar asosida ochib berilgan. Turkistonda yangi hukumatning milliy matbuotimizga munosabatiga ham manbalar asosida xolisona baho berilgan. Shuningdek, Samarqanddagi gazeta va jurnallar turi, nomi, unda ko'tarilgan mavzular haqida fikr yuritilgan. Bundan tashqari, samarqandlik ma'rifatparvarlarning matbaachilik va jurnalistik faoliyatining Turkistondagi o'rni ochib berilgan. **Tayanch so'zlar:** jadidlar, Tujjor, Taraqqiy, Xurshed, Samarqand, Oyina, Shu'lai inqilob.

Annotation: This article describes the service of Samarkand enlighteners in the formation of the national press in Turkestan. The activities of newspapers and magazines established by our modern scholars from Samarkand are revealed on the basis of sources and documents. The attitude of the new government in Turkestan to our national press has also been objectively evaluated based on sources. Also, the type, name, and topics of newspapers and magazines in Samarkand were discussed. In addition, the role of printing and journalistic activities of Samarkand enlighteners in Turkestan is revealed. **Keywords:** Jadid, Tujjor, Taraqqi, Khurshed, Samarkand, Oyina, Shu'lai inqilob.

Аннотация: В данной статье описывается заслуга самаркандских просветителей в становлении национальной печати Туркестана. На основе источников и документов раскрывается деятельность газет и журналов, созданных нашими современными учеными из Самарканда. Отношение нового правительства Туркестана к нашей национальной прессе также объективно оценено на основании источников. Также были обсуждены вид, название и тематика газет и журналов Самарканда. Кроме того, раскрывается роль печатно-публицистической деятельности самаркандских просветителей в Туркестане. **Ключевые слова:** Джадиды, Туджор, Таракки, Хуришед, Самарканд, Ойна (Зеркало), Шулаи инкилоб.

Jadidlar davriy matbuotga targ'ibot va tashviqotning muhim vositasi sifatida qaragan. Ularning fikricha, milliy matbuot Markaziy Osiyoning hayotiy muammolarini hal etishning bosh vositasiga aylanishi mumkin edi. Umuman Turkiston jadidlarining asosiy xizmatlaridan biri aynan XX asr boshlarida mintaqada musulmon va milliy mustaqil matbuotga asos solganidir.

Mintaqada mavjud gazeta va jurnallar tashkilotchilari, mualliflari, o'quvchilari, targ'ibotchilari va tarqatuvchilari jadidlarning o'zi bo'lgan. Ular tashqi dunyoga ochiq bo'lish kerakligini tushundi va imkon bo'lishi bilan qisqa muddatli bo'lsa-da, o'z matbuotini yaratdi. Shubhasiz, bu borada Samarqand ma'rifatparvarlarining xizmati beqiyos bo'lgan.

Jadidlarning ilk nashrlari qatoriga 1907-yil 21-avgustda samarqandlik Mahmudxo'ja Behbudiy yordami bilan rus hokimiyati ko'magida chiqarilgan "Tujjor" (Savdogar) gazetasini keltirish mumkin [1:108]. Uning asoschisi toshkentlik badavlat savdogar va yirik tadbirkor Saidkarim Saidazimboy (Mir Said Azimboyev) bo'lib, u bir paytlar Rossiya hukumati oldidagi xizmatlari uchun hatto Toshkentning umrbod faxriy fuqarosi unvoniga sazovor bo'lgan. Gazeta muharriri toshkentlik Mullo Hoshim bo'lgan. Ushbu gazeta mahalliy tilda haftada 2-3 marta chiqadigan milliy, siyosiy va kundalik gazeta edi.

Jadidlarning "Tujjor" gazetasi asosan mahalliy savdogar va tadbirkorlar uchun mo'ljallangan edi. Uning asosiy yo'nalishi tijorat aloqalari va savdo korxonalarini rivojlantirishga ko'maklashish edi. Gazetaning deyarli barcha sonlari Saidkarim Saidazimboy va uning savdo raqobatchisi Orifxo'jaboy o'rtasidagi munosabatlarni oydinlashtirishga bag'ishlangan edi. Gazetaning siyosiy yo'nalishi esa "Taraqqiy" va "Xurshed"dan ham mo'tadilroq bo'lgan. "Tujjor"da bu gazetalar ijtimoiy tizimni isloh qilish talablari uchun ayblangan.

"Tujjor" gazetasining birinchi soni bosh muharriri ruknida Saidkarim Saidazimboy haqli ravishda "zamonaviy dunyoni matbuotsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Aynan matbuot mashhur insonlar hayotidan ijobiy misollar haqida hikoya qiladi. Ammo matbuot gunoh va yaxshilik o'rtasidagi farqni o'rgatish uchun yaratilgan" deb yozadi [1:95].

"Tujjor" gazetasida rus kadetlari fikri keltirilib, unda konstitutsiyaviy monarxiya jadidlar uchun eng maqbul siyosiy tuzum deb hisoblangan. 1907-yil 21-dekabrda gazetada quyidagilar yozilgan edi: "Biz kursantlarning qonun loyihalariga qo'shilishimiz kerak, chunki kadetlar dasturi bizning hayotimiz uchun eng mos va biz uchun juda foydali" [23:752]. Gazetaning faqat 36 ta soni nashr etilgan va u 1908-yilda yopiladi.

1913-1915-yillarda Turkiston o'lkasida jadid jurnalistikasi tarixida yangi to'lqin yuz berdi. Bu davrning eng katta voqeasi "Samarqand" gazetasining nashr etilishi bo'lib, uning birinchi soni 1913-yil aprel oyida chiqqan. "Samarqand" gazetasi o'z muharriri Mahmudxo'ja Behbudiy hisobidan haftada 2 marta 500 tirajda chiqarilgan [1:97].

Dastlab gazetaning hajmi ikki, 7-sondan keyin to'rt sahifadan chiqa boshladi. "Samarqand"da ham tojik, ham o'zbek tillarida maqolalar chop etilgan. Unda Said Rizo

Alizoda, Xoji Muin, Faxriddin Roji, Nurmuhammadbek, Nusratullo-Mullo, Mullo Ibrohim Said Kamol, Mirzo Qora kabi jadid ma'rifatparvarlari va boshqa qator jurnalistlar o'z maqolalarini nashr e'lon qilgan. Gazeta sahifalarida jadid shoirlari she'rlari ham e'lon qilingan [15:12]. Masalan, gazetaning 1913-yil 20-avgust sonida maorifning ashaddiy targ'ibotchisi Toshxo'ja Asiriyning yangi usul maktablari haqidagi she'ri e'lon qilingan.

Mahmudxo'ja Behbudiy "Bizning dasturimiz" nomli maqolasida bunday yozadi: "Nashrimizning maqsadi – Turkiston musulmonlari orasida umumiy Yevropa va xususan, rus madaniyatiga qiziqish uyg'otishdir. Turkiston ularni ishontirish uchun bir tomondan, rus madaniyati, fuqaroligi va qonunlari biz musulmonlar uchun foydalidir, bundan tashqari, na Qur'on, na shariat bunga qarshidir [1:99].

Jadid matbuotida ta'lim-tarbiya muammolari eng ustuvor mavzu bo'lib kelgan. Qolaversa, maorif masalalari "Samarqand" gazetasida juda qiziqarli tarzda muhokama qilinadi. Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining mashhur "Ta'til" maqolasida rus, arman va yahudiylarning farzandlari qo'lida papka bilan maktabga borishi, hattoki, ta'tilga chiqishini ta'kidlab, musulmon bolalari "yil bo'yi dam oladi" deydi. Muallif bu holat oqibatlarini ochib berar ekan, "turkistonliklar ilg'or xalqlardan kuch jihatdan emas, balki bilim jihatdan yigirma besh yil orqada qolib ketgan, turkistonliklarning butun xo'jaligi, savdo va hunarmandchiligi ham orqada qolgan" deb yozadi [7:299]. Mahmudxo'ja Behbudiy bunday holatning asosiy sababini xalq ta'limi sohasidagi ahvol deb bilgan.

Jadid matbuotida turli madaniy loyihalarni amalga oshirishda tadbirkorlar ishtiroki alohida yoritila boshlanadi. "Samarqand" gazetasining 1913- yil 2-avgustdagi 23-sonida kinoteatr sotib olib, kino tomosha qilish uchun zal ochgan savdogar Mullo Umar Abdug'afforning sa'y-harakati olqishlanadi. Gazetaning yana bir sonida esa: Usmonjon Afandi Muljamiy "Atfol" nomli jadid maktabiga globus va besh qit'a xaritasini sovg'a qilgani, shu munosabat bilan tahririyat unga minnatdorchilik bildirib, shunday insonlar ko'paysin degan tilak bildirgan [1:100].

Homiylarni rag'batlantirish maqsadida gazetada tez-tez ularning taqlid qilishga arziydigan jihatlari e'lon qilib boriladi. Shunday qilib, gazetada "Ulkan sovg'a" maqolasida Armanistonda bir boy savdogar o'limidan keyin 100 ming rubl miqdorida katta mablag'ni ta'lim ehtiyojlari uchun qoldirgani haqida xabar chop etiladi. "Xasaniya madrasasi" nomli boshqa maqolada muallif Qozon shahrida joylashgan ushbu ta'lim dargohi haqida diqqatga sazovor tafsilotlarni ma'lum qilibgina qolmay, "Mahalliy boylar Turkistonda ham shunga o'xshash ta'lim muassasasini hali moliyalashtirmagan", deb shikoyat qiladi. Armanistonda esa "Dorul muallimin" o'zining 25 yilligiga 17 364 rubl sovg'a oldi.» deb ma'lumot beradi [7:303].

Jamiyatdagi odob-axloq muammolari ham "Samarqand" nashri xodimlari e'tiboridan chetda qolmadi. Jumladan, gazetada Konibodom qozisi qimorxonani axloqsiz turmush tarzini keltirib chiqarayotgani uchun yopishni talab qilgani,

odamlarning masjid yonida pivoxona ochilishiga ham keskin qarshi chiqqani haqida ma'lumot beriladi. Qayd etilishicha, "yevropaliklar yoki ruslar pivoxonaga tashrif buyursa mayli, agar u musulmon bo'lsa, bu uyatdir va uni to'xtatish kerak" [7:401].

"Samarqand" gazetasi tez orada Turkiston jadidlarining ma'naviy chirog'iga aylangan bo'lsa-da, 1913-yil sentyabr o'rtalarida 45-sonidan so'ng moliyaviy muammolar sababli uni nashr etish to'xtatiladi. "Samarqand"ning iqtisodiy qiyinchiliklarini uning muhariri va mualliflari achchiq va kinoya bilan aholining maktab va gazeta islohotiga, umuman, taraqqiyotga qarshiligi, shuning uchun ham boshqa islohot qanday bo'lishini bilishdan manfaatdor emasligi bilan izohladi.

O'rta Osiyoda mahalliy jadidlarning "Oyina" jurnali sezilarli darajada mashhur bo'lib, Samarqandda B.G'azarov va K.Sliyanovlar bosmaxonasida litografik usulda nashr qilingan. U 1913-yil 20-avgustdan 1915-yil 15-iyungacha Mahmudxo'ja Behbudiy muharrirligida 400-600 nusxada chop etilgan. Jurnal haftada bir marta nashr qilinib, har bir sonining hajmi 24 sahifadan iborat bo'lgan. Oxirgi o'n sonining har biri 32 sahifadan nashr etilgan. "Oyina" jurnalining 68 ta soni jami 1720 sahifadan iborat bo'lgan [8:87-88]. "Oyina" jurnalini chiqarish mas'uliyati M.Behbudiydan tashqari asosan samarqandlik jadidlar Said Rizo Alizoda, Xoji Muin va Faxriddin Rojiiy zimmasida bo'lgan. Mahmudxo'ja Behbudiy xorijiy mamlakatlarga qilgan safari tufayli uning yo'qligida jurnal muharriri vazifasini vaqtincha Said Rizo Alizoda bajargan. Jurnal Turkiston va Buxorodan tashqari Kavkaz, Eron, Afg'oniston, Hindiston va Turkiyada ham tarqalgan.

"Oyina" jurnalining ko'rinishi diqqatga sazovor bo'lib, u qulay formatda va oson o'qiladigan shriftda nashr etilgan. Jurnal muqovasi to'rt tilda arab grafikasi va kirill alifbosining uyg'unligida sarlavha bilan bezatilgan: forsha "Oyina", turkiy tilda "Ko'zgu", arabchada "Mir'ot" va ruscha "Zerkalo" [3:32]. Oxirgi sahifalari rus tilidagi reklama va ma'lumotlar uchun ajratilgan. Fotosuratlarida asosan Samarqand me'moriy yodgorliklari va jurnal muharriri Mahmudxo'ja Behbudiyning sayohat to'xtash joylari aks etgan.

Shoir va pedagog Faxriddin Rojiiy jurnalning birinchi sonida "Oyina pokmi?" maqolasi bilan (Oyina nima?) jurnal nomini tanlanishini tushuntiradi: "Oyina bu sizning tashqi ko'rinishingizni aks ettiradi va yuzingizda kasallik belgilari paydo bo'lganini ko'rib, siz davolanishni boshlaysiz. Odamlar bir-biriga ko'zgu bo'lib, jamiyatga bu haqda haqiqatni aytadilar. Qudratli Xudo faqat insonga ko'zgu yaratish qobiliyatini bergan" [4:328]. "Oyina" jurnali qariyb uch yil davomida O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy hayotining ko'zgusiga aylanib, bir vaqtning o'zida har bir sonida yer yuzidagi turli voqea-hodisalar haqida ma'lumot bergan.

Turkiston jadid matbuoti rivojlanishida Mahmudxo'ja Behbudiy, Faxriddin Rojiiy, Xoji Muin, Said Rizo Alizoda va jadid harakatining boshqa arboblari ham faol hamkorlik qilgan. Saidahmadi Vasli, Siddiqi Ajziy, Muhammad Nurmuhhammadzoda Xatoy, samarqandlik Nushervon Yovushev, Abdulla Qodiriy, toshkentlik To'lagan Xo'jamiyrov,

andijonlik Abdulhamid Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, Abdusalom Azimiy, Mullo Zafar maxdum Xo'qandiy, Akobir Mansuriy, Muhammad Said Dog'istoniy va qo'qonlik Mirzo Hamdam Mirzoxomidzoda, Mirzo Siroj Hakim, Zuhridin Fatxittinzoda, Abdurahmon maxdum Muftizoda, Sadriddin Ayniy, Asadi Buxoriy, buxorolik Mir Sarvar, Niyoz Rajabzoda, namanganlik Xolmuhammad Oxun, kattaqo'rg'onlik Badridin Sharif, xo'jandlik Said Boboxon Ahroriy va boshqalar shular jumlasidandir. Ularning asarlari nashrlarning asosiy ruhini aks ettirgan. Ko'plab maqolalarni jadidlar o'z taxallusi bilan nashr qilgan. Sadriddin Ayniy "Sod. Ayn.", Said Rizo Alizoda "Sin. Ayn.", Nushervon Yovushev "Nun. Yo.", Faxriddin Rojiiy "Fe. Re.", Mirzo Siroj Hakim "Mim. Sin.", Xoji Muin Shukrullo "Xe.Mim." [3:87] va boshqalar shular jumlasidandir.

Dastlab musulmon diniy ta'limining eski tizimini isloh qilish, yangi uslubdagi maktablar yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan jadidlar "Oyina" jurnaliga muhim targ'ibot va tashviqot vositasi sifatida katta umid bog'lagan. Jurnal muharriri va ko'plab maqola mualliflari Ismoilbey Gasprinskiy va uning "Tarjimon" jurnalining g'oyaviy ta'sirida bo'lgan. "Oyina" sahifalarida berilgan I.Gasprinskiy vafotiga bag'ishlangan maqola, she'r va fotosuratlar hozirgi kunda jadidlar g'oyaviy qarashlari haqida tasavvur hosil qilishimizga yordam beradi.

Jurnal maqolalarida mualliflar insonparvarlik jamiyati asosini faqat ta'lim sohasidagi chuqur islohotlarda deb ko'rsatadi. Shunday qilib, Zuhridin Fathiddinzodaning "Oyina" jurnalidagi "Ilm va taraqqiy", "Muxovarei mullo va tarafdori taraqqiy" [9:13] kabi maqolalari Buxoroda maktab islohoti masalalariga bag'ishlangan bo'lib, muallif aholini ta'lim islohotini talab qilishga chaqiradi. Buxorolik ma'rifatparvarlar Mullo Abdurahmon Maxdum, Ismoil Sadriy, Qori Abdulvosit va boshqalarning maktab islohoti va ta'limi haqidagi maqolalari ham xuddi shunday mazmunda yozilgan.

"Oyina" sahifalarida ilm-fan va madaniyat masalalariga doimiy e'tibor qaratilgan. Ularda Zarafshon va Farg'ona vodiylari aholisi urf-odatlar va turmush tarziga oid qimmatli ma'lumotlar, arxeologik tadqiqot natijalari, o'simlik va hayvonot dunyosi, Turkiston geografiyasi haqidagi maqolalar e'lon qilingan. Shunday qilib, 1913-yilda "Oyina" jurnalining sakkizta sonida rus arxeologi Vasiliy Vyatkinning "Ulug'bek rasadxonasi" [10:132] nomli ilmiy maqolasi nashr qilingan. Tadqiqotda Turkiston o'lkasi tarixini o'rganishga katta hissa qo'shgan ilmiy izlanishlar natijalari haqida ma'lumot berilgan.

Jadid teatrlarining faoliyati ham "Oyina" jurnalining e'tiboridan chetda qolmadi. Jadid davriy nashrlarida ko'pincha milliy teatr va xalq tomoshalari haqida xabar berilgan. Jadidlar maktablarni va jamiyat hayotini o'zgartirish, dunyoviy madaniyat yutuqlarini egallashga harakat qilish uchun kurashda ko'p jihatdan sahna san'atiga tayangan. Shuning uchun "Oyina" sahifalarida teatr va kino mavzusi fundamental nashr va premyeralar haqidagi xabarlar, o'quvchilar xatiga javob, taqriz hamda she'rlar ko'rinishida berilgan. "Oyina" jurnali sahifalarida teatrning shakllanish tarixi, uning O'rta Osiyo xalqlari madaniy hayotida tutgan o'rni haqidagi ma'lumotlar berib borilgan [11:8].

Jurnal bosh muharriri, muallifi, tashkilotchisi va homiysi Mahmudxo'ja Behbudiy yangi asrda ilm-fan, madaniyat tarixi, tafakkur rivoji haqida hech bo'lmaganda boshlang'ich tushunchalar berish maqsadida o'zining "Tarixi ixtiroi bashar" (Insoniyatning kelib chiqishi tarixi), "Tarix va jug'rofiya" (Tarix va geografiya), "Jug'rofiya pokmi?", "Hifzi sihati oila" (Oila salomatligi), "Oftob" (Quyosh) va boshqa maqolalarini nashr etadi [12:217]. Shunday qilib, "Oyina" jurnalining 27 va 28-sonlarida chop etilgan "Tarix va geografiya" maqolasida bu mavzularni bid'at va gunoh sanaganlarga murojaat qiladi. Muallif bu ilmlarning zamonaviy sharoitda zarurligini isbotlab, ushbu fanlar jadidlarning yangi usul maktabi kashfiyoti emasligi, balki jamiyat hayotida azaldan mavjud ekanini ta'kidlaydi. Bu maqolada Mahmudxo'ja Behbudiyning tarixga munosabati ifodalangan. U bu haqda bunday deb yozgan edi: "Xalq, mamlakat va islom tarixini bilmay turib, musulmonlarning na davlat arbobi, na islom xizmatchisi va na olim bo'lishi mumkin emas. Tarix hamma narsani tushuntirib beradi: davlatlarning yuksalishi va qulashi sabablari, xalq e'tiqodi ahvoli, islom dinining tanazzulga uchrashi, islom asoslarining buzilishi. Komil va adolatli bo'lish uchun tarixni bilish kerak, hech qanday bilim tarixni bilmasdan mukammal bo'lmaydi. Podshoh, vazir, davlat amaldorlari va siyosiy arboblarning tarix bilimiga muhtojdirlar" [3:17].

Mahmudxo'ja Behbudiy afsus bilan yozgan edi: "O'lka tarixi bo'yicha haligacha foydalanish uchun yetarli darajada qulay bo'lgan tartibli asar yo'q. Turk, fors va arab tillarida ko'plab kitoblar yozilgan bo'lib, ruslar va boshqa yevropaliklar ulardan foydalangan va hozir ham foydalanmoqda. Ammo aholi bu kitoblardan ko'ra ertak, rivoyat, urf-odat va ishqiy g'azallarni afzal ko'rishini inobatga olsak, nashriyotlar moddiy manfaat ko'rish maqsadida asosan ana shunday kitoblarni chop etadilar. Tarixni unutish gunohi ulardadir. Tarixni afsonalar asosida yozish jinoyatdir" [2:110].

"Oyina" jurnalida islom va Qur'on tarixiga alohida e'tibor berilgan. Bu o'ziga xos materiallarni sinovdan o'tkazish edi. Keyinchalik ularning asosiy qismi alohida kitob holida nashr etilgan bo'lib, hozir ham ilmiy qimmatga ega, ayniqsa Abdurauf Fitrat va Mahmudxo'ja Behbudiy maqolalari ahamiyatlidir [21:110]. Jurnalning Markaziy Osiyo aholisining diniy hayotiga oid nashrlaridagi ko'p joyni musulmonlar uchun muqaddas joylarga ziyorat qilish, haj qoidalari va yo'llari, uni amalga oshirish muammolari va boshqa shunga o'xshash ma'lumotlar egallagan. Bu materiallar asosan informatsion xususiyatga ega bo'lgan. Shu bilan birga, "Oyina" nafaqat islom dini va musulmonlar hayotiga oid ma'lumotlar bilan cheklanib qolmay, balki boshqa din vakillari haqida ham ma'lumot bergan. Masalan, mintaqada ilk cherkovlarning tashkil etilishi va ularning muammolari, turli nasroniy sektalarining mavjudligi va ularning turmush tarzi, yahudiylarning diniy hayoti haqida ma'lumotlar muntazam nashr etilgan [7:402].

O'rta Osiyo jadidlari uchun mintaq musulmonlari yagona millat hisoblansa-da, lekin xalq nomi ularning tili bilan belgilanmagan. Jadidlar harakatining ko'zga ko'ringan namoyandasi Said Rizo Alizoda "Har bir xalq o'z tili bilan

faxrlanadi" nomli maqolasida shunday yozadi: "Ilg'or xalqlar til muammosini o'zining ustuvor vazifalari qatoriga qo'yadi. Ular o'z ona tilidan o'zlashtirilgan so'zlarni topib, shu darajada tuzatadilarki, bu so'zlar o'miga o'z ona tilidan ikki-uch yangi so'z topadilar. Bu adabiyot va millat taraqqiyotining ko'rsatkichidir. Darhaqiqat, o'z tilini qarz olishdan, begona so'zlardan saqlaganlar millati, dini va urf-odatlarini saqlaydi. Biroq bilimsizligimiz va savodsizligimiz tufayli bu muhim muammoni tushunmayapmiz. Bizning muhitimizda taqlid belgisi sifatida rus va fransuz so'zlari qo'llanadi..." [14:20].

Jadidlar matbuoti sahifalarida qoralangan jamiyatning yana bir ijtimoiy illati to'y va boshqa tadbirlarga ortiqcha sarf-xarajat qilish edi [8:87-88]. Bu muammo "Oyina" jurnali sahifalarida ko'proq muhokama qilinib, tanqid qilingan. Jadidlar to'y va boshqa ma'rakalarga nomutanosib xarajatlar aholining ma'rifatsizligi oqibati ekanini, bu odatning xalqqa zararli ekanini ta'kidladi. Bunday odatlar Qur'on va hadis qoidalariga to'g'ri kelmaydi. Jadidlar fikricha, to'y-ma'rakalarga ajratilgan mablag' yoshlar tarbiyasiga sarflanishi kerak edi. Mintaqa musulmonlari shariat qonunlari asosida yashagan, degan fikrga qaramay, o'rganilayotgan davrda ularning hayotida bu qonunlarga to'g'ri kelmaydigan hodisa – mastlik paydo bo'ldi. Andijonlik Mullo Mirzo Qosim "Andijonda mastlik" nomli maqolasida o'z kuzatishlariga asoslanib, mastlikning zarari va uning jismoniy, ruhiy salomatlikka va kelajak avlod salomatligiga, shuningdek, xalqimizga salbiy ta'siri haqida yozgan.

Jurnalning "E'lonlar" bo'limida har bir sonda M.A.Zaydelning g'isht zavodi reklama qilingan [5:142]. Bu zavod Samarqandda qurilish ishlari uchun sifatli pishirilgan g'ishni arzon narxda ishlab chiqargan.

"Oyina" jurnali qisqa fursatda o'z o'quvchilarini topa oldi va ularning hurmatini qozondi. O'quvchilarning "Buxorodan maktub", "Xo'janddan maktub", "Andijondan maktub" sarlavhalari ostidagi xatlari muntazam chop etilib, unda mushtariylar jurnal va undagi maqolalarga o'z munosabatini bildirgan. Hindistonda Dorul ulumi Devband madrasasida tahsil olgan talaba Abdulkhakim Buxoriy maktubi ham shundan dalolat beradi. Jurnal yuborgani uchun "Oyina" muharririga minnatdorchilik bildiradi va undan iltimos qiladi: "Buxorolik va uning atrofidagi turkiy tilni bilmaydigan talabalarga vatandan fors tilidagi ma'lumotlar zarur" [4:328].

1915-yil iyun oyi o'rtalarida "Oyina" jurnali o'z faoliyatini to'xtatdi. Uning muharriri va noshiri Mahmudxo'ja Behbudiy G'.Andreyev bilan suhbatda shunday e'tirof etadi: "O'tgan yili obunachilar soni 300 nafar bo'lsa, nashrning ikkinchi yili boshiga kelib atigi 200 nafar obunachi qolgan edi, shunda ham eng ko'pini farg'onaliklar tashkil etadi (obunachilar 100 dan ortiq). Bizning Samarqand viloyatida 50 ga yaqin obunachimiz bor, xolos. Shunday qilib, avvaliga faqat yo'qotishlarga chidashga to'g'ri keldi" [3:34]. "Oyina" muharrirlari o'z o'quvchilarini bundan ham avvalroq, 1914-yil sentyabr oyida jurnal moliyaviy qiyinchilik va obunachilar soni qisqarishi tufayli yopilayotgani haqida ogohlantirgan edi.

Samarqandlik jadidlar tomonidan 1917-yil 16-apreldan

“Hurriyat” gazetasi chiqarila boshlandi. Boshida uning muharriri Mardonqul Shohmuhammadzoda bo‘lgan. Undan keyin 2 oycha Akobir Shohmansur o‘g‘li mudir bo‘lib ishlaydi. Jurnalning 27-sonidan e‘tiboran Abdurauf Fitrat bosh muharrir sifatida belgilanadi. Tahrir hay‘atida Hoji Muin bilan Sayid Rizo Alizoda ishlagan. Gazeta besh yuz - ming dona orasida bosilib turadi. Samarqand jadidlari tomonidan tashkil etilgan “Zarafshon” shirkati kitobxonasining ko‘proq sarmoyasi shu gazetaga sarf qilinadi. Oxirida gazeta moddiy jihatdan qiyinchilik ko‘paygani uchun uning noshirligini Muhammadqul O‘rinboy o‘g‘li bajarib turadi. Gazeta faoliyati bir yildan ortiqroq davom etib, 1918-yilda 87-soni chiqib to‘xtatiladi [22:23]. Bu gazetada ma‘rifatparvarlardan Behbudiy, Siddiqiy, Halimiy, Muhammadiy, Ho‘qandboy, Mulla Ibrohim va Rojji o‘z maqolalarini muntazam nashr etib turgan.

Sayid Rizo Alizoda 1919-yildan Samarqandda “Shu‘lai inqilob” oynomasini nashr eta boshlagan [13:29]. Alloma o‘sha davr dolzarb muammolarini yoritib bergan maqolalari, hikoyalar, she‘riy asarlar va tarjimonlik faoliyati bilan mashhur bo‘ldi. Buyuk jadid Sayid Rizo Alizoda mahalliy va xorijiy jurnal hamda gazetalarda ona yurti taqdiri haqida ko‘plab maqola yozgan. “Shu‘lai inqilob” jurnalining 1919-yil 4-sonida Vatan istiqboli yo‘lida qurbon bo‘lish, uni himoya qilish uchun kurashishni muqaddas, deb bunday yozadi: “Shu yerning ob-havosidan bahramand bo‘lib, kamol topsang-u, uning sharafini himoya qilmasang, oyoq osti bo‘lishiga, qadrsizlanishiga yo‘l qo‘ysang, nobakor ajnabi o‘z vatani shon-shavkati uchun otobobolaring kindik qoni to‘kilgan yeringni vahshiylarcha toptab, qonini simirsa va uni o‘zining axlatxonasiga aylantirsa-yu, sen hissizlarcha qarab tursang yoki undan qochsang, o‘zing uning haqoratlanishiga ko‘maklashsang, unda sen bu vatanning nomusli va sodiq farzandi emassan!” [14:20].

Alloma maqolalarida vatanga mehsiz kishilarni pastkashrazil, hayvondan ham tuban, deb shunday yozadi. “Biz vatanimizni loaqal shuursiz hayvonlarcha sevmaymizmi? Axir, ularning uyiga begona bir hayvon kimoqchi bo‘lsa, uni yo‘qotish uchun ular tishlari va oyoqlari, panjalari va shoxlari bilan hujum qilmaydimi? Yoki xonadonlariga o‘g‘ri va talonchilar hujum qilganda, ularni yo‘qotish uchun o‘sha dargoh egasi kurashmaydimi? Nahotki bizning o‘sha xonadon egasichalik vatanparvarlik g‘ayratimiz bo‘lmasa?” [6:22] Shubhasiz, Alizodaning bunday fikrlari xalqimizning milliy g‘urur va vatanparvarlik tuyg‘ularini oshirishga xizmat qiladi.

Sayid Rizo Alizoda o‘z chiqishlarida erk, hurriyat, tinchlik, ijtimoiy hayot, ma‘naviyat, ma‘rifat, adolat, insonparvarlik, do‘stlik, hamkorlik, til, adabiyot, san‘at va hushyorlikka da‘vat etgan. 1922-yil 27-oktyabrda “Zarafshon” viloyat gazetasi yana qayta tiklanib, faoliyat ko‘rsata boshlaydi. Gazetaga Sayid Rizo Alizoda bo‘lim boshlig‘i va badiiy tarjimon qilib tayinlanadi. Alizoda gazetada Tarjimon imzosi bilan juda ko‘p maqolalar, fel‘yeton va ocherklar e‘lon qiladi. Jumladan, 1923-yil 22-fevral sonida alloma Osiyo jumhuriyatlari iqtisodiy konferensiyasi ishtirokchilariga murojaat qiladi: “Mazkur tadbirga Turkiston, Buxoro va Xiva jumhuriyatlarida qizg‘in tayyorgarlik ko‘rilayotir. Bu anjuman mazkur o‘lkalar iqtisodiyoti hamda

xo‘jaligini yaxshilash uchun qo‘yiladigan birinchi qadamdir. Har qanday islohotni amalga oshirish uchun jumhuriyatlar iqtisodiy sho‘rosini saylash lozim. Saylovda ko‘riladigan masalalar ichiga O‘rta Osiyo jumhuriyatlari dorilfununlarini tashkil etish, rahbariyat va mehnat masalasini ham kiritish lozim”, deb yozadi [17:5].

Alizoda aholini yuqumli kasalliklardan asrash, shahar va tumanlarda kasalxona, ambulatoriyalar qurish, dorixonalarni ko‘paytirish, toza ichimlik suvi ta‘minotini yaxshilash kabi muammolarni 1923-yil 1-martda “Xalq sog‘lig‘ini saqlash” [16:5] maqolasida bayon qiladi.

Sayid Rizo Alizoda “Zarafshon” gazetasining 1923-yil 12-aprel sonining birinchi sahifasida “Yasama vakillar” nomli katta maqolasini e‘lon qiladi. Bu maqolada davlat organlariga saylangan va tasdiqlangan soxta, besavod, ko‘zbo‘yamachi va poraxo‘r rahbarlar hamda ularning joylarga borganda qilgan xiyonatkorona ishlarini fosh qiladi. “Ular ishchi-dehqonlarning po‘stiga kirib, qonini kanaday so‘rishdan boshqa ishi yo‘q” [18:4], deb yozadi.

1924-yilda “Zarafshon” gazetasining deyarli har 2-3 sonida allomaning maqolasi e‘lon qilib borilgan. Misol uchun, alloma “Germaniya bizning Berlindagi savdo vakolatxonamizga bostirib kirdi”, “Milliy chegaralash”, “Bir yo‘lga kiraylik”, “Yoshlar uchun kutubxona zarur” va boshqa o‘nlab maqolalarni yozdi. Alizodaning maqolalaridan uning nafaqat mamlakatimiz, balki qo‘shni yurtlar hayotidan yaxshi xabardor ekani, jahondagi voqea va jarayonlar bilan muntazam qiziqib, tanish bo‘lgani oydinlashadi. Turli tillardagi xorij matbuotini doimiy o‘qib, ularni sharhlab borgan.

O‘rta Osiyoda jadidlar faoliyatining so‘nggi to‘lqiniga 1917-yil fevral voqealari sabab bo‘ldi. Ular Toshkentda o‘zbek tilida “Najot”, “Turk eli”, “Ulug‘ Turkiston”, “Turon” gazetalarini chiqara boshladi. Mustaqillik g‘oyalarini targ‘ib qilishda bosh minbarga aylangan “Turon”, “Kengash”, Samarqandda “Hurriyat”, Qo‘qonda “Hurriyat” jurnali va boshqalar nashr etilgan. Bu nashrlar sahifalarida panturkizm g‘oyalari ham targ‘ib qilingan.

Jadidlar harakati Turkiston o‘lkasida mahalliy tillarda ko‘plab gazeta va jurnallarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Bu yerda XX asr boshlarida 1905-1907 yillardagi birinchi rus inqilobi ta‘sirida paydo bo‘lgan jadid matbuoti rus hokimiyatining qattiq siyosiy nazorati va ko‘pincha kamtarona moliyaviy resurslar tufayli juda qisqa umr ko‘rdi. 1908-1912 yillarda ularning faoliyati zaiflashdi. 1913-1914-yillarga kelib esa jadidlar faoliyati qayta jonlanadi. 1917-yil fevralida podsho hokimiyatining yemirilishi Turkiston o‘lkasi jadidlar matbuoti tarixida yangi davrni boshlab berdi. Shundan so‘ng bir yil ichida ko‘plab jadid gazeta va jurnallari nashr etildi. Jadid matbuotining qisqa muddatda mavjud bo‘lishi, Turkiston jamiyatining har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi.

Jadidlar o‘z mablag‘i hisobidan nashr etayotgan gazeta va jurnallar orqali o‘z fikr-mulohazalari, g‘oyalari va dunyoqarashini ifoda etdi. Ular xalqning milliy-vatanparvarlik tuyg‘usini uyg‘otdi, yangi usul maktablari va dunyoviy hayotni targ‘ib qildi hamda qoloqlikni qoraladi. Jadidlar davriy matbuot

sahifalarida jaholat va aqidaparastlikka qarshi faol tashviqot olib bordi. Shuningdek, mustamlaka Turkistonning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotida islohotlarni amalga oshirish uchun faol harakat qildi. Jadidlarning asosiy g'oyaviy tamoyillari "Oyina"

jurnali sahifalarida o'zining yorqin ifodasini topdi. Uning asoschisi va ijodkorlari jadid g'oyalarining munosib targ'ibotchilari bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduazizova N. Turkiston matbuoti tarixi. – T., 2000.
2. Abdurashidov Z., Egamqulova N. Mahmudxo'ja Behbudiy va uning "Oyina" jurnali. – T., 2019.
3. Alimova D.A., Rashidova D.A. Mahmudxo'ja Behbudiy va uning tarixiy tafakkuri. – T., 1999.
4. Alimova D.A. Rashidova D.A. Махмудхожа Бехбудий и его Самаркандский журнал "Ойна"/ Samarqand shahrining 2750 yillik yubileyiga bag'ishlangan "Samarqand shahrining umumbashariy madaniy taraqqiyot tarixidagi tutgan o'rni" mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari. – Toshkent–Samarqand: Fan, 2007.
5. Alimova D. Jadidchilik fenomeni. – T., 2022.
6. Ashurova X.S. Samarqand jadidlarining ijtimoiy-siyosiy qarashlari. (XX asrning birinchi choragi). Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.
7. Behbudiy Mahmudxo'ja. Tanlangan asarlar. – T., 2018.
8. Jadid ma'rifatparvarlik harakatining g'oyaviy asoslari. "Jadid ma'rifatparvarlarining milliy ta'lim, matbuot, adabiyot va san'atni rivojlantirishga qo'shgan hissasi va uning Milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – T., 2016.
9. Mahmudxo'ja Behbudiy. – T., 2022.
10. Muxiddinov S.I. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Samarqand viloyati maorifi holati va muammolari. – T., 2022.
11. Naim Karimov. Jadid teatri. – T., 2016.
12. Qosimov Begali. Milliy Uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – T., 2002.
13. Said Rizo Alizoda – muharrir, tarjimon olim va ma'rifatparvar. Ma'rifatparvar jadid Said Rizo Alizoda tavalludining 135 yilligi munosabati bilan xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Samarqand., 2022.
14. Saydi Umurov. Said Rizo Alizoda – Samarqandlik mutafakkir. "Hurriyat" gazetasi. 2008.
15. Zarafshonning Behbudiyisi. – T., 2000.
16. G'afforov Sh. S.Muxiddinov. Sayid Rizo Alizoda – yuksak ma'rifat sohibi". "Yangi O'zbekiston" gazetasining 2022-yil 11-fevral, № 31-soni.
17. G'afforov Sh. Muxiddinov S. Men yashagan Vatanda ham yumushlar ko'p. "Zarafshon" gazetasi. 2022-yil 17-fevral.
18. G'afforov Sh. Muxiddinov S. "Muallim ila muharrir Millatning ikki qo'lidir..." Adolat gazetasi, 2022-yil 28-noyabr.
19. <http://n.ziyouz.com>.
20. <http://jadidlar.uz>.
21. <https://tarjumon.uz>.
22. <https://www.oyina.uz>

SUXROB ERGASHEV

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimi,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

XX ASR 20-YILLARIDA O'ZBEKISTON TA'LIM TIZIMI TARIXSHUNOSLIGI

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asr boshlarida xalq maorifi tizimidagi mavjud holat O'zbekiston misolida tahlil qilingan. Ta'lim-tarbiya jarayonidagi vaziyat tarixiy hujjat va adabiyotlarga tayanib yoritilgan. **Tayanch so'zlar:** ilm-ma'rifat, mafkura, maktab, Maorif Xalq Komissarligi o'quv jihozlari, Bosh Vaqf boshqarmasi, mehnat maktabi.

Annotation: This article analyzes the current situation in the public education system at the beginning of the 20th century using the example of the Uzbekistan. The situation in the educational process is covered on the basis of historical documents and literature. **Keywords:** knowledge, ideology, school, educational equipment, People's Commissariat of Education, Main Wakf Administration, labor school.

Аннотация: В данной статье анализируется существующая ситуация в системе народного образования в начале 20 века на примере Узбекистана. Ситуация в образовательном процессе освещена на основе исторических документов и литературы. **Ключевые слова:** знания, идеология, школа, учебное оборудование, Наркомпрос, Главное вакуфное управление, трудовая школа.

Kirish. Dunyoning ko'plab ilmiy-tadqiqot markazlarida O'zbekiston maorif tizimining XX asr 20-yillari tarixini o'rganish bo'yicha ilmiy izlanishlar amalga oshirilmoqda.

Ilmiy jamoatchilik tomonidan tarixiy hujjat va manbalarni qayta tahlil etib, ilmiy muomalaga kiritilishi tariximizning ko'plab mavhum qirralarini ochdi. Ilmiy izlanishlar

natijasida chop etilgan yangi monografiya va adabiyotlar aholi orasida o'zi yashab turgan o'lka tarixiga qiziqishni oshirmoqda.

Ma'lumki, XX asr boshlari Turkiston o'lkasining siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti qarama-qarshiliklarga to'la davr sifatida tilga olinadi. Bu davrda bir tomondan sovet ma'muriyati mafkuraviy hukmronlikni qo'lga olish uchun kurash boshladi, ikkinchi tomondan taraqqiyparvarlarning milliy o'zlikni tiklash yo'lidagi intilishlari avj pallasiga chiqdi. Sovet hukumati tomonidan o'z muxoliflarini bartaraf qilishning boshlanishi, norozilikni kuchayishiga olib keldi. Shuningdek, mustamlakachi hukumatning g'oyaviy hukmronlik uchun kurashi maktab ta'limiga ham ta'sir ko'rsatgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani tayyorlashda tarixiylik va mantiqiylik tamoyillariga mos tizimli, obyektiv, qiyosiy va statistik tahlil, muammoviy-xronologik va tanqidiy yondashuv metodlaridan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili. Sho'ro hukumati hokimiyatga kelgach, xalq ongida "yagona kommunistik mafkura"ni shakllantirish choralari qo'llay boshlagan. Masalan, Tarasov o'zining "Ixtisosli bilim yurtlarining qurilishi to'g'risida o'qug'uchilarning roli" nomli maqolasida: "Sho'ro maktabining burjuaziya maktabiga solishtirib qaraganda, uning muhim nuqtalaridan birisi o'qug'uchilarning o'z-o'zlarini idora qilishlaridir. Uning tuzulishidan maqsad o'qug'uchilarni jamiyat ishlariga qiziqtirish va malakalarini yuksaltirishdir. O'qish yurtining hayotida va kommunizm ruhida ijtimoiy, ham siyosiy tarbiya berishda mutashakkir bo'lg'on holda ishtirok qilishdir", degan [7: 9]

"Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalining "Mehnat maktabi nimadir" sarlavhasi ostidagi maqolada: "Kommunistlar tarbiyasining ideali, o'z asridagi bilimlar bilan har jihatdan qurollang'on o'zida, tamom o'rgangan – bilimli va shuning bilan barobar turmushga xo'jalikni birga qo'shqon mehnat kishisidir". O'rtoq Krupskaya aytadi: "Kommunizm ishlab chiqarishni tadrijiy, aqliy ravishda tashkil qilishga aylaydir. Hech bir kuch, hech bir qobiliyat bekorga yo'q bo'lishi kerak emasdir. Aqliy ravishda kuchlardan istifoda qilish, ularning tadrijiy foydali tarbiya qilishda yo'l ochodir. Mana shul sababli Xalq Maorif Komissarligi ayniqsa shunday "birlik mehnat maktabini" vujudga keltirishni o'ziga vazifa qilib qo'ydi", degan edi [3: 26]

Turkiston maktab va madrasalari yoshlarning bilim va ko'nikmasini mustahkamlash yo'lidagi markaz vazifasini o'tagan. Xonlik va amirlik davridagi siyosiy kelishmovchilik va harbiy to'qnashuvlar xalq turmushiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Bu vaziyat XX asr 20-yillarida ham ta'lim usulini ko'p maktablarda qadimgi davr tartibidek yuritilishiga sabab bo'lgan. 1923-yildagi ma'lumotlarga qaraganda, Samarqand shahridagi 1-bosqich 11 ta mahalliy eski maktabning 36 ta sinf xonasiga o'rtacha 32 nafardan o'quvchi to'g'ri kelgan [9]. Maktab ta'minoti Inspeksiya (nazorat organi) va mahalliy aholi ixtiyorida bo'lgan. Bu

davrda ta'lim muassasalarining eng katta muammosi o'quv jihozi va asbob-uskunalar yetishmovchiligi edi.

1923-yildan Sovet hukumati o'z rejimini mustahkamlash yo'lida Maorif Xalq Komissariati tarkibida Bosh Vaqf boshqarmasini tashkil etgan [14]. Dastlabki yillarda Bosh Vaqf boshqarmasi zimmasiga vaqf mulkini boshqarishni tashkil etish, ulardan daromad olish va tub aholini madaniy-ma'rifiy ishlarga yo'naltirish vazifasi yuklangan. Shunday bo'lsa-da, ushbu Boshqarmaning, asosiy vazifasi maktab va madrasalarni qayta tashkil etish bilan birga, uning mulkini davlat ixtiyoriga o'tkazishdan iborat bo'ldi. O'qitish uslubini isloh qilish, umumiy ta'lim va fanlarni o'quv dasturiga kiritish belgilangan. Shuningdek, yangi sovet maktablarini tashkil etish orqali xalq ta'limiga yordam berish, mavjud eski usuldagi madrasa va maktablarni sovetlashtirish ko'zda tutilgan. Bu maqsadga erishish uchun Bosh Vaqf boshqarmasi o'z faoliyatining dastlabki bosqichlaridanoq o'zining mahalliy bo'limlarini tashkil qila boshlagan.

Bu davrda Bosh Vaqf boshqarmasi faoliyatiga Sovet hukumatining Turkistonda vaqf tartibini tan olishi ham ta'sir etgan. Arxiv materiallarida tashkilot Turkiston ijtimoiy, ma'naviy va ma'rifiy yo'nalishlarni qayta tashkil etib, zudlik bilan madrasalarning "aqidaparastlik va qorong'u" tizimini buzishga kirishgani yozilgan. Shuningdek, ilgari "zararli ta'limning" tarqalishiga xizmat qilgan madaniy-ma'rifiy markazlar endi Maorif Xalq Komissariatining "Glavsotsvos" ishlab chiqqan o'quv dasturini joriy etgan ta'lim muassasalariga murojaat qilayotgani qayd etilgan. Masalan, Toshkent shahar vaqf boshqarmasi (eski shaharda) qoshida 6 ta quyi, 5 ta umumta'lim maktabi, 1 ta o'qituvchilar kursi, jami 450 nafar o'quvchi hozirdanoq yangi usul dasturi bo'yicha faoliyat yuritayotgani yozilgan. Shuningdek, Samarqand vaqf boshqarmasi (Samarqand sh.) 14 ta umumta'lim maktabi, o'quvchilar soni 440 nafar o'qituvchilar kurslari mavjud ekanini, Xo'jand vaqf boshqarmasi 380 o'quvchiga mo'ljallangan 11 ta umumta'lim maktabi va 1 ta o'qituvchilar malakasini oshirish kursini, Kattaqo'rg'on vaqf boshqarmasi 110 o'quvchiga mo'ljallangan 3 ta umumta'lim maktabi, jami 1600 nafar o'quvchiga mo'ljallangan jami 60 ta yangi uslubdagi maktabni ro'yxatga olgan [11].

Bosh Vaqf boshqarmasi maktab va madrasa islohotini amalga oshirishda ehtiyotkorlik bilan yondashishga majbur bo'lgan. Bu holat Samarqand va Qo'qon kabi hududlarda milliy norozilik kurashi avj pallasida bo'lgani uchun yaqqol ko'zga tashlanadi. Maktab va madrasalarni qayta tashkil etish milliy an'ana va odatlarga to'g'ridan to'g'ri qarshi chiqmasdan, bosqichma-bosqich amalga oshirilgan. Sovet hukumati o'z maqsadiga erishish uchun o'quv muhitini yangilashga e'tibor qaratdi. Natijada, Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Andijon, Xo'jand vaqf bo'limlari vaqf mablag'i hisobidan to'rt oylik pedagogika kurslarini ochgan [13].

Qayta tashkil etish rejalashtirilgan har bir eski maktab vakillari o'z o'qituvchilaridan bir yoki ikki kishini kurslarga ajratishi belgilangan. Agar muassasadan qayta tayyorgarlikka

yuboriladigan o'qituvchi bo'lmasa, Vaqf bo'limi kurslarni o'tash uchun munosib nomzodni o'zi tanlab berishi tartibi kiritilgan. Kursda malaka oshirib tugatgan kadrlar qayta tashkil etilgan maktablarga ishlashga yuborilgan [13].

"XX asrning 20 – 30-yillarida O'zbekistonda sovet xalq ta'lim tizimining shakllanishi: mafkura va tamoyillar" nomli maqolada bu davr haqida: "Respublikada dunyoviy maktab ta'limini yo'lga qo'yish jarayoni katta qiyinchiliklar bilan kechdi. Bu, birinchi navbatda, yangi tashkil topgan Sovet davlatining vaqflar tufayli ancha qulay holatda bo'lgan musulmon maktablaridan farqli o'laroq, yangi sovet maktablarini ochish va saqlash uchun mutlaqo mablag'i bo'lmagan og'ir moliyaviy ahvoli bilan izohlanadi. Kadrlar masalasi juda keskin edi. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida yangi ochilgan maktablar uchun o'qituvchilar yetishmovchiligi eski tizim asosida tayyorlangan mutaxassislar tomonidan qoplandi. Ularni ishga jalb qilish Sovet davlati tomonidan vaqtinchalik majburiy chora edi" – deb munosabat bildiriladi [8: 221] Shuningdek, mahalliy xalq tilida dars bera oladigan o'qituvchilarning kamligi muammosi bu davrda qisman hal qilingani ta'kidlanadi.

1924-yilda SSSR byudjetidan Turkiston ASSRga oltin hisobida 2 million so'mdan ko'proq pul ajratilgan. [6:285] Adabiyotlarda sotsializm g'alabalari maqtab kelingan bo'lsa-da, sovet maktablarida o'quv qurollari va asboblari yetishmovchiligi bu davrda ham davom etgan. Hujjatlarda o'quvchilarning asosiy qismi sabog'ini qorilar kabi yoddan o'qishga, ayrim harflarni tanimasligi butun viloyat maktablarida kuzatilishi yozilgan. Masalan: "Samarqandning 9 ta yangi shahar maktabida 3729 nafar talaba bo'lgani holda 44 ta eski shahar maktab talabasining soni 3200 nafarni tashkil etgan. Ayniqsa, qishloq maktablarida bolalarning juda oz qismi o'qishni davom ettiradi. Bir sinfda 7, 8, 10 nafargina talaba uchratildi. Yangi maktab binolari solish va mavjud bo'lg'on maktablarni rimont ishlari o'quv yili boshig'a emas, balki qishning o'rtasigacha tugagan emas. Boshlang'on maktab binolarining tepalari yopilmag'onlaridan yomg'ur ostida buzilib yonodi. Rimontg'a yetarlik darajada aqcha berilmagan, ba'zi tumanlarda maktablarni aholi o'z hisobig'a rimont qilsa ham, ko'b maktablar chala rimont ham ko'rmaganlar" – deb ma'lum qilingan [4:63].

Bu davrda mavjud bo'lgan mehribonlik uylari ham og'ir sharoitda ish yuritgan. Samarqand uyezdi bo'yicha 1923-yil 1-aprel holatiga ko'ra, jami 12 ta mehribonlik uyi 63 nafar pedagog-tarbiyachi va 68 nafar texnik xodim bilan faoliyat ko'rsatgan. Barcha mehribonlik uylaridagi bolalar soni: o'g'il bolalar – 546 nafar, qizlar – 366 nafar. Hammasi bo'lib 911 nafar bola tarbiyalangan. Tarbiyalanuvchilar soni har bir mehribonlik uyiga o'rtacha 75 kishidan to'g'ri kelgan [9]. Bu muassasalarda ham mablag' va oziq-ovqat yetishmasligi, kiyim-kechak, ko'rpa-to'shak yo'qligidan ular xayriya uylarini eslatishi qayd etilgan.

Ma'muriy boshqaruv xodimlari o'quv muassasalarida tekshiruv o'tkazib, kamchiliklarni muhokama qilgan.

Masalan, bu borada Samarqand viloyat maorif sho'basining ishi to'g'risida viloyat sho'ba mudiri Ataullayev hisoboti bilan viloyatda maorif ishlarini tekshirgan inspektor Nosirbekovning qo'shimcha ma'ruzasi mavjud. Tekshirish materiallariga binoan Samarqand viloyatida maorif ishining ahvolini quyidagicha keltirgan: "Butun viloyatda mavjud bo'lgan 1- va 2-bosqich maktablarning soni 274 ta, sinflarning soni 678 ta, ularda o'quvchilar soni 16229 nafardir. O'tgan yilga nisbatan (1926-yil nazarga tutilmoqda – muallif) sinflar soni 85 taga va o'quvchilar soni 917 taga o'sgani anglashildi. Viloyat maorif apparatining umumiy tuzilishi, tartibot va adminstratsiya ishi yaxshi yo'lga qo'yilg'on, tashkilot va moliya ishlari durust boradi, ammo hisobot ishlari zaif. Tumanlarga jonli rahbarlik bo'lmag'on, yoz bilan bo'lg'on rahbarlik tumanlarni qanoatlantira olmag'on, chunki yuborilgan ta'limotlar ko'b vaqt o'runlarga kechikib borg'on" – deb qisqacha tasvirlagan [4: 63]. Maqolada o'quv yilining yarmi o'tib ketgani holda viloyat maktablari dasturi yaratilmagani va ayrim muassasalarda o'qish muallimlar tayyorlagan dastur asosida olib borilayotgani qayd etilgan.

Mafkura maydonida o'quv adabiyotlari va asbob-uskunalar alohida ahamiyat kasb etgan. Ammo "muassasalarda o'qish-o'qitish asboblari hozirlash uchun eng keyinga qolgan zakazlar kelgan bo'lsa-da, ularni olishga pul yo'qligi sabab bir yarim oydan buyon Jizzax vokzalida qolib ketgan"i to'g'risida ham ma'lumot mavjud [4: 63].

Ma'lumki, Chor mustamlakachiligi davrida Turkiston aholisining savodlilik darajasini achinarli ahvolda ekani adabiyotlarda yozib qoldirilgan. Arxiv materiallarida sovet davrida ham: "1920-yilda aholining savodlilik ko'rsatkichi 1000 kishiga nisbatan: o'zbeklar – 36 nafar, qirg'izlar – 42, tojiklar – 32 va turkmanlar – 11 nafarni tashkil etgan" – deb keltirilgan [12]. Sovet hukumati davrida hatto Turkiston mahalliy millat komsomollari tarkibida savodsizlar mavjudligini hisoblab: "A'zolar va savodsizlar soni bo'yicha qirg'iz yoshlari ustunlik qiladi, ular asosan 99 foiz Sirdaryo va Yettisuv viloyatlarida to'plangan. A'zolar va savodsizlar soni bo'yicha ikkinchi o'rinda o'zbek yoshlari (Samarqand, Farg'ona, qisman Sirdaryo viloyati) turadi. Uchinchi eng savodsiz turkman yoshlari (Turkmaniston). To'rtinchi o'rinni yevropalik yoshlar (Samarqand, Toshkent, Qo'qon) egalladi. Beshinchi o'rinni ham yevropalik yoshlar egallagan" – deb natija ko'rsatilgan [10]. Bu joyda ikki tizim davrida ham xalqning savodxonlik darajasi faqat bir holatdagi ko'rsatkichni ma'lumot sifatida berib o'tishdan nariga o'tilmagan.

1923-yil Turkiston ASSR Maorif Xalq Komissariati huzurida savodsizlikni tugatish bilan ish olib boruvchi favqulodda komissiya o'z faoliyatini boshlagan. Shu munosabat bilan Respublikaning barcha oliy o'quv yurti talabalari savodsizlikni tugatish harakatiga jalb etiladi. Ammo bu davrdagi aholining og'ir turmush sharoiti, ta'lim muassasalaridagi sinf xonalarining bahor-qish fasllari mavsumiy sharoitiga moslashtirilmagani darslarning

qisqartirilishi yoki qoldirilishiga ham olib kelgan. Bendrikov o'z monografiyasida: "1924-yildan keyin O'rta Osiyoning yangi milliy respublikalarida "savodsizlikni yo'q qilish" asosan 1924-yilda o'tkazilgan Maorif ta'limi bo'yicha Butunturkiston qurultoyida belgilab berilgan yo'ldan borgan. Bir necha yil davomida aholining uyushgan qismi orasida savodsizlik barham topdi. O'zbekiston SSRda 1930-yilga kelib, savodxonlik 1920-yildagi taxminan 8 foizga nisbatan o'rtacha 27,3 foizga yetdi" – deb keltirgan [1: 474].

Eski arab yozuviga ixtisoslashgan aholi savodini ko'tarish masalasining yechimi izlanilayotgan bir vaqtda, yangi o'zbek (lotin) alifbosiga o'tishning kun tartibiga qo'yilishi vaziyatni atayin shu holda saqlab turishni davom ettirgandek taassurot uyg'otadi. Masalan, 1926-yil avgust oyida Samarqandda yig'ilgan o'zbek ilmiy doiralari kengashi tomonidan lotin yozuviga asoslangan o'zbek yozuvi ishlab chiqilib, qabul qilingan [5:50]. Mafkuraviy hukmronlikni qayta tiklash uchun boshlangan bu harakat matbuot sahifalarida "bu kungi madaniyat dunyosida bizning boshqalarga qaraganda bir qadar orqada qolganimiz ma'lum. Masalan, Ovro'pa ellarida har yuz nafar odamga faqat (taxminan) 3-4 nafar savodsiz odam to'g'ri kelsa, bizda har yuz nafar odamning 91 nafari savodsiz hisoblanadir. Shu sabablik, hozirgi madaniy qurilish ishlarimizda hal etilishi zarur bo'lgan masalalarning biri omma orasidagi umumiy savodsizlikni yo'qotishdir" – degan vaj olg'a surilgan [2:11]. Aholini savodsiz deb, mavjud vaziyatni kamchiliklar bilan ko'rsatish orqali xalq orasida "sotsializm g'oyasini" keng yoyish odatiy holga aylangan.

Tahlil va natijalar. O'zbekistonning XX asr 20-yillari maorif tizimining siyosiy lashuvi va mafkuraviy muhitga bo'ysundirilishi davriga xolisona yondashish ko'plab jumboqlarga yechim bo'ladi. Bu davr Turkiston maorif

tizimiga nazar tashlasak, bir-birining ta'lim uslubini inkor qilgan, mahalliy aholining bilim saviyasining kuchayib ketishidan xavfsiragan chor imperiyasi va sovet mustamlakachi boshqaruvining ziddiyatli munosabatini kuzatamiz. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida madaniy hayot bosqichma-bosqich nazoratga olingan bo'lsa, sho'ro hukmronligi yillarida esa bu muassasalar mehnat maktabiga aylantirilgan. Har ikkala boshqaruv davrida ham eski maktab va madrasalar faoliyatiga dushman nazari bilan qaralib, ularning faoliyatini tugatish yo'lida turli rejalar ishlab chiqilgan. O'quv adabiyotlari va asbob-uskunalar masalasida davlat o'z nazoratini kuchaytirib, eski adabiyot va qo'llanmalar davlat hisobiga musodara qilingan. Taraqqiyparvarlarning islohot dasturlari rad etilib, sovet davrida yagona "kommunistik o'quv dasturi" ishlab chiqilgan.

Xulosa va takliflar. XX asr 20-yillaridan o'lka maorif sohasi dunyo sivilizatsiya tizimidan ajratilib, sotsializm mafkurasiga moslashtirib kelingan. Savodsizlikni tugatish bahonasida o'lka aholisini qayta o'qitish, "tarbiyalash" amalga oshirilgan. Bu tartib jamoatchilikni sotsialistik g'oya bayrog'i ostida markaz manfaatlariga xizmat qilishga yetaklagan. Chor mustamlakachiligi davrida boshlangan ta'limdagi siyosiy taqiq va g'oyaviy hukmronlik sovet davrida ham davom etgan. Maorif Xalq Komissariati tarkibidagi Bosh Vaqf boshqarmasi ta'sirida maorif tizimi, ya'ni ta'lim muassasalari binosi, moddiy bazasi, vaqfi, o'quvchi va o'qituvchilar tarkibi to'liq o'rganilib, sovetlashtirilgan. Maorif taraqqiyotiga tanqidiy ko'z bilan qarash so'nib borgan bo'lsa-da, ta'limdagi muammo va kamchiliklar davom etgan. Bu yetishmovchiliklarni bartaraf etish turli bahona va sabablar bilan keyingi yillarga qoldirib kelingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркистане. – М., 1960.
2. Lotinlashtirish ishida asosiy direktivlar. Alanga jurnali 1928-yil yanvar. 8-son.
3. Mehnat maktabi nimadir // Maorif va o'qitg'uvchi. –1925. №1-son.
4. Samarqand viloyat maorif sho'basining ishlari to'g'risida // Maorif va o'qitg'uvchi. 1927. 3-4-son.
5. Savol-javob. Yangi alifbo to'g'risida: o'rtoq R.K.Abdurahmonovning so'roqlari // Maorif va o'qitg'uvchi. 1927 yil may. 5-son.
6. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi (O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida) 3-kitob. –T.: Sharq, 2010.
7. Tarasov. Ixtisosi bilim yurtlarining qurilishi to'g'risida o'qug'uchilarning roli// Maorif va o'qitg'uvchi. 1929. 6-son.
8. Ўзбекистонда таълимнинг ривожланиш тарихи ва тарихшунослиги очерклари. I. – Т., 2016.
9. O'z.MA. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-1859. 1923-yil. 24-varaq.
10. O'z.MA. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-2052. 1923-yil. 8-varaq.
11. O'z.MA. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-2133. 1923-yil. 8-varaq.
12. O'z.MA. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-2167. 1923-yil. 31-varaq.
13. O'z.MA. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-2302. 1923-yil. 140-varaq.
14. O'z.MA. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-2318. 1923-yil. 2-varaq.

ЎЗБЕКИСТОН АҲОЛИСИНING КОРЕЯ РЕСПУБЛИКАСИДАГИ МЕҲНАТ МУҲОЖИРЛИГИ ТАРИХИ

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон ва Корея Республикаси ўртасидаги меҳнат муҳожирлиги муносабатларининг ташкилий-ҳуқуқий асослари таҳлил қилинган. Мавзунинг ёритишида Ўзбекистон Республикаси Камбағалликни қисқартириш ва бандлик вазирлиги ҳузуридаги Ташиқ меҳнат миграцияси агентлигининг идоравий архиви материалларидан фойдаланилган. **Таянч сўзлар:** миграция, меҳнат муҳожирлиги, ҳамкорлик, стажёр, эркин ёллаш тизими.

Annotation: This article analyzes the organizational and legal foundations of labor migration relations between Uzbekistan and the Republic of Korea. Materials from the departmental archive of the Agency for external labor migration under the Ministry of poverty reduction and employment of the Republic of Uzbekistan were used to cover the topic. **Keywords:** migration, labor migrant, cooperation, intern, free recruitment system.

Аннотация. В данной статье проанализированы организационно-правовые основы трудовых отношений между Узбекистаном и Республикой Корея. При освещении темы использованы материалы ведомственного архива Агентства по внешней трудовой миграции при Министерстве занятости и сокращения бедности Республики Узбекистан.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, сотрудничество, стажер, система свободного найма.

Кириш. Туркистонда совет империяси олиб борган мустамлакачилик сиёсатининг асоратлари XX аср охири – XXI аср бошларида Ўзбекистон Республикасидаги миграцион жараёнларга катта таъсир кўрсатди. Хусусан, XX аср охиридан бошлаб совет даврида Ўзбекистонга кўчиб ёки кўчириб келтирилган этник гуруҳларнинг ўз ватанига қайтиш жараёни кузатилди. Бу биринчидан, мустақилликка эришиш арафасида республикада юз берган ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг кескинлашуви билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, совет тоталитар тузумининг емирилиши ортидан бир пайтлар мажбурий кўчириб келтирилганларнинг ўз она ватанига қайтиш имконияти юзага келганди. 1995 йил этник гуруҳларнинг ўз ватанига қайтиши энг юқори чўққига чиққан йил бўлиб, бу жараён 2000 йилларгача давом этган [1: 24]. 1995-2000 йилларда Ўзбекистондан кўчиб кетганларнинг ярмидан ортигини этник руслар ташкил қилган. Ўзбекистонда кўчиб кетганларнинг аксарият қисми салоҳиятли эмигрантлар бўлган [24:126]. Бунинг асосий сабаби, совет империяси сиёсатида ўлкада миллий кадрларни тайёрлашдан кўра, ортиқча харажатларсиз уларни кўчириб келтиришга ургу берилганида эди. XX аср охири – XXI аср бошларига келиб меҳнат муҳожирлигининг фаоллашуви нафақат Ўзбекистонда, балки бошқа совет давлати таркибига кирган, қўшни республикаларда ҳам кузатилган. Бу даврда Қирғизистонда 360 минг, Тожикистонда 700 минг, Ўзбекистонда 1 миллионга яқин киши меҳнат муҳожирлигида бўлган [7:14]. Аҳамиятли жиҳати шундаки, бу даврда меҳнат муҳожирлиги имконияти сифатида эмас, балки зарурат сифатида юзага келган

бўлиб, ушбу жараён айниқса Фарғона водийсида кенг тус олган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Турли фан соҳаларида Ўзбекистон аҳолисининг меҳнат муҳожирлигини ўрганишга бағишланган бир қатор илмий тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, лекин жараёни айнан Корея Республикаси мисолида ўрганилиш ҳолати кам учрайди. Бу борада ўзбекистонлик иқтисодчи З.Қадинова [9] мавзунинг иқтисодий жиҳатларини тадқиқ этган бўлса, С.Ишанходжаев [8] ҳуқуқий масалаларини тадқиқ этган.

Илмий изланишлар ичида хорижий тадқиқотлар ҳам мавжуд. Хусусан, асли ўзбекистонлик бўлган, ватандош Т.Дадабоев ва Ж.Соиповнинг [5] ишида Ўзбекистон аҳолисининг Корея Республикаси ва Японияга йўналтирилган таълим ва меҳнат миграцияси ижтимоий контекстда таҳлил қилинган. Халқаро Миграция Ташкилотининг эксперти Жунг Юнг Ох [3] бошчилигида эълон қилинган миграция профилида Корея Республикасида ишлаган чет элликлар тўғрисидаги статистик ҳисоботлар келтирилган бўлиб, унда мавзуга доир қисқача статистик маълумотлар келтириб ўтилган. Шунингдек, тадқиқотда адабиётлар билан бир қаторда архив ҳужжатлари, даврий матбуот нашрлари ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан кенг фойдаланилган ва илмий муомалага тортилган.

Тадқиқот методологияси. Мазкур мавзунинг ёритишида тарихийлик, киёсий ва статистик таҳлил усулларида фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Корея Республикаси жанубий-шарқий Осиё мамлакатлари ичида биринчилардан бўлиб Ўзбекистон Республикаси

мустақиллигини тан олган. Икки мамлакат ўртасидаги дипломатик муносабатлар 1992 йил 29 январда ўрнатилган. Иқтисодий ҳамкорлик натижасида, 1994-1996 йилларда “ЎзДЭУавто” қўшма корхонасининг қурилиши иқтисодий алоқаларда катта аҳамият касб этган [13:79]. Икки давлат ўртасидаги ҳамкорликнинг муштақамланиши меҳнат муҳожирлиги соҳасида ҳам ўз аксини топди. Хусусан, 1995 йилдан Ўзбекистон фуқаролари учун Корея Республикасида қонуний меҳнат қилиш имконияти яратилган бўлиб [14], Ташки меҳнат миграцияси агентлиги (кейинги ўринларда - ТММА) бу борада ваколатли давлат органи этиб белгиланган.

Ўзбекистондан Корея Республикасига ишчиларни юбориш тизими икки хил кўринишда амалга оширилган:

1) **“Саноат стажировкаси дастури” асосида юборилган Ўзбекистон фуқаролари.** Корея Республикаси ҳукумати 1993 йил мамлакатдаги меҳнат иммиграциясини тартибга солувчи “Саноат стажировкаси дастури”ни ишлаб чиқди. Стажёрларни қабул қилиш учун 145,5 минг квота ажратилган бўлиб, унинг 130 мингтаси саноат стажёрлари учун ажратилди [9:102]. Ушбу дастур асосида меҳнат муҳожирлари 3 йил давомида стажёр ишчи сифатида маҳаллий аҳоли ишлашни хоҳламайдиган, паст малакали ва оғир меҳнат талаб қилувчи ишларда меҳнат қилган.

Ўзбекистон 1995 йилда Корея Республикаси билан меҳнат муҳожирлиги соҳасидаги дастлабки ҳамкорлик келишувини имзолаган бўлиб [17], унга кўра, “Саноат стажировкаси дастури” Ўзбекистон фуқаролари учун ҳам татбиқ этилган. Ушбу келишув ўзбекистонликларни тартибли равишда хорижга ишга юбориш борасида аҳамиятга эга бўлган илк келишув эди. 1995-2006 йилларда Корея кичик ва ўрта бизнес федерацияси, Корея қурилиш уюшмаси ҳамда Корея қишлоқ хўжалиги кооперативлари миллий федерацияси билан ҳамкорлик доирасида Ўзбекистондан қарийб 19 минг, йилига ўртача ҳисобда мингдан ортиқ фуқаролар ташкилий равишда Корея Республикасига юборилган [11]. Биргина 2003 йилнинг ўзида 4,5 мингдан ортиқ фуқаро юборилган бўлиб, бу республика тарихидаги энг катта кўрсаткич эди.

Стажировкага юборилганларнинг 30 фоизи Фарғона водийси вилоятларига тўғри келиб, бу борада Наманган вилояти республикада пешқадам бўлган. Шунингдек, Фарғона вилоятидан 1747 киши, Тошкент вилоятидан 1737 киши, Тошкент шаҳридан 1686 киши, Андижон вилоятидан 1478 киши юборилган бўлиб, ушбу ҳудудлар ҳам стажёрларни юборишда етакчи бўлган. Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий ва Хоразм

вилоятлари эса бу борада республикадаги энг паст кўрсаткични қайд этган.

Стажёрларнинг белгиланган шартнома шартларига амал қилмай, норасмий меҳнат фаолиятини юритиш ҳолати ҳам учраб турган. Масалан, 1995-2006 йилларда 2,3 мингдан ортиқ Ўзбекистон фуқаролари тузилган шартнома шартларига амал қилмай норасмий меҳнат фаолияти билан шуғулланган [8:174]. Бунинг сабабларидан бири, саноат стажировкаси дастури асосида ишловчи муҳожирларнинг ойлик маоши камлиги эди. Маълумотларга кўра, 2000 йилларда стажёрларнинг ойлик маоши 300 АҚШ доллари атрофида бўлиб, бу Россия Федерацияси ёки Қозоғистондаги меҳнат муҳожирларининг ойлик маошидан ҳам кам бўлган [24:206]. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи давлат идоралари томонидан аниқланган норасмий меҳнат муҳожирлари ўз мамлакатига депортация қилинган. Масалан, 1999-2000 йиллар давомида 870 нафар Ўзбекистон фуқаролари миграция қонунчилигини бузгани сабабли депортация қилинган [8:127]. Бу каби ҳолатларнинг мавжудлиги стажёрлар учун ажратилган квоталарнинг камайтирилишига олиб келган.

2) **“Эркин ёлаш тизими” асосида юборилган Ўзбекистон фуқаролари.** Стажировка дастури асосида ишловчиларга расмий меҳнат муҳожирларига нисбатан кам иш ҳақи тўланган. Бу эса стажёрларнинг шартнома шартларини бузиб, норасмий меҳнат муҳожирга айланишига олиб келди. Натижада, XXI аср бошларига келиб, ноқонуний мигрантлар сони умумий меҳнат муҳожирларининг 70 фоизини ташкил қилди [9:103]. Корея Республикасида норасмий миграцияга қарши курашиш мақсадида 2003 йил 16 августда “Хорижий фуқароларни ишга жалб этиш тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Унга кўра, 2004 йил 1 августдан мамлакатга хорижий ишчи кучини жалб қилиш бўйича “Эркин ёллаш тизими” (Бандликка рухсат бериш тизими) жорий этилди [2]. Мазкур янги тизимнинг илк қатнашчилари Таиланд, Шри-Ланка, Вьетнам, Мўғилистон, Индонезия ва Филиппин каби давлатлар бўлиб, улар билан Корея Республикаси икки томонлама битим имзолаган [15]. Корея Республикаси 2006 йилда “Эркин ёллаш тизими” бўйича 105 минг ишчига квота ажратган [6].

2006 йил 28-30 март кунлари Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримовнинг Корея Республикасига давлат ташрифи [26] давомида мамлакатларнинг ваколатли вазирликлари ўртасида “Бандликка рухсат бериш тизими бўйича ишчи кучини Корея Республикасига юбориш тўғрисида”ги меморандум имзоланди [15]. Натижада,

2007 йилдан бошлаб Ўзбекистон фуқароларини Корея Республикасига “Эркин ёллаш тизими” асосида ишга юбориш амалиёти йўлга қўйилди [18]. 2007-2021 йилларда деярли 35 минг ўзбекистонликлар “Эркин ёллаш тизими” асосида ишга юборилган. Лекин “Эркин ёллаш тизими” асосида ўзбекистонликлар учун ажратилган ўринлар сони йилдан йилга камайиб борган. Бунинг асосий сабаби шартнома асосида кетган ишчилар таркибида норасмий меҳнат муҳожирлари сони ортиб кетганида эди. Ажратилган ўринлар сони 2007-2010 йилларда давомли ўсиб борган бўлса, 2012 йилдан кейин мунтазам камайиб борганини кўриш мумкин (3-расмга қаранг).

2007-2021 йилларда “Эркин ёллаш тизими” бўйича ишга юборилганларнинг 40 фоизи Фарғона водийси вилоятлари аҳолисига тўғри келиб, бу борада Андижон вилояти республикада энг юқори кўрсаткични қайд этган. Сирдарё, Бухоро вилоятлари, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикаси бу борада энг паст кўрсаткичга эга бўлган.

Эркин ёллаш тизимининг жорий қилиниши меҳнат муҳожирларини Корея Республикасидаги етакчи корхоналарда бевосита ишчи мақомида ишга жойлаштириш ҳамда маҳаллий ишчилар қатори барча меҳнат ва ижтимоий ҳуқуқларга эга бўлишини таъминлаган.

2007 йилда имзоланган меморандумга кўра, 25 ёшдан катта, Ўзбекистон фуқаролигига эга бўлган корейслар учун Н-2, 18 ёшдан 39 ёшгача бўлган Ўзбекистон фуқаролари учун Е-9 визалари 5 йил муддатга берилган. Е-9 визасига эга бўлган ўзбекистонликлар Корея Республикасида курилиш, қишлоқ хўжалиги, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, чорвачилик ва балиқчилик соҳаларида фаолият олиб боровчи кичик ва ўрта бизнес корхоналарида ишлаш ҳуқуқига эга ҳисобланади [4:551]. Корея Республикасидаги ўзбекистонлик меҳнат муҳожирларининг 98 фоизини 21-40 ёшлилар ташкил қилган [18]. Бунинг асосий сабаби “Эркин ёллаш тизими”да ёш чегарасининг 18-39 этиб белгиланганидир.

Шунингдек, 2007 йил 23 мартда икки давлат Меҳнат вазирликлари ўртасида Кореяда ишлаш истагида бўлган фуқаролардан тест синовларини ўтказиш тўғрисида битим имзоланган. Тошкент, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида бўлиб ўтган дастлабки тест синовларида қатнашиш учун 6 минг нафар фуқаро рўйхатдан ўтган. Тест синовини натижаларига кўра, рўйхатдан ўтган фуқароларнинг атиги 1132 нафари муваффақиятли ўтган, холос [18]. Бунинг сабаби тест синовиди ўтиш балларининг юқори белгилангани эди. Олиб борилган икки томонлама музокаралар натижасида тестдан ўтиш

баллари 120 баллдан 60 баллга туширилди, тестда қатнашиш тўлови эса 30 АҚШ долларида 10 АҚШ долларига туширилган. Ушбу босқичда тестдан ўта олмаган фуқаролар учун 14 октябрда қайта тест синовлари ўтказилган. Унда 4 мингдан зиёд фуқаро иштирок этган бўлиб, уларнинг 3896 нафари тестдан муваффақиятли ўтган [18].

ТММА тест ва тиббий кўрикдан муваффақиятли ўтган фуқароларнинг маълумотлари корейс иш берувчиларига тақдим этилган ва сўнгра иш берувчилар номзодларни танлаб олган. Шундан сўнг иш берувчилар Корея инсон ресурсларини ривожлантириш хизмати орқали номзодларга меҳнат шартномаларини тақдим этган. Меҳнат шартномасини олган талабгорлар Тошкентдаги чет элга кетаётган фуқароларни олдиндан кўникириш ва ўқитиш марказида тайёргарликдан ўтиши керак бўлган. Виза тақдимномаларига эга бўлган меҳнат муҳожирлари ТММА ходими назорати остида Корея Республикасига кузатиб борилган. Шундай бўлса-да, тизимда кўплаб муаммоли вазиятлар учраб турган. Масалан, 2005 йилда чет элга кетаётган фуқароларни олдиндан кўникириш ва ўқитиш марказида корейс тили ўқув қўлланмаси белгиланган таннархидан 7 баробар, тест саволлари китоби эса 16,6 баробар қимматга сотилган. Шунингдек, тиббий текширувдаги таъмагирлик ҳолатлари одат тусига кирган [23].

Икки давлат ўртасида меҳнат миграцияси соҳасидаги ҳамкорлик келишувларида ижтимоий таъминот масалалари ҳам келишиб олинган. Хусусан, 1998 йил 11 февралдаги “Иккиёқлама солиқ солинишининг олдини олиш ҳамда даромад ва сармоя солиқларини тўлашдан бош тортишни бартараф қилиш тўғрисида” Конвенция [29], 2005 йил 10 майда Ҳукуматлар ўртасида имзоланган ижтимоий таъминот бўйича келишув шулар жумласидандир. Ушбу тизим Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 2007 йил 23 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг Корея Республикасидаги меҳнат фаолияти даврида тўланган пенсия ажратмаларини олишда уларга давлат томонидан ёрдам кўрсатиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори [28] ва 2008 йил 8 майдаги Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги билан Корея Республикаси Миллий пенсия хизмати ўртасида пенсия ажратмаларини қайтариш ва тўлаб бериш бўйича аризаларни қабул қилиш тўғрисидаги Меморандумнинг [25] қабул қилиниши орқали янада мустаҳкамланган.

Шунингдек, ўзбекистонлик меҳнат муҳожирларининг меҳнат шароитлари, меҳнат муҳофазаси, турар жойлари ва ижтимоий аҳоли мунтазам равишда назорат

килиб борилган. Бу ишлар Корея Республикасидаги Меҳнат вазирлигининг расмий вакиллиги томонидан амалга оширилган [16]. Шунингдек, Корея Республикасидаги меҳнат муҳожирлари учун турли маданий тадбирлар ҳам ташкил этилган. Хусусан, 2012 йил 1 апрель куни Сеул шаҳрида бир гуруҳ ўзбекистонлик машхур санъаткорлар иштирокида маданий тадбир ташкил этилган [19].

2011 йил 23 августда Тошкент шаҳрида “Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати билан Корея Республикаси Ҳукумати ўртасида бир давлат фуқароларининг бошқа давлат ҳудудида вақтинча меҳнат фаолияти тўғрисида Битим” имзоланган. Ушбу битимнинг имзоланиши натижасида ажратилган квоталар сони янада оширилди. Хусусан, Корея Республикасига “Эркин ёллаш тизими” бўйича 2011 йил 2706 нафар фуқаро юборилган бўлса, 2012 йилда 4015 нафар фуқаро жўнатилган. 2012 йилдаги кўрсаткич 2003 йилги рекорд даражага деярли яқинлашган (3-расмга қаранг). Бундан ташқари, 2013 йил июль ойида Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг “Корея Республикаси билан меҳнат миграцияси соҳасида ҳамкорликни янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида ТММА Ўзбекистон Республикаси фуқароларини Корея Республикасига юбуровчи ваколатли давлат органи экани белгилаб қўйилган [27].

Ўзбекистон фуқаролари Корея Республикасидаги умумий мигрантларнинг энг катта гуруҳига кириб, сон жиҳатдан 5-ўринни эгаллаган. Жумладан, 2015 йилда 14 мингдан ортиқ ўзбекистонликлар меҳнат қилган бўлса, 2019 йилга келиб, уларнинг сони 26 минг нафарга етган. Уларнинг таркибида меҳнат мигрантлари билан бир қаторда таълим миграцияси ва кўчиб борган этник корейслар ҳам бор эди [5:123].

2016 йил 31 мартда икки давлат ваколатли вазирликлари ўртасида ўзбекистонлик ишчиларни Корея Республикасига юбориш бўйича англашув меморандуми [22], 2017 йил 22 ноябрда ТММА ва Корея инсон ресурсларини ривожлантириш хизмати ўртасида ўзаро англашув меморандумининг имзоланиши, “Кадрлар тайёрлаш ва бандлик даражасини қўллаб-қувватлаш” дастурининг тасдиқланиши тизимда мавжуд муаммоларнинг бартараф этилишида муҳим аҳамият касб этди. Тест имтиҳон жараёнларининг шаффоф ўтишини таъминлаш мақсадида 2017 йил 13 ноябрдан Комплекс тест маркази ташкил этилди.

COVID-19 пандемияси меҳнат муҳожирлигига ҳам салбий таъсирини кўрсатиб, 2020 йилда атиги 90 нафар ишчи ташкилий асосда Корея Республикасига юборилган. 1995-2021 йиллар давомида эса Корея Республикасига

жами 53,6 минг нафар Ўзбекистон фуқаролари ташкилий равишда юборилган. Бу борада энг юқори кўрсаткич 2003 йилда қайд этилган бўлса, энг паст кўрсаткич 2020 йилга тўғри келган. Ушбу давр мобайнида ишга юборилганлар сони Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятларининг ҳар биридан 6 минг кишидан ортиқ бўлган.

“Эркин ёллаш тизими” орқали ишга юборилган фуқаролар орасида шартнома шартларини бузиб, норасмий мигрант сифатида юрган ўзбекистонликлар ҳам бўлган. Масалан, 2011 йил Е-9 визасига эга бўлган ўзбекистонлик меҳнат муҳожирларининг 1670 нафари норасмий фаолият юритаётгани қайд этилган [3:43]. Корея Республикасидаги ўзбекистонлик норасмий меҳнат муҳожирлари 2015 йилда 979 нафарни [20] ташкил этган бўлса, 2019 йилга келиб уларнинг сони 3677 нафарга етган (яъни 3,8 баробарга ортган). 2019 йилдаги маълумотларга кўра, норасмий меҳнат мигрантларининг 531 нафари Самарқанд, 518 нафари Андижон, 476 нафари Фарғона, 358 нафари Сурхондарё, 328 нафари Қашқадарё, 317 нафари эса Наманган вилоятидан бўлган [21].

2017-2021 йилларда Корея Республикасига ишга юборилганлар сони 8 минг кишини ташкил этган бўлиб, бу 2010-2015 йиллардаги кўрсаткичлардан икки баробар кам эди. Бу биринчидан, Ковид-19 пандемияси билан боғлиқ бўлса, иккинчидан сўнгги йилларда Корея Республикасига таълим миграцияси қамровининг ортиб бораётгани, учинчидан, меҳнат муҳожирлари борувчи мамлакатлар географияси тобора кенгайиб бораётгани билан боғлиқ эди. Шунингдек, норасмий меҳнат муҳожирлари сонининг ортиб бориши Корея Республикаси томонидан ажратиладиган иш ўринлари сонининг камайишига олиб келувчи асосий сабаблардан бири бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистон фуқароларини Корея Республикасига ишга юбориш тизимининг ҳуқуқий асослари етарли даражада йўлга қўйилган бўлса-да, тизимда айрим камчилик ва муаммолар мавжуд. Хусусан, Корея Республикасига ишга юбориш ТММА томонидан монополаштирилган бўлиб [10:145], бу ҳолатга 2018 йилда қабул қилинган “Хусусий бандлик агентликлари” тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни чек қўйди. Шунингдек, мустақилликнинг чорак асри давомида ТММAnинг фаолияти етарли даражада очиқ ва шаффоф бўлмаган [12:107].

Сўнгги йилларда республикада амалга оширилган очиклик сиёсати мазкур соҳада ҳам туб ўзгаришларга сабаб бўлди. Умуман олганда, 2017 йилга қадар меҳнат

мухожирлиги масаласи очиқ муҳокама қилинмайдиган мавзулардан бири бўлган. Эндиликда эса, тизимдаги мавжуд муаммолар очиқчасига эълон қилина бошланди. Хусусан, сўнгги йилларда оммавий ахборот воситалари ТММАнинг фаолиятини бир неча бор танқид қилди [30]. Агентлик фаолияти билан боғлиқ бўлган тушунмовчиликлар ортидан 2017-2021 йилларда агентлиkning 6 та раҳбари ишдан олинди.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, Ўзбекистон ва Корея Республикаси ўртасида меҳнат мухожирлиги муносабатларининг тартибга солиниши ўзбекистонлик

ишчиларнинг ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилиш ва таъминлаш билан бир қаторда, жараённинг ташкилий асосларини йўлга қўйилишида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Шунингдек, узоқ йиллар давомида Корея Республикасига ишчиларни юборишда монополь тизимнинг мавжудлиги номзодларни саралаб олиш ва юборишни ташкил қилишда қўплаб муаммоларни келтириб чиқарди. Ўзбекистонлик меҳнат мухожирларининг келиб чиқиш ҳудуди таҳлил қилинганда, аҳолиси зич жойлашган Фарғона водийси вилоятлари аҳолиси бошқа минтақаларга нисбатан кўпчилиқни ташкил этгани аниқланди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Andrea Štolfova. Příčiny a dopady pracovní migrace v Uzbekistánu // Kulturní studia. – 2014. – № 1.
2. Employment Permit System. Электрон манба: <https://www.hrdkorea.or.kr/ENG/4/2> (Мурожаат санаси: 17.07.2022).
3. Jung-Eun Oh and ect. Migration profile of the Republic of Korea. IOM. № 2011-01.
4. Tan Soo Kee. Foreign workers' policies and issues in South Korea: Focus on the workers from the South East Asian Region.
5. Timur Dadabaev & Jasur Soipov. Craving Jobs? Revisiting labor and educational migration from Uzbekistan to Japan and South Korea // Acta Via Serica. – 2020. – № 5.
6. Young-bum Park. Korea Report. Электрон манба: https://www.jil.go.jp/foreign/event/ko_work/documents/2007sopemi/korea.pdf (Мурожаат санаси: 17.07.2022).
7. Абдуллаев Е.В. Трудовая миграция в Республики Узбекистан: Социальные, правовые и гендерные аспекты. – Т., 2008.
8. Ишанходжаев С.А. Меҳнаткаш мигрантлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг халқаро ҳуқуқий масалалари. Ю.ф.н. ... дисс. – Т., 2010.
9. Кадинова З.А. Глобаллашув шароитида ўзбекистоннинг халқаро меҳнат бозорига интеграциялашуви. Иқт. фан.фал.док.дисс. – Т., 2018.
10. Максакова Л. Миграция населения: проблемы регулирования. – Т.: Эльдинур, 2001.
11. Мирзаев Ф. Ташқи меҳнат миграцияси – муҳим иқтисодий жараён / Қишлоқ ҳаёти. 2007 йил 19 июнь.
12. Насырова Н.Р. Международно-правовое регулирование трудовых отношений. – Т.: УМЭД, 2006.
13. Рахматуллаев Ш. Фарғона водийси шаҳарларида иқтисодий трансформация жараёнлари (1991-1996 йиллар). – Т.: Нишон ношир, 2017.
14. Саидахмедова Р. Меҳнат бозоридаги фаол ҳаракат – халқ фаровонлиги йўлидаги одил сиёсат / Ishonch, 2007 йил 11 январь.
15. Ташқи меҳнат миграцияси масалалари агентлиги матбуот хизмати. Кореяга ишга бормокчи бўлсангиз / Халқ сўзи, 2007 йил 31 январь.
16. ТММА ЖА. Йиллик ҳисобот, 2003-2004 йил.
17. ТММА ЖА. Йиллик ҳисобот, 2005 йил
18. ТММА ЖА. Йиллик ҳисобот, 2007 йил.
19. ТММА ЖА. Йиллик ҳисобот, 2012 йил.
20. ТММА ЖА. Йиллик ҳисобот, 2018 йил.
21. ТММА ЖА. Йиллик ҳисобот, 2019 йил.
22. ТММА ЖА. Йиллик ҳисобот, 2021 йил.
23. ТММА ЖА. Чет элларга кетаётган фуқароларни олдиндан қўниқтириш ва ўқитиш маркази баённомалари, 2004-2006 йиллар.
24. Тожиева З.Н. Ўзбекистон Республикасида демографик жараёнлар ва уларнинг ҳудудий хусусиятлари: дисс. ... г.ф.д. – Т., 2017.

25. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва Корея Республикаси Миллий пенсия хизмати ўртасида пенсия ажратмаларини қайтариш ва тўлаб бериш бўйича аризаларни қабул қилиш тўғрисидаги Меморандум. Сеул, 2008 йил 8 май. Электрон манба: <http://surl.li/rdlpt> (Мурожаат санаси: 25.01.2023).
26. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2006 йил 28 – 30 март кунлари бўлиб ўтган Ўзбекистон – Корея саммити давомида имзоланган битимлар ва эришилган ахдлашувларни амалга ошириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги 321-сонли Қарори. Электрон манба: <https://lex.uz/uz/docs/974128> (Мурожаат санаси: 13.11.2022).
27. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Корея Республикаси билан меҳнат миграцияси соҳасида ҳамкорликни янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1993-сонли Қарори. Электрон манба: <https://lex.uz/uz/docs/2212826> (Мурожаат санаси: 14.01.2023).
28. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг Корея Республикасидаги меҳнат фаолияти даврида тўланган пенсия ажратмаларини олишда уларга давлат томонидан ёрдам кўрсатиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 738-сонли Қарори. Электрон манба: <https://lex.uz/uz/docs/1278341#1278414> (Мурожаат санаси: 26.06.2022).
29. Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Корея Республикаси Ҳукумати ўртасидаги “Иккиёқлама солиқ солинишининг олдини олиш ҳамда даромад ва сармоя солиқларини тўлашдан бош тортишни бартараф қилиш тўғрисида”ги Конвенция. 1998 йил. Электрон манба: <https://lex.uz/uz/docs/2154547> (Мурожаат санаси: 26.06.2022).
30. Шарипов Ш. Mehnat migratsiyasi sohasida hamon “eski tos, eski tog’ora”. Yashirin o‘yinlar mamlakat zarariga ishlayapti // <https://kun.uz/news/2023/03/24/mehnat-migratsiyasi-sohasida-hamon-eski-tos-eski-togora-yashirin-oyinlar-mamlakat-zarariga-ishlayapti>.

ШЕРҚЎЗИ АБДУЛЛОЕВ
СамДУ докторанти

ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ ДАВРИ АРАФАСИДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИДАГИ ВАЗИЯТ

Аннотация: Ўзбекистонда 2016 йилга қадар бўлган даврда барча соҳалар қатори таълим тизимида ҳам ислохотлар амалга оширилганига қарамайдан бу борада ҳам бир қанча муаммолар сақланиб қолди. Соҳада илдиз отган таниш-билишчилик, коррупция, мажбурий меҳнатга жалб қилиш ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу эса, ўз навбатида, таълим сифатига салбий таъсир кўрсатди. Бундай ҳолат Ўзбекистон тараққиётининг янги даври арафасида таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш заруратини юзага келтирди. Ушбу мақолада Ўзбекистон тараққиётининг янги даври арафасида таълим тизимидаги ҳолат таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** таълим муассасалари, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, муаммолар, ўқитувчи қадри, коррупцион ҳолатлар.

Annotation: Despite the fact that in the period up to 2016 reforms were carried out in the education system as well as in all other fields, some problems remained in this regard. These include nepotism, corruption, forced labor, etc. rooted in the system. This, in turn, had a negative impact on the quality of education. Such a situation created the need for a radical reform of the education sector on the eve of a new era of Uzbekistan's development. This article analyzes the situation in the education system on the eve of a new era of Uzbekistan's development. **Keywords:** educational institutions, legal documents, problems, teacher value, corrupt situations.

Аннотация: Несмотря на то, что в период до 2016 года в системе образования были проведены реформы, в том числе во всех сферах, в этой связи также сохранился ряд проблем. К ним относятся незнание корней на местах, коррупция, принудительный труд и т.д. Это, в свою очередь, негативно сказалось на качестве образования. Сложившаяся ситуация создала необходимость в радикальном реформировании образовательной сферы накануне нового периода развития Узбекистана. В данной статье анализируется ситуация в системе образования накануне нового периода развития Узбекистана. **Ключевые слова:** образовательные учреждения, нормативно-правовые акты, проблемы, ценность преподавателя, коррупционные обстоятельства.

Мустақиллик йилларида барча соҳалар қатори таълим тизимида ҳам ислохотлар амалга оширилди. Бу даврда “Таълим тўғрисида”ги Қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ва бошқа таълим тизимини ривожлантиришга қаратилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Шу билан бирга, соҳада замонавий ўқитиш усулларини жорий этиш, таълим муассасалари моддий-техника базасини яхшилаш, замон

талабларига жавоб берадиган дарслик ва ўқув қўлланмалар яратиш ва бошқа кўплаб тадбирлар амалга оширилди. Шунингдек, олий таълимга талабаларни қабул қилиш тизимини такомиллаштириш, унинг шаффофлигини таъминлаш бўйича хориж тажрибаси йўлга қўйилди.

Амалга оширилган шу каби тадбирларга қарамайдан бу соҳада ҳам айрим муаммолар сақланиб қолди.

Хусусан, мактаб таълими соҳасини олиб қараганда бу ҳолат яққол кўзга ташланади. 2016 йилга қадар мамлакатда хусусий мактаблар сони бармоқ билан санарли эди. Натижада таълим муассасалари ўртасидаги рақобат муҳити йўқолди. Бу эса, ўз навбатида, таълим сифатига салбий таъсир кўрсатди.

Мазкур йиллар давомида ўқитувчилар, талабалар ва ўқувчиларнинг пахта йиғим теримига жалб этилиши ҳам бу борадаги катта муаммолардан бирига айланди. Бу даврда пахта йиғим-терими меҳнатга мажбурий жалб этиш йўли билан амалга оширилди. Бунда асосан бюджет ташкилотлари, айниқса, таълим, соғлиқни сақлаш муассасалари ходимлари, талабалар ва ўқувчилар жалб этилди.

Албатта, бундай ҳолат Ўзбекистоннинг нафақат таълим ва соғлиқни сақлаш соҳасига салбий таъсир кўрсатди, балки унинг халқаро даражадаги нуфузига ҳам путур етказди. Бунини хорижий экспертлар фикри ҳам тасдиқлайди. Масалан, “Нега миллатлар муваффақиятсизликка учрайди: ҳокимият, фаровонлик ва қашшоқликнинг келиб чиқиши” асарида таниқли иқтисодчи ва сиёсатшунос олимлар Дарон Ажемўғлу ва Жеймс Робинсон: “Сентябрь ойи бошларида (Ўзбекистонда) мактаблар бўшаб қолар, 2 млн. 700 минг ўқувчи эса (2006 йилги маълумот) пахта далаларига юборилар эди” деган фикрни келтириб ўтади. Улар фикрида давом этиб “ҳосил мавсуми икки ой давом этади. Қишлоқ жойда яшовчи бола жўнатиладиган пахта даласи уйдан узокда бўлмаса, ўзини омадли ҳис қилиши мумкин, у уйда тунаб, пиёда ёки автобусда теримга кетиши мумкин...” [10]. Натижада, 2010 йилдан бошлаб, Cotton Campaign халқаро коалицияси ўзбек пахтасига бойкот эълон қилиб, уни сотиб олишдан воз кечди [4].

Бу даврда ўқитувчи кадрлари ва унга эътибор борасида етарли даражада ишлар амалга оширилмади. Аксинча, айтилаётган сўз билан бажарилган иш орасида катта тафовут юзага келди. Мактаб ўқитувчиларига ўзининг асосий вазифаси четда қолиб, унга алоқаси бўлмаган вазифалар юклаш одатий ҳолга айланди. Бундай ишлар нафақат таълим сифатига, балки соҳа ходимларининг ўз касбига бўлган муносабатига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Натижада кўплаб тажрибали ўқитувчилар ўз касбини ташлаб кетди. Турли хўжалик ишларига жалб этилиши натижасида ўтилиши керак бўлган кўплаб дарс соатлари бажарилмай қолди. Бу ҳақда Президентимиз қуйидагича фикр билдирган эди: “Мана, яқин-яқингача ўқитувчи-муаллимлар, айрим жойларда ўқувчилар ҳам, тўрт ойлаб пахта йиғим-терими, чопиқ ва яганага чиқарилгани сир эмас. Натижада ўқитувчи бир ойда ўртача 80 соат дарс ўтиши керак бўлса, тўрт ойда 320 соат йўқотадиган вазият вужудга келди. Ўз навбатида, ўқувчи бир ойда 136 соат сабоқ оладиган бўлса, тўрт ойда 544 соат дарсни бой беришга мажбур бўлди. Агар бу рақамларни ўн бир йилга кўпайтирсак, биласизми,

қанча бўлади? Бу, ахир, юқори синф ўқувчилари учун белгиланган 8,5 минг соатлик ўқув дастурининг қарийб 3 минг соати – 30 фоизи далада мажбурий меҳнатда ўтди, дегани эмасми?” Бошқача айтганда, бола 11 йил ўрнига атиги 7 йил ўқишга мажбур бўлди” [1:2].

Шу билан бирга, бу даврда таълим сифатига яна бир қанча омиллар салбий таъсир кўрсатди. Хусусан, 2016 йилга қадар ўқувчилар айрим фанлардан сифатли дарслик билан, компьютер синфлари эса жиҳоз ва компьютер жамланмалари билан тўлиқ таъминланмади, таълим муассасалари интернет тармоғига етарли даражада уланмади. Шу билан бирга, кўпчилик мактабларда ўқувчилар сони мактабнинг белгиланган меъёрларига нисбатан икки баробарга кўплиги, айрим фанлардан ўқитувчилар етишмаслиги ёки мактабларда ўқитувчилар қўнимсизлигининг юқорилиги каби омиллар умумий ўрта таълим мактабларида таълим сифатининг пасайиб кетишига олиб келди. Бундан ташқари, халқ таълими ходимлари ойлик маошининг пастлиги, улар ўз вазифасидан ташқари бошқа ишларга ҳам жалб қилиб келингани натижасида ўқитувчиларнинг рейтинг кўрсаткичлари ҳам йилдан йилга пасайиб борди [8].

Бу даврда ўқитувчилар ойлик маошининг камлиги ҳам асосий муаммолардан бирига айланди. Хусусан, айрим ривожланган мамлакатларда ўқитувчининг маоши мамлакатдаги ўртача ойлик иш ҳақидан 1,5 баробар кўп бўлгани ҳолда, Ўзбекистонда ўқитувчининг маоши ўртача ойлик маошининг 79 фоизини ташкил этди [8]. Бу эса, ўз навбатида, таълим сифатига салбий таъсир кўрсатган омиллардан бирига айланди.

Бундан ташқари, ушбу йилларда таълим соҳасидаги турғунлик ҳам мактаб таълими сифатига ўзининг салбий таъсирини кўрсатди. Оғзаки билдирилган фикрлар ва берилган таклифларга қарамасдан соҳадаги ўсиш етарли бўлмади. Ўқитиш жараёнини такомиллаштириш бўйича берилган таклифларга қарамасдан аксарият ўқитувчилар эскича ишлашда давом этди. Синфларда болалар сонининг ҳаддан зиёд кўплиги ҳам бу даврдаги асосий муаммолардан бирига айланди. Баъзи мактабларда синфлардаги ўқувчилар сонининг 40-50 нафарни ташкил этгани [11] фикримизни тасдиқлайди. Ваҳоланки, расмий тартибга кўра, синфдаги ўқувчилар сони 35 нафардан ошмаслиги керак эди [7].

Таълим сифатини юқорига кўтаришда малакали ўқитувчиларнинг ўрни ва роли катта аҳамиятга эга. Бу даврда малакали ўқитувчиларни тайёрлаш ишларига ҳам катта эътибор берилди. Аммо шунга қарамасдан бу борада ҳам бир талай муаммолар сақланиб қолди. Хусусан, 2016 йилгача бўлган даврда мамлакатда ўқитувчиларни ишга танлаб олишнинг шаффоф тизими яратилмади. Ўқитувчиларнинг аксарияти мактабларда ишга олиш жараёнида адолатсиз ҳолатларга дуч келди. Бундан ташқари, умумтаълим мактаблари раҳбарлари томонидан ўқитувчиларни лавозимга тайинлашда

аксарият ҳолларда таниш-билишчилик ёки коррупцион усуллардан фойдаланган шахсларга устунлик берилди. Бу билан касбий маҳорат ва адолат тамойиллари бузилди [5].

Шу билан бирга, мазкур йилларда ёшларнинг мактабгача таълим билан тўла камраб олинмагани ҳам асосий муаммолардан бирига айланди. Хусусан, 2016 йилга оид маълумотларга қараганда мамлакатимизда боғчалар сони 5 минг 200 тани, болаларни камраб олиш даражаси эса 28 фоизни ташкил этди [1:2]. Бундан ташқари, ушбу даврда болаларнинг атиги 67 фоизи бир йил ёки ундан кўпроқ вақт давомида мактабгача таълим муассасаларига катнади. Бу эса, ривожланган давлатлар кўрсаткичларидан сезиларли даражада паст эди. Масалан, бу даврда Сингапур ва Япония каби давлатларда болаларни мактабгача таълим билан камраб олиш даражаси 99-100 фоизни ташкил этди [11].

2016 йилгача бўлган даврда таълим ресурслари ва имкониятларини мамлакат ҳудудлари бўйича тенг тақсимлаш ишларининг олиб борилганига қарамасдан, бу борада ҳам кўплаб муаммолар сақланиб қолди. Хусусан, бу даврда мамлакатда аҳолининг ярми истиқомат қиладиган қишлоқ жойларни рақамли технологиялар билан таъминлаш муаммоси мавжуд эди. Хусусан, мазкур йилларда мамлакатдаги мактабларнинг 28 фоизи компьютер синфларига эга эмас, 63 фоизда замонавий ускуналар йўқ, 98 фоизи эса юқори тезликдаги интернет билан таъминланмаган эди [9]. Бундан ташқари, мамлакатдаги спорт объектларини ушбу соҳада фаолият юритувчи кадрлар билан таъминлаш ва бу бўйича доимий мониторинг ишларини олиб бориш масаласи ўз ечимини топмади. Айниқса, бу борада хотин-қизларни спорт турларига жалб этиш ишлари етарлича олиб борилмади. Буни спорт муассасаларида мураббийлар салоҳиятини аниқлаш ва мураббийлар билан таъминланганлик даражаси бўйича 2015 йилдаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Хусусан, мазкур йилда Республика миқёсида соҳа мураббийлари сони 10 минг 612 нафарни ташкил этган бўлса, шундан аёл педагог мураббийлар сони 2809 нафарни ташкил этди [12].

Мазкур йилларда аҳоли сонининг ўсиши ва унга муносиб тарзда спорт билан шуғулланувчи ёшларнинг кўпайиши соҳа мутахассисларига талабни оширди. Шунга қарамасдан, бу борадаги ишларнинг етарлича самара бермагани натижасида, спортчи мураббийлар сони ўсиш ўрнига аксинча, камая бошлади. Буни қуйидаги маълумотдан ҳам билишимиз мумкин. Хусусан, 2016 йилга келиб, жисмоний тарбия ва спорт муассасаларидаги жами спортчи мураббийлар сони 10 минг 365 нафарни ташкил этиб, бу кўрсаткич 2015 йилга нисбатан 247 нафарга камайди [12].

Шу билан бирга, 2016 йилга қадар бўлган даврда мактабларнинг спорт зали билан таъминланганлик даражасининг ҳам етарли эмаслиги асосий муаммолардан бири эди. Хусусан, ушбу йилларда

Республикада мавжуд 10 минг 130 та умумтаълим мактабларидан 7885 тасида (78 фоиз) спорт заллари мавжуд бўлиб, қолган 2242 та мактабда (22 фоиз) спорт заллари мавжуд эмас эди [12]. Бундан ташқари, мавжуд спорт залларининг кўпчилигида зарур спорт инвентарлари етишмас эди. Бундай ҳолат мактаб таълими муассасалари фаолиятига ўзининг салбий таъсирини кўрсатди.

Бу даврда олий таълимдаги ҳолат ҳам юқоридагилардан қолишмас эди. Хусусан, мазкур даврга қадар Ўзбекистонда хусусий олий таълим муассасалари фаолиятига амалда рухсат берилмади. Деярли барча олий таълим муассасалари давлат назоратида қолдирилди. Бу эса, ўз навбатида, улар ўртасидаги рақобатнинг йўқолишига олиб келди. Бу даврда олий таълим муассасаларида таълим сифатини оширишга, мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларда иштирок этишга тўсиқ бўлган айрим муаммолар сақланиб қолди. Бу муаммолардан баъзиларини қуйида санаб ўтиш мумкин. Яъни ушбу йилларда олий таълимда ўқитишни ташкил этиш жараёни ва талабалар билимини баҳолаш замон талабларига жавоб бермай қўйди. Профессор-ўқитувчилар фаолияти, билими ва педагогик кўникмасини баҳолашнинг замонавий стандартларга жавоб берадиган тизими яратилмади. Шунингдек, олий таълим муассасаларига киришдаги тест саволлари абитуриентнинг мантикий фикрлаш қобилиятини аниқлаш имконини бермади. ОТМ лардаги таълим жараёни устидан самарали жамоатчилик назорати ўрнатилмади, бу эса, ушбу соҳада кўплаб муаммоларнинг, айниқса, коррупциянинг сақланиб қолишига олиб келди. Бундан ташқари, юқоридаги муаммолар туфайли ОТМ лар инновацион ва технологик ғоялар билан фикр алмашадиган марказга айланмади. Соҳаларда мавжуд муаммоларни ўрганиш ва таҳлил қилиш, уларнинг ечими бўйича таклиф киритиш борасида ОТМ профессор-ўқитувчилари, олимлар ва ёш тадқиқотчиларнинг ташаббус кўрсатиши учун тегишли шароит яратилмади [6].

Бундан ташқари, 2016 йилга қадар олий таълим муассасаларининг мустақил фаолият юритишига имкон берилмади, барча турдаги бўйсунушлар бекор қилинмади. Бу эса, олий таълим томонидан кўрсатиладиган ташаббусларга салбий таъсир кўрсатди. Шу билан бирга, Олий таълим муассасалари инвестиция манбаи экани тўғрисидаги қоидага етарлича эътибор берилмаганини кўриш мумкин. Бу эса, мамлакатга кириб келиши мумкин бўлган салмоқли миқдордаги инвестиция йўлининг тўсилишига олиб келди. ЮНЕСКОнинг статистик маълумотларига кўра, 2017 йилда Ўзбекистондан четга ўқишга кетган талабалар сони 34 минг 990 нафар бўлган. Буни 35 минг нафар деб яхлитлаганда, хорижда ўртача ўқиш пули 7 минг доллар, у ерда яшашга яна беш минг доллар кетса, демак, Ўзбекистондан бир йилда 420 млн. АҚШ доллари чиқиб

кетати. Буни тўрт йилга қўпайтирганда эса, 1 млрд. 680 млн. АҚШ долларига тенг бўлади [13]. Бунда солиштириш учун 2015 йилда Осиё тараққиёт банки директорлар кенгашининг Ўзбекистонга ҳудудларда электр энергия ҳисоби ва назоратини автоматик юритиш тизимини жорий этиш учун 300 млн. доллар миқдорида кредит ажратиш ҳақидаги қарорини кўрсатиш мумкин [3].

Шу билан бирга, олий таълим муассасалари фаолиятига жиддий тўсиқ бўлаётган бошқа муаммолар ҳам бор эди. Хусусан, мазкур даврда олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчиларининг илмий салоҳияти халқаро илмий ҳамжамиятда муносиб ўринга эга бўла олмади. Олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчиларининг илмий салоҳияти 2016 йилда 31 фоизни ташкил этди [14]. Бунга эса юқорида келтирилган қўплаб омиллар сабаб бўлган эди. Таълим жараёнига дунёда тан олинган фан арбоблари, юқори малакали профессор-ўқитувчиларни жалб этиш эса яхши йўлга қўйилмади. Бу, ўз навбатида, халқаро ҳамкорлик алоқалари самарасига ўзининг салбий таъсирини кўрсатди. Бундан ташқари, ёшларнинг олий таълим муассасаларига жами қабул қилинишининг 2016 йилда 9 фоизни ташкил этиши уларнинг олий маълумот олиш имкониятини сезиларли даражада чеклаб қўйди.

ОТМ ларда амалга оширилаётган тадқиқотларни ҳаётга жорий этиш, илм-фаннинг ишлаб чиқариш билан интеграциясини таъминлаш борасида ҳам муаммо ва камчиликлар бор эди. Хусусан, илм-фани ривожлантириш, тадқиқотларни ишлаб чиқариш билан интеграция қилиш, илмий фаолият натижадорлигини

ошириш, иқтидорли талабаларнинг илмий изланишлар олиб бориш учун зарур шароит яратиш ишлари етарлича бўлмади. Шунингдек, таълим жараёнига инновацион усуллари жорий этиш, ўқув дастурларининг ишлаб чиқариш билан ҳамоханлигини таъминлаш ва профессор-ўқитувчиларнинг малакасини ошириш ишлари қониқарсиз аҳволда қолаверди [2]. Шу ва бошқа ҳолатлар олий таълим тизими фаолиятига салбий таъсир кўрсатди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, мустақиллик йилларида барча соҳалар қатори таълим соҳасида ҳам кенг қўламли ислохотлар амалга оширилди. Хусусан, янги мактаблар қуриш, уларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, замон талабларига мос ўқув дастурлари, дарсликлар билан таъминлаш ва бошқалар шулар жумласидандир. Шу билан бирга, соҳа ҳуқуқий асосларини яратиш доирасида “Таълим тўғрисида”ги Қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ва бошқа ҳужжатлар қабул қилинди. Амалга оширилган бундай ишлар таълим соҳасида эски тузум иллатларидан қутулиш ва замон талаблари даражасидаги таълим тизимини йўлга қўйиш ишларида муҳим аҳамият касб этди. Аммо шу билан бирга, бу борада амалга оширилган ишлар хато ва камчиликлардан ҳоли бўлмади. Ўқитувчи, ўқувчи ва талабаларни турли қишлоқ ҳўжалиги ишларига жалб этиш, тизимда, айниқса, олий таълим соҳасида авж олган коррупция ва бошқа муаммолар шулар жумласидандир. Шу ва бошқа омиллар Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида таълим соҳасини замон талаблари даражасида ислох қилиш заруратини юзага келтирган эди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўқитувчи ва мураббийлар – Янги Ўзбекистонни барпо этишда катта куч, таянч ва суянчимиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Зарафшон газетаси, 2020 йил 1 октябрь, пайшанба, 110(23.390)-сон. – Б.2.
2. <https://archive.qalampir.uz/news/oliy-talim-soxasidagi-muammolar-prezidentning-jiddiy-tanqidiga-uchradi-24672>.
3. <https://daryo.uz/k/2015/09/18/ozbekiston-osiyo-taraqqiyyot-bankidan-300-million-dollar-miqdorida-kredit-oladi>.
4. <https://gk-usbekistan.de/uz/>.
5. <https://kun.uz/kr/news/2024/05/31/ayrim-sinflarda-40-50-nafar-bola-oqiyapti-mutaxassislar-maktab-talimidagi-muammolar-haqida>.
6. <https://lex.uz/acts/3765586>.
7. <https://lex.uz/ru/docs/5013007>.
8. <https://petition.gov.uz/uz/news/view/123>.
9. <https://regulation.gov.uz/ru/document/43>.
10. <https://samarqand.adliya.uz/uz/news/detail.php?ID=59500>.
11. <https://strategy.uz/index.php?news=1913>.
12. <https://t.me/uzedu/14763>.
13. <https://www.xabar.uz/talim/ozbekistonda-oliy-talimni-isloh-qilish-muammolar-va-takliflar>.
14. <https://zarnews.uz/uz/post/ozbekiston-va-qirgiziston-oliy-talim-muassasalari-rektorlarining-ii-forumi-tashkil-etildi>.

FARRUX FAYZIYEV

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti tayanch doktoranti

O'ZBEKISTONDA NOGIRONLAR SPORTI

Annotatsiya: Hozirda yurtimiz nogiron sportchilari ko'plab yutuqlarga erishib kelmoqda. Paraolimpiya o'yinlarida ilk bor yurtimiz bayrog'i 2004-yil ko'tarilgan bo'lsa, shundan hozirga qadar Vatanimiz nogiron sportchilari katta yutuqlarga erishib kelmoqda. Ushbu maqolada Hukumatimizning nogironlar sportini rivojlantirishga qaratilgan 10 ga yaqin qarorlari va islohotlar haqida ma'lumot berilgan. Bundan tashqari, jahon miqyosida nogironlar sportining paydo bo'lishi, maqsadi va sabablari to'g'risida ham qisqa ma'lumot bayon qilingan. **Tayanch so'zlar:** nogironlar, L.Guttman, O'zbekiston, Paralimpiya, Parasport, medallar, Prezident qarorlari.

Annotation: Currently, disabled athletes of our country are achieving many achievements. The flag of our country was raised for the first time at the Paralympic Games in 2004, and since then disabled athletes of our country have been making great achievements. This article provides information about about 10 government decisions and reforms aimed at the development of disabled sports. In addition, the article also provides brief information about the emergence, purpose and reasons of sports for disabled people on a global scale. **Keywords:** disabled people, L. Guttman, Uzbekistan, Paralympics, Parasport, medals, Presidential decisions.

Аннотация: В настоящее время спортсмены-инвалиды нашей страны добиваются многих достижений. Флаг нашей страны был впервые поднят на Паралимпийских играх в 2004 году, и с тех пор спортсмены-инвалиды нашей страны добились больших успехов. В данной статье представлена информация примерно о 10 государственных решениях и реформах, направленных на развитие спорта инвалидов. Кроме того, в статье также представлена краткая информация о возникновении, целях и причинах спорта инвалидов в мировом масштабе. **Ключевые слова:** инвалиды, Л. Гутман, Узбекистан, Паралимпийские игры, Параспорт, медали, решения Президента.

Insoniyat XXI asrning ilk choragini asta-sekin ortda qoldirar ekan, dunyo siyosatida inson manfaatlari birinchi o'ringa ko'tarildi. Davlatimiz ham bu yo'ldan og'ishmay, fuqarolarni barcha jabhada qo'llab-quvvatlab kelmoqda. Mamlakatimiz aholisining barcha toifalari qatori ijtimoiy himoyaga muhtoj nogiron qatlami ham bundan chetda qolmayapti. Bunday shaxslarni faol hayotga moslashuvi va jamiyatda o'z o'rnini topishi uchun ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy huquq va erkinliklari, ularning o'z iste'dodini to'laqonli namoyon etishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu o'rinda, jismoniy imkoniyati cheklangan fuqarolarni sport bilan qamrab olinishi shunday islohotlardan biridir. Yanada inklyuziv muhit yaratishda parasport yuksak ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ushbu yo'nalishda yurtimiz sportchilari qayd etgan natijalarni tahlil qilish bugungi kunda muhim ilmiy ahamiyatga egadir.

O'zbekistonda parasportning paydo bo'lishi va rivojlanishi haqida so'z yuritishdan avval bu sohaning jahonda shakllanishiga qisqacha to'xtalish maqsadga muvofiqdir. Nogironlar sporti asosan Ikkinchi jahon urushidan so'ng tashkil qilingan. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad mayib-majruh bo'lib qolgan ko'plab urush qatnashchilarini sog'lomlashtirish, hayotga qiziqishini oshirish va ruhiy tushkunlikdan chiqarish edi. Turli adabiyotlarda nogironlar sporti asoschisi sifatida germaniyalik Lyudvik Guttman keltiriladi [8:1209-1212]. Shu o'rinda Lyudvik Guttman haqida qisqacha to'xtalish lozim. Lyudvik Guttman Germaniya klinikalaridan birida neyroxirurg bo'lib ishlagan. 1933-yilda hukumatning yahudiylarga qarshi siyosati tufayli kasbiy faoliyatini to'xtatib, Buyuk Britaniyaga ko'chib o'tishga majbur

bo'ladi. U yangi joyda o'z faoliyatini tiklab, bilimini takomillashtira boshladi. Uning yutuqlaridan biri fanga tibbiy reabilitatsiyaga sportni kiritgani bo'ldi. Guttman umurtqa pog'onasi shikastlangan bemorlarga ixtisoslashgan edi. Ammo o'sha paytda Ikkinchi jahon urushi davom etayotgani uchun u asosan yarador askarlarni davolagan.

Lyudvik Guttmaning sportning foydalari haqidagi gipotezasi amalda isbotini topdi va Ikkinchi jahon urushi yakunida unga mushak skelet tizimi buzilishi bo'lgan odamlarni davolash uchun ixtisoslashgan markaz tashkil etish topshirildi. 1948-yil Londonda olimpiya o'yinlari bo'lib o'tdi. Ushbu musobaqa bilan bir vaqtda Guttman tashkil qilgan Stok Mandivil o'yinlari ham boshlandi. Stok Mandivil o'yinlari ishtirokchilari orasida faqat ingliz nogiron urush faxriylari bor edi. Nogironlar aravachasida ishtirok etgan sobiq harbiylar qatnashgan musobaqada atigi bir necha sport dasturlari bor edi, xolos. Shundan so'ng Stok Mandivil o'yinlari har yili o'tkazila boshlandi. Bu bellashuvlarda ishtirok etgan sportchilar jahonga o'zining mavjudligini ko'rsatib, hali ham faol hayotda ekanini isbotladi va o'ziga o'xshagan insonlarga sport bilan shug'ullanish mumkinligini bildirdi. Keyinchalik Stok Mandivil o'yinlari Xalqaro miqyosda ham o'tkazila boshlandi. Guttmaning nogironlar sporti faoliyatiga uning italiyalik hamkasbi Antonio Maglio ham qo'shildi. 1960-yil Rimda olimpiya o'yinlari yakunlangach, ular birgalikda I yozgi nogironlar olimpiya o'yinlarini tashkil etishga muvaffaq bo'ldi. Ushbu nogironlar o'rtasidagi yozgi olimpiya o'yinlarida 8 ta sport turi bo'yicha 400 dan ortiq turli toifadagi nogiron sportchilar ishtirok etdi. Tashkilotchilar tomonidan 57 ta medallar jamlanmasi tayyorlangan edi.

1976-yilga kelib Shvetsiyada birinchi bor nogironlar o'rtasida qishki olimpiya o'yinlari bo'lib o'tdi. XX asrning 80-yillariga kelib, paralimpiya atamasi rasman tasdiqlandi va shu bilan birga, uni hisoblash 1960-yilda Rimda o'tkazilgan nogironlar olimpiadasidan boshlanishi to'g'risidagi qaror qabul qilindi.

Xalqaro Paralimpiya qo'mitasi 1988-yilda tashkil etildi. Uning asoschilari nogironlar uchun bir nechta sport federatsiyalari, milliy sport tashkilotlari bo'ldi. Shu yili Berlinda eshitishda nuqsoni borlar uchun birinchi sport klubi tashkil etilgan. Paralimpiya sport toifasiga kirmaydigan eshitishda nuqsoni bor sportchilar bundan ancha avval 1924-yildagi Parij olimpiadasida ishtirok etgani haqida ma'lumotlar mavjud. Shu vaqt oralig'ida ko'plab sport o'yinlari va ularni tashkil etuvchi bir qancha tashkilotlar paydo bo'ldi. XX asrning 80-90-yillariga kelib, nogironlar sportini tashkiliy nazorat qiluvchi yagona tashkilotga ehtiyoj tug'ildi. 1982-yilda yakuniy muvofiqlashtiruvchi organ Butunjahon nogironlar sporti tashkilotining Xalqaro muvofiqlashtiruvchi qo'mitasiga aylantirildi.

Mustaqillik yillaridan Davlatimiz nogironlar sportiga katta e'tibor berdi. Yurtimiz sportchilari aqliy sport turi bo'lgan 100 xonali va 64 xonali para shashka, para shaxmat, para yengil atletika, paurlifting va boshqa sport turlaridan istiqloq davridanoq turli xalqaro musobaqalarda munosib ishtirok eta boshladi. Hozirgacha 100 xonali va 64 xonali para shashkadan turli yosh toifasida va kattalar o'rtasida bir necha o'nlab Osiyo, jahon chempionlari yetishib chiqdi. Imkoniyati cheklangan para shaxmatchilar ham turli xalqaro miqyosdagi turnirlarda munosib qatnashmoqda. Hattoki, nogiron shaxmatchilarimizdan A.Anorqulov yurtimiz nogiron shaxmatchilari orasida birinchi bo'lib xalqaro grosmeyster darajasiga erishgan. Mustaqillik yillaridagi nogironlar sportining rivojlanish bosqichlarini uch qismga ajratib ko'rsatish mumkin:

1-bosqich: 1991-yildan 2007-yilgacha O'zbekiston Milliy Paralimpiya assotsiatsiyasi tuzilgunga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

2-bosqich: Paralimpiya assotsiatsiyasi tuzilishidan 2021-yilda bu tashkilotni O'zbekiston Respublikasi Milliy Paralimpiya qo'mitasi sifatida qayta tashkil qilinishi.

3-bosqich: 2021-yildan to hozirga qadar bo'lgan davr.

I bosqichda ko'p bo'lmagan bir nechta aqliy va jamoaviy sport turlari tashkil etildi. Bu nisbatan mo'tadil bosqich bo'lib, yuqorida ta'kidlaganimizdek, unga para shashka va para shaxmatchilarimiz yutuqlari qatori bir necha bor jahon chempioni bo'lgan amputant futbolchilarimizni ham kiritamiz [9: 332].

1988-yil amerikalik Bill Barri amerikaning Sietl shahri bilan qardosh Toshkentga keldi va Afg'onistonda jang qilgan yigitlarni o'zining "Futbol nogironlar uchun" dasturi bilan tanishtirdi. U bu tadbirga o'zi bilan 22 juft yengil hassa tayoq olib kelgan edi. "Matonat" klubi va uning negizida O'zbekiston terma jamoasi tashkil etildi[9:332].

Ayni paytda jamoa ko'plab xalqaro va Respublika turnirlarining g'olib va sovrindori hisoblanadi. 2019-yil Rossiyada o'tkazilgan xalqaro turnirda terma jamoa a'zolari turnir davomida beshta uchrashuvda raqib darvozasini 42 bor ishg'ol qilib, oltin medalni qo'lga kiritdi.

II bosqich yuqorida aytilganidek, Respublika Paralimpiya assotsiatsiyasining 2007-yil tashkil qilinishi va 2021-yil Respublika Paralimpiya qo'mitasi sifatida qayta tashkil etilishi bilan bog'liq. Bu davrda O'zbekiston parasportchilari jahon arenalarida ko'pgina yutuqlarni qo'lga kiritdi. Davlatimiz paralimpiya tashkiloti 2002-yilda Jahon Paralimpiya qo'mitasiga rasman a'zo bo'lgach, 2004-yilda Afinadagi paralimpiya o'yinlarida uning ishtiroki boshlandi. Afinadagi paralimpiya o'yinlarida yurtimizdan yagona ishtirokchi Yusuf Qodirov[3] paurlifting sport turlaridan bellashuvga kirishdi. 2008-yil Xitoy poytaxti Pekin shahrida bo'lib o'tgan paralimpiya o'yinlarida ikki kishi ishtirok etgan. Shunday bo'lsa-da, birinchi medal 2012-yilda bo'lib o'tgan London paralimpiya o'yinlarida qo'lga kiritildi. Ushbu kumush medalni buxorolik yurtdoshimiz Sharif Xalilov paradyudo sportining 73 kilogramm vazn toifasida qo'lga kiritdi.

Davlatimiz parasportchilarining eng salmoqli natijasi 2016-yildagi Braziliyaning Rio-de-Janeyro shahrida bo'lib o'tgan Paralimpiya o'yinlarida yuz berdi. Bu musobaqada umumiy jamoa hisobida 32 nafar ishtirokchi qatnashib, 31 ta medalni qo'lga kiritdi. Ular medal jamg'arish bo'yicha jahon parasportchilari orasida kuchli 20 talikdan joy oldi. Bular 8 ta oltin, 6 ta kumush va 17 ta bronza medallari edi. Shundan uchtasini paradyudochilar Sherzod Nomozov, O'tkirjon Nigmatov, Adiljon Tulendiboyev olgan bo'lsa, uchtasini para yengil atletikachilardan Husniddin Norbekov, Aleksandr Sbechnikov, Nozimaxon Qayumova, qolgan ikkita oltin medalni parasuzuvchilardan Firdavsbek Musabekov va Fotimaxon Amilova qo'lga kiritdi. Rio-de-Janeyroda bo'lib o'tgan paralimpiya o'yinlarida vatandoshlarimiz yuqorida aytilganidek, oltita kumush medalni ham qo'lga kiritdi. Bundan to'rtta kumush medalni parasuzuvchilarimiz, qolgan ikkitasini parayengil atletikachilarimiz va paradyudochilarimiz qo'lga kiritdi. Vatandoshlarimiz parayengil atletikaning jamoaviy estafeta bellashuvlarida ilk bor qatnashib, bronza medallarini qo'lga kiritdi.

Rio-de-Janeyrodagi paralimpiyachilarning ulkan yutuqlari hukumatimiz tomonidan munosib taqdirlandi. Musobaqa sovrindorlariga uy-joy va katta pul mukofotlari hamda barcha paralimpiya ishtirokchilariga qimmatbaho avtomashinalar sovg'a qilindi. Bu ulkan g'alabani davlatimiz rahbari ham keng e'tirof etdi. Sportchilarimizning yuksak matonat va iroda sohibi ekanini ta'kidladilar.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev namanganliklar bilan saylovoldi uchrashuvida "XV yozgi paralimpiya o'yinlarining yengil atletika bo'yicha oltin medali sohibasi Nozimaxon Qayumova singari iste'dodli yoshlarimiz bilan butun xalqimiz faxrlanadi"[1]. 2020-yilda o'tkazilishi kerak

bo'lgan Tokio paralimpiya o'yinlari (koronavirus pandemiyasi sabab) qoldirildi va 2021-yilda Tokio-2020 nomi bilan o'tkazildi. Ushbu paralimpiya o'yinlarida vatandoshlarimizdan 44 nafari turli nogironlik toifalarida ishtirok etib, 8 ta sport turi bo'yicha 8 ta oltin, 5 ta kumush, 6 ta bronza – jami 19 ta medalni qo'lga kiritgan holda 200 ga yaqin mamlakat ishtirok etgan dunyoning eng yirik sport musobaqasida umumjamoa hisobida 16-o'rinni egalladi. Vakillarimiz Osiyo davlatlari orasida Xitoy, Yaponiya va Eron kabi yetakchi davlatlardan so'ng, MDH miqyosida Rossiya, Ukraina va Ozarbayjondan keyin to'rtinchi, Turkiy davlatlar orasida Ozarbayjondan so'ng ikkinchi va Markaziy Osiyoda birinchi o'rinni egalladi[7]. Qishki paralimpiya o'yinlarida davlatimiz sportchilari ilk bor 2014-yil Sochida ikki nafar va 2018-yil Pxenyandagi paralimpiya musobaqalarida bir nafar sportchi ishtirok etib, medallarni qo'lga kiritgan bo'lmadi.

Yurtimizning imkoniyati cheklangan nogiron sportchilarining xalqaro miqyosda ko'plab yutuqlarga erishishida davlatimiz tomonidan soha rivoji uchun qaratilgan farmon va qarorlar ulkan ahamiyatga ega bo'lmoqda. Ularda nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish va shu maqsadda nogironlik belgisi bo'yicha kamsitishga yo'l qo'ymaslik, bunday shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ro'yobga chiqarish uchun keng sharoit yaratish va ularni buzganlik uchun javobgarlikning muqarrarligini ta'minlash haqida so'z yuritilgan [2:194-195]. Oxirgi to'rt-besh yilda davlatimiz rahbarining nogironlar sportini rivojlantirishni ommalashtirish, soha moddiy-texnik bazasini takomillashtirish va kadrlar tayyorlash bo'yicha o'nga yaqin farmon va qarorlari e'lon qilindi.

2021-yil 18-maydagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Paralimpiya harakatini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori[4] mamlakatimizda nogironlar sporti rivojida burilish nuqtasi bo'ldi. Bu Qarorda respublikada nogironlar sportini yanada ommalashtirish, iste'dodli sportchilarni terma jamoa uchun saralash, sohaga aloqador sport muassasalarining texnik bazasi loyihalarini ishlab chiqish, qishki va yozgi paralimpiya o'yinlarida davlatimiz sportchilari ishtirokini ta'minlash, paralimpiya sport turlari bilan shug'ullanadigan trenerlar, uslubiy yo'riqchilar hamda boshqa mutaxassislarni qayta tayyorlash, malakasini oshirish, shuningdek, kasbiy rivojlantirishning zamonaviy samarali tizimini joriy etish belgilab berildi. Ushbu Qarorning 2-bandida[6] O'zbekiston milliy Paralimpiya assotsiatsiyasi negizida O'zbekiston Milliy Paralimpiya qo'mitasi tashkil etildi va uning vazifalari belgilab berildi.

Ushbu qarorda yana Respublika paralimpiya qo'mitasining hududiy filiallarini ochish, uning huzurida paralimpiya sport turlari bo'yicha klublarni tashkil qilish lozim ekani ta'kidlandi. Qarorning 7-bandida paralimpiya sport turlari bilan shug'ullanadigan trenerlar va uslubiy

yo'riqchilar, ko'zi ojizlar, kar va zaif eshituvchi, amputantlar bilan ishlovchi mutaxassislar (surdo, tiflo-surdo va xalqaro surdo tarjimonlari) hamda boshqa kadrlarni tayyorlash maqsadida O'zbekiston Davlat Jismoniy tarbiya va sport universitetining paralimpiya fakultetini tashkil etish vazifasi ham belgilandi. Ushbu Qarorni 8-10-bandlarida paralimpiya mutaxassislarni tayyorlovchi institut tashkil qilinishi hamda 2021-2022-o'quv yilidan boshlab O'zbekiston Davlat Jismoniy tarbiya va sport universiteti hamda uning Nukus va Farg'ona filiallarida, shuningdek, boshqa tegishli oliy ta'lim muassasalarida paralimpiya kafedrasini shuningdek, adaptiv sog'lomlashtirish, jismoniy tarbiya va sport magistratura mutaxassisligi ochilishi aytib o'tildi.

Bu esa davlatimizdagi imkoniyati cheklangan nogiron fuqarolarni oliy ta'lim bilan yanada ko'proq qamrab olish bilan birga, Vatanimiz parasportiga kerakli kadrlarni yetkazib berishni ham o'z ichiga oladi. 2022-yil 1-yanvardan boshlab paralimpiya qo'mitasi tavsiyasiga asosan olimpiya xazinalari kollejining paralimpiya sport turlari bo'limlariga yuborilayotgan jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan sportchilar uchun besh foizgacha qo'shimcha kvotalar ajratilishi yo'lga qo'yildi. Bu esa, Respublika bo'ylab turli nogironlik toifasiga mansub yoshlarni o'zi qiziqqan parasport turlariga jalb qilishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Bundan tashqari, Olimpiya va paralimpiya shaharchasi tarkibida Paralimpiya sport markazi tashkil etilishi belgilandi. Bu esa, O'zbekiston parasportchilarini jahon parastandartlariga mos sport inshootlarida o'quv yig'in mashg'ulotlarini tashkillashtirishda keng imkoniyat beradi. Shu bilan birga, xalqaro musobaqalarni ham yurtimizda o'tkazishga imkon beradi. Xususan, 2025-yildagi yoshlar o'rtasida paraosiyo o'yinlari Vatanimizda bo'lib o'tishining rejalashtirilgani bunga yaqqol misoldir. Hozirda yurtimizda bu musobaqaga tayyorgarlik keng ko'lamda olib borilmoqda.

Davlatimiz yuqorida aytilgan 2025-yildagi IV yoshlar o'rtasidagi va V paraosiyo o'yinlariga birinchi marta mezbonlik qiladi. Ushbu olimpiya shaharchasi qurilishiga 2022-yil 9-noyabr kuni Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tamal toshini qo'yib bergan edi. Olimpiya shaharchasida 10.000 o'rinni yengil atletika va futbol stadioni, 6 ta yopiq, (asosiy stadion, velodrom, suv sporti saroyi, jamoaviy va yakka kurash turlari uchun bittadan arena) va 13 ta ochiq (chim ustida xokkey, sohil voleyboli, 3x3 basketbol, futzal uchun 2 tadan arena shuningdek, yengil atletika mashg'ulotlari uchun maydon) inshootlar barpo etilmoqda. Ta'kidlash lozimki, bu ulkan sport loyihasi O'zbekistonni nafaqat Osiyoda, balki jahonda zamonaviy sport infrastrukturasiga ega bo'lgan mamlakat sifatida namoyish etadi. Yurtimiz yoshlarini, o'z navbatida, sportga qiziqishini oshirib, katta g'alabalarga chorlaydi. Bu shaharcha qurilishi bosh loyihachisi Xitoyning SAMSE kompaniyasidir. Sohada katta tajriba va malakaga ega bu kompaniya olimpiya shaharchasida qurilish ishlarini olib bormoqda.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyundagi "Paralimpiyachilarning matonat maktabi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori qabul qilindi. Ushbu Qaror 2021-yil 18-maydagi "Paralimpiya harakatini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarorida belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Unda yoshlarni parasport turlariga keng jalb qilish, ularni "Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari" g'oyasi atrofida birlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilandi [5].

Ushbu Qarorda Matonat maktabi Prezident huzuridagi Ijtimoiy himoya agentligi huzurida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan holda tashkil qilinishi belgilandi. Shuningdek, Matonat maktabining vazifalaridan biri yurtimiz

paralimpiya sportida ulkan yutuqlarni qo'lga kiritgan sportchilar faoliyati, hayot yo'li, qiyinchiliklari va g'alabalarini xalqimizga ibrat sifatida ko'rsatish hamdir.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, bugungi kunda yurtimizda o'ndan ziyod parasport turlarini o'z ichiga qamrab olgan yaxlit tizim shakllandi. O'zbekistonda parasportning yanada rivojlanishida hukumatimiz tomonidan qabul qilingan farmon va qarorlar muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Shuningdek, bunday tadbirlar ushbu toifaga kiruvchi shaxslarning o'ziga mos sport turi bilan qamrab olinishiga, ularning hayotga bo'lgan qiziqishining yanada ortishiga, kelgusida jahon maydonlarida yanada yuqori natijaga erishishi va yurtimiz bayrog'ini ko'kka ko'tarishiga xizmat qilishi tabiiydir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Uchinchi nashri. –T.: O'zbekiston, 2022.
3. O'zbekiston paralimpiya assotsiatsiyasi Samarqand bo'limi arxiv hujjatlaridan.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5114 sonli Qarori. Lex.uz.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-270 sonli Qarori. Lex.uz.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5114 sonli Qarorining 2-bandi. Lex.uz.
7. Shodiyev O. O'zbekistonda Paralimpiya harakati rivojlanishi – inson huquqi va erkinligi kafolati. Maqola. 2023-yil, 4-sentyabr.
8. История паралимпийского спорта: события, факты, цифры Паралимпийский спорт нормативное, правовое и методическое регулирование. Авт.-сост. А.В.Царик; под общ.ред П.А.Ражкова. – М.: Советский спорт, 2010.
9. Сафаров В.А.Энциклопедия футбола в Узбекистане 1912-2012. – Т., 2014.

SHERZOD TO'RAYEV

Termiz davlat universiteti tayanch doktranti

JANUBIY O'ZBEKISTON AHOLISINING KO'CHMA TURAR JOYLARI TAHLILI

Annotatsiya: Surxon vohasi o'troq aholisining dehqonchilik yerlari yarim ko'chmanchilar yashaydigan dasht va cho'l hududlar bilan o'ralgan edi. Masalan, XIX asr 60-yillarigacha Buxoro amirligida yarim ko'chmanchilar umumiy aholining salmoqli qismini tashkil etgan. Ularning katta qismi o'troqlikka o'tganidan keyin ham ko'chmanchilik an'analari yo'qolmasdan, yashash uchun ko'chma turar-joylardan foydalangan. Ushbu maqolada Surxon vohasi aholisi orasida keng tarqalgan ko'chma turar joylari tahlil qilinib, ularning turlari, ishlab chiqarish jarayoni va asosiy materiallari haqida ma'lumot berilgan.

Tayanch so'zlar: Surxon vohasi, Boysun, tol, lochiq, Janubiy O'zbekiston, kapa, qora uy.

Annotation: The agricultural lands of the settled inhabitants of the Surkhan oasis were surrounded by steppe and desert areas inhabited by semi-nomads. For example, until the 1960s in the Bukhara Emirate, semi-nomads made up a significant part of the total population. Most of them used mobile homes for living even after settling down. This article analyzes the portable dwellings common among the residents of the Surkhan oasis, and provides information about their types, production process, and main materials. **Keywords:** Surkhan oasis, Boysun, tol, log, South Uzbekistan, kapa, black house.

Аннотация: Сельскохозяйственные угодья оседлых жителей Сурханского оазиса были окружены степными и пустынными участками, населенными полукочевниками. Например, до 1960-х годов в Бухарском эмирате полукочевники составляли значительную часть всего населения. Большинство из них использовали передвижные дома для проживания даже после того, как обосновались. В данной статье анализируются переносные жилища, распространенные среди жителей Сурханского оазиса, и приводятся сведения об их типах, процессе изготовления и основных материалах.

Ключевые слова: Сурханский оазис, Бойсун, тол, лачик, Южный Узбекистан, каппа, черный дом.

Kirish. Etnograf B.X.Karmisheva tomonidan 1945-1986-yillarda olib borilgan dala etnografik tadqiqotlari natijasiga ko'ra, o'zbeklar uchun ko'chma uyning ikki asosiy

turi: 1) kigiz bilan qoplangan panjarali uy (qora uy) va 2) egilgan ustunlardan yasalgan yarim sharsimon kulba (lochiq, olachiq, kapa) mavjud edi. Surxon vohasida

ko'chma uy-joylarning ushbu turlarini etnik guruhlar orasida tarqalishida ma'lum bir qonuniyat mavjudligini kuzatish mumkin. Yarim sharsimon kulba, ya'ni lochiq, olachi, kapalar tub aholi deb qaraladigan ko'chmanchi turkiy qabilalarga xos edi. Uning tarkibiga qarluq, turk, kaltatoy, musabozori, barlos, mo'g'ul, tog'chi kabi etnografik guruhlar kiradi. Qora uy esa Dashti Qipchoq ko'chmanchi o'zbeklariga tegishli deb hisoblangan. Temuriylar davridagi ko'chmanchi turklarning avlodlaridan tashkil topgan turklar, barloslar, mo'g'ullar va boshqa guruhlar o'zining ko'chma turar joyini qadimgi turkiy so'z bilan kulba, hajmi kichik bo'lsa yoki qamish to'shak bilan qoplangan bo'lsa, chodir deb atagan. G'uzordaryo va Sheroboddaryo havzalarida, shuningdek, Ko'hitang tog'lari va ularga sharqdan tutashgan Poshxurt vodiysida o'troq aholining ko'pchiligi jumladan, tojiklar uchun o'tov hatto doimiy turar joy hisoblangan. Voha aholisi uchun issiq mavsumda uyning salqin bo'lishi muhimdir. Yozda, odatda, barcha devorlarni qoplaydigan kigizlar ko'tarilgan va qamish to'shaklar o'ralishi mumkin, shuning uchun uy yaxshi shamollagan. Shamol bo'lmasa ham, tepasida teshigi bo'lgan baland gumbaz tufayli havo mukammal aylanardi. Ushbu ko'chma turar joylar asrlar davomida shakllangan bo'lib, turli ijobiy xususiyatlar bilan sayqallanib borgan. Etnograf B.X.Karmisheva amalga oshirgan tadqiqotlarda Surxon vohasi uy-joylariga xos xususiyatlar aniqlangan bo'lib, quyida uni tahlil etamiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Surxon vohasi aholisining doimiy va ko'chma uy-joylari xususida ko'plab tadqiqotlar o'tkazilgan. Ushbu tadqiqotlar orasida etnograf B.X.Karmisheva ilmiy faoliyati alohida ajralib turadi. Olima 1945-1988-yillar davomida O'rta Osiyo mintaqasida tashkil etilgan 25 dan ortiq etnografik ekspeditsiyada ishtirok etib, ko'plab ilmiy maqola, monografiya va risolalar nashr ettirgan. Maqolani yozishda asosan ushbu tadqiqot ishlaridan manba sifatida foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada ko'chma turar joylar B.X.Karmisheva asarlari asosida tahlil qilingan bo'lib, bu ishni yoritish qiyosiy-tavsifiy metodlar orqali amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar. O'tov ko'chma uy-joy sifatida Farg'ona, O'rtepa, yuqori Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryoning quyi oqimidagi boy turklar, shuningdek, o'troq aholi orasida ancha keng qo'llangan. O'tov o'troq aholi uchun asosan mavsumiy turar joy vazifasini o'tab, bahorda qishloqdan uncha uzoq bo'lmagan yaylovlarda, yozda esa bog'larda joylashgan. G'uzordaryo va Sheroboddaryo havzalarida, shuningdek, Ko'hitang tog'lari va ularga sharqdan tutashgan Poshxurt vodiysida o'troq aholining ko'pchiligi (jumladan, tojiklar) uchun o'tov hatto butun yil davomida doimiy turar joy bo'lgan [6:51].

O'zbekistonning qolgan viloyatlarida o'tovni oddiy uy bilan bir qatorda, odatda, cho'ponlar orasida uchratish mumkin. Yaylov-chorvachiligi shakli tufayli uyning ko'chma turar joy sifatidagi foydali funksiyasi saqlanib qolgan. Hamma narsani tezda yig'ish va qayta qurish, uzoq

joyga osongina tashish kabi jihatlar o'tovning foydali tomonlaridir. Biroq yuqoridagilar bilan uning afzalliklari tugamaydi. Janubiy O'zbekiston aholisi uchun issiq mavsumda uyning salqin bo'lishi muhimdir. Yozda, odatda, kigizlar ko'tariladi va qamishlar o'ralishi mumkin, shuning uchun uyda shamol yaxshi aylanadi. Shamol bo'lmasa ham, tepasida tuynugi bo'lgan baland gumbaz tufayli havo mukammal aylanadi va havo salqin bo'ladi. Aynan mana shu xususiyatni mahalliy aholi o'z uyining eng yaxshi afzalliklaridan biri sifatida qayd etadi. Ayrim hududlarda yozda salqinlik uchun uy devori atrofida uning yarmigacha bo'yralar qo'yilgan, devorning yuqori qismi va gumbazi kigiz bilan qoplangan. Yurtning qo'sh tabaqali o'yma eshik yoki kigizdan tikilgan ilmoqli eshiklari bo'lgan. Aholi o'z o'tovlarini biroz baland maydonchaga qurgan. Buning yordamida o'tov ostidagi yer doimo quruq bo'lgan [4:49].

Odatda, o'tovda sakkiz oydan to'qqiz oygacha (mart-noyabr) yashaganlar. Turar joyining yarim sharsimon ramkasi (diametri 4-5 m dan 15 m gacha) kesishgan yog'och kamarlardan qurilgan. Yoylarning uchi yerga yopishib qolgan. Katta yoyni olish uchun bir nechta biroz egilgan ustunlar ulangan. Ramkaning pastki qismiga qamish to'shak, yuqori qismiga esa kigizlar qo'yilgan. O'tov qurish uchun eng kerakli bo'lgan mahsulot – bu uning yog'ochidir. Voha aholisi ushbu yog'ochni tol daraxtidan olgan. Uning yog'ochlari nafaqat kuchli va elastik, balki zararkunandalarga ham chidamli hisoblangan. Surxondaryo va Sheroboddaryo havzasida tabiiy sharoitda suv bosgan to'qay o'rmonlarida mo'l-ko'l o'sadigan sariq tolni afzal ko'rganlar. Katta lochiqlar uchun esa archa ishlatilgan. XX asr ikkinchi yarmida o'tov romini yasash jarayonini Surxondaryo viloyatida ikki joyda uchratish mumkin edi. Ularning birinchisi Machay daryosi vodiysida Kattaqishloqdagi turkiylardan kelib chiqqan usta uyida va ikkinchisi Sherobod tumani Kampirtepa qishlog'ida qo'ng'irotlardan bo'lgan Eshtemir Xolboyev ustaxonasida edi. O'tov romlariga talab katta bo'lgani sababli, tabiiy tol chakalakzorlari xom ashyoni to'liq ta'minlay olmagan. Tolni hunarmandlarning o'zi yetishtirgan. O'zbekiston janubiy viloyatlarida bu daraxtning beshta turi ajralib turadi [5:5].

Ulardan faqat qora va sariq tol o'tov ramkasini yasash uchun ishlatilgan. Surxondaryo va Sheroboddaryo havzasida suv bosgan to'qay o'rmonlarida o'sadigan sariq tolni afzal ko'rganlar. Tol faqat hut oyining oxiridan saraton oyigacha sharbat oqimi davrida kesiladi. Agar tol boshqa vaqtda kesilsa, unda, birinchi navbatda, qurilish materiali elastik bo'lmaydi va tezda yaroqsiz holga keladi; ikkinchidan, ildizlari quriydi va yangi kurtaklar hosil qilmaydi [8:128].

Usta kesish uchun kerakli o'lchamdagi yosh daraxtlar yoki kurtaklarni tanlaydi: eng qalinlari belkurak, ketmon va turli asboblardan uchun to'qmoqlar yasash uchun ishlatiladi, bir oz yupqaroqlari esa uvuq – o'tov gumbazining ustunlari va keraga - panjarasi uchun ishlatiladi. Kichikroq kurtaklar uning o'sishi uchun qoldiriladi. O'zbek qarluqlarida uvuqlarining uzunligini 1,7 m deb ko'rsatilgan. O'rta

kattalikdagi o'tov suyagi bilan o'ralgan o'tov ramkasini yasash uchun 150 ta ustun va tayoq kerak. Kesilgan daraxt darhol tesha bilan novdalardan tozalanadi. Shundan so'ng shablona biriktirilib, yuqori qismi kesiladi va darhol qobig'idan ozod qilinadi. Qishda kesilgan majnuntolning po'stlog'i osonlik bilan ajralmaydi, shuning uchun uni pichoq bilan emas, ikki yog'och tutqichli, temir pichoq shaklidagi qirg'ichi bo'lgan maxsus asbob yordamida tozalanadi. Bu asbob o'roq randa deb ataladi. Po'stlog'idan tozalangan ustunlar va tayoqchalar vertikal holatda quritiladi, devorga qo'yiladi yoki konussimon kulbaga o'xshab boshlari birlashtirilgan holda aylana shaklda joylashtiriladi. Ular uyda quritilishi kerak, chunki qattiq sovuq yoriqlarni paydo qilishi mumkin. Qishda kesilgan tol bo'laklari yaxshi quriydi va bir oy yoki hatto ikki-uch haftada foydalanishga topshirilishi mumkin. Buning uchun ular, birinchi navbatda, to'g'rilanishi va egilishi kerak. Bu ish maxsus "dukon" mashinasi yordamida amalga oshiriladi. Pech, odatda, o'rik va archa yog'ochlari bilan yondiriladi.

Kerakli o'lchamdagi o'tov qurish uchun kerakli uzunlik va qalinlikdagi ustunlar va tayoqlar olinadi. O'tovning o'lchami odatda bosh deb ataladigan panjaraning yuqori tayoqchalari soniga qarab belgilanadi. O'rta kattalikdagi o'zbek uyida 48-66 bosh bo'ladi va arqon panjarasining to'rt bo'g'inidan ko'p bo'lmaydi. Boylarning boshqalarga nisbatan kattaroq o'tovlari bo'lgan. Usta Nortojining so'zlariga ko'ra, eng ommabop bo'lgan 48 boshli o'tov qurish uchun bir xil uzunlikdagi bir xil miqdordagi gumbaz ustunlari va yana to'rtidan oltitaga qisqartirilgan ustunlar kerak. Bundan tashqari, 128 ta panjara tayoqchalari talab qilinadi. O'tov devorining har bir bo'g'ini alohida tayyorlanadi. 48 boshli uy uchun bir xil o'lchamdagi 64 ta uzun tayoq kerak bo'lgan. Ular uy devorining balandligi uchun kerak bo'lib, buy deb nomlanadi. Bir xil miqdordagi kalta tayoqlar balachik deb ataladi. Ikkinchisi har bir bo'g'inning yon tomonlariga qo'shimcha bo'lib xizmat qiladi va yon bo'g'inlarni bir-biriga ulashda ishlatiladi. Bu uyning devorlariga va butun tuzilishga elastiklik beradi. Tutun teshigini qoplaydigan dumaloq yoki kvadrat kigiz bo'lagi to'rtta uzun arqon - tuynuk bo'lgan ega bo'lib, aylana chetiga bir-biridan teng masofada qilib bog'lab qo'yilgan [1:55].

Tuynuk uyning tepasiga shunday o'rnatiladiki, arqonlardan birining bo'sh uchi uy orqasiga qo'yilgan qoziqqa, qolgan ikkitasining uchi esa uyning yon tomonlaridagi yuqorida ko'rsatilgan basildiriq qoziqlarga bog'lanadi. To'rtinchi arqon – arqon beldov old tomonida, kiraverishda bog'langan. Tuynukni mahkam yopish kerak bo'lgan hollarda (sovuq, yomon ob-havo, shamol), bu arqon beldovga bog'langan. Kuchli shamol bo'lmagan vaqtda qolgan tuynuk bo'lar ham beldovga yopishtiriladi, kuz-qish davrida esa ularning uchiga toshlar bog'lanadi. Kuchli shamol paytida arqon ichkaridan mustahkamlanadi. Elbovning ustki uchi changarakning o'rtasiga, pastki uchi esa turar joy markazida, o'choq yaqinidagi qoziqqa bog'lanadi

va mahkam tortiladi. Elbovlar tumorlar bilan bezatilgan. Tutun teshigini uydan chiqmasdan (masalan, yomon ob-havo yoki sovuqda) biroz ochish yoki yopish imkoniyatiga ega bo'lish uchun ular maxsus uch metrli tayoq, ya'ni tuynuk chub ishlatilgan. Uni ishlab chiqarish uchun kuchli va ayni paytda yengil yog'och turlaridan foydalaniladi. Masalan, zarang, do'lana va boshqa daraxtlar to'g'ri kelishi mumkin [8:127].

Tuynuk uyning tepasiga shunday o'rnatiladiki, arqonlardan birining bo'sh uchi uy orqasiga qo'yilgan qoziqqa, qolgan ikkitasining uchi esa uyning yon tomonlaridagi yuqorida ko'rsatilgan basildiriq qoziqlarga bog'lanadi. To'rtinchi arqon – arqon beldov old tomonida, kiraverishda bog'langan. Tuynukni mahkam yopish kerak bo'lgan hollarda (sovuq, yomon ob-havo, shamol), bu arqon beldovga bog'langan. Kuchli shamol bo'lmagan vaqtda qolgan tuynuk bo'lar ham beldovga yopishtiriladi, kuz-qish davrida esa ularning uchiga toshlar bog'lanadi. Kuchli shamol paytida arqon ichkaridan mustahkamlanadi. Elbovning ustki uchi changarakning o'rtasiga, pastki uchi esa turar joy markazida, o'choq yaqinidagi qoziqqa bog'lanadi va mahkam tortiladi. Elbovlar tumorlar bilan bezatilgan. Tutun teshigini uydan chiqmasdan (masalan, yomon ob-havo yoki sovuqda) biroz ochish yoki yopish imkoniyatiga ega bo'lish uchun ular maxsus uch metrli tayoq, ya'ni tuynuk chub ishlatilgan. Uni ishlab chiqarish uchun kuchli va ayni paytda yengil yog'och turlaridan foydalaniladi. Masalan, zarang, do'lana va boshqa daraxtlar to'g'ri kelishi mumkin [8:127].

Yo'qolgan qatorga darhan deyiladi. Kattaroq uylarda yoki tayoqlarning tez-tez joylashishi bilan 10 dan 13 gacha o'tish joylari mavjud. Faqat bitta panjarali rishtani yig'ish uchun siz 200 ga yaqin teshiklarni burishingiz kerak. Bir qatorli panjara jarkanat, ikki qavatli panjara esa qushkanat deb ataladi. Surxondaryoda ikki qavatli panjara kamroq tarqalgan. Uzunligi 240-270 sm bo'lgan gumbaz ustunlari ikkala uchi kesilgan, gumbazni tashkil etuvchi qismi esa yumaloq bo'lib, butun uzunligi bo'ylab deyarli sezilmaydigan qiyshiq holda bo'ladi. Keng tarqalgan 48-56 boshli o'tovlar uchun chetning tashqi diametri 120-140 sm ikki yoydan iborat. Ikki qavatli eshik kirish joyini to'liq qoplab, ichkariga ochilgan. Ularning tashqariga burilishiga yo'l qo'ymaslik uchun vertikal taxtalarning pastki qismida ostona mavjud. Eshiklar mahkam yopilishini ta'minlash uchun ostonaning o'rtasida, uyning ichki tomoniga qaragan tomondan "uya" qilingan. Eshik temir zanjir bilan qulflangan. O'zbekiston janubidagi o'tovning yon namatlarining o'ziga xosligi shundaki, ular nafaqat uuklarning devorlari va burmalarini, balki qutblarning o'rtasiga qadar gumbazning pastki yarmini ham qoplaydi. Yon namatlarning pastki cheti odatda yerga 10-20 sm yetib bormaydi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, yozda, uyni yaxshi shamollatish uchun, "etak kabi" ko'tariladi. Ilgari odamlar yil bo'yi o'tovda yashaganida, qishda boylar yerga yetib boruvchi maxsus tuurliqlar osgan. Ularga ega

bo'lmaganlar faqat uyning ichki qismidagi devorlarning pastki qismini choyshab kigizlari bilan yopishgan. Uyning ichida har doim eshik tepasida turli rangdagi o'ralgan jun iplardan to'qilgan ochiq parda osib qo'yilgan.

O'tovning ichki qismi o'z maqsadiga ko'ra uchga bo'lingan: kirishning o'ng tomonidagi joy oshxona uchun ajratilgan, chapda – bu yerda oziq-ovqat zaxiralari solingan sumkalar, shuningdek, asosan erkaklar uchun ishlatiladigan buyumlar – egar-jabduqlar va turli xil asboblarni joylashtirilgan. Bu ikki qism o'rtasidagi katta maydon kigiz, gilam, qo'y va echki terilari bilan qoplangan va bu joy uxlash, ovqatlanish, hunarmandchilik qilish va mehmonlarni qabul qilish uchun xizmat qilgan. Oila mollari yig'ilgan joy juk deb atalgan. Juk uyning asosiy bezagidir. "Bugjama" – yo'l-yo'l jun gilamga o'xshab tikilgan, lekin nozikroq ipdan qilingan. Bunday "bugjama" onalar va buvilardan meros qilib olingan. Bugjamaning burchak yon tomonlarida uchlarida to'qmoqli bitta keng kashta lenta osilgan. Ushbu lentalar – "bugjamaning qo'li" deb nomlangan. Boysun qo'ng'irotlari orasida qizil, ko'k va sariq ranglarda bo'yalgan qo'zi terilari "hasali pustak" mozaik gilamchasi uchrashuvlar-u yangi turmush qurganlarning to'shagiga yotqizilgan [3:85].

O'zbek o'tovining kigiz qoplamasi shakli ham, atamasi ham asosan mintaqaning boshqa xalqlarining o'xshaydi. K.Shoniyozovning ta'kidlashicha, o'tov kigizi yetti bo'lakka bo'lingan. To'rtta yon bo'lak, gumbaz qismini yopish uchun ikkita (uzuk) va changarakni yopish uchun bitta (tuynuk) kigizdan iborat bo'lgan. Agar qoplama yangi bo'lsa, u holda kigizlar cho'ziladi va yon tomonlarga yana bir bo'lak kigiz qo'shilishi mumkin. Usta Eshtemir Xolboyev Sherobod tumanida beshta turli tayyorlashni boshlagan, biroq vaznni kamaytirish maqsadida har birini avvalgisidan kaltaroq qilgan. Har bir yon kigiz pastga qarab biroz (20-30 sm) kengayib boruvchi shaklga ega. Uning ustki qirrasi o'rtasi 20-30 sm chuqurlikdagi tirgish bilan yaxlitlangan. Har bir turli ikkala yuqori burchagiga tikilgan naqshli oymabash yordamida uuklarga bog'lanadi. O'zbekiston janubidagi o'tovning yon namatlarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular nafaqat uuklarning devori va burmasini, balki qutblarning o'rtasiga yetib boruvchi gumbazning pastki yarmini ham qoplaydi.

Yon kigizlarning pastki cheti odatda yerga biroz (10-20 sm) yetib bormaydi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, yozda uyda yaxshi havo aylanishi uchun kigizlar "etak kabi" ko'tariladi. Ilgari odamlar yil bo'yi o'tovda yashaganida, qishda boylar yerga yetib boruvchi maxsus turliqlar osgan. Ularga ega bo'lmaganlar faqat uyning ichki qismidagi devorning pastki qismini choyshab kigizlar bilan yopgan. O'tovning bezaklarida qizil, ko'k, sariq, to'q sariq, jigarrang, yashil va oq kabi ranglar ustunlik qiladi. Bu ranglar uyning barcha bezaklarini yagona badiiy ansamblga birlashtiradi. To'y marosimlari uchun kelin o'tovning barcha bezaklarini tayyorlaydi, kuyov tomoni faqat uyning yog'och ramkasi va uni qoplash uchun kigizini oladi. Yarim sharsimon

kulbatog'li va tog'oldi hududlarida yozgi uy sifatida xizmat qilgan. Temuriylar davlatida turklar, barloslar, mo'g'ullar va boshqa guruhlar o'zining ko'chma turar joyini qadimgi turkiy so'z bilan lochiq-kulba, chodir, hajmi kichik bo'lsa yoki qamish to'shak bilan qoplangan bo'lsa, kapa deb atagan. Tojiklar hirgox nomini ham qo'llagan. Shunisi e'tiborga loyiqki, yarim ko'chmanchi o'zbek aholisi odatda uy so'zini faqat ko'chma turar joylar o'tov, kulbalarni ifodalash uchun ishlatgan. Shuningdek, tom so'zi bilan birga uy-joy ma'nosini ham anglatgan, lekin agar uning tomi o'tli o'simliklar bilan qoplangan bo'lsa, tojikcha chubtora deb atalgan [2:258]. Hisor vodiysidagi qarluqlar, turkiylar, barloslar va Boysundagi chig'atoylar, ya'ni turkiy va tojik tilida so'zlashuvchilar orasida qishda qurilgan kulbaning diametri 15-20 metrga yetgan. Katta ziyofatlarda ular qo'shaloq kulbalar qurgan. Yarim sharsimon kulba, o'z navbatida, Dashti Qipchoq o'zbeklari orasida ham keng tarqalgan edi. Lekin ular faqat kambag'al odamlar orasida keng tarqalgan va unda odamlar o'z uyiga ega bo'lishga imkoni bo'lmaganda yashagan.

Jumladan, qo'ng'irotlar ko'pincha o'z qizini yangi o'tov sotib ololmaydigan kishiga turmushga berishdan bosh tortgan. Bir so'z bilan aytganda, dashtiqipchoqlik o'zbeklar orasida kulba obro'siz turar joy hisoblangan bo'lsa, Temuriylar davlati turklarining qarluq, barlos va boshqa avlodlari orasida hatto o'ta boy odamlar, xususan, dehqonlar ham yarim sharsimon kapada yashagan. Ular yangi turmush qurganlar uchun o'tov emas, balki lochiq o'rnatgan, chunki bu ularning an'anaviy uyi edi. Kelin tomoni lochiq uchun nafis bezaklarni tayyorlagan. Lochiqning ramkasi kesishgan yog'och kamarlardan qurilgan bo'lib, ularning uchlariga yerga yopishtirilgan. Katta yoy bo'g'inlarga bog'langan bir nechta egilgan ustunlardan iborat edi. Lochiqning asosiy ustuni olochiq va qo'shimcha ustuni bargazak deb nomlangan. Asosiy olochiqlar uchun qalinligi 4-5 sm va uzunligi 4 m gacha bo'lgan yog'ochlar bahorda, daraxt egiluvchan bo'lgan vaqtda kesilgan. Ular zarang, sholash, qarag'ay va archa kabi daraxtlardan yasalgan. Ustunlar ikki usulda egilgan: 1) dasta qilib yig'ilgan yangi kesilgan ustunlar qiya qilib qo'yilgan, so'ngra ularning ustiga toshlar qo'yilgan, ularning og'irligi bilan ustunlar egilib, qurigan. 2) yerga uch-to'rt juft qoziq qoqilib, yoy shaklida joylashtirilgan, so'ngra har bir juft qoziq orasidagi bo'shliqqa ustunlar ustma-ust qo'yilgan. Katta lochiqlar uchun archa ishlatilgan. Uzun va ingichka archa yog'ochi bir muddat suvda ushlab turilgan va yuqorida tavsiflangan usulda egilgan. Odatda, lochiqlarni ayollar o'rnatgan. Lochiq katta bo'lsa, erkaklar ham yordam bergan. Qoziqlar to'rtta qarama-qarshi uchga o'rnatilgan. Agar yer qattiq bo'lsa, qoziq qoqilib keyin sug'urib olingan, hosil bo'lgan teshikka suv quyilib, biroz yumshatilgan.

Sababi lochiqning ustuni yerga chuqurroq kirib, qattiqroq ushlab turishi kerak edi. Teshikka ustunning qalinlashgan uchi kiritilgan. Avvalo, to'g'ri burchak ostida kesishgan ikkita yoy qurilgan. Keyin ularga to'g'rilab, qolgan yoylar joylashtirilgan. Ularning har biri avvalgisidan biroz pastroq

joylashishi kerak edi. Arka hosil qilish uchun qarama-qarshi olochiqlar biroz egilgan tayoqlar yordamida bir-biriga ulangan. Barcha qarama-qarshi ustunlar yoylarga ulanganda yarim sharsimon gumbaz hosil bo'lgan, uning ustki qismi yoylarni kesib o'tish natijasida hosil bo'lgan panjaradan iborat bo'lgan. Panjara olish uchun va pastki qismida devorlarni tashkil etuvchi ustunlarga ikki, uch yoki undan ortiq qatorda qo'shimcha ko'ndalang yoylar bog'langan. Bu qo'shimcha yoylarning uchlari yerga yetib bormay, asosiy yoylarga birikkan. Gumbazda asosiy yoylardan to'rtta burchak hosil bo'lib, ular qarluqlar orasida bajgi deb ataladi, bu yerda ikkala yo'nalishda ajralib chiqadigan yoylar kesishadi.

Shunda gumbaz tuzilishida o'ziga xos yelkan shaklini hosil qiladi. Eshiklarga ramka qo'yilmagan. Uy tashqarisiga ikki yoki uch, hatto to'rt qavat bo'yra – 20-30 dona bilan yotqizilgan. Ularning orasidagi bo'shliqlar pichan bilan to'ldirilgan. Devorlarning bu qismi hech qachon kigiz bilan qoplanmagan. Yozda salqinlik uchun, bo'yra kirishning ikki tomoniga o'ralgan. Boylar qishki uylarini ikki qavat kigiz bilan qoplagan bo'lib, pastki qismida qora yoki jigarrang, tepasida esa oq kigizdan foydalangan. Yozda kigizlar eskirib ketmasligi uchun gumbaz ustiga yupqa pichan qatlami qo'yilgan [9:78].

Qishda gumbazdan qor yog'och belkuraklar bilan tozalangan yoki turar-joy ichida turib, gumbazni turli joylarda uzun tayoq bilan urib qo'yishgan. Kambag'allar lochiqni yopish uchun qamishdan to'qilgan bo'yra to'shaklardan foydalangan. Qishda devorlarni qoplash uchun 5-6 ta, gumbaz uchun esa 15 tagacha bo'yra kerak edi, chunki u bir necha qatlam bilan qoplangan. Kirish joyi kigiz bilan qoplangan. Issiq mavsumda u o'ralgan va kirish eshigining tepasida mahkamlangan yoki tashqariga, kulbaning tepasiga tashlab qo'yilishi mumkin. Aksariyat hududlarda qish uchun kulba o'rnatishda unga kirish janubga, yozda esa tog'larda hududning relyefiga mos ravishda o'zgartirilgan. Ba'zi hududlarda kirish joyining joylashishi shamolga bog'liq edi. Ilgari lochiqning ikkita o'lchami bor edi: kattasi qish uchun, ikkinchisi yoz uchun o'rnatilgan. Kulbaning kattaligi birinchi navbatda oilada yuk hayvonlari, xususan, otlar mavjudligiga bog'liq edi. Kirish eshigining chap tomonida qalin pichan qatlami bilan qoplangan supa joylashadi. Pichan ustiga namat, keyin terilar yoyilgan. Choyshab va barcha oilaviy mollar devor bo'ylab supa ustiga qo'yilgan edi.

Lochiqning o'ng yarmida oshxona bo'lgan. Pech taxminan o'rtada, chiqishga bir oz yaqinroqda joylashgan.

Qayd etish joizki, o'tov Dashti Qipchoq o'zbeklarining an'anaviy turar joyi, yarim sharsimon kulba esa temuriylar davlati ko'chmanchi turklarining turar joyi hisoblangan. Ma'lumotlarni tahlil qilsak, yarim sharsimon kulba ozarbayjonlarning ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi qismiga ham xos edi. Bundan tashqari, u hozirgi Turkiya hududida yashagan ko'chmanchilar – yuruklar orasida ham ishlatilgan. Aholi kigiz qoplangan o'tovni "uy", eskirganini "qora uy", yangisini "to'y o'tovi" yoki "oq o'tov" deb atagan. Ko'pchilik o'ziga to'q oilalar o'g'il uylantirish munosabati bilan o'tov xarid qilgan. To'y (oq) o'tovni o'rnatish katta oilaviy tantana hisoblangan. Uyning qoplamasi (kigiz va boshqa materiallar)ni mustahkamlash vositalari (bog'lag'ichlar), ichki hamda tashqi bezaklarini oilaning mohir qo'lli ayollari bajargan. O'tov jun va ip gazlamalar bilan bezatilgan, chetiga maxsus to'qilgan popukli gilamlar osilgan [7:43]. Kigiz bilan qoplangan panjarali uy qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman va yarim ko'chmanchi o'zbeklar orasida ham keng tarqalgan. Sug'orilmaydigan hududlarda u ko'pincha uyning asosiy turi hisoblangan. Ushbu uy turi asosan aholining Dashti Qipchoq ko'chmanchi o'zbeklari bilan bog'liq bo'lgan qismiga xosdir. B.X.Karmisheva tadqiq etgan davrda Janubiy O'zbekistonda asosan qo'ychilik va g'allachilik bilan shug'ullanadigan dasht va past tog'li hududlarda u yoki bu darajada o'z uyini saqlab qolgan. Eng keng tarqalgan hududlarga Dehqonobod va Boysun to'g'ri keladi. Biroq u bugungi kunda o'zbeklar o'rtasida qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq va turkmanlarga qaraganda kamroq saqlanib qolgan. Bu an'ana o'z o'zidan yo'qolmagan, balki maxsus ustaxonalar bo'lmagani uchun panjarali ramka olish qiyin bo'lgan.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, etnografik ma'lumotlarni tahlil qilish asosida biz yarim sharsimon kulba turkiy ko'chmanchilarning ko'chma uy-joylarining dastlabki shakllaridan biri degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shubhasiz, tadqiq etilgan hududda ko'chma uy-joylarning ikkala turidan uzoq vaqt davomida foydalanilgan. Barlos va mo'g'ullar o'tov kabi mukammal ko'chma uyni oddiyroq uyga almashtirgan. Buning sababi shundaki, ularning yashash joylarida tog' va tor daralar ko'p bo'lib, o'z uyini tashish va o'rnatish uchun joy topish qiyin edi. Xulosa qilib aytganda, ko'chma turar joylar Janubiy O'zbekistonning ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholisi orasida, shuningdek, o'troq aholisi orasida ham mashhur hisoblangan va uning paydo bo'lishi uzoq davrga borib taqaladi. U xalqimiz madaniyatida muhim ahamiyatga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кармышева Б.Х. Основные виды переносного жилища узбеков // Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М., 2000.
2. Кармышева Б.Х. Юрта в современном быту узбеков. Мастера её убранства / Народные мастера. Традиции, школы. Вып. I. – М., 1985.
3. Кармышева Б.Х. Изготовление войлока у узбеков / Приаралье в древности и средневековье. – М., 1998.

4. Кармышева Б.Х., “Кочевая степь” Мавераннахр и ее население в конце XIX – начале XX в. (по этнографическим данным). – СЭ., 1980, № 1.
5. Кармышева Б.Х. Этнографическая группа “тюрк” в составе узбеков (историко-этнографические данные) // – СЭ., 1960. №1.
6. Кармышева Б.Х. Жилища узбеков племен карлук южных районов Таджикистана и Узбекистана // ИООН АН Таджикской ССР. – Душанбе., 1956. Вып.10-11.
7. Tursunov N.N. Surxondaryo xalq me'morchiligi. Moziydan sado, 1/2019.
8. Шаниязов К. Узбеки-карлуки. – Т., 1964.
9. Ибрагимов О.И. Жилища кочевого и полукочевого населения степных районов южного Узбекистана в кон. XIX – нач. XX в. // Вопросы археологии, древней истории и этнографии. – Самарканд., 1981.

MOHINUR MAMATHALILOVA

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi stajyor-tadqiqotchisi

FARG'ONA VODIYSINING ISLOMGACHA BO'LGAN DAVRIDA O'LKADAGI DINIY-IJTIMOY HAYOTNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqola Farg'ona vodiysining islomgacha bo'lgan davrdagi diniy-ijtimoiy hayotini o'rganishga bag'ishlangan. Bu davrda vodiyni diniy manzarasi ko'pxudolik dinlar, xususan, zardushtiylik va buddizm kabi e'tiqod bilan boy bo'lib, mahalliy qabilalar turli madaniy an'analarni rivojlantirgan. Savdo yo'llari, xususan, Buyuk Ipak yo'li orqali hududga kirib kelgan turli din va madaniyatlar diniy-ijtimoiy hayotga katta ta'sir ko'rsatdi. Ushbu davrning san'at va madaniyati ibodatxona, haykal va freskalar bilan namoyon bo'ladi. Maqolada Farg'ona vodiysining islomgacha bo'lgan davridagi boy va rang-barang diniy-ijtimoiy hayoti yoritilgan. **Tayanch so'zlar:** Farg'ona vodiysi, islomgacha bo'lgan davr, ijtimoiy hayot, arxeologik tadqiqotlar, madaniyat, din.

Annotation: This article is dedicated to the study of the religious and social life of the Fergana Valley in the pre-Islamic period. During this time, the valley's religious landscape was rich with polytheistic beliefs, including Zoroastrianism and Buddhism, while local tribes developed various cultural traditions. Trade routes, particularly the Great Silk Road, facilitated the introduction of various religions and cultures, significantly influencing the region's religious and social life. The art and culture of this period were manifested in temples, statues, and frescoes. The article highlights the rich and diverse religious and social life of the Fergana Valley in the pre-Islamic period. **Keywords:** Fergana Valley, pre-Islamic period, social life, archaeological research, culture, religion.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению религиозно-социальной жизни Ферганской долины в доисламский период. В этот период религиозный ландшафт долины был богат многобожием, включая такие верования, как зороастризм и буддизм, а местные племена развивали различные культурные традиции. Торговые пути, особенно Великий шелковый путь, способствовали проникновению различных религий и культур, оказывая значительное влияние на религиозно-социальную жизнь региона. Искусство и культура этого периода проявлялись в виде храмов, статуй и фресок. Статья освещает богатую и разнообразную религиозно-социальную жизнь Ферганской долины в доисламский период. **Ключевые слова:** Ферганская долина, доисламский период, общественная жизнь, археологические исследования, культура, религия.

Farg'ona vodiysi – shimol tarafdin Tyanshan, janubdan Hisor-Oltov tog' tizmalari bilan o'ralgan. Uzunligi sharq – g'arb yo'nalishida 170 kilometrni tashkil qiladi. Vodiyni sharqda daralar va so'qmoqlar orqali Sharqiy Turkiston va Xitoy bilan, g'arbda O'ratepa va Xovos yo'li orqali Jizzax cho'li va Zarafshon vodiysi bilan bog'langan. Shu bilan birga, Farg'ona vodiysi Chirchiq, Ohangaron daryolari havzasi va Toshkent vohasi bilan ham qadimdan uzviy aloqada bo'lgan. Tabiiyki, bu aloqalar va bog'lanishlar uzoq vaqtlar davomida Farg'ona madaniyatining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Farg'ona vodiysining So'x soyi bo'yidagi Seleng'ur g'orida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida u yerda bundan 700-500 ming yil muqaddam inson yashagani aniqlangan. Bu makon juda qadim zamonlardan dehqonchilikka moslashgan, chunki

bu yerning tabiati ilk tarixiy davrlardayoq insonni o'troqlikka undagan. Haqiqatan ham, deyarli chor atrofda tog'lar bilan o'ralgan, aytarli katta bo'lmagan geografik hududda qudratli suv oqimi – Sirdaryoning, shuningdek, Norin, Qoradaryo, Qurshob, Oqbura, Aravon, Isfayram, So'x, Isfara, Qora ung'ur, Ko'gart, Kosonsoy va boshqa katta kichik irmoqlar, daryo va daryochalar hamda soylarning mavjudligi inson tarixining ilk davrlaridayoq uni shu soylar va suvlar bo'yiga undagan [3:43-98].

Vodiya inson tarixining ilk ovchi – yig'uvchilik davriga xos manbalar hozircha faqat Selung'ur tog'idin topilgan bo'lsa, ilk dehqonchilikdan darak beruvchi ashyolar anchagina. Ular so'nggi neolit va hatto ilk jez davriga, ya'ni miloddan avvalgi (bundan keyin – m.a) VI-IV ming yilliklarga xos bo'lib [4:288], hozirgi Andijon va

Namangan viloyatlari chegarasidan, Norin tumani hududidagi qadimgi Eylaton shaharchasidan topilgan. Bu topilmalarga ko'ra, qadimda ushbu makonda yashagan odamlarga dehqonchilik madaniyati xos bo'lib, ular don yetishtirish va bog'dorchilik bilan shug'ullangan. Topilgan ashyolarga ko'ra, Farg'ona madaniyati xuddi o'sha davrdagi Yaqin va O'rta Sharq madaniyatidan past bo'lmagan. Aravondagi qoyadan topilgan, m.a. V-IV asrlarga taalluqli rasmlarda odamlar bilan birga yovvoyi hayvonlar tasvirlangan. Unda hayvonlarning ko'payishi va muvaffaqiyatli ov manzaralaridan iborat diniy xarakterdagi tasvirlar keltirilgan. Yana o'sha yerda topilgan m.a. III-I asrlarga xos bir rasmda mashhur Farg'ona otlarining ko'payishi bilan aloqador manzara tasvirlangan.

Aravon rasmlaridan ma'lum bo'lishicha, u davrda Farg'ona aholisi hayotida yovvoyi va xonaki hayvonlar ahamiyati katta bo'lgan. Markaziy Osiyo haqidagi eng qadimgi yozma xabarlar qadimgi fors podshohlarining yozuvlarida va yunon tarixchilarining asarlarida keltiriladi. Bu yozma xabarlarining eng qadimiysi m.a. VI asr o'rtalari va ikkinchi yarmiga taalluqlidir. Milodiy I-IV asrlarda va undan biroz keyin Markaziy Osiyo xalqlari haqida yanada ko'proq xabarlar keltiriladi. Lekin bu yozma xabarlarining birortasida Farg'ona nomi to'g'ridan-to'g'ri tilga olinmaydi. Masalan, qadimgi yunon tarixchisi Gerodot (m.a. 486-424-yillar) Eronning ahamoniy shohlariga qaram yerlar va xalqlarni qayd etib, o'ninchi satrapiyaga (mulkka) parikaniylar va ortokoribantiylar kirishini va ular shohga har yili 450 talant kumush soliq to'lashini aytadi [1:572]. Lekin bu ko'rsatilgan qabila yoki elatlar qanday mamlakat yoki yurtida yashashini aniq aytmaydi. A.Bernshtamning talqiniga ko'ra, ortokoribantiylar – Behistun yozuvlarida eslatilgan “saka tigraxauda”, ya'ni “cho'qqi qalpoqli saklar” qabilasi bo'lib, ular Sirdaryodan sharqroqda yashagan. Bundan tashqari, Markaziy Osiyo saklarining yana ikki qabilasi bo'lgan, ular – “saka tiamtara daraya”, “daryo (yoki dengiz) ortidagi saklar” va “saka haumavarka (yoki amurgiy)”, ya'ni “hauma” (may) qaynatuvchi saklar”. A.Bernshtam bu keyingi ikki qabilani ham Sirdaryodan sharqroqqa, ya'ni Farg'ona vodiysining shimoli-sharqiy qismiga “joylashtiradi”.

Gerodot eslatgan ikkinchi qabila – parikaniylarga kelsak, m.a. I asrda yashagan Rim tarixchisi ularni parikanlar deb ataydi. Yana A.Bernshtamning aytishicha, “Farg'ona” atamasi ana shu parikanlarning nomidan kelib chiqadi va aslida bu atama “Pargona” bo'lib, bu so'z mahalliy xalq tilida “tog'lar orasidagi vodiylar” ma'nosini anglatgan. Bu holda haqiqatan ham vodiylarning har tomondan tog'lar bilan o'ralgani qayd etilib, uning asl nomi “Pargona” bo'lib, keyinchalik arablashtirish natijasida u “Farg'ona” shaklini olgan, deyish mumkin. Keyinchalik Xitoy manbalarida keltirilgan vodiylar

nomlarining biri “Palona” ekanida ham “Pargona” nomi shakliga yaqinlik seziladi.

Farg'onaning tarix sahnasiga chiqishining yana bir omili – m.a. II asr o'rtalarida Yunon-Baqtriya davlati yakson qilinishi, Markaziy Osiyoning talay qismida Kushon davlatining tarkib topishi bo'ldi. Kushon podshohligi qadimgi davrning ancha sirli va u haqda ma'lumotlar kam bo'lgan davlatlaridan hisoblanadi. M.a. II asrning birinchi yarmida yo Xitoyda rivojlanayotgan siyosiy vaziyatning ta'siri natijasida yoki Yunon-Baqtriya davlatining parchalanishi tufayli, yoinki bu ikki hodisa bir vaqtga to'g'ri kelgani sababli Markaziy Osiyoning g'arbiy qismida ko'chmanchi, yarimko'chmanchi hamda turli irq va til guruhlariga mansub bo'lgan Tyanshan qabilalari harakatga kelib, ular orasida kushonlar ustunlikka erishadi va Farg'onani ishg'ol qilib, Kushon podshohligiga asos soladi. Keyinchalik bu podshohlik hududlari G'arbiy Hindistongacha yoyiladi. Odatda “kushon” nomi Xitoy manbalaridagi “usun” nomi bilan bir deb hisoblanadi. Xitoy manbalarida Farg'ona uchun alohida iyeroglifli atama – “Davan” atamasi bo'lgan. Ajablanarlisi shuki, bu xitoycha nomning ma'nosi bir tomondan, yuqorida aytilgan “Pargona” nomining ma'nosiga yaqin bo'lsa, ikkinchi tomondan, u turkcha “dovon” ma'nosini ham anglatib, bu holda go'yo “dovon ortidagi yurt” (ya'ni sharqdan, Xitoy tarafdan qaralganda) ma'nosini ham anglatadi. Yuqorida keltirilgan xabarlardan ko'ramizki, Farg'ona dunyo ahamiyatiga molik voqealarda faol qatnashgan. Farg'onaning arab xalifaligi bilan muloqoti boshlangan davrlardan to IX asr boshlarigacha qariyb yuz yil davomida Farg'ona o'z podshohi – Ixshid boshchiligidagi o'z mustaqilligini saqlab turadi. Shu bilan birga, Farg'ona doimo turklar bilan uzviy aloqada va ularning ta'sirida bo'ladi. Shu sababli arablar davrida ham Farg'ona jamiyati etnik jihatdan turklashishda davom etadi. Ikkinchi tarafdan esa ixshidlar uzoq vaqtgacha islomni tan olmagan bo'lsa ham, aholi asta-sekin islom, jumladan, Farg'ona arab xalifaligi tarkibiga kirganidan so'ng bu yerda xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida bir muddat turg'unlik yuz beradi. Bu yerda kushonlar davridayoq boshlangan feodallashtirish jarayoni arab fathi davrida biroz to'xtab qoladi. Bu davrda xalifalikning markaziy qismlari – Iroq, Suriya va Misrda feodal munosabatlar jadal rivojlanadi. VII asr boshlarida arab jamiyati hali ijtimoiy tuzumning qabila – urug'chilik bosqichida turgan bo'lsa, markazlashgan yagona xalifalik shakllanishi bilan xalifalikning ilg'or viloyatlarining xo'jalik, iqtisodiy va madaniy yutuqlarini o'zlashtirish natijasida u feodal munosabatlarga to'laqonli ravishda kirishadi. Shunga ko'ra, VIII asr o'rtalarida xalifalikning markaziy viloyatlarida feodalizm Movarounnahrda nisbatan ancha yuqori pog'onaga ko'tarilgan edi. Lekin xalifalikning yagona iqtisodiy doirasiga kirish, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining rivojlanishi, xalifalikning boshqa viloyatlari bilan faol savdo munosabatlari olib

borish natijasida VIII asr oxirlaridan shaharlar rivojlandi, ishlab chiqarish kuchlari taraqqiy topib, Markaziy Osiyo hududida ham xalifalikning boshqa yerlaridagi kabi taraqqiy etgan feodalizm davri boshlanadi. Markaziy Osiyoning boshqa hududlari kabi Farg'onada ham fan va madaniyat yangi tarixiy sharoitda taraqqiy etadi.

Shunday qilib, IX asrda butun xalifalikda fan va madaniyatning kuchli rivojlanishi yuz berdi. Markaziy Osiyo xalqlari ham bu jarayonda xalifalikning boshqa xalqlari kabi faol ishtirok etadi. Bu payt xalifalik tarkibiga kirgan xalqlar "islom madaniyati" deb ataladigan, lekin aslida turli xalqlar madaniyatining o'zaro singishi natijasida yuzaga kelgan yagona madaniy harakat qatnashchilari bo'lib qoldi. Ilm-fanda ham hamkorlik o'rnatiladi. Xalifalikda fan va madaniyat sohasida qudratli to'liq, ko'p jihatdan o'sha davrda boy ilmiy iboralar bilan sug'orilgan arab tili yagona xalqaro tilga aylangani tufayli yuz berdi. Bu haqda Abu Rayhon Beruniy "Saydana"sida quyidagi so'zlarni aytgan: "Arablar tiliga butun dunyo mamlakatlarining ilmlari ag'darilgan: ular bezalib, qalblarga yoqadigan bo'ldi, ulardan tilning ko'rki ortib, tomirlarga yoyildi".

Turli xalqlar vakillari, xususan, Markaziy Osiyo olimlari qatorida Farg'oniy ham o'z ilmiy asarlarini arab tilida yozgan. Yunon, sanskrit, fors (pahlaviy), suryoniy tillarida yozilgan ilmiy asarlar arab tiliga tarjima qilinardi. Bu esa kelib chiqishiga ko'ra turli xalqlarga mansub bo'lgan olimlarga turli zamonlardagi turli xalqlarning ilmiy merosidan bahramand bo'lish imkonini berdi. Natijada, turli-tuman mahalliy va milliy tarkibdagi islom ilm va madaniyati yuzaga keldi. Ular orasida Markaziy Osiyoning, jumladan, Farg'onaning ham ulushi bor edi. Chunki bu hudud olimlari xalifalikda fanning shakllanishi va rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Al-Farg'oniy davri bo'lmish VIII asr oxiri va IX asr hamda uning atrof-muhitini tavsiflash bilan birga, o'sha davrning quyidagi xususiyatlariga ahamiyat berish lozim. Bu davrda feodalizm katta odimlar bilan rivojlangani uchun obyektiv sharoit ishlab chiqarish kuchlarini takomillashtirishni va shu bilan bog'liq ravishda ishlab chiqarishni katta shaharlarda to'plashni taqozo qilardi. Feodalizmdan avvalgi ilk davrlarda shahar faqat harbiy-ma'muriy vazifani o'tagan bo'lib, ularning nufuzi bir necha ming kishidan iborat bo'lsa, rivojlangan feodalizm davrida yangi shaharlar quriladi, eskilari esa misli ko'rilmagan darajada kattalashib ketadi. Armaniston, Eron va ayniqsa, Markaziy Osiyoda IX – X asrlarda shaharlar soni ham, kattaligi ham ortib boradi. Qohiraning barpo qilinishi arab Sharqida O'rta asrlar rivojlanish davrining yakuni deb hisoblanadi.

Ba'zi shaharlar shu qadar yiriklashdiki, ularni haqli ravishda O'rta asrlar aglomeratsiyasi deyish mumkin. Chunonchi, shunday shaharlardan biri Bag'dod edi. U yettita kichik shaharlarning qo'shilishidan yuzaga kelgan. Qohira ham shulardan biri, u ikkita shaharning

qo'shilishidan hosil bo'lgan edi. Shaharlar shu tariqa iqtisodiy va madaniy markazlarga aylanadi. Ishlab chiqarish kuchlari va shahar hunarmandchilik ishlab chiqarishining o'sishini fundamental va tatbiqiy fanlar sohasidagi tadqiqotlarni yo'lga qo'ymasdan va tashkil qilmasdan ta'minlab bo'lmas edi. Ilmiy tadqiqotlarni tashkil qilishga obyektiv talab paydo bo'ldi. Harbiy yurishlar davrida xalifalar faqat "yer va suv to'plash" bilan mashg'ul bo'lgan paytlarda bunday talab hali yo'q edi. Xalifalar Mansur (754-775) va Horun ar-Rashid (786-809) davrida ahvol tubdan o'zgardi. Aslida, aynan ular davrida xalifalikda ma'rifat davri boshlandi. Ilmiy ishlarning tashkil qiluvchisi va rahbari xalifa Ma'mun (813-833) edi. U xalifalik olimlarini "Baytul hikma" – "Donishmandlar uyi"ga birlashtirdi. Beruniy aytganidek, "ilm o'z zoti bilan matlubdir, haqiqatan ham, barcha narsadan lazzatli. Ilmdan boshqa qanday narsada manfaat zohirroq va qandayida foyda ko'proq bo'ladi, faqat ilm bilangina ham din, ham dunyo uchun xayrli ishlarni qilish va ularga zarar keltirishdan saqlanish mumkin. Agar ilm bo'lmaganida, biz jalb qilayotgan narsa yomonlik emasligiga va chetlanayotgan narsa yaxshilik emasligiga ishonch bo'lmas edi". Agar ilmga shunday yondashadigan fidoyilar bo'lmaganida, hech qanday xalifa yoki vazir ilmni bu darajada yoya olmas edi. Shuning uchun xalifalar davrida ilmning haqiqiy tashkilotchi va rahbarlari yirik va serqirra olimlar edi. Ular fanning har sohasidan chuqur bilimli bo'lib, xodimlarni tanlash va joylashtirish ularga bog'liq edi. Sanad ibn Ali, Habash Hosib, Xolid Marvarrudiy, Yahyo ibn Abu Mansur, Muhammad Xorazmiy kabi olimlar shular jumlasidandir. Xalifalar Vosiq va Mutavakkil davrida shunday sharaflil vazifa Ahmad Farg'oniyga nasib etdi. Shunday qilib, xalifalikda VIII asr oxiri va IX asrda fan hamda madaniyat sohasidagi ulkan ko'tarilish asosan xalq ommasi ongi va tafakkuridagi progressiv o'zgarishlar tufayli yuz bergan edi.

Farg'oniy yashagan davr ijtimoiy-siyosiy hayotda suronli voqealar, fan va madaniyatda ulkan ko'tarilish davri edi. Farg'onaning Axsikat, Koson, O'zgand, O'sh, Andijon, Marg'ilon, Xo'jand, Asbara singari katta shaharlari Sirdaryoning yoqasida yoki uning yaqinida joylashgan. Yana allaqancha kichik shaharlar ham bor. Ular oralab sharqdan g'arbga Xitoydan keladigan Buyuk ipak yo'li o'tadi. 712-713-yillarda lashkarboshi Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi islom-arab qo'shini Farg'onaga bostirib kirdi. Bu fothlar Farg'onada muqim yashayotgan aholi o'rtasida islom dini va arab tilini yoya boshladi. Farg'ona xalqi buddiy, zardushtiy, moniy e'tiqodlariga rioya qilar edi. 819-820-yillarda Xalifa Ma'mun Farg'onani Buxorodagi o'ziga qaram hokimiyat ixtiyoriga o'tkazdi. Shu yo'sinda Farg'ona o'lkasi juda katta yerlarni o'z ichiga olgan arab xalifaligining sharqiy viloyati bo'lib qoldi. Bu vaqtlar arab xalifaligi g'arbda Misr, Mag'rib (shimoliy Afrika) orqali Ispaniyagacha,

sharqda esa Eron, Xuroson, Movarounnahr orqali Shosh va Farg'onaga qadar cho'zilar edi. Bag'dod xalifalik markazi edi.

Darhaqiqat, ajdodlarimiz VII-VIII asrlarda arablarga qarshi uzoq muddat davomida kurash olib bordi. Bu kurashda Farg'ona hukmdorlari goh O'rta Osiyoning Choch, So'g'd mulklari bilan, goh turklar va xitoyliklar bilan ittifoq tuzdi. Ammo oxir-oqibat bu kurashda farg'onaliklar mag'lub bo'ldi va Farg'ona vodiysi Arab xalifaligi tarkibiga qo'shib olindi. Bu yerda asta-sekinlik bilan islom dini yoyildi va shariat qonunlari qaror topdi [2:68].

Xulosa qilib aytganda, Farg'ona vodiysining islomgacha bo'lgan davridagi diniy-ijtimoiy hayoti

murakkab va boy tarixga ega. Bu davrda hududda ko'pxudolik dinlar, xususan, zardushtiylik va buddizm keng tarqalgan. Mahalliy qabila va xalqlar turli madaniy an'analar va e'tiqodlarga ega bo'lib, jamiyat qabilaviy tuzilmaga asoslangan edi. Buyuk Ipak yo'li orqali amalga oshirilgan savdo-sotiq bu hududga turli din va madaniyatlarning kirib kelishiga sabab bo'lgan. San'at va madaniyatning rivojlanishi natijasida ibodatxonalar, haykallar va boshqa san'at asarlari yaratilgan. Bularning barchasi Farg'ona vodiysining islomgacha bo'lgan davrdagi diniy-ijtimoiy hayotining rang-barangligi va murakkabligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Анарбаев А. Ахсикат – столица древний Ферганы. – Т.: Тафаккур, 2013.
2. Bosworth C.E. The new islamic dynasties. A chronological and genealogical manual. – Edinburgh: University Press, 1996.
3. Кляшторный С.Г. Древнетюркская руническая надпись на бронзовом перстне из Ферганы // Археологические работы в Таджикистане 1957 году. Вып. IX. – Сталинабад., 1959.
4. Xo'jayev A. Farg'ona tarixiga oid ma'lumotlar (Qadimiy va Ilk o'rta asr Xitoy manbalaridan tarjimalar va ularga sharhlar). – Farg'ona., 2013.

ШУКУРИЛЛО УМАРОВ

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), катта илмий ходим

БУЮК МУҲАДДИС ИМОМ БУХОРИЙНИНГ ОИЛАСИ БЎЛГАНМИ?

Аннотация: Ушбу мақолада тарихчилар томонидан ихтилофга сабаб бўлган Имом Бухорий оиласи ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Шунингдек, манбалар ва тарихий воқеликдан келиб чиқиб, илмий-қиёсий таҳлил қилинган. Бу мавзуда тадқиқот олиб борган олимлар фикри ўрганилган. Хулоса қисмида Имом Бухорийнинг оиласи ва фарзандлари бўлгани тўғрисидаги маълумотлар баён қилинган. **Таянч сўзлар:** Имом Бухорий, Аҳмад, оила, фарзанд, Варроқ ва котиб.

Annotation: This article presented information about the family of Imam Bukhari, which caused controversy among historians. The article is subjected to scientific and comparative analysis based on sources and historical reality. The opinions of scientists who conducted research on this topic were studied. In conclusion, information was given about the family and children of Imam Bukhari. **Keywords:** Imam Bukhari, Ahmad, family, child, Warraq and secretary.

Аннотация: В данной статье были представлены сведения о семье Имама Бухари, вызвавшие споры среди историков. Статья подвергнута научно-сравнительному анализу на основе источников и исторической действительности. Изучены мнения ученых, проводивших исследования на эту тему. В заключении была дана информация о семье и детях имама Бухари. **Ключевые слова:** Имам Бухари, Ахмад, семья, ребенок, Варрак и секретарь.

Кириш. Дунёда буюк зотлар, мутафаккир ва алломалар ҳаёти, илмий мероси ва оилавий муҳитини билишга қизиқиш катта. Бир олим ёки мутафаккирнинг етишиб чиқишида қанча инсоннинг хизмати бор. Барча улўғ инсонларнинг вояга етишида аввало, оиладаги илм-маърифатга эътибор, закий устозлар, садоқатли шериклар, олижаноб ва саховатли кишиларнинг улкан хизмати бор.

Имом Бухорийни ҳам худди мана шундай муҳит тарбиялаган. Муҳаддиснинг устозлари ва дўстлари ҳақида кўплаб манбаларда маълумот келтирилган. Муҳаддиснинг оиласи ҳақида, унинг оиласи бўлганми ёки йўқ?, Фарзандлари борми ёки йўқ?. Бу каби саволлар доимо илм аҳлининг диққат марказида бўлиб келган. Шунингдек, буюк имом уйланганми? Фарзандлари ҳақида бирон манбада маълумот борми каби саволлар ҳам кўп берилди. Ҳақиқатда буюк имомнинг буюклиги нимада, бу мартабага қандай эришган. Ўз шахсий ҳаёти билан машғул бўлганми? Бир умр у кишига ким хизмат қилган? Оч қолса таом, чанқаса сув тутган ким?. Бу хизматларни бирон киши унинг ёнида туриб бажарганми?. Буюк муҳаддиснинг шахсий ҳаёти ҳақидаги мавзуни ёритишда кўплаб манбалар тадқиқ этилди.

Ушбу мақолада Имом Бухорийнинг шахсий ҳаёти қандай бўлгани ҳақида маълумотлар жамланди, тадқиқотчилар қарашлари ўрганилиб, хулосавий фикр берилди. Бу масалада тарихчилар Имом Бухорийнинг оила қурмагани ва унинг фарзанди бўлмаганини таъкидлайди. Буюк муҳаддиснинг ҳаёти ва меросини чуқур ўрганиш натижасида, унинг оиласи ва ҳаётдаги шахсий фазилатлари ҳам кўплаб олимлар томонидан ўрганилган. Улўғ алломаларнинг шахсий ҳаётига назар солинса, уларнинг аксар қисми тасниф этган

китобларида ўз оиласи ҳақида маълумот тақдим этмаган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мавзуни ёритишда асосан ислом тарихида эътироф этилган тарих ва тарожим китоблари ҳамда ҳадис илмида машҳур алломаларнинг нодир асарларидан фойдаланилди. Хусусан, Имом Бухорий ҳаёти ва илмий мероси борасида узок вақт тадқиқот олиб борган олим Абдусаттор Шайхнинг “Имом Бухорий устозил асотизийн ва имомил муҳаддисийн...” номли китобидаги тарихий маълумотлар, Ҳатиб Бағдодийнинг “Тарихи Бағдод” асари, Имом Заҳабийнинг “Сияр аъломин нубало” асари, Ибн Асокирининг “Тариху Димашқ” ҳамда Ибн Ҳажар Асқалонийнинг “Тағликут таълиқ” ва “Ҳадюс сорий” асарлари ўрганилиб, уларда келтирилган тарихий маълумотлар илмий таҳлил қилинди.

Тадқиқот методологияси. Мавзуни ёритишда кетма-кетлик, холислик, илмий-қиёсий таҳлил усулларида фойдаланилди. Шунингдек, мавзу доирасидаги маълумотларнинг бир-бирига номутаносиблиги ҳисобга олиниб, алломалар ва муаррихлар қарашларидан келиб чиққан ҳолда беш босқичли хулосавий қарашлар ишлаб чиқилди.

Таҳлил ва натижалар. Имом Бухорийнинг оиласи, фарзандлари ҳақида қуйидаги тарихий манбалар ва ҳаётӣ воқеликлар билан танишиб, хулоса чиқарамиз:

Биринчи қараш: Имом Бухорийнинг аҳли оиласи ва жорияси бўлган. Бунга далил сифатида Шамсиддин Заҳабийнинг “Сияр аъломин нубало” ва “Тарихул ислом” асарида келтирилган маълумотларни кўрсатиш мумкин. Муҳаддиснинг хос котиби Варроқ Муҳаммад ибн Ҳотамдан ривоят қилинган манбада

“Имом Бухорий менга “Менинг аҳли оилам ва жориям бор. Сен эса балоғатга етган ёш йигитсан”, деб айтди”, деган маълумот келтирилган [4:12/451-452]. Имом Бухорий томонидан “менинг аҳли оилам бор” деб айтилиши муҳаддиснинг оиласи борлигига ёрқин ишора бўлган.

Варроқ томонидан яна бир тарихий ривоят келтирилади: “Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Сорифийни эшитдим: “Мен Абу Абдуллоҳ Бухорийнинг уйида бўлдим. У кишининг олдида жориялари кирмоқчи бўлди. Унинг олдида ўтаётганда, бехосдан сиёҳдонга оёғи тегиб кетди ва ундаги ранг тўкилиб кетди. Унга қараб Бухорий (ғазабланиб) “Шундай ҳам юрасанми.....?!” деди. Жория: “Ҳожам, йўл жуда тор экан, ўтишга қийналдим. Узр”, деб жавоб берди. Бухорий қўлларини қўйдиларда: “Сен кет, мен сени озод қилдим”, деди. Шунда Имом Бухорийдан: “Эй Абу Абдуллоҳ жориянгиз ғазабингизни чиқардимми?!” деб сўрашди. Имом Бухорий шундай деб жавоб берди: “Агар мени ғазабим чиққан бўлса, нафсим рози бўлган амални қилиб уни тинчлантирдим” [7:480]. Яъни уни озод қилдим, энди жория қиладиган ишларни ўз нафсим қилади, деган. Мазкур хабар Имом Бухорийнинг аёли ва жорияси бўлганига яққол далил сифатида келтирилади. Чунки бу хабар узоқ йиллар муҳаддисга котиблик қилган Варроқ ва Имом Бухорий билан кўп йиллар бирга туриб, ҳадис ўрганган муҳаддислардан бири Ҳофиз Сайрофидан ривоят қилинган. Бу, ўз навбатида, манбанинг ишончли деб саналишига асос бўлади.

Иккинчи қараш: Имом Бухорийнинг ўғил фарзанди бўлиб, унинг исми Аҳмад Абу Ҳафс бўлган. Бакр ибн Мунийр ва Муҳаммад ибн Абу Хотам бу ҳақда шундай хабар берган. Абу Бакр айтади: “Имом Бухорийда тижорат учун мол бор эди. Бу тижорат моли унинг ўғли Аҳмад Абу Ҳафс томонидан олиб келинган. Шунда бу тижорат молини олиш учун савдогарлар келди ва унга беш минг дирҳам беришини айтиб, савдо қилиб қайтиб кетди. Улар кетганидан сўнг бошқа савдогарлар келди-да, айна шу тижорат молига ўн минг дирҳам беришини айтди. Шунда Имом Бухорий улар таклиф этган фойда ва савдони рад этди. Бухорий шундай деди: “Мен кеча бу молларни бошқа тижоратчиларга сотишга ваъда берган эдим, фойда учун мен ўз ваъдамдан қайтишни истамайман” [4:12/448;3:2/11;5:53/81;12:2/28;6:480;7:5/359]. Мазкур маълумот машҳур тарихий китоблар “Тарихи Бағдод”, “Тарихи Дамашқ”, “Сияр Аълоу Нубало”, “Табақату Субкий”, “Ал-Ҳадюс Сорий”, “Тағликут таълик” ва бошқа асарларда келган.

Ушбу хабар Имом Бухорийнинг фарзанди бўлгани ва унинг исми Аҳмад, куняси Абу Ҳафс эканидан далолат беради.

Хабарда келган “Бу тижорат моли унинг ўғли Аҳмад Абу Ҳафс томонидан олиб келинган эди”

жумласи Имом Бухорийнинг ўғли бўлганига ишорадир. Шу манбани асос қилган баъзи муаррихлар Имом Бухорийнинг Аҳмад исмли ўғли бўлган, деб хулоса қилган.

Шунингдек, Имом Бухорий ҳаёти ва фаолияти тўғрисида узоқ йиллар тадқиқот олиб борган Абдусаттор Шайх “Имом Бухорий устозил асотизийн ва имомил муҳаддисийн” номли китобида Имом Бухорийнинг оиласи ва фарзандлари ҳақидаги маълумотларни умумлаштирган. Унда муаллиф Имом Бухорийнинг ўғил фарзанди бўлгани, унинг исмини Аҳмад қўйгани ва бу исми муҳаддис Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг исмига ўхшаш қўйганини таъкидлайди [2:50]. Бу қараш кўплаб манбалар асосида олиб борилган илмий тадқиқот ва қиёсий таҳлиллар натижасидир. Ушбу фикрни ёқловчилар Имом Бухорийнинг оиласи, фарзанди ва жорияси бўлгани тўғрисидаги тарихий манбаларда келтирилган маълумотлардан фойдаланиб, шу хулосага келган. Албатта, бу мавзуда тўғри хулоса Аллоҳга маълум, буюк имомни Аллоҳ раҳмат қилсин.

Учинчи қараш: Имом Бухорийнинг киз фарзанди бўлгани манбаларда зикр қилинган. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Байъил Ҳоким “Маърифатал улумил ҳадис” китобида Имом Бухорий ва Имом Муслимларнинг ўғил фарзанди бўлмаган, деб келтириб ўтган [9:52].

Ҳофиз Абдурахмон ибн Али ибн Дайби Шайбоний Имом Бухорий ҳақида шундай дейди: “У вафот этганда унинг ўғил фарзанди йўқ эди”.

Сирожиддин ибн Умар ибн Али: “Имом Бухорий ва Имом Муслимларда ўғил фарзанд бўлмаган”, деб таъкидлаган.

Мулло Али Қорининг “Мирқот ал-мафотих” асарида [8:1/17], Муҳаммад ибн Исмоил Амир Санъоний “Таҳбир ли ййзоҳи маъонил тайсир” асарида [11:1/97], Муҳаммад ибн Али Шавконий “Найлу автор” асарида [10:1/21], Абдулҳақ Бухорий Дехлавий Ҳанафий “Ламъот танқиҳ фий шарҳи мушкотил масобих” асарида [1:10/261] Имом Бухорийнинг ўғил фарзанди бўлмаганини қайд этган. Ушбу манбаларда муҳаддиснинг фақат ўғил фарзанди бўлмаганининг қайд этилиши, унинг киз фарзанди бўлганига ишора бўлиб, алломанинг киз фарзанди бўлган деб хулоса қилинган. Баъзи манбаларда Имом Бухорийнинг ўғил фарзанди бўлмаган, аммо у кишининг бир нафар киз фарзанди бўлган, деб таъкидланган.

Тўртинчи қараш: Имом Бухорийнинг оила қургани ва фарзандли бўлганини инкор этувчилар. Муаррих Аъжулий: “Мен бирон манбада Имом Бухорийнинг уйлангани ва ундан фарзандли бўлгани тўғрисидаги хабарни кўрмадим”, деган. Имом Бухорийнинг “Торих ал-авсат” асари муҳаққиқи Тайсир ибн Саъд Абу Ҳумайд эса: “Тарожим

китобларида Имом Бухорийнинг оиласи ва унинг зурриёти ҳақида бирон маълумот келмаган. Фақат Имом Ҳоким: “Имом Бухорий ва Имом Муслимдан ўғил фарзанд қолмаган”, деган маълумот мавжуд деб таъкидлаган. Шунингдек, муҳаддиснинг фарзандлари ҳақида маълумотнинг мавжуд эмаслиги, унинг фарзанди ва оиласи мутлақ бўлмаганига ҳам асос бўлмайди [13:50].

Бешинчи қараш: Имом Бухорийнинг зурриёти умуман бўлмаган, деб айтувчилар тоифаси ҳам мавжуд. Абдусалом Муборақфурий бу борада бир қанча маълумотларни жамлаган. У Валиддин Хатиб ва Мулло Али Қорий қарашига таяниб, Имом Бухорийнинг фарзанди бўлмаган, деган.

Ҳусайн ибн Муҳаммад Лоъий Мағрибий: “Имом Бухорийнинг фарзанди бўлмаган. Аммо Аллоҳ таоло у кишига ҳар қандай солиҳ фарзанддан ҳам афзал шараф ва мақомни берди. Бу унинг саҳиҳ асари шуҳратидир. Ундан бутун дунё мусулмонлари фойдаланади” [14:1/27], деб таъкидлайди.

Хулоса ва таклифлар. Манбалардан маълум бўладики, Имом Бухорийнинг оиласи ва фарзанди бор бўлган. Аммо тарихий китобларда бу тўғрида очик баён қилинмаган. Умуман, алломалар тарихига эътибор қаратилса, уларнинг аксарияти шахсий ҳаёти ва оиласи ҳақида маълумот қолдирмаганини кўриш мумкин. Имом Бухорий ҳам оиласи ва фарзандлари ҳақида нодир асарларида маълумот бермаган. Буни

муҳаддиснинг ҳадисга муҳаббати ва илмга нисбатан омонатдорлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Имом Бухорийнинг мақсади ўзидан нодир асар қолдириш бўлган. Муҳаддис ўзининг асари хусусида “Аллоҳ ва ўзим ўртамда ҳужжат бўлди”, деб таъкидлайди. Ҳақиқатда аллома яратган асар бутун мусулмонлар учун Қуръони каримдан кейинги ҳужжатга айланди. Имом Бухорийнинг нияти гўзал бўлганига муносиб, Аллоҳ таоло уни мақсадига мувофиқ даражага кўтарди [13:50].

Тадқиқот натижаси ва манбалар таҳлили асосида қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

Имом Бухорийнинг оиласи ва Аҳмад исмли фарзанди бўлган;

Муҳаддис ўз асарларида оиласи ва фарзандлари ҳақида хабар бермаган.

Имом Бухорий оиласи, уни ташвиши ва фарзандлари ҳақида ёзишдан кўра, Расулulloҳ (с.а.в.)дан бир ҳадис ёзиб қолдиришни афзал кўрган.

Буюк муҳаддиснинг илмий меросини ўрганиш билан бирга, оиласи, фарзандлари ва унга яқин бўлган инсонлар ҳақидаги маълумотлар ҳам ўқувчи учун қизиқарли ва айни вақтда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу тарихий маълумотлар Имом Бухорийни янада яқинроқ билишга, буюк хизматларини амалга оширишида ёнида турган инсонларни танишимизга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулҳақ Бухорий Деҳлавий Ҳанафий. Ламъот танқиҳ фий шарҳи мушкотил масобих. – Байрут: Дор Кутуб, 2010.
2. Абдусаттор Шайх. Имом Бухорий устозил асотизийн ва имомил муҳаддисийн.... – Дамашк: Дор ал-қалам, 2007.
3. Бағдодий. Тарихи Бағдод. – Байрут: Сойд ал-хотир ал-илмийа, 2005. – Ж. 3.
4. Заҳабий. Сияр аъломин нубало. – Байрут: Дорул кутубил илмия, 1998.
5. Ибн Асокир. Тариху Димашк. – Байрут: Дорул фикр, 1998.
6. Ибн Ҳажар. Тағлиқут таълиқ. – Миср: Дор Аммор, 1985.
7. Ибн Ҳажар. Ҳадюс сорий. – Байрут: Дорул маърифат, 1995.
8. Мулло Али Қорий. Миркот ал-мафотих. – Байрут: Дор илм, 2010.
9. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ. Маърифат ал-улуғил ҳадис. – Байрут: Дор Кутуб, 2010.
10. Муҳаммад ибн Али Шавконий. Найлу автор. – Миср: Ал-Мерос, 2002.
11. Муҳаммад ибн Исмоил Амир Санъоний. Таҳбир ли ийзоҳи маъонил тайсир. – Байрут: Дор ал-илмия, 2000.
12. Тоҷуддин Субкий. Табақотуш шофиъияти-л-л-кубро. Ж. 2. – Қоҳира: Дорул Ҳажр, 1992.
13. Умаров Ш. Имом Бухорий таърифи. – Т., Илм 21, 2024.
14. Ҳусайн ибн Аҳмад Мағрибий. Бадрут тамом. – Байрут: Дор ал кутуб, 1994.

СОАТМУРОД ПРИМОВ

Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институти

Илмий ишлар ва фан бўйича проректори,
исломиунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

АҚИДА ИЛМИНИНГ ТАДВИН ҚИЛИНИШИГА ТАЪСИР КЎРСАТГАН ОМИЛЛАР

Аннотация: Ақида илми ислом динининг илк даврида бошқа илмлар каби алоҳида фан сифатида шаклланмаган эди ва унга бағишланган асарлар ёзилмаган. Баъзи инсонлар турли миллат ва маданият вакилларининг таълимотидан таъсирланган ҳолда айрим ақидавий масалалар борасида ўзининг нотўғри қарашларини тарқатишга ҳаракат қилган. Бу муаммони ҳал қилиш мақсадида аҳли сунна вал жамоа уламолари ислом динининг соф эътиқодини баён қилувчи китоблар ёзди. Ушбу мақолада ақида илмининг тадвин қилинишига таъсир кўрсатган омиллар ҳақида сўз юритилган.

Таянч сўзлар: ақида, тадвин, саҳоба, тобеин, тақдир, имон, муътазила.

Annotation: At the dawn of Islam, the science of Aqidah did not form as a separate teaching like other disciplines, and no works were written about it. Some people, influenced by the teachings of representatives of different nations and cultures, tried to spread their erroneous views on certain ideological issues. In order to solve this problem, the scholars of the Ahlu Sunnah wal-Jama'ah community wrote books explaining the pure faith of Islam. This article discusses the factors that influenced the tadween (written recording) of the science of Aqidah. **Keywords:** aqidah, tadween, sahaba (companions of the prophet), tabi'un, fate, iman (faith), the mu'tazilites.

Аннотация: На заре ислама наука об Акиде не сформировалась как отдельное учение, как другие дисциплины, и о ней не было написано никаких работ. Некоторые люди, под влиянием учений представителей разных народов и культур, пытались распространять свои ошибочные взгляды на определенные идеологические вопросы. С целью решения возникшей проблемы, ученые общины Ахлу-Сунна валь-Джамаа написали книги, объясняющие чистую веру ислама. В данной статье говорится о факторах, повлиявших на тадвин (письменная фиксация) науки Акиды. **Ключевые слова:** ақида, тадвин, сахаба (последователь), табиин, судьба, иман (вера), муътазилиты.

Ислом динининг илк даврида бошқа ислом илмлари каби ақида илми ва унга доир масалалар тизимли тартибда, алоҳида китоб ёки рисола шаклида жамланмаган эди. Чунки саҳобаларнинг бирор ақидавий ёки фикҳий масала борасида саволи бўлса, бевосита Пайғамбар (а.с.)дан сўраб, жавоб олар эди. Ўша даврда Пайғамбар (а.с.) саҳобаларни Қуръон оятларидан бошқа нарсаларни ёзиб олишдан қайтарган эдилар. Ҳатто Қуръон оятларига аралашиб кетишидан хавф қилганликлари учун ҳадисларни ҳам ёзиб олишдан қайтарганлар.

Уммавий халифа Умар ибн Абдулазиз ҳадисларни тадвин қилишга уламоларни тарғиб қилиб, Мадина волийси ва қозиси бўлган Абу Бакр ибн Ҳазмга одам жўнатиб, унга: “Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларини текшириб, уларни ёзгин. Чунки илмнинг йўқ бўлиб кетишидан ва уламоларнинг ҳаётдан ўтиб кетишидан қўрқаяман”, дейди. Ушбу волий халифа Умар ибн Абдулазиз топшириғига кўра ҳадисларни тўплайди.

Уламолардан Ибни Шихоб Зухрий биринчилардан бўлиб, саҳобалар ва тобеинлардан эшитган ҳадисларини китоб шаклида жамлади. Лекин у тўплаган ҳадислар бобларга ажратилмаган эди. Имом Зухрийдан кейин ҳижрий иккинчи аср биринчи ярмида жуда кўплаб муҳаддислар ҳадисларни бобларга бўлиб, тадвин қилишга киришиб кетди. Имом Молик ибн Анас, Имом Бухорий, Имом Муслим ва бошқалар шулар жумласидандир. Улар ҳадисларни имон, илм, таҳорат, талок, тавҳид, суннат каби бобларга ажратди ва натижада, ақида илми пайдо бўлди.

Ақида илмининг бошқа илмлар каби алоҳида ажралиб чиқишида бир неча ташки ва ички сабаблар бўлган. Қуръони карим тавҳидга ва Пайғамбарга итоат қилишга давъат қилиш билан бирга, ўша вақтда мавжуд бўлган динлар ва таълимотларга тақлиф қилинди. Яъни уларнинг нотўғри ақидаларини баён қилиш билан бирга, турли далиллар билан раддия берди. Ўша даврда баъзи инсонлар барча дин, илоҳиёт ва пайғамбарликни инкор қилиб: “Бизни фақат замон ўтиши ҳалок қилади”, деган эътиқодда эди.

Ақида илмига оид китобларнинг тадвин қилинишига таъсир кўрсатган омиллардан яна бири саҳобалар даврининг охирида эътиқод борасидаги ихтилофдир. Тақдир борасидаги ихтилоф шулар жумласидандир. Ироқлик Сусан исмли насроний биринчи бўлиб қадар борасида нотўғри эътиқодни тарқатган эди. У мусулмон бўлиб, яна насронийликка қайтади. У билан саҳобалар ўртасида ушбу масала борасида бир қанча баҳс-мунозара бўлиб ўтади. Яъни Аллоҳ таоло махлуқотлари ҳақида бирор нарсани тақдир қилмаган, балки уларни ўз ҳолига ташлаб қўйган, деган қадарни инкор қилиш ақидасини тарқатишга ҳаракат қилган. Маъбад ибн Холид Жуҳаний тақдир борасидаги бузуқ ақидани мана шу одамдан олган. У Ҳасан Басрийнинг ҳам шогирди ҳисобланади. Ҳасан Басрий мана шу каби баъзи қадарий эътиқодида бўлган шогирдлари туфайли танқидга учраган. Амр ибн Убайднинг ҳам ўша эътиқодда юрганини кўрган баъзи басраликлар унинг қарашларига қўшилди. Унинг фитнаси катталашгач, ҳижрий 80 йилда Ироқ волийси Ҳажжож ибн Юсуф Сақафий халифа Абдулмалик ибн Марво буйруғи билан уни дорга осадди. Қадарийлардан

узоқ бўлиш ва уларнинг нотўғри этикодидан Абдуллох ибн Умар, Жобир ибн Абдуллох, Абу Хурайра, Абдуллох ибн Аббос ва Анас ибн Молик каби саҳобалар бошқаларни огоҳлантирган эди [4:14-15].

Шунингдек, Жаъд ибн Дирҳам халифа Хишом ибн Абдулмалик даврида Куръон борасида ўзининг нотўғри қарашларини тарқатгани учун қўлга олинади ва Ироқ волииси Халид Кусарий халифа буйруғига кўра, уни Курбон ҳайити куни қатл қилади [3:32].

Усмон ибн Аффон халифалиги даврининг охириги йилларида Абдуллох ибн Саба мусулмонлар ўртасида баъзи нотўғри ақидаларни тарқатишга ҳаракат қилади. У мусулмонлар ўртасида ражъат ва васият этикодидини олиб киришга ҳаракат қилди. Натижада, шиачилик фирқасининг пайдо бўлишига сабабчи бўлди. У бу иддаоси билан Усмон ибн Аффонни халифаликни ноҳақ қўлга киритганликда айблаб, мусулмонларни унга қарши қўйишга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам Абдулкарим Шаҳристоний халифалик борасида кўп кураш бўлганини, ҳатто бирор диний масала юзасидан ҳам бундай миқдорда жангу жадал юз бермаганини зикр қилган [2:45].

Сўнг мўътазилийлар асосчиси Восил ибн Ато ақидага оид маълум масалалар борасида китоб ёзиб, саҳоба ва тобеинлар этикодида қарши чиқди. Тобеинлар унга раддия беришга ва у билан баҳс-мунозара қилишга киришди.

Ҳижоз ўлкасида Абдуллох ибн Зубайр халифалиги тугатилгандан сўнг, уммавийлар томонидан Ироқ волииси бўлган Ҳажжож ибн Юсуф Сақафий Сижистон вилоятига Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Ашъас Киндийни ҳоким қилиб жўнатади. Ибн Ашъас эса Ҳажжожга ҳам, уммавийларга ҳам қарши чиқиб, бир қанча жанглар олиб боради ва ҳатто уларни йўқотишга яқин қолади. Бу фитнада Шайбий ва Саид ибн Жубайр каби катта тобеинлар ҳам қатнашади. Уммавийлар қўшини Ибн Ашъасни мағлубиятга учратади. Унинг мағлубияти ортидан муржийлик ҳаракати пайдо бўлади.

Ҳижрий II аср ва III аср бошида мўътазилийлар ўз қарашларини турли йўллар билан тарқатишга ҳаракат қилди. Жумладан, дарс ҳалқалари ташкил қилди ва муҳолифлари билан баҳс-мунозара олиб борди. Шунингдек, ақидавий қарашлари ва муҳолифларига раддия бериш учун жуда кўп асар ёзди ҳамда уларни барча шаҳарларга тарқатди [8:51-54]. Хусусан, халифа Маъмун даврида бошланган юнон фалсафаси китобларининг таржима қилиниши аҳли сунна вал жамоа томонидан ақидавий масалаларнинг тадвин қилинишига катта таъсир кўрсатган омиллардан биридир [10:21]. Гоҳида бирор олим исломий ақида ҳақида сўраганда, шу мавзуга оид алоҳида китоб ёзиш ҳолатлари кўплаб содир бўлган. Буни ақидага оид кўпгина китоблар муқаддимасида ҳам кузатиш мумкин.

Ақоид илмининг таърифида келтирилган турли шубҳаларни рад этиш мақсадида Восил ибн Ато, Амр

ибн Убайд, Аллоф, Наззом, Қози Абдулжаббор каби мўътазила фирқаси намояндалари ҳам санавийлар, монийлар, маздакийлар каби турли дин ва таълимотларга раддия асарлар ёзган [1:145].

Калом илмининг пайдо бўлишига таъсир этувчи ташки сабаблардан бири мусулмонлар билан бегона динлар тўқнашувидир. Рошидун халифалиги давридан бошлаб ислом географиясининг тезлик билан кенгайиши натижасида мусулмонлар турли динлардан бўлган уламоаларни учратиб, улар билан маданий алоқага киришган ва диний масалаларни муҳокама қилган. Шу сабабдан мусулмон уламоалари исломга эътирозларга жавоб топиши керак эди. Диний масалалар бўйича мунозара олиб борадиган гуруҳлар бошида насронийлар туради. Маълумки, айниқса, Уммавийлар даврида халифалар шарқ насроний олимлари билан мулоқотга киришиб, ўз саройларида уларнинг зиммасига турли вазифаларни юклаган. Уларнинг етакчиларидан бири Юҳанна ал-Димашқий ислом динини танқид қилувчи китоб ёзган. Насроний олимларининг баъзи иддаолари Куръон моҳияти ва сифатлари тўғрисидаги баҳсларнинг пайдо бўлишида қисман роль ўйнаган.

Мусулмонлар ва насронийлар ўртасида ўхшатиш ва тажсим масалаларини муҳокама қилишда яҳудийларнинг ҳам ҳиссаси борлигини кўрсатадиган далиллар мавжуд. Дарҳақиқат, яҳудийларнинг ташбеҳ этикоди ҳақида ҳадислар тўқиб чиқаргани маълум. Мусулмонлар орасида сабаия, ғолия каби экстремистик оқимлар пайдо бўлиши ва тарафдорларининг кўпайишида ўша даврдаги айрим яҳудийлар ҳам катта роль ўйнаган. Бундан ташқари, қадимги Шарқ динлари вакилларида санавийлик, зардуштийлик, дейсанлик, браҳманлик кабилар ҳам ўз ғояларини илгари сурган ва оз сонли бўлса-да, улардан таъсирланган кишилар мавжуд эди. Ислом динини танқид қилган хорижий дин олимларининг фалсафадан, хусусан, юнон тафаккуридан баҳраманд бўлиши мусулмон олимларини фалсафа маданиятини ўрганишга олиб келди. Моҳиятан юнон фалсафаси Искандария мактаби орқали мусулмонлар фатҳ қилган Мисрда тарқалди. Бундан ташқари, фалсафий асарлар араб тилига ҳам таржима қилинган.

Баъзи тарихчиларнинг ёзишича, мўътазилийлар фирқаси вакилларида насронийликдан таъсирланган ҳолда салоҳ, аслаҳ, ирода эркинлиги ва Яратувчининг исмлари ҳамда сифатларини инкор этиш каби кўпгина нотўғри ақидавий қараш шаклланган [6:26-36].

Мана шу жараёнлардан кейин аҳли сунна вал жамоа ақидаси борасида китоблар ёзиш бошланди. Ҳатто бу иш адашган фирқа ва оқимларнинг нотўғри таъвилларига раддия бериш учун заруратга айланди. Калом илми борасида тадқиқот олиб борган олимлар фикрига кўра, аҳли сунна вал жамоа ақидаси бўйича энг дастлабки китоб Имом Абу Ҳанифанинг “Ал-Фикҳ ал-акбар” асари ҳисобланади. Имом Абу Ҳанифа ушбу асарида мўътазила, қадария, жаҳмия ва шиа фирқаларига раддия

берган. Уни Абу Мутъ Балхий ва Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа ривоят қилган. Мазкур асар асосан тақдир, Аллоҳ таолонинг хоҳиш-иродаси, гуноҳ туфайли кофирга чиқарадиганларга раддия ва имон каби бешта асосий мавзунинг ўз ичига олган. Шунингдек, бу асарда Аллоҳнинг исмлари ва сифатлари, фитрат, пайгамбарларнинг маъсумлиги, саҳобалар даражаси каби ақидавий масалалар баён қилинган. Ақида фани бўйича биринчи асар ёзгани учун Имом Абу Ҳанифани ушбу фан асосчиси ҳам дейиш мумкин.

Имом Ибн Ваҳб (ваф.197) муҳаддислар услубида тақдир борасида келган ҳадисларни жамлаб, китоб ёзган. Мазкур асар бобларга ажратилмаган. Шофеъий мазҳаби асосчиси Имом Шофеъийга ҳам “Ал-Фикҳ ал-акбар” номи китобнинг нисбати берилади. Лекин бу асарнинг Имом Шофеъийга нисбат берилиши ишончли эмас. Ҳожи Халифа бу асарнинг Имом Шофеъийга нисбат берилишида шубҳа бор, уни катта эҳтимол билан бошқа бир олим ёзган, деган.

Имом Абу Ҳанифадан кейин ақида илми борасида турли номлар билан кўплаб уламолар асар ёзган. Жумладан, Абу Убайд Қосим ибн Салом (ваф.224) “Китоб ал-имон” номи асар ёзган. Ўша даврда соғлом эътиқодни билдирадиган алоҳида ном пайдо бўлди. Яъни саҳиҳ эътиқод борасида ёзилган асарлар “Китоб ас-сунна” номи билан машҳур бўлди. Ибн Абу Шайба (ваф.235) ва Имом Аҳмад ибн Ҳанбал (ваф.241) эътиқод борасида “Китоб ас-сунна” туркумидаги асарларни ёзган.

Ҳижрий III асрнинг иккинчи ярмига келиб, ақида масалаларига бағишланган асарларни “Китоб ат-тавҳид” номи билан аташ анъанага айланди. Жумладан, Ибн Сурайж Бағдодий (ваф.306) ва Ибн Ҳузайма “Китоб ат-тавҳид” номи асар ёзган. Бу ҳолат “Усул ад-дин” атамаси пайдо бўлгунча давом этди. Ҳижрий V аср бошларидан эътиқодий масалаларга бағишланган асарларни “Китоб ал-ақида” номи билан аташ бошланди [4:16-17].

Халифа Маъмун даврида бошланган Қуръонни махлуқ дейиш фитнаси ҳам аҳли сунна вал жамоанинг тўғри эътиқодий қарашларини жамлаган алоҳида асарлар ёзилишига таъсир кўрсатган асосий омиллардан бири бўлди.

Тарихий манбаларда зикр қилинишича, халифа Маҳдий зиндикларни текшириш ва уларни йўқотишга қаттиқ киришади. Ҳатто улар билан баҳс-мунозара қилиш учун алоҳида девон жорий қилиб, унга Умар ал-Калавозийни бошлиқ этиб тайинлайди. Улар билан баҳс-

мунозара қилиш ва раддия бериш учун ақида китобларини ёзиш буюрилди. Имом Суютий “У (халифа Маҳдий) зиндиклар ва даҳрийларга раддия бериш учун алоҳида китоб ёзишга буйруқ берган биринчи кишидир” [5:271].

Ўтган асрда яшаб ижод қилган олим Зоҳид Кавсарий хавориж ва шиа фирқалари бирор бир илмий далилга асосланмаган, балки сиёсий ҳис-туйғу сабаб пайдо бўлганини таъкидлайди [7:17].

Аҳли сунна вал жамоа уламолари хижрий III асрдан кейин адашган фирқалар ўзининг ақидавий қарашларини тарқатишни бошлаганидан сўнг уларга қарши раддия асарлар ёзиш бошланди. Жумладан, Имом Доримий “Ар-Радд ала Бишр ал-Марисий (Бишр Марисийга қарши раддия)” номи асари муқаддимасида қуйидагиларни зикр қилади: “Агар бу киши Марисийнинг нотўғри ақидаларини тарқатмаганида эди, биз у ҳақда зикр қилмаган бўлар эдик” [9:56-57]. Имом Доримий каби уламоларнинг мана шундай раддия асарлар ёзишдан асосий мақсади ақидавий масалалар борасида етарли илмга эга бўлмаган оддий мусулмонлар қалбига уларнинг айрим бузуқ ақидалари ўрнашиб қолмаслиги эди. Мазкур йўналиш борасида энг кўп ёзилган асар Қуръоннинг махлуқ эмаслиги масаласига бағишланган. Чунки бу нотўғри эътиқодий қараш мусулмонлар ўртасида кенг тарқалиб кетгани учун аҳли сунна вал жамоа уламолари мана шу мавзуда алоҳида асарлар ёзган. Шунингдек, ўша даврда адашган фирқа ва оқимлар ўзининг ақидавий қарашлари баён қилинган турли рисола ва китоблар ёзиб, тарқатган.

Ақидавий масалаларнинг тизимли шаклда тадвин қилинишининг сабабларидан яна бири ислом дини етиб борган турли ўлкалардан келган мусулмонларнинг эътиқодий мавзулар бўйича турли саволларга жавоб бериш эди. Баъзи ҳолларда уламолардан эътиқод борасида китоб ёзиб беришни сўрашган. Бунга аҳли сунна вал жамоанинг машҳур имомлари муайян ақидавий масала борасида ёзган рисолалари ҳам далил бўла олади. Жумладан, Абу Наср Сажзийнинг (ваф.448/1056) Ямандаги Зубайд шаҳри аҳлига ёзган рисоласи мисол бўлади [4:54].

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, аҳли сунна вал жамоанинг машҳур уламоларининг ўзларига нисбатан нотўғри эътиқодий қарашлар нисбат берилмаслиги учун ҳам ақидавий қарашлар борасидаги китоблар ёзилган. Чунки омма уларга эргашиб, эътиқодий қарашларини бир-бирига нақл қилар эди.

ҲОЖИ ХАЛИФА АБУ АЛИ ИБН АБДУЛЛАХ АЛ-КАЛАЗОЗИЙНИНГ АҚИДА

1. Абдулмажид Нажжор. Фикҳ ат-тадайюн фаҳман ва танзила. – Қоҳира: Аз-Зайтуния, 1995.
2. Абул Фатҳ Муҳаммад ибн Абулқосим Шахристоний. Ал-Милал ван-нихал. – Байрут: Дор ас-сурур, 1948. – Ж. I.
3. Али Мустафо ал-Ғаробий. Тарих ал-фирақ ал-исломия ва нашъату илмил калом индал муслимин. – Байрут: Китобу турс, 2018.
4. Доктор Носир ибн Яҳё ал-Ҳунайнӣ. Манҳажу аҳли сунна вал жамоа фи тадвини илмил ақида. – Ар-Риёд: Марказ ал-фикр ал-муосир, 2010.

5. Жалолиддин Суютий. Тарихул хулофо. – Байрут: Ал-Мактаба ат-тижория ал-кубро, 1969.
6. Жоруллох Зухдий. Ал-Мўътазила. – Қоҳира: Мактабату Миср, 1947.
7. Муҳаммад Зоҳир Кавсарий. Муқаддиму китоб таъйини кизбил муфтарий фи мо нусиба ил-имом Абил Ҳасан ал-Ашъарий ли Ибни Асокир. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-арабий, 1979.
8. Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абдурахмон Малатий. Ат-Танбеҳ ва вар-рад. – Ар-Риёд: Ал-Муътаман, 1994.
9. Ҳофиз Абу Бақр Аҳмад ибн Али Хатиб Бағдодий. Тариху Бағдод. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2004. – Ж. VII.
10. Юсуф ибн Али ат-Тариф. Тадвину илмил ақида инда аҳли сунна вал-жамоа. – Ар-Риёд: Дор ибни Хузайма, 2009.

ҚОДИРХОН МАҲМУДОВ

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази
мустақил тадқиқотчиси ва илмий ходими

ҲАДИС ИЛМИНИНГ ИБН ҲИББОН ДАВРИГАЧА РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада ҳадис илмининг бу йўналишида ўзига хос услуб қўллаган муҳаддис Ибн Ҳиббон давригача ривожланиш босқичлари ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, саҳобалар давридан X асргача ҳадис ёзиш тамойилларининг раванқи ва алломаларнинг бу йўлдаги саъй-ҳаракатлари қисқача ёритилган. **Таянч сўзлар:** суннат, ҳадис илми, ҳадис ёдлаш, ёзиш, саҳифа, жарҳ, таъдил, тахриж.

Annotation: This article discusses the stages of development of Hadith studies up to the time of Muhaddith Ibn Hibban, who used a unique method in this direction. It also provides a brief overview of the development of the principles of Hadith writing from the time of the Companions to the 10th century, and the efforts of scholars in this direction. **Keywords:** Sunnah, science of hadith, memorization of hadith, writing, sahifa, jarh, tadil, takhrij.

Аннотация: В данной статье речь идет об этапах развития хадисоведения вплоть до времени мухаддиса Ибн Хиббана, который использовал уникальный метод в этом направлении. Также приводится краткое освещение хода развития принципов хадисописания со времен сподвижников до X века, и усилия ученых в этом направлении. **Ключевые слова:** Сунна, наука о хадисах, запоминание хадисов, написание, сахи́фа, джа́рх, тади́л, тахри́дж.

Кириш. Ҳадислар исломнинг Қуръони каримдан кейинги манбаси ҳисобланади. Аввалига ҳадисларнинг Қуръони карим билан аралашиб кетишининг олдини олиш учун уни оммавий ёзишдан қайтарилган. Ҳадислар ёзилишининг бошланиши ва тараққий этиши жараёни ҳақида маълумотга эга бўлишимиз мазкур соҳанинг IX асрга келиб, қандай ҳолатга келганини англашимизга ёрдам беради.

Адабиётлар таҳлили. Ҳадис илмининг ёзиб бошланиши ва тараққий этиши бўйича бир қанча олимлар тадқиқот олиб борган. Шундай олимлардан бири Фуод Сизгин [14] бўлиб, у ўз тадқиқотларида уммавийлар ва аббосийлар давридаги ровий ва муҳаддисларнинг қисқача таржимаи холи, саъй-ҳаракатлари ва ёзган асарларига катта аҳамият берган. Шунингдек, муаллиф ровий ва муҳаддисларга оид қўлёзма манбаларнинг қаерда сақланаётгани ҳақида ҳам маълумот келтирган. Бу борада изланиш олиб борган Доктор Муҳаммад ибн Матар Заҳроний [5] эса саҳобалар давридан бошлаб IX/XV асргача бўлган ҳадисларнинг ёзилиши ва тамойилларини мисоллар билан ёритиб берган. У ўз тадқиқотларида ҳадисларнинг қайд этиб борилгани ва саҳифа ҳамда китоблар ёзилганига урғу берган. Қолаверса, ёзилган асарлар аҳамияти ва уларга ёзилган шарҳларга алоҳида эътибор қаратган.

Бундан ташқари, доктор Муҳаммад Мустафо Аъзамий [10] ҳам бу борада бир қанча ишларни амалга оширган. Жумладан, олим Набий соллаллоҳу алайҳи

васаллам давридан II/VIII аср ярмигача бўлган ҳадисларни ёзиб борган саҳоба ва тобеинларни алфавит шаклида келтириб, уларнинг яшаган даври, кимлардан ривоят қилгани ва улардан ким ривоят қилганига қўпроқ тўхталган. Бошқа бир тадқиқотчи Доктор Акрам Зиё Умарий [2] эса “Бухусун фи тарихис суннатил мушаррифа” номли китобининг “Ҳадиснинг ёзилиши” бобида Расулulloх соллаллоҳу алайҳи васаллам замонларидан III/IX асргача бўлган даврда ровий ва муҳаддислар томонидан ёзилган битик ва саҳифалар, шунингдек, машҳур ҳадис китоблари ҳақида маълумот келтирган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, шу кунга қадар аксарият ҳолларда, ҳадис илми ёзилишининг ривожланиш босқичлари ҳақида фақатгина араб олимлари томонидан тадқиқот олиб борилганини кўришимиз мумкин. Юртимиз олимлари томонидан эса бу борада амалга оширилган ишлар етарли эмас. Шу сабабли, бугунги кунда юртимиз олимлари томонидан Ибн Ҳиббонгача бўлган даврда ҳадис илмининг ёзилиши жараёнини ўрганиш долзарб илмий аҳамиятга эга бўлиб, бу, ўз навбатида, мазкур соҳада амалга оширилаётган тадқиқот ишларига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

Таҳлил ва натижалар. Маълумки, саҳобалар Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳаётлик давларида яқин қўмақдош бўлган. Вафотларидан кейин йўлларини маҳкам тутиб, химоя қилган. Бу муборак авлоднинг саъй-ҳаракатлари суннатни ёзиб, асраб-

авайлаш ва умматга етказишда биринчи асос бўлган. Улар динни ёйиш, этикодни мустаҳкамлаш ва суннатни барча нопок нарсалардан ҳимоя қилишда байроқдорлик вазифасини ўтаган.

Саҳобаларнинг суннатни ҳимоя қилиш ва сақлаш йўлидаги саъй-ҳаракатлари бир неча тамойилни ўз ичига олган.

Дастлабки тамойил шуки, ҳадис ёдлашга ундаш ва ёд олинган ҳадисга қатъий риоя қилиш. Саҳобаларнинг аксарияти шогирдларига ёд олиш чоғида ҳадисларни ёзиб олишни буюрар, сўнг саҳифага ишониб қолмаслиги учун ёзганларини ўқиртирар ва ёдда сақлашни амр этарди.

Хатиб Бағдодий: “Салафлар ҳадисни ёд олишда аввал уни ёзиб олиб, китобатидан ўрганиб, фойдаланар, ўзлаштириб бўлгач, саҳифага таяниб қолишдан хавфсираб, ёзганларини ўқиб ташлар эди. Чунки бу ёдлаш даражасининг пасайишига, ёд олинганларга нисбатан кам диққат-этибор берилишига олиб келади” [17:62-63], деган.

Иккинчи тамойил суннатни бир-бирига ёзишиш бўлган.

Хусусан, Усайд ибн Ҳузайр Ансорий Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бир қанча ҳадисларини ёзган. Вақти келиб, Абу Бакр, Умар ва Усмон шулар билан ҳукм чиқарган ва уни Марвон ибн Ҳакамга юборган [3: 226].

Жобир ибн Самура Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг баъзи ҳадисларини китобат қилиб, талабига кўра, Омир ибн Саъд ибн Абу Ваққосга жўнатган [4:89; 9:883]. Бу ҳақда кўплаб мисол келтириш мумкин. Мавзу чўзилмаслиги учун қисқача келтирдик.

Кейинги тамойил саҳобалар шогирдларини ҳадисларни ёзма равишда қайд этиб боришга ундаган. Шу орқали келажак авлодлар учун муҳим манбалар ҳосил бўлишига хизмат қилган.

Бу хусусда Анас ибн Молик Ансорийни мисол келтириш мумкин. У фарзандларини илмни ёзиб боришга ундаб: “Эй ўғилларим, илмни ёзиш билан боғлаб қўйинг”, дер эди. Анас ибн Моликнинг: “Биз илмини ёзиб бормаган кишининг илмини илм деб ҳисобламас эдик”, деган сўзлари машҳурдир [6:16; 17:122-141].

Ҳадисни саҳифаларга ёзиш ва устоз-шогирд орасида нақл қилиш, саҳобалар орасида ҳукм сурган яна бир тамойилдир.

Улар қолдирган саҳифалар II-III/VIII-IX асрларда ёзилган “Жомеъ”, “Муснад”, “Сунан” ва бошқа таснифдаги асарлар учун ўта муҳим ва аниқ манба бўлиб хизмат қилган. Қуйида шундай саҳифаларнинг айримларига тўхталиб ўтамиз.

Абу Бакр Сиддиқнинг саҳифаси. Унда закотнинг фарзлари ҳақида ҳужжатлар келган.

Анас ибн Моликдан қуйидаги ривоят бор: “Абу Бакр Сиддиқ уни закот йиғувчи қилиб юборганида, закотнинг

фарзлари ҳақида мактуб ёзиб берган. Мактубда, жумладан, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг узук (муҳр)лари ва: “Бу Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг мусулмонларга фарз қилган ва Аллоҳ Ўз Расулига амр қилган фарз закотдир...” дейилган” [13:361-362].

Шунингдек, “Али ибн Абу Толибнинг саҳифаси”, “Абдуллоҳ ибн Амр ибн Оснинг саҳифаси”, “Абдуллоҳ ибн Абу Авфонинг саҳифаси”. “Абу Мусо Ашъарийнинг саҳифаси”, “Жобир ибн Абдуллоҳнинг саҳифаси” [7:11; 18:35-36] ва бошқа “Саҳифалар”.

Шундай қилиб, саҳобалар кейинги умматга ўз ҳифз ва қайдлари орқали ўта муҳим хабарлар, динимиз таянчи бўлган ҳадиси шарифларни мерос қолдирган.

Кейинги авлод тобеинлар бўлиб, улар нафақат суннатни, балки бутун динни саҳобаи киромлардан ўрганди. Устозларидан кейин рисолатни инсониятга етказишни ўз зиммасига олди ва бу вазифани ниҳоятда эҳтиёткорлигу омонатдорлик билан бажарди. Чунки бу даврда фитналар авж олди, адашган фирқалар кўпайди ва ҳар хил бидъатлар урчий бошлади. Шу билан бирга, инсон ўз феъли (хатти-ҳаракати)нинг яратувчиси дейдиган қадарийлар, ақлга таяниб Қуръон ва суннатни “танқид” қилган жаҳмийлар, суннатни инкор қилган рофизийлар, ақл-идрокни ақиданинг асоси деб эътироф этган, ўзини тавҳид ва адолат тарафдори, деб билган мўътазилийлар каби бузғунчи оқимлар пайдо бўла бошлади.

Тобеинлар саҳобалардан кейинги энг яхши авлод бўлган. Улар Қуръон ва суннатни уларни бузиб талкин қилган душманлардан асраб-авайлаш, одамларга омонатни тўлиқ етказишга ниҳоятда қаттиқ эътибор қаратган.

Тобеинларнинг суннатни муҳофаза қилиши йўлидаги саъй-ҳаракатларига келсак, дастлабки тамойил шуки, тобеинлар одамларни суннатга амал қилишга, ёдлашга, ёзиб олишга, ривояти ва тингланишида бардавом бўлишга ундаган. Бу вазифаларни бажаришда суннатни ёзиб олишга устувор аҳамият берилган.

Имом Омир Шаъбий бундай деган: “Бирор нарсани эшитсангиз, деворга бўлса ҳам ёзиб қўйинг. Шу сизга саҳифадаги ҳолатидан кўра яхшироқдир. Бир кун келиб, ўзингизга керак бўлиши муқаррар” [17:128].

Ҳасан Басрий: “Илм китоб ичида қолиб кетмаслиги даркор. Биз уни ўрганишимиз жуда ҳам зарур. Бунда эса, ёзув алоҳида аҳамиятга эга. Ёзув билан илм мустаҳкамланади” [17:128], деб янада аниқроқ баён қилган.

Кейинги тамойил суннатни бевосита саҳифаларга ёзишдир. Ҳадис ёзиш саҳобалар давридагидан кўра, тобеинлар асрида кенгрок миқёсда тарқалган. Чунки китобат ўша пайтда ислом шаҳарларида кўпайиб, илм ҳалқаларининг ажралмас қисмига айланган.

Илм ёзилишининг кенг кўламда ёйилишига қуйидагилар сабаб бўлган бўлиши мумкин:

ривоятларнинг катта миқдорда тарқалиши, санадларнинг узун бўлиб кетгани, ровийларнинг исм, куна ва насл-насаблари ниҳоятда кўплиги.

Кейинги сабаб суннат ҳофизлари бўлган саҳоба ва катта тобеинлардан кўпчилигининг вафот этишидир. Уларнинг кетиши билан суннатнинг кўпи йўқолишидан хавотирлар кучайган.

Айни пайтда одамлар орасида ёзишнинг тарқалиши туфайли ёдлаш малакаси аввалгилардан кўра заифлашиб бормокда эди. Шу билан бирга, фикҳ, ақида каби илмларда ҳар хил йўналишлар кўпайиб кетаётганди.

Таъкидланганидек, турли бидъатлар ҳам урчиб бошлаган эди. Ҳавойи нафс йўлида ўзини олим деб даъво қилувчилар сафи кенгайгандан кенгайган, тарқалаётган сон-саноксиз ёлғонларни жиловлаб бўлмай қолган эди.

Тобеинлар суннатни уни ёдда сақлаш ва унга ғайри нарсаларнинг киришини олдини олиш учун ҳам ёзишга киришган.

Ўша даврда бир қанча саҳифалар ёзилган. Жумладан, куйидагиларни санаб ўтиш мумкин.

Ибн Аббоснинг шогирди Саид ибн Жубайрнинг саҳифа ёки саҳифалари. Башир ибн Наҳикнинг Абу Ҳурайра ва бошқалардан ёзган саҳифаси [8:138]. Ибн Аббоснинг шогирди Мужоҳид ибн Жабрнинг саҳифалари. Абу Яҳё Кинсий: “Мужоҳид мени хонасига олиб бориб, ёзганларини чиқарарди. Мен ундан кўчириб олардим”, деган [17:135]. Жобир ибн Абдуллоҳнинг шогирди Абу Зубайр Муҳаммад ибн Муслим Тадрус Маккийнинг саҳифаси [11:203]. Зайд ибн Абу Унайса Руховийнинг саҳифаси [15:160]. Абу Қилобанинг саҳифаси [11:144]. Айюб ибн Абу Тамийма Сижистонийнинг саҳифаси [15:161]. Ҳишом ибн Урва ибн Зубайрнинг саҳифаси [15: 162].

II-III/VIII-IX асрларда ёзилган мана шундай саҳифалар саҳобаларнинг саҳифаларидан кейинги асосий манбага айланган.

Яна бир тамойил Умар ибн Абдулазиз ва Муҳаммад ибн Шихоб Зухрийнинг суннатни ёзишдаги саъй-ҳаракатларидир. Улар суннатни тарқатиш ва бидъатни йўқотиш борасида назарий ва амалий фаолият олиб борган. Ҳадисларни ёзиб, тўплам тузиш расмий равишда халифа Умар ибн Абдулазизнинг амридан кейин кенг тус олган.

Имом Бухорий ўз “Саҳихи”да Абдуллоҳ ибн Динордан бундай ривоят қилади: “Умар ибн Абдулазиз Абу Бакр ибн Ҳазмга мактуб ёзди: “Қара, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларидан нима бўлса, шуни ёз. Чунки мен илмнинг йўқолиб битишидан, уламоларнинг вафот этиб кетишидан қўрқаяпман. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларинигина қабул қил. Илмни кенг ёйинглар, (илмий) мажлислар қурунглар, токи билмайдиганлар билимли қилинсин. Чунки илм сир тутилмас экан, йўқ бўлиб кетмайди” [12:197].

Ибн Шихоб Зухрий эслайди: “Умар ибн Абдулазиз бизга суннатларни йиғишни буюрди, уларни дафтарларга ёздик. Сўнг ўзи ҳукмронлик қилган ҳар бир ҳудудга дафтар юборди” [20:76].

Имом Молик: “Илмни биринчи бўлиб ёзган Ибн Шихоб Зухрийдир”, деган [17:135].

Юқоридаги омиллар туфайли тобеинлар даврида суннатни ўрганиш ва китобатнинг ўзига хос жиҳати ҳамда шартлари пайдо бўлди. Албатта, бунда ҳадис ровийларининг ҳолати, хабарларнинг нақл қилиниши ва ишончли бўлмаганларини муомалага киритмаслик каби масалалар устуворлик касб этган.

Бинобарин, тобеинлар даврида шу тарика ҳадислар ёзилиб, мажмуалари ва тўпламлари тузилган. Шу асрда ҳадисларни ёзиб олиш, китобат қилиб, тарқатишга давлат сиёсати даражасида аҳамият бериш бошланган.

II/VIII аср икки авлод даврини ўз ичига олади. Биринчиси 140/757 йилдан кейин яшаган кичик тобеинлардир. Иккинчиси эса, умматга суннатни ривоят ва динни нақл қилган учинчи ҳалқа табаа тобеинлардир. Мана шу авлод бидъат ва ҳавои нафс йўлида ўзини олим ҳисоблаганларни қош этиб, ислом цивилизациясининг ривожланиш жараёнига катта таъсир кўрсатган. Шу аср ўрталарида суннат ва ровийларга қарши чиққан бидъатчи зиндиклар энг юқори чўққига чиққанди. Бу авлод ўшаларнинг ёлғон тўқималарини ажратиш, динни ҳимоя қилган. Ҳатто, халифа Маҳдий Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Мансур (744-785) [16:221] ўз одамларидан бирини уларнинг хабарларини кузатиш учун хуфя тарзда зиндиклар орасига киритган. Лекин улар шунчалик кўпайган эдики, ҳатто кузатишга тайинланган одам ҳам пировардида бидъатчи зиндик бўлиб чиқарди.

Мана шундай тубанлик даврида бу авлоднинг уламолари булганган ҳар бир нарсадан суннатни ҳимоя қилишда фаоллик кўрсатган. Шунингдек, суннатни кенг қамровли тартиблаш ва бўлимларга ажратишни бошлаган. Ҳадисларни текширувлардан ўтказиб, қоғозларга битиб жамлаган. Гарчи, санадни суриштириш саҳобалар асрининг охири ва катта тобеинлар даврида бошланган бўлса-да, “илми рижол” (ровийларни билиш илми) айни шу пайтда ривожланган. Бу авлод ҳадисларни боб ва фаслларга ажратиш, тартибга солишда кашшоф бўлгани каби илми рижолни тасниф этишда ҳам пешқадам бўлган. Ровийлар тарихи ҳақида ҳам ёзиш бошланган. Шу битикларни биринчилардан бўлиб Лайс ибн Саъд (ваф.174/790), Абдуллоҳ ибн Муборак (ваф.181/797), Замра ибн Робиа (ваф. 202/817), Фазл ибн Дукайн (ваф. 218/833) каби алломалар тасниф этган [10:88].

Шу авлод вакиллари ровийларнинг буюк билимдонлари бўлиб, суннат илмларининг асосчилари ҳисобланади. Молик (ваф. 179/797), Шофеъий (ваф. 204/820), Саврий (ваф. 161/778), Авзойи (ваф. 157/774), Шуъба (ваф. 160/777), Ибн Муборак, Иброҳим Фазорий (ваф. 188/804), Ибн Уяйна (ваф. 198/814), Ибн Маҳдий

(ваф. 198/814), Вакиъ (ваф. 196/812) [1:10] каби алломалар шулар жумласига киради.

Ушбу асрдаги ҳадисларнинг ёзилишини уч шаклга бўлиб ўрганиш мумкин. Биринчисида ёзишнинг ривожланиши бўлиб, бунда ҳадисларнинг таснифида тартибланиш ва бобларга ажратиш устувор бўлган. Шунингдек, бу даврда ёзилган китобларда Расулulloх соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадислари билан бир қаторда, саҳобаларнинг сўзлари ва тобеинларнинг фатволари ҳам жамланган. Бундан аввалги саҳифаларда фақат набавий ҳадислар бўлган, ҳолос.

Бу асрдаги ёзиш усули шундан иборат бўлганки, бири-бирига мутаносиб ҳадислар битта умумий бобга жамланган, сўнг китобга тартиб билан жойланган. Асарларнинг асоси саҳоба ва тобеинлар давридаги саҳифаларга ёзилган ҳадислардан, шунингдек, саҳобаларнинг оғиздан-оғизга ўтиб келган сўзлари, тобеинларнинг фатволаридан ташкил топган. Бу битиклар “муватто”, “мусаннаф”, “жомеъ”, “сунан” каби категорияларга бўлинган.

Иккинчи ўрганиладиган жиҳати ҳадис асарларини тасниф этган машҳур алломалар бўлиб, айримларининг номлари юқорида келтирилди.

Учинчиси шу даврда тасниф этилган ҳар хил асарларни қисқача ўрганишдан иборатдир. Намуна сифатида Имом Моликнинг “Муватто”сини олсак. Ўз замонасининг имоми бўлган Абу Абдуллох Молик ибн Анас Асбаҳийни тарихчи Имом Заҳабий ҳофиз, имом, уммат фақиҳи ва шайхулислом [18:154] каби сифатлар билан улуғлаган.

Имом Шофеъий: “Муватто” Аллоҳнинг Китобидан кейинги энг саҳиҳ асар”, деган. Аллоҳнинг Китобидан кейинги энг саҳиҳ китоблар Имом Бухорий ва Имом Муслимнинг “Саҳиҳ”лари экани ҳақидаги кейинги уламоларнинг сўзлари билан бу гап ўртасида ҳеч қандай зиддият йўқ, албатта. Чунки Имом Шофеъийнинг сўзи “Саҳиҳул Бухорий” ва “Саҳиҳи Муслим” вужудга келишидан олдин айтилган.

Шундай қилиб, II/VIII асрда ҳадис китоблари ёзилиб, ҳадис тўпламлари тузилган. Шунингдек, ҳадис илмлари шариатнинг қимматли манбасига айланган.

III/IX аср умум ислом илмлари, хусусан, набавий суннати илмларининг гуллаб-яшнаган даври ҳисобланади. Бу даврда илм талабида сафар қилиш ва ҳадис ровийларини ўрганиш илми фаоллашиб, ҳадисларни ёзиб бориш янада кенгайди. Уммат суянган ва ислом манбалари деб эътибор берилган “муснад”, олти саҳиҳ китоблар туркумига кирувчи “сиҳох” ва “сунан” асарлари юзага келди.

Бу асрда ҳадис илми, жарҳ ва таъдил (ровийларнинг ишончли ва ишончсизлигини ўрганувчи илм) асосчилари бўлган Аҳмад ибн Ҳанбал, Исҳоқ ибн Роҳавайх, Али ибн Маданий, Яҳё ибн Маин, Муҳаммад ибн Муслим ибн Вора, Имом Доримий, Имом Бухорий, Имом Муслим,

Абу Заръа, Абу Ҳотим Розийн каби қўплаб ҳадис хофизлари ва даҳо алломалар етишиб чиққан.

Бу алломалар қўлида “ақида китоблари” номи билан танилган янги китобат тури пайдо бўлган. У ақидага боғлиқ Куръон ва суннат матнларини бирлаштирган. Бу матнларни тушунишда саҳоба ва тобеинларнинг ёндашувини ва ҳавои нафс йўлида ўзини олим ҳисоблаганларга бўлган муносабатни умумлаштирган. Буларга Аҳмад ибн Ҳанбал “суннат”и, ўғли Абдуллох “суннат”и, Абу Наср Марвазий “суннат”и ва бошқа номлар берилган.

Шунингдек, алломаларнинг китобларида бидъатчи ва ҳавои нафс йўлида ўзини олим ҳисоблаганларнинг пардаларини йиртиш, сирларини очиш, одамларни улардан огоҳ этиш ва уларнинг хатарини умматга баён қилиш учун раддия йўли тутилган.

Аббосийлар давлати халифалари Маъмун, Муътасим ва Восиқ даврида мўътазила ва жаҳмийлар ўз ривожланишининг энг юқори чўққисига чиққан. Улар қарашлари ва ақидалари билан халифаликнинг марказига кириб борган. Шунда умматнинг ўша даврдаги буюк алломалари собит туриб, раддиялар билан уларга жавоб қайтарган. Жумладан, Аҳмад ибн Ҳанбалнинг “Ар-Радду ала л жаҳмия”, Усмон ибн Саид Доримийнинг “Ар-Радду ала л жаҳмия”, “Ар-Радду ало Бишрил Марисил Мўътазилий”, Имом Бухорийнинг “Халку афъоли ибод” каби раддиялари битилган [14:14-34].

II/VIII асрдаги кичик тобеинларнинг ҳадисларни ёзишдаги хизмати, ёлғондан ажратиб ҳимоя қилгани, уларни боб ва фаслларга ажратиб, тартибга солишда кашшоф бўлгани каби III/IX аср авлоди ҳам суннатга хизмат қилиш, ровийларнинг ишончли ва ишончсизлигини аниқлашда, ҳавои нафс йўлида ўзларини олим ҳисоблаган ва бидъатчиларни бостиришда катта саъй-ҳаракат қилган.

Суннатга хизмат қилишдаги бу саъй-ҳаракат, қуйидаги ёзилган турли асарларда намоён бўлган. Булар матн, яъни муснад, сиҳох, сунан китоблари, турли мавзу ва соҳалардаги ровийларнинг ҳолатини ўрганадиган асарлар, шунингдек, ўша даврда қўпайган ақида китобларидан иборатдир.

Адашган фирқалар ва бидъатчиларни бостириш, улар билан курашиш, сирларини ошкор этиш ва одамларни уларнинг ёмонлигидан огоҳлантиришда аҳли суннанинг имомларидан бири Абу Абдуллох Аҳмад ибн Ҳанбал катта хизмат кўрсатган. Аллоҳнинг изни билан унинг ва бошқа алломаларнинг саъй-ҳаракатлари сабаб бидъат бостирилган. Бидъатчилар мағлуб бўлиб, ортга қайтган. Бу ҳақда Шамсиддин Заҳабий батафсил маълумот берган [19: 232-298].

Бу асрда ҳадисларнинг ёзилиши бир неча турга бўлинган. Биринчиси II/VIII асрда Расулulloх соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадислари саҳобаларнинг сўзлари ва тобеинларнинг фатволари билан қўшиб ёзилган. III/IX асрга келиб, Расулulloх

соллаллоху алайҳи васалламнинг ҳадислари бошқа сўзлардан ажратилган.

Иккинчиси ҳадиснинг саҳиҳ ва заифлик даражасини кўрсатишга эътибор қаратилган.

Учинчиси, суннатни ёзиш натижасида асарларнинг хилма-хил турлари яратилган. Суннатни ёзишда асарларнинг қуйидаги турлари пайдо бўлган:

Имом Аҳмаднинг “Муснад”и каби саҳобаларнинг алоҳида тўпланган ҳадислари. “Муснад” асарлар;

“Олти саҳиҳ китоблар” каби Расулulloх соллаллоху алайҳи васалламнинг ҳадисларини саҳиҳлигини аниқлаб, бўлим ва бобларга ажратиб ёзилган “саҳиҳ” ва “сунан” асарлар;

Имом Шофеъийнинг “Ихтилофул ҳадис”, Али ибн Маданийнинг “Ихтилофул ҳадис”, Ибн Қутайбанинг “Таълиф мухталифил ҳадис” китоблари каби “мухталифул ҳадис”, яъни бир-бирига қарши маъноли ҳадислар ва уларнинг муаммолари ҳақидаги асарлар.

Шундай қилиб, ҳижрий III аср ҳадис илмининг энг ривожланган даврига айланган. Бу муваффақиятга эришишда юртимиздан етишиб чиққан Доримий, Бухорий, Термизий каби буюк алломаларнинг ҳиссаси бекиёс бўлган. Шу асрдан кейин келган муҳаддислар асосан аввалгилар тўплаган ҳадисларни турли тўпламларга жамлаш, тартибга солиш ёки уларга шарҳ ёзиш билан шуғулланган.

IV/X аср умумисломий, хусусан, сунний илмларни китобга туширишнинг олтин даври ҳисобланади. Шу асрда Имом Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Ҳиббон яшаб ижод қилган. Аллома ва шу даврдаги бошқа муҳаддислар, табиийки, суннат ва унинг илмларига хизмат қилишда ўзидан олдингиларга эргашган. Шунинг учун ҳам улар саҳиҳ ҳадисларни таҳриж қилишда икки “Саҳиҳ”, яъни Имом Бухорий ва Имом Муслимнинг шох

асарларидан фойдаланган. Бундай таҳриж асарларга мисол тариқасида “Саҳиҳи Ибн Ҳузайма”, “Саҳиҳи Ибн Ҳиббон”, “Саҳиҳи Ибн Сакан” ва “Мустадракул Ҳоким”ни келтириш мумкин.

Бу асарларнинг даражаси ҳақида айтидиган бўлсак, “Саҳиҳи ибн Ҳузайма” асари Бухорий ва Муслимнинг тўпламларидан кейинги саҳиҳларнинг энг ишончлиси ҳисобланади. Суютий бундай деган: “Саҳиҳи ибн Ҳузайма” мартабаси жиҳатидан “Саҳиҳ ибн Ҳиббон”дан юқори, чунки унинг тадқиқи кучлидир. У ҳадисларни саҳиҳга ажратишда исноддаги озгина шубҳали нарсага ҳам тўхталган” [5:115]. Баъзилар “Саҳиҳ ибн Ҳиббон” асарини “Саҳиҳи ибн Ҳузайма”дан юқори қўйган. “Саҳиҳ ибн Ҳиббон”ни “кутуби тисъа” (“тўққиз ишончли китоб”)га киритган.

Таҳриж қилиш деганда, ҳадисни ривоят қилиш – ривоят қилганда ҳам далил ва мавзуси ривоятлар занжири билан келтирилган асл манбаларда саҳиҳлик даражаси ва маъносини кўрсатган ҳолда намоён қилишдир. Юқоридаги асарларни таълиф этишда ўша жиҳатларга катта эътибор берилган.

Хулоса. Машҳур муҳаддислар, уламолар ва уларнинг ҳаёт йўли, қолдирган илмий мероси биз учун нафақат қимматли манба, балки илмнинг машаққатли йўлида қатъият ва шижоат билан ишлаш учун ажойиб ибрат ҳамдир. Ҳадис илмининг фидойилари қаторида Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Ҳиббоннинг ҳам бу соҳа ривожига қўшган ҳиссаси беҳад каттадир.

Тақлифлар. Ҳадис илмининг ёзилишидан бошлаб Ибн Ҳиббонгача, қолаверса, ундан кейинги давргача бўлган ривожланиш босқичларини диний билим юртларида дарслик сифатида таълим бериш шу соҳада таълим олаётган талабалар билимини янада чуқурлаштиришга хизмат қилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абу Ҳотим Розий. Ал-Жарҳ ват таъдил. Ж.1. – Байрут: Дор ихёут туросил арабий, 1952.
2. Акрам Зиё Умарий. Бухусун фи тарихис суннатил мушаррифа (Нашр этилган жойи ва нашриёти кўрсатилмаган). 1984.
3. Аҳмад ибн Ҳанбал. Муснади Аҳмад. Ж.4. – Байрут: Оламул кутуб, 1998.
4. Аҳмад ибн Ҳанбал. Муснади Аҳмад. Ж.5. Оламул кутуб, 1998.
5. Жалолиддин Суютий. Тадрибур ровий. Ж. 1. – Ар-Риёд: Мактабатул кавсар.
6. Ибн Саъд. Табқотул кубро. Ж.7. – Байрут: Дорул кутубил илмия, 1990.
7. Ибн Ҳиббон. Машоҳир уламоил амсор. – Байрут: Дорул кутубил илмия, 1959.
8. Имом Доримий. Сунани Доримий. Ж.1. – Байрут: Дорул китобил арабий, 1987.
9. Муслим ибн Ҳажжож. Саҳиҳи Муслим. Ж.2. – Ар-Риёд: Дору Таййиба, 2006.
10. Муҳаммад Матар Заҳроний. Тадвинус суннатин набавия. – Ар-Риёд: Дорул ҳижра, 1996.
11. Муҳаммад Мустафо Аъзамий. Диросотун фил ҳадисин набавийи ва тариху тадвиних. Ж.1. – Байрут: Ал-Мактабул исломий, 1980.
12. Олтин силсила. Саҳиҳул Бухорий. Ж.1. – Т.: Ҳилол-Нашр, 2018.
13. Олтин силсила. Саҳиҳул Бухорий. Ж.2. – Т.: Ҳилол-Нашр, 2018.
14. Робий ибн Ҳодий Умайр Мадҳалий. Маконату аҳлул ҳадис. – Қувайт: Дорус салафия, 1985.
15. Фуод Сизгин. Тарихут туросил арабий. Ж.1. – Ар-Риёд: Жомийатул имом Муҳаммад ибн Сауд, 1991.
16. Хайриддин Зирикли. Ал-Аълом. Ж.6. – Байрут: Дорул илм лилмалойин, 2002.
17. Хатиб Бағдодий. Тақйидул илм. – Қоҳира: Дорул истикома, 2008.

18. Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад Заҳабий. Тазкиратул хуффо. Ж.1. –Байрут: Дорул кутубил илмия, 1998.
19. Шамсуддин Муҳаммад ибн Аҳмад Заҳабий. Сияр аъломин нубало. Ж. 11. – Байрут: Муассасатур рисола, 1996.
20. Юсуф ибн Абдулбар Намирий. Жомий баънил илми ва фазлих. Ж.1. –Байрут: Дорул кутубил илмия, 1978.

ҲОШИМЖОН НИЗОМИДДИНОВ

Ўзбекистон халқаро ислом академияси докторанти

ИХТИЛОФЛИ ҲАДИСЛАРНИНГ АНВАР ШОҲ КАШМИРИЙ ТАЛҚИНИДАГИ ЕЧИМИ

Аннотация: Маълумки, охири асрларда Ҳинд ўлкаси илм-фан соҳалари бўйича, айниқса, исломий билимлар жиҳатидан улкан ютуқларга эришиб, дунё тан оладиган олимларни етиштириб чиқарди. Шундай олимлардан бири Анвар Шоҳ Кашмирий бўлиб, ушбу мақолада унинг ҳадисларни шарҳлаш маҳорати ва услуби таҳлил қилинади. Шу мақсадда, мисол тариқасида, Кашмирийнинг намозга оид бешта фикҳий масала борасидаги ҳадисларни қандай тушуниб, қай тарзда шарҳ ёзгани кўриб чиқилади. **Таянч сўзлар:** ҳадис, таҳлил, шарҳ, мазҳаб, ҳанафий, услуб, қўл, такбир, намоз.

Annotation: It is known that in recent centuries, India has achieved great achievements in the fields of science, especially in terms of Islamic knowledge, and produced scientists recognized by the world. One such scholar is Anwar Shah Kashmiri, and this article analyzes his skills and methods of interpreting hadiths. For this purpose, it will be considered how Kashmiri understood the five jurisprudential issues of prayer and how he wrote a commentary on it. **Keywords:** hadith, analysis, commentary, madhhab, Hanafi, method, hand, takbir, prayer.

Аннотация: Известно, что в последние века Индия добилась больших достижений в области науки, особенно в части исламских знаний, и подготовила признанных в мире ученых. Одним из таких ученых является Анвар Шах Кашмири, и в этой статье анализируются его навыки и методы толкования хадисов. С этой целью будет рассмотрено, как Кашмири понимал пять юридических (фикх) аспекта молитвы и как он написал к ней комментарий.

Ключевые слова: хадис, анализ, комментарий, мазхаб, ханафиты, метод, рука, такбир, молитва (намаз).

Бугунги кунда илм ривожланиб, билим олиш воситалари кўпайди, улардан турли услуб ва мақсадларда фойдаланиш ҳам кенг оммалашди. Ушбу воситалардан устозсиз, тушуниб-тушунмай маълумот олаётганлар ҳам кўпайиб кетди. Хусусан, диний масалаларда, янада аниқроқ айтсак, ақидавий ва фикҳий масалаларда бошқа мазҳаб ё оқимлар маълумотларини, далил ва ҳукмларини ўқиб, кўр-кўрона унга амал қилиш анчагина хатарли ишлардан бўлиб қолди. Бундай масалаларни, албатта, аниқ, ишончли, синалган устозлардан ўрганиш керак. Зеро, диний масалаларда адашиш оқибатлари жуда ёмон эканини озгина исломдан хабари бор инсон жуда яхши билади.

Ихтилофли масалаларда адашишнинг олдини олиш ва у ҳақда аниқ, илмий жавоб бериш мақсадида ислом уммати тан олган уламолар китобларидан далил келтирамиз. Бунда ўтган аср бошларида яшаган аллома Анвар Шоҳ Кашмирий (ваф. 1933)нинг ихтилофли масалаларни қандай тушунгани ва уларга қай услубда ечим излаганини кўриб ўтамиз. Ҳинд ўлкасида охириги уч-тўрт асрда етишиб чиққан кўпгина олимларнинг ислом уммати, ислом дини, илм-фан олдидаги юксак хизмати барчага маълум. Шундай олимлардан бири Анвар Шоҳ Кашмирий бўлиб, бундан бир аср олдин Ҳиндистоннинг Кашмир вилоятида яшаб, илмий фаолият олиб борган. Фақат ўз юрти учун эмас, балки бутун ислом олами учун хизмати қадри саналадиган бу олим фикҳ, калом, ҳадис, тафсир каби йўналишларда кўплаб китоб ёзган. Кашмирий “Асрининг мужадди”, “Асрининг имоми” каби номлар билан машҳур бўлган.

Ушбу аллома “Сихоҳи ситта”га кирадиган “Олти саҳиҳ” китобни, жумладан, икки буюк муҳаддис ватандошимиз Имом Бухорий ва Имом Термизийнинг ҳадис китоблари – “Саҳиҳул Бухорий” ва “Сунани Термизий”ни атрофлича шарҳлаган. Унинг ёзган шарҳлари бир томондан ҳанафий мазҳаби, мотуридий ақидаси асосида экани учун, иккинчи томондан ҳадисларга холис баҳо бериши, мазҳаблар ўртасида айирмачилик қилмаслиги ҳамда бошқа мужтаҳид олимлар ва уларнинг қарашларини ҳам ҳурмат қилиб ёзилгани сабабли бошқа шарҳ китоблардан ажралиб туради.

Аллома Кашмирийнинг ҳанафий-мотуридий мазҳабини ривожлантириш учун қилган саъй-ҳаракатларини ўрганиш мақсадида қуйидаги бешта фикҳий масала мисолида ҳадисларни қайси услубларда шарҳлаганини ва улар орқали мазҳабини қандай асослаганини таҳлил қиламиз.

Дастлаб таҳоратда бошга масҳ тортиш учун олинган сув билан қулоққа масҳ тортиш ҳақидаги ҳадисларни қандай шарҳлаганини кўриб чиқамиз. Анвар Шоҳ Кашмирийнинг ҳанафийлик мазҳабини қўллаб-қувватлашни баъзан бир қарашда киши ҳаёлига келмайдиган ҳадисларни далил қилиб келтириш билан амалга оширганини ҳам кўриш мумкин. Бунга “Сунани Термизий”да келган мана бу ҳадис мисол бўла олади:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " إِذَا تَوَضَّأَ الْعَبْدُ الْمُسْلِمُ - أَوْ : الْمُؤْمِنُ - فَعَسَلَ وَجْهَهُ خَرَجَتْ مِنْ وَجْهِهِ كُلُّ خَطِيئَةٍ نَظَرَ إِلَيْهَا بِعَيْنَيْهِ مَعَ الْمَاءِ - أَوْ : مَعَ آخِرِ قَطْرِ الْمَاءِ. أَوْ تَحَوَّ هَذَا - وَإِذَا غَسَلَ يَدَيْهِ خَرَجَتْ مِنْ يَدَيْهِ كُلُّ خَطِيئَةٍ بَطَشَتْهَا يَدَاهُ مَعَ الْمَاءِ - أَوْ : مَعَ آخِرِ قَطْرِ الْمَاءِ - حَتَّى يَخْرُجَ نَفْيًا مِنَ الذُّنُوبِ

Абу Хурайра розияллоху анхундан ривоят қилинади: “Расулulloх соллаллоху алайҳи васалам айтдилар: “Мусулмон киши таҳорат олаётиб юзини юваркан, сувнинг охирги томчилари оқиши билан кўзлари билан қараб қилган барча хатолари юзидан тўкилади. Кўлларини ювганда кўллари билан содир этган барча хатолар кўлларидан оқаётган сўнгги томчи сув билан оқиб кетади” [2:92].

Кашмирий бу ҳадисни қисқа равишда зикр этгач, “Бошини масҳ қилган вақтда кулоқлари билан содир этган барча хатолар тўкилади” деган иловасини ҳам келтирган ва ҳанафийларнинг бу борадаги фикрларини қуйидагича баён этган: “Бу ҳадис шуни кўрсатяптики, кулоқлар бошнинг ҳукми билан бир хилдир. Шу сабаб ҳанафийлар айтганидек, бошга масҳ тортгандан сўнг кулоқларга масҳ тортиш учун янги сув олиш шарт қилинмаган” [10:37].

Ҳанафийлар таҳоратда кулоқлар бошнинг ҳукмида эканини далил қилиб, бош учун олинган сув билан кулоққа масҳ тортишга қифояланиб, янги сув олмасликни тавсия этган ва бунинг учун *الاننان من الرأس* – “Кулоқлар бошдандир” [2:157; 3:49], деган ҳадисни далил келтирган. Кашмирий эса, аслида таҳорат фазилати ҳақида зикр этиладиган ушбу ривоятни мазҳабнинг фойдасига далил сифатида келтирган. Бу ҳам Кашмирийнинг далил келтиришдаги маҳоратидан далолат беради.

Анвар Шоҳ Кашмирийнинг мазҳаблар орасидаги ихтилофли масалаларда ҳанафий мазҳабининг фойдасига далил бўла оладиган ҳадисларни излаб, уни танлаб олишига ёрқин бир мисол сифатида имомнинг ортида иқтидо қилиб, намоз ўқиётган жамоатнинг “Фотиҳа” сурасини ўқимаслик масаласидир. Мазҳаблар орасида ихтилофга сабаб бўлган бу масала хусусида кўплаб китоблар ёзилган, шу жумладан, Имом Бухорий “Ал-қироату халфал имом” номли асар ёзиб, унда бу борадаги ривоятларни жамлаган.

Ҳанафийлар бу масалада имом ортида намоз ўқувчи қироат қилмай, жим туришини таъкидлаган. Бунга қарши шофеъийлар фарз намоз ўқувчи муктадийга “Фотиҳа”ни ўқишни фарз қилган ва бу борада кўплаб китоб ёзган. Аллома Кашмирий ҳанафийларни қўлловчи ҳадислар икки дона бўлиб, Бухорий уларни китобида келтирмаган, деб маълум қилган [10:302]. Кашмирий Имом Байҳакийнинг бир ҳанафий олимга ушбу масалада танқиди борлигига жавобан мавзуга доир бир асар ёзиш зарурати бор деб ҳисоблаган. Масалани кенг равишда олган Кашмирий “Сунани Термизий”ни шарҳлашда ўн тўрт бетда бу борада баҳс юритган [10:302-316].

Анвар Шоҳ Кашмирий Убада ибн Сомит розияллоху анху (ваф: 34/654) ривоят қилган *الكتابتاتحقيق الممنصلا* – “Фотихатул китоб”ни ўқимаганнинг намози йўқдир” [3:823] деган ҳадисни шарҳлаб, унда икки масалага урғу берган:

Биринчиси “Фотиҳа”нинг ҳукми бўлиб, Кашмирийнинг айтиши бўйича ҳанафийларнинг наздида намозда “Фотиҳа” сурасини ўқиш вожиб, қолган уч мазҳабда эса, руқн ҳисобланади.

Иккинчи масала эса, жамоат имомнинг орқасида “Фотиҳа” сурасини ўқиш ё ўқимаслигидир.

Кашмирий ушбу ҳадис билан биринчи масалани шарҳлар экан, ҳанафийлар қарашини қўллаб қуйидаги икки ривоятни далил келтирган: “Ким имомга иқтидо қилса, имомнинг қироати унга ҳам қироат ҳисобланади”. “Имом қироат қилса, жим туриб, кулоқ солинг” [11:168]. Сўнгра Абу Убайда ибн Жарроҳ розияллоху анху ривоят қилган ҳадисни шарҳлашга ўтиб, *(صلاة)* – “намози йўқдир” ифодасини баъзи ҳанафийлар айтганидек “мукаммал намози йўқдир” шаклида жавоб беришга қарши чиққан ва қуйидаги фикрни билдирган: “Менинг фикримча бундай жавоб қарши тараф фойдасига эътироз эшигини очиш саналади. Чунки “Фотиҳа”ни ўқиш бизда вожибдир. “Мукаммал намози йўқдир” деган жавобга кўра, намозда “Фотиҳа”ни ўқиш вожиб эмаслиги келиб чиқади. Зеро, усул уламолари айтганидек, субут жиҳатиданми ё далолати жиҳатиданми зонний бўлган бир ҳадис билан вожиблик собит бўлмайди” [9:385-386]. Яъни бир амалга вожиб дейиш учун далилининг бизгача етиб келиш даражаси ва ушбу масалани қўллаш кучи ўртача бўлмаслиги, балки кучли далиллардан бўлиши талаб этилади.

Кўриниб турганидек, Кашмирий усул қоидаларини ишлатиб, кўринишда ҳанафийлар фатвосига қарши кўринган бир ҳадисни ҳанафийлар далиллари таркибига олиб кирган. Шунингдек, *صلاة* (“Ла солата”) сўзидан сўнг *كاملة* (“камила”) сўзини тақдир қилиш, яъни бор деб фарз қилиш араб тили нуктаи назаридан фасоҳатли гапириш бўлмаслигини, наҳв – грамматика олимлари зарурат бўлмаса, бу ишни очиқ равишда қилмаслигини айтиб, ўз фикрини билдирган [10:263-254].

Анвар Шоҳ Кашмирий “Музаммил” сурасидаги *فأقرؤوا ما تيسر من القرآن* “Қуръондан муяссар бўлганича ўқинг” деган оят билан баҳс қилинаётган ҳадис ўртасида ўзаро мувофиқлик борлигини айтиб, бу борада ҳанафийларнинг қарашини ниҳоятда тўғри эканини таъкидлайди ва намозда ўқилладиган “Фотиҳа” ва зам сурага бир хил – вожиблик ҳукмини бериш кераклигини уқтиради. Кашмирий шофеъийларнинг намозда “Фотиҳа” сурасини қироат қилиш фарз, зам сурани суннат дейишини танқид қилган. Намозда бу иккисини ўқиш ҳақидаги ҳадислар хабари воҳид, яъни бир ривоят асосида етиб келганини ва бу ҳолатда иккисига икки хил ҳукм бериш тўғри эмаслигини таъкидлайди.

Хулоса қилиб айтганда, ҳанафийларнинг айтгани каби умумий маънода намозда қироат қилиш оят сабабли фарз, “Фотиҳа” ва зам сура бўлса, хабари воҳид билан собит бўлгани учун иккисининг ҳукми вожиб бўлиши энг тўғридир [9:394-395].

Шом намозининг фарзидан олдин икки ракат намоз ўқиш. Аввало, Кашмирийнинг Абдуллоҳ ибн Муғфал (ваф:59/679)дан қилган ривоятини кўриб чиқамиз. Бу ривоят Аллома томонидан ҳанафийларнинг қарашларини қўллаб-қувватлаганига яққол мисол бўла олади. Бу ривоятга кўра, Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи васаллам) бундай деганлар: “Хоҳлаган кишига азон ва такбир ўртасида намоз бор” [1:157; 2:351]. Аҳмад ибн Ҳанбал ва Исҳоқ ибн Роҳавайх каби баъзи мазҳаб имомлари ҳадиснинг умумий маъносидан ҳулоса қилиб, шом намозидан олдин икки ракат намоз ўқиш мустаҳаб амал деган бўлса, Имом Абу Ҳанифа бу намозга макруҳ деб ҳукм чиқарган. Тоҳовий, Айний [4:178] каби муҳаддислар билан бир қаторда Кашмирий ҳам ҳанафийларнинг бу қарашини тўғри деб билиб, уни қўллаб-қувватлаган. Кашмирий “Сунани Термизий” шарҳида бу ривоятни шофеъийларнинг далили эканини айтиб, ҳанафийларнинг далилларини зикр этган ва юқоридаги ҳадисни таъвил қилган. Кашмирий томонидан “Арфуш шазий” асарида бу борада келтирилган далиллар қуйидагилардир:

1. Суннатга тўлақонли умрини берган ва ҳар бир суннатга амал қилиб юрган Абдуллоҳ ибн Умар (розияллоҳу анху) бундай деган: “Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам) замонида ҳеч кимнинг шомдан олдин икки ракат намоз ўқиганини кўрмадим” [3:188]. Кашмирий ушбу ҳадис санадини “ҳасан” деб айтиб, шунга кўра ҳукм чиқарган.

2. Кашмирий “Сунани Абу Довуд”да келган ҳадисда Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи васаллам): “Шом намозидан олдин икки ракат намоз ўқинг” дегандан кейин иккинчи марта такрорлаб туриб, одамларнинг бу намозни суннат деб тушунмаслиги учун “хоҳлаган ўқисин” [3:188] деган гапни қўшимча қилишларидан ҳам далил сифатида фойдаланган.

3. Баззор (ваф. 292/905) ва Ибн Шохин (ваф. 385/996)нинг бу ривоятни насх бўлган деганларини ҳам далил қилган Кашмирий ҳадисда келган “Шом намози бундан мустасно” [5:303] деган гапни носих деб таъкидлаган.

4. Шунингдек, Анвар Шох бу ҳадисдан мақсад азон ва иқомат орасида икки ракат намоз ўқигудек даражада вақт ўтиши кераклигини айтган ва бу борада Баззорнинг “Муснад”ида келган “Ҳар бир азон ва иқомат ўртасида бир намоз бордир, шом намози бундан мустасно”[5:303] деган ҳадисни далил келтирган.

Кашмирий шу ва шунга ўхшаш далиллар билан шом намозидан олдин икки ракат намоз ўқиш мустаҳаб амал эмаслигини исботлаган [201-202].

Бомдод намози вақти кирмасдан азон айтиш. Мазҳаблар орасидаги ихтилоф қилинган масалалардан яна бири бомдод вақти киришидан олдин азон айтиш масаласидир. Ҳанафийлар наздида бу амал жоиз эмас. Агар айтилган бўлса, бомдод вақти киргач, қайтадан айтилади. Ҳанафийларнинг бу ҳукмига қарши

кўринадиган баъзи ривоятлар бор. Жумладан, “Билол кечаси азон айтади, сизлар Абдуллоҳ ибн Умму Мактумнинг азонини эшитгунингизча еб-ичаверинг” [1:156] деган ҳадис. Кашмирий бу ривоятнинг шарҳида мазҳабларнинг қарашларини зикр этиб, ҳижозликлар ва шофеъийлар наздида субҳи содиқдан – бомдод вақти киришидан олдин азон айтиш жоизлигини айтган. Имом Абу Ҳанифа (ваф.150/767) ва Имом Зуфар (ваф.158/775) наздида бошқа намозларда бўлгани каби бунда ҳам вақтидан олдин айтилган азон жоиз эмас ва у қайтарилади. Имом Абу Юсуф (ваф.182/798) дастлаб жоиз эмас деган бўлса, имом Молик (ваф.179/795) билан баҳс-мунозарадан кейин жоизлигига фатво берган [10:216].

Кашмирий юқоридаги ҳадисга қуйидагича жавоб берган:

“Азонни икки марта айтишнинг сабаби одамларни саҳарлик қилдиришдир”. Чунки “Саҳихайн”да келган ҳадисда “Сизлардан бирингизни Билолнинг азони саҳарликдан қайтармасин. Зеро, у намоз ўқувчи намозидан тўхташи ва ухлаган уйғониши учун азон айтади” [1:156] дейилган. Шундай экан, азонни такроран айтиш рамазон ойида бўлиши керак. Абдулмалик ибн Қаттон Шофеъий (ваф.123/741) ва Ибн Дақиқул Ийд (ваф.702/1302) буни очик равишда билдирган. “Ширъатул ислом” китобида саҳарлик учун азон айтиш мустаҳабдир деб айтилган. Бу китобнинг муаллифи Бурҳониддин Марғионий (ваф.593/1197)нинг устози бўлиб, унинг асари далил сифатида қабул қилиш мумкин бўлган эътиборли китоб саналади. Мен шунга айтманки, азонни такроран айтилиши бутун йил давомида бўлган иш эмас. Бу борада “Шарҳу маонил осор” ва “Насбур роя” асарларида кўпгина далил мавжуд” [10:216-217].

Кашмирий ҳанафийлар наздида ҳадисларни мана шу услуб ва йўллар билан ҳам тушуниш ва амалга киритишни кўрсатиб берган. Юқоридаги ҳадисни шарҳлашда ва тушунишда ҳанафийлар тўғри йўлда эканини янада аниқ исботлаш учун Дорокутний (ваф.385/996)нинг “Сунан” номли ҳадис асарида келган бир ривоятни келтирган. Ушбу ҳадисга кўра, Мадинанинг тўққиз бурчагида масжидлар фаолият олиб борган ва улар Билолнинг азонини эшитиши билан намозга турган [6:458]. Бундан ҳам маълум бўлмоқдаки, Билолнинг бомдод вақти киришидан олдин айтган азони бутун йил бўйича давом этмаган, акс ҳолда улар саҳарлик қилишга киришиш ўрнига, намозга турган бўлармиди?! [9:218].

Намознинг интиқол – бир ҳолатдан бошқасига кўчишда айтиладиган такбирлар вақтида қўлларни кўтариш. Намозга киришдаги биринчи такбир – такбири таҳримани айтишда қўлларни кўтариш кераклиги борасида барча мазҳаб бир хил фикр билдирган. Аммо улар руку ва саждага боришда қўлларни кўтариш борасида ихтилоф қилган. Саҳобалардан Умар (ваф.23/644), Али (ваф.40/661), Ибн

Масъуд (ваф.32/652), Ибн Умар (ваф.73/693), Ибн Аббос (ваф.66/686), Абу Хурайра (ваф.58/678) (розияллоху анхум)дан, мазҳаб имомларидан Имом Абу Ханифа ва Суфён Саврий (ваф.161/778)дан қўлларни кўтармаслик ҳақида ривоятлар нақл қилинган [7:354]. Қолган имомлардан эса қўлларни кўтариш ҳақидаги фикрлар етиб келмаган [12:193].

Кашмирий ушбу мавзуга атаб “Найлул фарқадан фи рофъил ядайн” китобини ва унга ҳошия – шарҳ сифатида “Бастул ядайн ли найлил фарқадан” деган алоҳида асар ёзган. Шунингдек, “Сунани Термизий”ни шарҳлашда масалани кенгрок ёритган ва мазҳаблар орасидаги фарқларни ҳамда уларнинг далилларини баён қилган [9:451-501]. Масалага тегишли ҳадисларни шарҳлаш жараёнида фикҳий мунозараларни тилга олган ва ҳар бир мазҳабнинг далилларини батафсил келтирган, ҳатто мазҳаб имомларидан турли қарашлар етиб келган бўлса, уларни ҳам эринмасдан келтирган ва бу билан кучли, аниқ, ишончли натижага эришишга ҳаракат қилган.

Аллома Кашмирий дастлаб Имом Шофеъий ва Аҳмад Ибн Ханбалнинг намозда қўлларни кўтаришга алоқадор қарашларини, сўнг имом Моликдан келган бир ривоятга кўра, унинг Имом Абу Ханифа билан бир хил фикрда эканига урғу берган. Моликий мазҳабида айнан ўша ривоятга асосан қўллар кўтарилмаслигини ҳам баён этган. Шундан сўнг ривоятларни шарҳлашга киришиб, мавзуга дахлдор барча ривоятларни кўриб чиққан. Улар ичида икки сажда орасида ва учинчи ракатга туришда ҳам қўлларни кўтаришга тегишли ривоятлар борлигини, лекин шофеъийлар нимагадир буларга амал қилмаганини баён қилган. Кашмирий ҳанафий мазҳаби далилларига ўтишдан олдин, моликийларнинг қарашларини яна бир бор тилга олган. Шу ерда у “Бидаятул мужтаҳид” асаридан ривоятларни нақл қилиб, Имом Моликийнинг намозда қўлларни кўтармасликни таржиҳ қилгани

Мадина аҳлининг амалига асосланганини айтиб ўтган [9:454-455].

Хулоса сифатида Кашмирий ҳар икки тарафнинг иши ҳам мутавотир йўл билан собит бўлганини, уларни инкор этиш имкони йўқлигини таъкидлаб, ўртага учта эҳтимолнинг юзага чиққанини айтган. Булар – қўлларни кўтармаслик (бу биз ҳанафийларнинг тутган йўлимиз); қўлларни кўтариш; таржиҳ қилишга қолдиришдир. Кашмирий қўлларни кўтармасликка доир барча марфуъ ҳадисларни ва кўтариш ҳақида ҳеч нарса дейилмаган ривоятларни бир жойга жамлаганда ҳанафийларнинг далиллари ниҳоятда кўпайиб кетишини айтган [10:263]. Қўлларни кўтаришга тарғиб қилинган ҳадисларнинг санадини тадқиқ қилиб, у санадларни танқид қилган [10:458]. Охириги натижа ва хулоса сифатида Кашмирий қуйидагиларни айтган: “Бу масаладаги ихтилоф афзалият, яъни энг яхшироғини қилишга бўлган ихтилофдир. Ҳанафийлардаги қўлларни кўтариш макруҳ деган қавл фақатгина “Мунятул мусоллий” номли фикҳий китобда очиқ равишда келтирилган. Манба сифатида келтирилаётган бошқа ҳанафий китобларда эса, бунинг аксини кўриш мумкин” [8:155].

Юқоридаги намозга тегишли фикҳий масалаларни ўрганиш натижасида шу нарса маълум бўлдики, Анвар Шоҳ Кашмирий ҳадисларни ҳар томонлама ўрганиб, сўнгра унга ҳукм берган. Ривоятларни зоҳирига қараб “бу олинмайди” ёки “бу ривоятда қайсидир камчилик бор” деб қайтармаган. Шунингдек, ҳадисларни батафсил ўрганиб, кўринишидан мазҳабга мувофиқ келмайдиганларини атрофлича таҳлил қилган. Бошқа уламолар эътибордан четда қолдирган ҳадисни керак бўлса, мазҳаби учун далил қилиб келтирган. Буларнинг барчаси Анвар Шоҳ Кашмирийнинг ҳадисларни англаш ва мазҳаб билан боғлашдаги маҳоратидан далолат беради.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. – Т.: Ғафур Ғулом. 1999. Ж:1.
2. Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ибн Савра. Жомеъут Термизий. –Қаротиший, Покистон: Мактабатул Бушро. 2012. Ж.1.
3. Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас Сижистоний Аздий. Сунани Абу Довуд. – Байрут, Дорул фикр, 1998.
4. Абу Муҳаммад Маҳмуд ибн Аҳмад ибн Мусо ибн Аҳмад Бадриддин Айний. Сунани Абу Довуд би-шарҳи Ал-Айний. – Ар-Риёд: Мактабат ар-Рушд, 1999. Ж.V.
5. Абу Бакр Аҳмад ибн Омир ибн Абдуллоҳиқ ал-Баззор. Ал-Баҳр аз-захҳор ал-маъруф би-муснади ал-Баззор. – Мадина: Ал-Мактабат ал-улул вал ҳукм, 2009. Ж.X.
6. Абулҳасан Али ибн Умар ибн Аҳмад ибн Маҳдий Дороқутний. Сунани Дороқутний. – Байрут: Дорул кутубил илмия, 2011.
7. Абулҳасан Али ибн Холаф ибн Абдулмалик ибн Баттол Куртубий. Шарҳу Саҳиҳ ал-Бухорий. Ар-Риёд, Мактабат ар-Рушд, 2008. Ж.II.
8. Иброҳим Анар. Анвар Шоҳ Кашмирийнинг ҳадисчилиги”. Караман ўғли Меҳметбей университети, ижтимоий фанлар институти. – Караман., 2020.
9. Кашмирий. Маорифус сунан. II. – Қаротиший, Покистон., 1990.
10. Муҳаммад Анвар Шоҳ Кашмирий. Арфуш шазий ғала Жомиъи Термизий. – Байрут: Дорул кутубил илмия, 2007. Ж. 1.
11. Муслим ибн Ҳажжож Қушайрий Найсабурий. Саҳиҳи Муслим. – Байрут: Дорул кутубил илмия. 1999.
12. Хаттобий. Маолимул сунан. – Ҳалаб: Магбаатул илмия. 1933. Ж. I.

ШАҲЗОД ИСЛОМОВ

Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий ходими

“АТ-ТАРИХУС САҒИР” АСАРИ ҲАДИС РОВИЙЛАРИ ТАРИХИНИ
ЎРГАНИШГА ОИД МУҲИМ МАНБА

Аннотация: Янги Ўзбекистонда диний-маърифий соҳада кенг қўлланми ислохотлар амалга оширилмоқда. Алломаларимиз илмий меросини тадқиқ этишга мўлжалланган илмий-тадқиқот муассасалари фаолияти натижасида уларнинг асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, халқимизга тадқим этилмоқда. Шундай асарлардан бири Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий жамоаси томонидан таржима қилиниб, нашрга тайёрланган “Ат-Тарихус сағир” китобидир. Ҳадис ровийлари тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлган мазкур асарнинг таржима қилиниши Имом Бухорий илмий меросини янада чуқур ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ушбу мақола алломанинг “Ат-Тарихус сағир” асарига бағишланган. **Таянч сўзлар:** ҳадис, ровий, саҳоба, тобеин, жарҳ ва таъдил.

Annotation: In the New Uzbekistan, large-scale reforms are being implemented in the religious and educational spheres. As a result of the activities of research institutions engaged in the study of the scientific heritage of our scholars, the works of great thinkers are translated into the Uzbek language and made available to our nation. One of such works is the book “At-Tarikhus saghir”, translated and prepared for publication by the scientific team of the Imam Bukhari International Research Center. The translation of this work, which is of great importance in the study of the history of hadith transmitters, has also become important in the further study of the scientific heritage of Imam Bukhari. This article is dedicated to the work of the scholar “At-Tarikhus saghir”. **Keywords:** hadith, transmitter, sahaba, tabiin, jarh and ta'dil.

Аннотация: В Новом Узбекистане реализуются масштабные реформы в религиозной и образовательной сфере. В результате деятельности научно-исследовательских учреждений, занимающихся изучением научного наследия наших ученых, труды великих мыслителей переводятся на узбекский язык и предоставляется нашему народу. Одной из таких работ является книга “Ат-Тарихус сағир”, переведенная и подготовленная к изданию научным коллективом Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари. Перевод этого произведения, имеющего важное значение в изучении истории передатчиков хадисов, стал важным и в дальнейшем изучении научного наследия Имама Бухари. Данная статья посвящена труду ученого “Ат-Тарихус сағир”. **Ключевые слова:** хадис, передатчик, сахаба, табиин, джарх и таъдил.

Мамлакатимизда Куръон, ҳадис, ақида, фикх, тасаввуф каби ислом илмларига оид қимматли асарлар таълиф этган улуғ аждодларимиз илмий меросини ўрганиш янги босқичга чиқди. Бунда Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказлари ва Ислам цивилизацияси марказининг ташкил этилгани муҳим аҳамиятга эга бўлди. Қайд этиш керакки, шу вақтгача алломаларимиз асарлари якка тартибда она тилимизга таржима қилинган бўлса, бугунги кунда ушбу жараён тизимли илмий ҳаракатга айланди. Масалан, Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази “Таъвилот ал-Куръон” асарини ўзбек тилига ўгиришни йўлга қўйган. Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази эса Имом Термизий ва Ҳаким Термизийнинг 20 дан ошиқ асарларини нашр этишга эришди. Худди шундай, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази “Ҳадис илмида мусулмонлар амири” деб ардоқланган бобомиз Имом Бухорийнинг барча асарларини ўзбек тилида чоп этишга яқин турибди.

Яқинда илмий жамоатчиликка тақдим этилган “Ат-Тарихус сағир” асарини Марказ фаолиятининг ёрқин амалий натижаси сифатида баҳолаш мумкин. “Ат-Тарихус сағир” таржимаси 570 саҳифадан иборат бўлиб,

унда келтирилган айрим тарихий воқеаларга изоҳ ва шарҳлар берилди.

Имом Бухорий ҳадис ровийлари тарихига оид “Ат-Тарихул кабир”, “Тарихул авсат” ва “Ат-Тарихус сағир” деб номланган асарлар ёзган бўлиб, “Ат-Тарихул кабир”да жами 13 минг 798 нафар ровий ҳақида маълумот келтирилган. “Ат-Тарихул кабир”даги ровийлар алифбо тартиби билан берилган бўлса, “Ат-Тарихус сағир” саналар бўйича, яъни ҳадис ровийларининг вафот этган йилларига кўра тартибланган.

Имом Бухорийдан “Ат-Тарихус сағир”ни Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдурахмон Ашқар ва Абу Муҳаммад Занжавайх ибн Муҳаммад Нисобурийлар ривоят қилган [2:27].

Уламолар Имом Бухорийнинг тарих китобларига юқори баҳо берган. Равдоний: “Асар саҳобалар тарихига оид бўлиб, улар ҳақида маълумот берилган илк асардир”, деган [3:32].

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ Бухорий эса: “Абу Саҳл Маҳмуд Шофеъий бундай деганини эшитдим: “Ўттиздан зиёд мисрлик уламодан эшитган эдим. Улар: “Бизнинг бу дунёдаги эҳтиёжимиз Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Тарих” китобини ўқишдир”, деган эди”.

“Ат-Тарихус сағир” асари 2997 нафар ровий ҳақидаги маълумотларни жамлаган. Имом Бухорий бу асарда машхур саҳобалар, тобеинлар ва тобеинларнинг издошларини, уларнинг вафот этган йиллари, наслу насаби, ўзаро мулоқоти ҳақида баён қилади. Кўп ҳолларда айрим ровийларнинг сифатларига хос бўлган ҳадис истилоҳларини: жарҳ ва таъдил, носих ва мансук, саҳиҳ ва заифлигини баён қилганини ҳам қайд этади. Муаллиф бу асарига воқеаларнинг йилма-йил кечишига қараб тартиб берган. Агар бир санани тугатса, у санада вафот этган машхур шахсларни, улар билан боғлиқ муҳим ишларни зикр этиб, ундан сўнг кейинги воқеаларни ҳикоя қилишни бошлаган.

Имом Бухорий ушбу асарини ёзар экан, аввало, илмий омонатдорлик ва ҳолислик тамойилларига қатъий риоя қилган. Бу асарнинг аҳамиятга молик жиҳати шундаки, айрим ровийларнинг сифати жарҳ ва таъдил иборалари билан келтирилган. Имом Бухорий жарҳ лафзини ишлатмоқчи бўлса, жуда эҳтиёткорлик билан ёндашган. Масалан: *فيه نظر* (фийхи назарун – унинг ривоятларини текшириш лозим), *سكتوا عنه* (сакату анху – у ҳақда сукут сақлашган) ни ишлатган. Муҳаддиснинг бу борада қўллаган энг каттиқ сўзи *منكر الحديث* (мункарул ҳадис – ривоят қилган ҳадиси рад этилган) сўзидир. Шу сабабли уламолар Имом Бухорийнинг ровийга берган енгилгина салбий таърифини ҳам жиддий қабул қилган.

Асарни тартибга келтиришда муаллифнинг қуйидаги мақсадлари кўзга ташланади:

1. Ровийнинг исми ва кунясини аниқлаштириш:

- 1310. *Абу Жаъфар Мадоинийнинг исми Абу Жаъфар Абдуллоҳ ибн Мисвар ибн Авн ибн Жаъфар ибн Абу Толиб Қурайшийдир* [1:319].

- 2579. *Мусҳар ибн Абдулмалик ибн Салаъа Ҳамдоний Қуфийнинг куняси Абу Муҳаммаддир* [1:507].

- 2600. *Аҳмад ибн Солиҳ айтди: “Юнус акамнинг ўғли Анбаса ибн Халид ибн Язид 197/813 йилда вафот қилди. Унинг лақаби Айлий эди”* [1:509].

2. Ровийнинг Пайғамбар алайҳиссаломни кўргани ва у зот алайҳиссаломдан ҳадис ривоят қилганини аниқлаштириш:

- 2358. *Маъмар Собитдан, у Анасдан, у Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ҳадис айтган. Маъмардан Абу Довуд ривоят қилган* [1:476].

3. Ровийнинг туғилган, яшаган, сафар қилган, вақтинчалик тўхтаб ўтган ва вафот этган сана ҳамда манзилларини аниқлаштириш:

- 1570. *Яҳё ибн Букайр деди: “Қориз ибн Шайбанинг озод қилган қули Убайдуллоҳ ибн Абу Язид 126/744 йили вафот этди. У маккаликдир”* [1:361].

- 1753. *Амр ибн Қайс Сакуний Ҳимсий 140/757 йили вафот этган* [1:388].

- 2392. *Халафнинг куняси Абу Аҳмад бўлиб, Ашжаънинг озод қилган қули эди. Айтилишича, у 181/797 йили юз ёшида Бағдодда вафот этган. Халаф*

аввал Куфада яшади, кейин Воситга кўчди, сўнгра Бағдодга кўчиб ўтди. Аҳмад: “Халаф 180/796 ёки 179/795 йилнинг охирида вафот этди”, деди [1:481].

4. Ровийнинг ҳадиси тарқ қилинишининг сабабини баён қилиш:

- 1768. *Яҳё бизга Суфъндан, у Мансурдан, у Иброҳимдан, у Халид ибн Саъддан, у Абу Масъуддан ривоят қилди: “У кўзадан набиз (маст қилувчи ичимлик) ичар эди”* [1:390].

- 1771. *Халид Абд Басрий ҳадисни Ибн Мунзир ва Ҳасандан ривоят қилган. Амр ибн Али уни ҳадис тўқувчи, деб айблаган* [1:391].

- 2041. *Жаъфар ибн Абу Жаъфар Ашжаъийнинг отасидан ривоят қилган ҳадислари мункардир* [1:433].

5. Ровийлар силсиласини аниқлаштириш:

- 1430. *Миқсамнинг Умму Саламадан ҳам, Маймунадан ҳам, Ошадан ҳам ҳадис эшитгани маълум эмас* [1:338].

- 2241. *Саид ибн Зувн Саълабий Басрий Анас ибн Моликни кўрган. Ундан Муҳаммад ибн Саид Қурайший ҳадис эшитган. Саиднинг ҳадисига эргашилмайди* [1:461].

6. Ровийнинг фазилатлари, нуқсонлари ва ҳадисга таъсир қиладиган бошқа хусусиятларини келтириш:

- 1898. *Менга Убайдуллоҳ ибн Саид сўзлаб берди: Бизга Яҳё ибн Саид сўзлаб берди: “Менга Сарий ибн Исмоилнинг бир мажлисда ёлгон сўзлагани ошкор бўлди. У Қуфий Ҳамдонийдир”* [1:412].

- 1899. *Али деди: “Жарир деди: “Умар ибн Яъло ҳадисни Анасдан ривоят қиларди”. Менга Умар ибн Яълонинг қавмидан Зоид: “Сенга у (Умар) қайси ҳадисларни айтиб берди?” деди. Мен: “Анасдан ривоят қилинган ҳадисларни айтди”, дедим. Зоид: “Гувоҳлик бериб айтаманки, у (Умар ибн Яъло) бундай-бундай (ҳалоллигига шубҳа бўлган) нарсаларни ичар эди. Шу сабабли хоҳласанг, ундан ҳадис ёзиб ол, хоҳласанг, ундан тийил”, деди”* [1:412].

- 2098. *Абдуллоҳ ибн Муҳриз Омирий Жазарий Қатодадан мункар ҳадис ривоят қилган* [1:441].

- 2189. *Майсара ибн Абду Роббиҳа ёлгончилик айби қўйилар эди* [1:455].

7. Ҳадиснинг даражасини белгилаш:

- 1303. *Абу Савия Уқаймийнинг исми Суҳайлдир. Унинг ҳадиси басралик ровийлар ривоятлари қаторида туради* [1:319].

- 1309. *Шўба Абу Авндан ривоят қилиб айтади: “Ҳорис бундан бошқа санад билан танилмаган ва бу саҳиҳ эмас”* [1:319].

- 1564. *Муоз ибн Муоз Шўбадан, у Тавбадан, у Нофеъдан, у Ибн Умардан, у Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан кийим ҳақида ривоят қилди. Аммо бу ҳадисни Ибн Умардан ривоят қилгани саҳиҳ эмас* [1:360].

- 1801. *Мусайяб ибн Нофеъ Абдуллоҳ ибн Сулаймон ибн Жунода ибн Абу Умайядан, у отасидан ҳадис ривоят*

қилган. У Давсийдир. Унинг ҳадисига эргашилмайди [1:395].

8. Манзилларнинг географик жойлашуви ҳақида маълумот бериш:

- 1335. Замор Санъодан икки марҳала масофадаги жойдир [1:323].

- 1651. Менга Али ибн Наср сўзлаб берди: “Ашъас ибн Абдуллоҳ ибн Жобир Абу Абдуллоҳ Аъмо Худдоний Басрийдир. Худдон Аздада жойлашган” [1:374].

- 2025. Авзо Хумайр ҳудудига кирувчи жойдир. Хумайр эса Дамашқнинг Фародис Шомий дарвозаси томонидан чиққанда келадиган қишлоқдир [1:430].

9. Муҳим воқеа-ҳодисаларнинг қачон содир бўлганини ривоят қилиш:

- 290. Менга Ҳасан ибн Воқиф сўзлаб берди: Бизга Замра сўзлаб берди: “Жамал воқеаси 36/657 йили бўлган эди”. Абу Нуайм: “У ражаб ойида бўлган”, деди [1:133].

- 2058. Али деди: “Суфённинг: “Жухҳоф (ҳалокатли ёгингарчилик) саксонинчи йили бўлган эди”, деб айтаётганини эшитганман” [1:435].

10. Ровийнинг ҳадис илмидаги салоҳиятини аниқлаштириш:

- 1347. Баъзи насабишунос олимлар айтди: “Ҳакам ибн Утайба ибн Наҳҳос Бани Саъд ибн Ижл ибн Луҳайн қабиласидандир. Унинг (ҳадис) ёдлаган ёки ёдлаганини билмайман” [1:324].

- 2170. Бизга Муслим сўзлаб берди: Бизга Абу Ҳасан Саид ибн Зайд сўзлаб берди: “У ростгўй, ҳофиздир” [1:452].

- 2368. Али ибн Абдуллоҳ Менга Суфёндан сўзлаб берди: У айтди: “Молик ҳадис илмида нешво кишидир” [1:477].

11. Ровий қайсидир фирқага мансуб бўлса, маълум қилиш:

- 1677. Яҳё ибн Саид деди: “Ато ибн Абу Маймуна ўлат касаллигидан кейин вафот этди. У қадарийларнинг эътиқодида эди” [1:377].

- 1988. Али ибн Наср менга айтиб берди. У Солиҳ ибн Абдулқуддуснинг ака (ёки ука)си Абдусаломнинг озод қилган қулидир. Абдусалом эса Абдурахмон ибн Қайснинг озод қилган қулидир. У Маҳлабнинг она бир укаси бўлиб, қурбонлик куни хорижийлар билан бирга ўлдирилган [1:425].

- 2071. Менга Қутайба сўзлаб берди: “Абу Азҳар Муборак ибн Мужоҳид Марвазий қадарийлар тоифасидан эди”. (Қутайба) уни ўта заиф ҳисоблаган [1:437].

- 2517. Абу Сумайр Ҳаким ибн Хизом Басрий ҳадиси мункара кишидир. У қадарийлардан бўлган. Абдулмалик ибн Умайр ва Аъмайдан ҳадис эшитган [1:497].

- 2519. Менга Муҳаммад сўзлаб берди: Бизга Бишр ибн Умар сўзлаб берди: “Молик мени ундан (Иброҳим ибн Муҳаммад Абу Яҳё Асламийдан ривоят қилишдан) қайтарди”. Мен: “Қадарий бўлгани учун мени ундан қайтаряпсизми?” дедим. У: “Унинг дини кучли эмас”, деди [1:497].

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Имом Бухорий ровийлар тарихига жуда катта эътибор қаратиб, ҳар бир маълумотни илмий омонатдорлик нуқтаи назаридан синчиклаб ўрганган, ўзига етиб келган хабарнинг ким томонидан айтилганига алоҳида аҳамият қаратган. Ушбу асар ровийлар ҳақида ёзилган дастлабки китоблардан бўлиб, ундаги маълумотлар энг ишончли услублар асосида сараланган. Шу нуқтаи назардан “Ат-Тарихус сағир” асарини ўрганиш нафақат ровийлар ҳақида энг тўғри маълумотга эга бўлиш имконини беради, балки Имом Бухорий ҳадис ривоят қилувчилар ҳақидаги маълумотларни саралаш бўйича қўллаган услуб-методларни ўрганиш ва ундан ахборот оқими кучайиб бораётган бугунги кунда турли фан ва соҳалар доирасида қўллашда долзарб аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Ат-Тарихус сағир. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт матбаа уйи. 2023.
2. Имом Бухорий. Ат-Тарихус сағир. – Байрут: Дорул маъриф, 1986.
3. Имом Бухорий. Ат-Тарихул авсат. – Ар-Риёд: Дорус Сумайъий, 1998.

BAROT AMONOV

Hadis ilmi maktabi rektori

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktoti (PhD)

BADRUDDIN AYNINING MA'NAVIY MEROSI VA HADIS ILMIGA OID ASARLARI TAHLILI

Annotatsiya: Maqolada XIV-XV asr Mamluklar davrida yashab ijod qilgan Badruddin Ayniyning hayoti va faoliyatini o'rganish bilan birga, ma'naviy merosi va hadis ilmi rivojida tutgan o'rni ham tadqiq etilgan. Ayniqsa, ilmiy faoliyati davomida diniy yo'nalishda yozgan kitoblardan tashqari, hadis ilmiga oid asarlari va movarounnahrlik allomalar qalamiga mansub bir nechta asarlarga sharh va hoshiyalar yozgani to'g'risidagi ma'lumotlar keltirilgan. Asarlari orasida Imom Buxoriyning shoh asari "Sahihul Buxoriy"ga yozgan "Umdat al-qoriy" sharhi hanafiy mazhabi asosida sharhlangani bilan islom manbashunosligida muhim ahamiyat kasb etadi. **Tayanch so'zlar:** Mamluklar davri, Badruddin Ayniy, ma'naviy merosi, hadis ilmiga oid asarlari, "Sahihul Buxoriy" sharhlari, "Umdat al-qoriy".

Annotation: The life and activity of Badruddin Ainiy who lived in the XIV-XV-century period of Mamluk also explored in this article by the study of its spiritual heritage and his role in the development of the science of hadith. In particular, in addition to the works of hadith in various fields, analytical information on the Hadith works of the hadith and several works of Movarounnahlik scholars have been provided analytical information. His commentary book the Umdat al-qari on "Sahih al-Buxori" plays an important role in the Hanafi madhhab. **Keywords:** The period of Mamluks, Badruddin Ainiy, Spiritual heritage, Hadith Works, "Sahihul Bukhari" comments, "Umdat al-qariy".

Аннотация: В статье, наряду с изучением жизни и деятельности Бадруддина Айна, жившего и творившего во времена мамлюков XIV-XV вв., исследуются его духовное наследие и роль в развитии науки хадисов. В частности, приводятся аналитические сведения о том, что, помимо произведений, написанных в религиозном направлении в ходе своей научной деятельности, он написал комментарии и трактатов к произведениям по науке хадисов и несколькими произведениям, принадлежащим перу ученых Мавераннахра. Среди его произведений большое значение в изучении исламских источников имеет комментарий "Уmdat аль-Кари", написанный на шедевр имама Бухари "Сахих аль-Бухари", поскольку он интерпретируется на основе ханафитской школы. **Ключевые слова:** эпоха Мамлюков, Бадруддин Айна, духовное наследие, труды по хадисоведению, комментарии к "Сахих аль-Бухари", "Уmdat аль-Кари".

Kirish. Badruddin Ayniy mamluklar davrining ko'zga ko'ringan katta alloma, muhaddis va faqihlaridan biri bo'lgan. U Markaziy Osiyo diyori hanafiy fiqhida ma'lum va mashhur bo'lgan "Hidoya" kitobini sharhlash bilan bir qatorda, Imom Buxoriyning "Sahihul Buxoriy" asariga ham nihoyatda mukammal sharh yozgan. Alloma faoliyati davomida amalga oshirgan ishlari va tasnif etgan asarlari ayniqsa, Movarounnahr allomalarining qalamiga mansub asarlardan tahsil olib, keyinchalik ularga yozgan sharh va hoshiyalari bilan islom dini rivojiga qo'shgan hissasi hanafiy olimlari tomonidan yuksak baholanadi.

Badruddin Ayniy yashab, faoliyat yuritgan davr – Misr va Shom diyorlarida hukmronlik qilgan mamluklar davriga (1250-1517) to'g'ri keladi. Mazkur davrda Misrdagi ijtimoiy-siyosiy, diniy, iqtisodiy, davlatchilik, ma'muriy va boshqa ko'rinishdagi masalalar: Ibn Asir, Maqriziy, Ibn Xaldun, Ibn Hajar Asqaloni, Badruddin Ayniy, Zohiriy, Ibn Tag'riberdi, Abdurahmon Saxoviy, Jaloliddin Suyutiy kabi O'rta asr olimlari tomonidan yaratilgan asarlarda o'z aksini topgan. Ular orqali siyosiy, diniy-ijtimoiy muhiti va mamlakatda ro'y bergan ko'plab voqea-hodisalar haqida ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maqolada Badruddin Ayniy tarix va hanafiy fiqhiga oid yozgan asarlari "Aqd al-Jamon fi tarix ahl az-zamon", "Al-Binayatu fi sharh al-hidaya", "Mag'onil axyar fi rijal ma'anil" kabilardan tashqari, mamluklar davri va undan keyin yashab ilmiy faoliyat yuritgan Ibn Hajar Asqaloni, Muhammad ibn Abdur Rahmon as-Saxoviy, Hoji Xalifa, Ibn Tag'ribardi kabi olimlar asarlari asosida tahlil qilindi. Xususan, "Adurar al-

kamina fi a'yan miat al-samina", "Kitob at-tibr al-masbuk fi zayl is-suluk", "Kashfuz zunun an asam al-kutub val-funun", "An-nujum az-zohiroh fi muluk Misr va al-Qohira" va boshqalar shular jumlasidandir.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozishda tarixiy taqqoslash, xronologik retrospektiv metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. "Umdat al-qoriy sharh Sahih al-Buxoriy" asari muallifi Mahmud ibn Ahmad ibn Muso ibn Ahmad ibn Husayn ibn Yusuf ibn Mahmud Halabiy bo'lib, u 762/1361-yil ramazon oyining 17-sanasida Aynatob shahri*da tavallud topdi [5:5, 9:418, 13:198]. Olim "Buyuk imomlarning imomi", "Buyuk muhaddis", "Asrining shayxi va faqihi", "Misr diyori olimi", "Qozi ul-quzzot", "Shayxul islom" kabi unvonlarga sazovor bo'lgan, "Abus Sano", "Abu Muhammad" kabi kunyalari va "Badruddin Ayniy" kunyasi bilan tanilgan.

Uning otasi Shihabiddin Ahmad ibn Qoziy Sharafuddin Muso (725/1325 yil tug'ilgan) asli halablik bo'lib, keyinchalik Aynatobga ko'chib borgan. U yerda qozilik lavozimida faoliyat yuritgan.

Ibn Hajar va Imom Saxoviy aytganidek, Badruddin Ayniy ushbu shaharda dunyoga kelib, shu yerda voyaga yetgan [16:378]. U ilk bor, shar'iy bilimlar – Qur'on hifzi, fiqh ilmini otasidan, sakkiz yoshga yetgach boshqa shayxlardan yetti qiroat, hanafiy fiqhi, arab tili, tafsir, mantiq kabi fanlar bo'yicha tahsil oladi. 783/1381-yilda ilm olish maqsadida Halabga yo'l olib, u yerda Jamoliddin Yusuf ibn Musa Maltiydan hanafiy fiqhiga oid kitoblarni o'rganadi.

Safardan qaytgach, otasi Shihabiddin Ahmad 784/1382-yilda Aynatobda vafot etadi. 785/1383-yili Damashqqa hadis ilmini o'rganish uchun safar qiladi va hadis ilmiga ixtisoslashgan "Nuriya" madrasasida tahsil olishni boshlaydi. Keyinchalik bir muddat Halabda ham ilm safarida bo'ladi [5:5].

Badriddin Ayniy 788/1386-yili haj qilib, Hijoz o'lkasiga ilm talabida safarga chiqadi. So'ng Bayt al-Maqdisni ham ziyorat qiladi. Shu asnoda haj ziyoratiga chiqqan Sharq allomasi Alouddin Ali ibn Ahmad ibn Muhammad Sayramiyni (vaf. 790/1388) uchratadi. Shayxga hamroh bo'lib, undan ilm oladi. Ularga Mamluklar sultonligi amiri Zohir Barquqning (hukm. dav. 784-801/1382-1399) yaqinda qurdirgan katta Barquq madrasasiga ulamolarning dars berishi uchun taklifnoma e'lon qilingani to'g'risida xabar yetadi. Badruddin va ustoz Shayx Alouddin Sulton Zohir Barquq (vaf. 801/1399)ning dinga va ilmga bo'lgan munosabatini ko'rib, Qohiraga yo'l oladi. Ularni hurmat-ehtrom bilan kutib olishadi. Madrasaning ochilishida ilmiy yig'ilishda Shayx Alouddin Sayramiy tabarrukan birinchi darsni o'tib beradi. Ilmiy majlisda sultonlar, amirlar va ayonlar ham ishtirok etadi. Qozi Nuriddin ibn Xatibning aytishicha, Sulton Zohir Barquq Alouddin Sayramiyni o'zi asos solgan madrasaga bosh shayx (murabbiy) qilib tayinlaydi. 788-yili Sayramiy shogirdi Badruddin Ayniyni o'ziga yordamchi qilib oladi. Badruddin Ayniy yana ilm olishda davom etib, shayxi Alouddin Sayramiy va boshqa Qohiradagi ulug' shayxlardan hadis ilmiga oid asarlarni, sunan kitoblarni, jumladan, Ahmadning "Musnad"i, Doraqutniy va Dorimiyning "Sunan"i, Bag'aviyning "Masobih us-sunna", Nasoiyning "Sunani Kubro"si kabi kitoblar bo'yicha tahsil oladi va o'zi ham olimlik darajasiga yetadi. Shayx Sayramiy vafoti (790/1388)dan so'ng, uning o'rniga Zohiriya madrasasida bosh shayx etib tayinlanadi [12:232].

Badriddin Ayniy turli ilmiy markazlarda ilm talabida bo'lib, ko'plab katta ustoz va ulug' shayxlarning ilmiy suhbatlaridan bahramand bo'lishi bilan birga ularning ta'lim-tarbiyasini ham oladi. Ustoz va shayxlari to'g'risidagi barcha ma'lumotlarni o'z ichiga olgan "Mu'jam ush-shuyux" ("Shayxlar haqida qomus") nomli bir kitob ham tasnif etgan [5:12].

Muhaddisning eng ulug' ustozlaridan biri Hofiz Zayniddin Abdurahim Iroqiy (vaf.806/1403) bo'lib, 788/1386-yili Qohirada Badruddin undan "Sahihul-Buxoriy"ni Shahobiddin Ahmad ibn Muhammad qiroati bilan eshitgan. Hofiz Sirojiddin Balqiniyning (vaf. 805/1402) "Mahasin al-istilah" ("Atamalarning afzalliklari nomli") asarini eshitgan, buyuk muhaddis Taqiyyuddin Muhammad ibn Muhammaddan (vaf. 809/1406) "Sahihul Buxoriy", "Sahihul Muslim" va Abu Dovud, Termiziy, Ibn Moja va Nasoiyning sunanlarini va Dorimiy, Abd ibn Humayd va Ahmadning musnadlarini eshitgan. Ustozlaridan yana biri Ali ibn Muhammad Faviy bo'lib, Badruddin Ayniy undan Nasoiyning "Sunan Kubro" asarini va Doraqutniyning sunanidan ayrimlarini va Ibn Molikning "Tahsil" asarini rivoyat qilgan. Hofiz Nuriddin Abul Hasan Ali Haysamiydan bir qancha kitoblarni eshitgan. Yana Badruddin Ayniyni ustozlaridan biri Qutbiddin Abdulkarim ibn Taqiy ibn Hofiz Halabiy bo'lib, unga shogirdi Badruddin Ayniy

Tabaroniyni uchta mo'jam kitobini o'qib bergan. Sharafuddin Muhammad ibn Muhammad (vaf. 821) ham Badruddin Ayniyni ustoz bo'lib, u kishidan Qozi Iyozning "Shifo" kitobini, Imom Abu Hanifani "Musnad" kitobini eshitgan. Shayx muhaddis Zayniddin To'g'ribermish ibn Yusuf Turkmaniyni Abu Ja'far Tahoviyni "Ma'on al-osor" kitobini eshitgan. Shayx Qozi al-quzzot Najmiddin ibn Ahmad ibn Imodiddin bo'lib, undan "Sahihul-Buxoriy"ning ayrim boblarini tinglagan [22:125, 16:132].

Bundan tashqari, fiqh ilmini Ahmad ibn Xos Turkiydan (vaf. 809/1406), qiroat ilmini Abu Fath Asqaloniyni (vaf. 793/1391) o'rgangan. Damashqdagi Nuniya madrasasida Najmiddin ibn Keshk Hanafiya (vaf. 799/1397) "Sahihul Buxoriy"ni o'qib bergan. Bulardan boshqa ustoz va shayxlardan ham ko'plab ilmlarni o'rgangan va bu borada yuqorida zikr qilingan asarida qaysi ustozlaridan qanday kitob o'qigani yoki tinglagani to'g'risida batafsil ma'lumot berilgan.

Abul Muhasin Jamoliddin Yusuf ibn Tag'ribardi "Al-Manhalusofiy val mustavfa ba'd al-vafiy" asari [13:193] da keltirishicha, Badruddin tafsir, hadis va arab tili grammatikasiga oid kitoblardan tahsil olgan. Jumladan, tafsir ilmi bo'yicha Zamaxshariyning "Kashshof", Nasafiyni "Tafsir Nasafiy" va Alouddin Samarqandiyning "Bahrul ulum" ("Ilmlar ummoni") kabi tafsirlarni mutolaa qilgan. Shuningdek, hadis ilmida "Kutub sitta" ("Oltita ishonchli hadis to'plami"), Imom Ahmadning "Musnad"i, Bayhaqiy va Doraqutniyning "Sunan"i, Humayd Keshiyni "Musnad"i kabi hadis to'plamlari hamda Tabaroniyni "Mu'jam" kitoblarini o'qigan.

Badriddin Ayniy ilm o'rganish bilan birga ilm markazlarida uning darslarini tinglovchilar va ko'pgina shogirdlari bo'lgan. Manbalarda Qohira va boshqa diyorlardagi ilm markazlarida ustoz bo'lib ishlaganidan tashqari, "Muayyadiyya" madrasasining o'zida 40 yil davomida ustozlik qilib, shogirdlariga hadis fanidan dars bergani ta'kidlab o'tilgan [5:8]. Shu o'rinda, Imom Saxoviy ham, bu muhaddis atrofida qilargahusni muomala va tavoze' bilan hadis ilmi va boshqa fanlardan dars o'tgan hamda kerakli masalalar yuzasidan fatvo bergan. Uning ismi mashhur bo'lib, hatto din peshvolari ham kelib, undan to'rt mazhabga oid ilmlarni o'rganganini alohida qayd etadi [16:135].

Badriddin Ayniydan Imom Muhaqqiq Kamoliddin ibn Himom, Hofiz Alloma Qosim ibn Qutlubug'o, Hofiz Shamsiddin Muhammad ibn Abdurrohman Saxoviy, Shom diyorlari muhaddisi Nosiriddin Abulbaqo Muhammad ibn Abu Bakr, Alloma Abulfath Muhammad ibn Muhammad, Muhibiddin Muhammad ibn Muhammad Misriy, Abu Is'hoq Ibrohim ibn Ali Qurashiy, Abulvafo Muhammad ibn Xalil Hanafiy, Badruddin Hasan Hanafiy, Alloma Zayniddin Kuxtoviy, Qozi al-quzzot Izziddin Ahmad Kattoniy Hanbaliy, Shayx Kamoliddin Molikiy, Qozi Nuriddin Ali Hanafiy va Abul Muhasin Jamoliddin Yusuf ibn Tag'ribardi kabi ko'plab islom olamida mashhur bo'lgan zamondosh taniqli ulamolar tahsil olgan [13:196]. Badruddin vafot etgan vaqtda Jaloliddin Suyutiyni yoshi kichik bo'lgani sabab, biror kitobni undan o'qib shogird bo'lmagan bo'lsa-da, Suyutiyn undan umumiy ijoza yo'li bilan rivoyat qilgan.

Badriddin Ayniy hadis va fiqh ilmlarini o'rganishni istab kelgan o'zining xos shogirdlariga 814/1411-yilda "Al-Azhar" masjidi va yashaydigan uyi yaqinida bir madrasa barpo qildi. Tasnif etgan kitoblarini madrasaga vaqf qildi [20:290]. Bu madrasa bugungi kunga qadar saqlangani, izlanishlar natijasida aniqlandi.

U Qohirada qozilik, g'aznachilik, yirik madrasalarda ustozlik kabi oliy, ilmiy va ma'muriy mansablarni egallagan, hatto vaqf ishlarida Sulton (Vaziri) yordamchisi bo'lib (819/1416) ishlagan. Sulton Barsboy davrida, 829/1426-yildan boshlab, hanafiy mazhabi qozisi lavozimida o'z faoliyatini davom ettirdi [8:347,351].

Qozilik ishlari faqat shaxsiy holat bo'yicha ishlarni ko'rib chiqish bilan cheklanib qolmay, balki unga topshirilgan fuqarolik, jinoiy ishlarni ko'rib chiqish, masjidlarga imomlarni tayinlash, zarbxonani nazorat qilish, pulning xavfsizligini ta'minlash va boshqa shu kabi vazifalar ham yuklatilgan edi. Bunday mas'uliyatli ishlarning og'irligiga qaramay, Badruddin Ayniy 818/1415-yilda ochilgan "Muayyadiyya" madrasasida hadis ilmidan, "Mahmudiya" madrasasida esa, fiqh, tarix, grammatika, adabiyot kabi fanlardan dars berar edi. Ushbu dargohlardan buyuk hanafiy faqihi Kamol ibn Hamam, Ibn Tag'ribardi, Abdurahmon Saxoviy va Abul Fazl Asqaloniy kabi shogirdlari yetishib chiqdi [3:297].

Badriddin Ayniy Misrda o'z davrining ko'plab hukmdorlari – sultonlari bilan zamondosh bo'lib, ular bilan yaxshi munosabatda bo'lgan. Hatto Sulton Muayyadning vakili sifatida Rim yurtiga 823/1420-yilda elchi sifatida borgan [12:135].

Sulton Ashraf Barsboy davrida Badruddin Ayniy Bosh qozilik lavozimida ishlab, hukmdorning safarlarida hamrohlik qilar edi. U istagan vaqtda Sultonning boshqaruv kengashiga kirib, u bilan xohlagan ishlari yuzasidan maslahatlashardi. Badruddin Ayniy turkiy tilni yaxshi bilgani sabab, Sulton Barsboy bilan munosabatlari kuchayib, ular o'rtasida ustoz-shogirdlik munosabatlari paydo bo'lgan. Ibn Tag'ribardining aytishicha, Sulton undan diniy ilmlardan va tarix fanidan saboq olgan [10:111]. Sulton Barsboy (vaf.842/1438) huzurida kechalari soatlab qolib, islom shariati va fiqhga oid masalalarni unga o'qib berar edi. Sultonga turkiy til bo'yicha tarjimonlik qilgan. Sulton ilm istab shayxning qo'lida shogird bo'lib, atrofdagilarga faxr bilan: "Qozi Ayniy bo'lmaganida, islomimiz go'zal bo'lmasdi, saltanatda qanday yurishni ham bilmas edik" [22:12,14], deb aytar edi. Sulton Barsboy ustozlari Ayniy shu darajada ulug'lar va ishonar ediki, kelgan delegatsiyalarni qabul qilishda Sulton nomidan ish ko'rishni so'ragan hamda qo'shni diyorlardan kelgan maktublarni tarjima qilishni unga topshirgan.

Badriddin Ayniy davlat ma'muriy ishlardan g'aznachi, vaqf ishlari mas'uli va bosh qozi kabi lavozimlarda faoliyat yuritgan. Mamluklar davlatidagi ayrim siyosiy-ijtimoiy sabablarga ko'ra, tayinlangan lavozimidan chetlatilar, ayrim vaqtlarda yana qayta tayinlanar edi. Ilk marotaba Qohira g'aznachiligiga 804/1401-yil Taqiyyuddin Maqriyning o'rniga tayinlanib, o'sha yili ishdan chetlatilgan [15:377]. Ikkinchi marotaba 819/1416-yilda tayinlanib, 853/1449-yilga qadar faoliyat yuritgan.

Bosh qozilik lavozimiga ham ikki marotaba tayinlangan bo'lib, birinchi marta 829/1425-yildan 833/1429-yillargacha, ikkinchi marta, 837/1433-yildan 842/1438-yilgacha bosh qozilik lavozimida faoliyat yuritgan.

838/1434-yili Amir Temurning to'rtinchi o'g'li Shohrux Mirzo (1377-1447) kisva (Ka'ba po'sh)ni Ka'baga yopishni nazr qilgani uchun Mamluk Sultoni Ashraf Barsboydan ushbu sharaflil ishini amalga oshirishni so'rab elchi yubordi. Sulton bu masalani muhokama qilish uchun to'rt mazhab boshliqlarini jalb qiladi. Ular o'rtasida bahs uzoq davom etadi. Badruddin Ayniy bu nazr qilingan ishning holatini o'rganib chiqib, uning qilgan nazri bog'lanmaganini aytadi. Ibn Hajar esa, bu ishni amalga oshirish Haramayn mas'ullaridan boshqalarga joiz emasligini aytadi. Kengash yig'ilishi yana uzoq davom etgandan so'ng Ayniyning bergan javobi bilan yakun topadi. Sulton "Ayniyning javobi kisvani ka'baga yopishdan Shohruxni mahrum qilgani zo'r ish bo'ldi" deb, maqtar edi [23:928]. Chunki Shohrux bundan oldin ham bir necha marta Sulton Barsboydan "Fath al-Boriy" hadislar to'plamini va Ka'baga kisvani yopish xizmatini so'raganida rad javobini olgan edi. Keyinchalik Sulton Zohir Jaqmoq davrida so'raganida unga ruxsat beriladi. Bu ishni amalga oshirishga Bosh qozi Ibn Hajarni mas'ul qilib tayinlaydi [16:297].

Mamluklar davri bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan Z.Aripova o'z tadqiqotlarida Misrning ma'muriy va ilmiy sohalarida ko'zga ko'ringan Ibn Hajar qalamiga mansub bo'lgan "Sahihul Buxoriy"ning sharhi – "Fath al-Boriy" asari islom olamida mashhur bo'lganda, temuriy sulton Shohrux Mirzo katta qiziqish bildirgani to'g'risida ma'lumot bergan [26:5]. Shuningdek, uning fikricha, XIII-XV asrlarda Misrda hukm surgan Mamluklar sultonligi davrida til, tarix va an'analar jihatidan Markaziy Osiyo va Misrning juda ko'p o'xshashliklari mavjud va ularni o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Badriddin Ayniy hayoti davomida quyidagi to'qqizta: Zohir Barquq, Faraj ibn Barquq, Mansur ibn Barquq, Muayyad Shayx, Zohir Totor, Muhammad ibn Zohir, Ashraf Barsboy, Yusuf ibn Ashraf va Zohir Jaqmoq kabi Mamluk sultonlari bilan hamkorlikda ishlab, diniy-ijtimoiy masalalarda maslahatchi bo'lgan [1:241, 244]. Bu olim haqida yozilgan barcha manbalarda olimning sultonlar bilan yaxshi munosabatda bo'lib, diniy-ma'rifiy ishlarda ularga ko'mak bergani to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Har bir sulton taxtga o'tirganida, odatda, hadyalar, ko'pincha, uning siyrati haqida, maqtov va pand-u nasihatlar yozilgan asar taqdim etilar edi. Shuning uchun, bu odatga ko'ra, ko'pgina ulamolar Mamluk sultonlari to'g'risida siyrat va tarojim kitoblar yozgan. Jumladan, Ayniy ham Sulton Muayyad, Zohir Totor va Ashraf Barsboy siyrati haqida kitob tasnif etgan.

Badriddin Ayniy yashagan davrda Misr masjidlari va madrasalarida katta olimlar o'rtasida turli ilmiy munozaralar, savol-javoblar bo'lgan, Ayniy ham ana shunday bahs-munozaralarda ilmiy salohiyati bilan ko'zga ko'ringan olimlardan edi. Ibn Hajar Badruddin Ayniydan o'n ikki yosh kichik bo'lib, bu ikki zamondosh o'rtasida qizg'in ilmiy bahs-munozaralar bo'lib turgan. Ularning ikkalasi ham imom, faqih va tarixchi bo'lib, o'z mazhabida yetakchilik qilgan. Ibn Hajar – shofeiy, Badruddin Ayniy esa hanafiy

mazhabining yetuk olimlaridan bo'lib, ularning har biri qozilik lavozimida faoliyat olib borgan. Ularning har birining tarafdor va yordamchilari bo'lgan. Ular "Sahihul Buxoriy"ga bir davrda mukammal sharh yozgan. Ibn Hajar Badruddin Ayniy "Umdat al-qoriy" nomli sharhidagi ayrim ma'lumotlarni o'zining "Fath al-Boriy" nomli hadislar sharhi kitobidan ko'chirilganlikda ayblagan va iqtibos keltirsa-da, Ibn Hajarga ishora qilmagani ular o'rtasidagi kelishmovchilikning avj olishiga sabab bo'lgan [19:392]. Bu masala haligacha tadqiqotchilar o'rtasida bahs-munozara mavzusi bo'lib kelmoqda. Bu ikki buyuk muhaddis o'rtasida qanday masala bo'lmasin, ular hadis ilmida va boshqa fanlarda yozib qoldirgan ilmiy merosi butun islom ummati uchun asosiy manba sifatida xizmat qilayotganiga guvoh bo'lish mumkin.

Ular o'rtasidagi raqobat ulardan birining ikkinchisidan istifoda qilishiga to'sqinlik qilmagan. Darhaqiqat, Ibn Hajar Ayniy ilmidan istifoda qilganini aytgan hamda undan "Sahihi Muslim"dan ikki hadisni va "Musnadi Ahmad"dan bitta hadis eshitgan. Ibn Hajar Asqaloni ustozlari haqidagi "Al-Mujamma' al-muassis lil mu'jam al-mufahris" ("Fihrisli qomus asoschisi va to'plovchisi") nomli kitobida Badruddin Ayniy uchun alohida sarlavha ajratib, uchinchi tabaqa shayxlari qatorida zikr qilgan [8:347]. Shuningdek, Imom Saxoviy ham "Az-Zav' al-lame'" nomli kitobida Ibn Hajar o'limidan oldin bemor bo'lib yotganida, Badruddin Ayniy uni ziyorat qilib, Zaynul Iroqiydan eshitgan hadislarini aytib berishini so'rganini ta'kidlab o'tgan [16:131].

Badruddin Ayniy naqliy va aqliy bilimlarda asrining imomi, furu' va usul masalalarida o'z zamonasining yagona olimi bo'lgan. Ilmiy bahslarda chuqur ilmi va go'zal xulqi bilan barchaga namuna bo'lgan. Mukammal kitob yozishda buyuk olimlar orasidan ajralib turganki, hatto hadis, fiqh, tarix, arab grammatikasi yo'nalishlarida ko'plab kitob tasnif etgan.

Badruddin Ayniy Ibn Hajarning vafotidan uch yil keyin, ya'ni 855/1451-yilda 91 yoshida vafot etadi. Tongda "Al-Azhar" masjidida janoza namozi o'qilib, o'zi qurdirgan madrasada dafn etiladi [22:81; 17:661]. Keyinchalik bu madrasaga "Sahihul Buxoriy"ning sharhi – "Irshadus Soriy a'la Sahihul Buxoriy" ("Safar qiluvchini Sahihul Buxoriyga yo'llash") asari muallifi yana bir muhaddis Shahobuddin Ahmad Qastaloni (vaf. 923/1517) ham dafn etilgan.

Badruddin Ayniy Umm al-Xoyr (vaf. 819/1416) ismli ayolga uylangan va sakkiz nafar farzand dunyoga kelgan. Ular ham vafot etganlarida Ayniy qurdirgan madrasaga dafn qilingan [16:156, 234].

Ma'lumot o'rinda shuni aytish mumkinki, Qohiradagi "Qasr al-Ayniy" nomli shifoxona uning nabirasi – Shahobiddin Ahmad ibn Abdurahim ibn Mahmud Ayniyga mansub bo'lib, u o'z davrining taniqli amirlaridan biri bo'lgan [11:183]. Shifoxona 870/1466-yilda mamluklar davrida qurilgan bo'lib, bugungi kunda tibbiyot maskani sifatida faoliyat olib bormoqda.

Imom Badruddin Ayniy o'z zamonasida eng ko'p kitob tasnif etgan imomlardan sanaladi. Bu borada Imom Saxoviy Ayniy kabi ko'p kitob tasnif etganlar qatorida yana Ibn Hajarni (773/1372-852/1449) zikr qilib o'tadi.

Badruddin Ayniyning turli mansablarga ega bo'lishi, qozi va mudarris sifatida faoliyat yuritganiga qaramay, bu

hol uning ilm va asar tasnif etishni davom ettirishiga to'sqinlik qilmadi. Shuning uchun u turli mavzularda ko'plab kitoblar yozdi. Ilk asari "Malah al-alvah sharhu Mirah al-arvah" ("Yorqin qaydnoma nomli Mirahul arvah asariga sharh") bo'lib, uni 19 yoshida yozgan. Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, Ayniy turli yo'nalishlarda yetmish ikkiga yaqin asar tasnif etgani aniqlandi [16:137; 22:85]. Masalan, tafsir va Qur'on ilmida 3 ta, sunnat va hadis ilmida 9 ta, fiqh va usulda 13 ta, siyrat, tarix va tarjimda 18 ta, tilshunoslik va adabiyotda 19 ta, va'z, xutba va ruqiyada 6 ta hamda boshqalarning yozgan kitoblariga 4 ga yaqin taqriz yozgan.

Bugungi kunda shulardan 17 tasi nashr etilgan. 12 tasi qo'lyozma holatida turibdi. Qolgan 39 ta asari va 4 ta taqrizi bizgacha yetib kelmagan.

Badruddin Ayniy hadis ilmi yo'nalishida: "Umdat al-qoriy fi sharhi al-Jome' as-Sahih" ("O'quvchining al-Jome' as-Sahih sharhiga oid asosi"), "Naxb al-afkor fi tanqiyhi maban al-axbor" ("Xabarlar manbasini ochiqlashda fikrlarni saralash"), "Sharh sunani Abu Dovud" (2 jild), "Al-Ilm al-hiyb sharh al-kalim ut-tiyb" ("Kalim ut-toyyib asariga "ulug' ilm" nomli sharh"), "Kitab majmu' min ahadis mutafarriqa" ("Tarqalib ketgan hadislarini o'zida jamlagan asar"), "Kashf al-Qina'il maraniy" ("Niqobni ochib tashlash"), "Takmil al-atrof" ("Hadis parchalarini takomillashtirish"), "Mag'on al-axyar fi rijal ma'an al-asar" [4:520] ("Maon al-osordagi roviylar haqida eng yaxshi ma'lumotlar") kabi 10 ga yaqin mo'tabar asarlar tasnif etgan. Ayniyning hadis ilmidagi asarlari o'sha davrda hadis ilmi rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Bundan tashqari, muhaddislar bilan ilmiy bahs va munozaralar olib borilgani hadislarini qiyosiy o'rganish va jadal (bahs, muzokara) ilmlarining yanada rivojlanishiga turtki bo'ldi.

Manbalarda Badruddin Ayniyning kitob tasnif etishda husni xat bilan tez yozishga mohir bo'lgani zikr qilinadi. Hatto bir kechada hanafiy fiqhida mashhur bo'lgan Ahmad ibn Muhammad Quduriy (vaf. 428/1037)ning "Muxtasar Quduriy"ni yozib tugatgani aytiladi.

Badruddin Ayniy movarounnahrlilik allomalar qalamiga mansub bir nechta asarlarga sharh va hoshiyalar ham yozgan.

1. Hanafiy fiqhi yo'nalishida Imom Marg'inoniy (vaf. 593/1169)ning "Al-Hidoya" kitobiga "Al-Binayatu fi sharh al-hidaya" ("Hidoya kitobiga "Al-Binoya" nomli sharh) nomli sharh yozgan. Sharhni 817/1414-yilda boshlab, 850/1446-yilda o'z madrasasida yozib tugatgan [2:52]. Asarning qo'lyozma nusxasi o'n jildidan iborat bo'lib, ilk marta 1293/1876-yili Hindistonning Laknau shahrida to'rt juzda nashr etilgan.

2. Hofiziddin Nasafiy Hanafiy unvoni ila tanilgan Imom Abul Barakot Abdulloh ibn Ahmad (vaf. 710/1310)ning "Manor al-anvor fi usul al-fiqh" ("Fiqh asoslariga oid nurlar manbai") nomli asariga (Bu asarning XVIII asrga oid qo'lyozma nusxasi Buyuk Britaniyaning Manchester universiteti Jon Raylens kutubxonasida №Arabic MS 258 (The John Rylands Library, The University of Manchester-References: Catalogue no. Arabic MS 157 [258]) raqami ostida saqlanadi. Shuningdek, Buyuk Britaniyaning Eton Pote kolleji kutubxonasi Eton Pote 357 (Eton College Library, Eton College – References: Margoliouth no. 18 (shelf/item: 5/12)) raqam ostida saqlanadi. Keyinchalik muallif bu asariga "Hoshiya ala manaril anvar" nomli

hoshiya ham yozgan bo'lib, bu asarning 17-asr (1067/1657-yil)ga oid qo'lyozmasi Kembrij universitetining kutubxonasida № Add. 3609 (University Library, Cambridge University – References no. 1248) raqami ostida saqlanadi) "Sharh al-manor" ("Manor al-anvor asariga sharh") nomli sharh yozgan. Bu asar ilk bor "Nafisiya usmoniyya" nashriyotida 1891-yili nashr etilgan [14:379]. Bu asarning 1623-yilga oid qo'lyozma nusxasi Britaniyaning Bodlean kutubxonasida MS. Arab. e. 222 (Bodleian Library, Oxford University) raqami ostida saqlanadi.

3. Abdulloh ibn Ahmad ibn Mahmud Nasafiy (vaf. 710/1310)ning hanafiy fiqhida mashhur bo'lgan "Kanz al-daqiq" ("Nozik masalalar xazinasi") kitobiga (Bu asarning XVI asrga oid qo'lyozmasi Bodlean kutubxonasida № MS. Arab. d. 178 raqam ostida, XVI asrga oid qo'lyozmasi Kembrij universiteti № Dd. 11 raqam ostida, arab va fors tilidagi qo'lyozmasi № Add. 3747 raqam ostida, 17-asrga oid qo'lyozmasi № Oo. 6. 42 raqam ostida, shuningdek, № ms. 48137 raqam ostida Sharq va Afrika tadqiqotlari markazi SOAS kutubxonasida saqlanmoqdi) "Ramz al-haqoiq sharh kanz al-daqiq" (Kanz ud-daqiq asariga "Haqiqatlar ishorasi") nomli sharhni 816/1413-yilda yakunlagan. Asar ilk bor 1868-yilda Qohirada sharhi bilan chop etilgan [7:352; 22:93]. Bu asarning XIII/XIX asrga oid qo'lyozma nusxasi Kembrij universiteti kutubxonasida № B.3 (University Library, Cambridge University – E.G.Browne Collection) raqamida, 1082/1672-yilga oid qo'lyozmasi № Or.706 (no.710 University Library, Cambridge University – Oriental Manuscripts) raqami ostida saqlanadi.

4. Abu Lays Samarqandiy (vaf. 373/983)ning "Tafsir al-Qur'on" nomli kitobiga (Ushbu asar bugungi kunda Britaniyaning Birmingem universiteti Kedbyuri tadqiqot kutubxonasida "Islamic Arabic 941" raqami ostida saqlanmoqda. Asarda ikki oxirgi pora, Mulk surasidan an-Nas surasigacha bo'lgan suralar mavjud. XVIII asrda nasx uslubida ko'chirilgan. Bu bo'yicha qo'shimcha boshqa ma'lumotni <https://www.fihrist.org.uk/> dan olish mumkin.) "Al-Havashiy a'la tafsir Abal-Lays" nomli hoshiya yozgan. Bu asar bizgacha yetib kelmagan [22:108; 16:134].

5. Mahmud ibn Umar ibn Muhammad Zamaxshariy (vaf.538/1143)ning "Tafsir al-kashshof" asari (Bu asarning qo'lyozma nusxasi Kembrij universiteti kutubxonasida № Add.815, "Kashshaf Zamahshariy" nomi bilan Kembrij kolleji kutubxonasida № King's Pote 86 raqami ostida saqlanadi. Ma'lumot uchun qarang: https://www.fihrist.org.uk/catalog/work_20743.)ga "Al-Havashiy a'la tafsir al-kashshof" ("Kashshof tafsiriga hoshiyalar") nomli hoshiya yozgan [24:82016:135]. Bu asarni Solih Yusuf bizgacha yetib kelmagan asarlar qatorida zikr qilgan [22:109].

2022-yil Buyuk Britaniyada olib borilgan ilmiy tadqiqot natijasida, Ayniyning "Tafsir al-kashshof" asariga yozgan hoshiyasining qo'lyozma nusxasi Oksford shahridagi Bodlean kutubxonasi fondida № MS. Arab. d. 240 (Bodleian Library, Oxford University) raqami ostida saqlanayotgani aniqlandi. Asar to'g'risida berilgan ma'lumotlarga ko'ra, Badruddin Ayniy Zamaxshariyning mazkur tafsir asarini ko'chirish bilan birga, unga hoshiya ham yozgan va uni "Kashshaf an haqiqat al-tanzil"(Bodlean kutubxonasi: № MS. Arab. d. 240 (Bodleian Library, Oxford University), № MS.

Bodl. Or. 637-640, № MS. Arab. d. 216, № MS. Arab. d. 179, № MS. Pococke 373, 157, 104 raqamida, Kembrij universiteti kutubxonasida № Or. 163,164 raqami ostida va № ms. 43254 raqamida Sharq va Afrika tadqiqotlari markazi SOAS kutubxonasida saqlanmoqda. Ma'lumot uchun qarang: https://www.fihrist.org.uk/catalog/work_20743)

("Qur'onning haqiqatini ochib beruvchi asar"), deb nomlagan. Bu qo'lyozma mashhur tarixchi Ayniy tomonidan yozilgan asl nusxadan, 978/1570-yilda ko'chirilgani qayd etilgan. Bu asar bugungi kunga qadar yaxshi saqlangan (Ma'lumot uchun qarang: <https://www.fihrist.org.uk/>).

6. Shayx Abu Ali Husayn ibn Yahya Buxoriy Zandavistiy Hanafiyning "Rovzat al-Ulama" asari (Bu asar qo'lyozma nusxasi № ms. 12188 raqamda Sharq va Afrika tadqiqotlari markazi SOAS kutubxonasida saqlanmoqda.)dan saylanma masalalar to'plami sifatida "Muntaxab min masail rovat al-ulama" (Ravzat al-ulamoda kelgan masalalar saylanmasi) nomli asarni tasnif etgan [22:119]. Bu haqda Hoji Xalifa va Qosim ibn Qutlubug'o o'z asarlarida zikr qilgan [6:569, 928].

7. Muhammad ibn Abdulloh Damashqiyning "Radd al-vafir" ("Yetarli raddiya") nomli asariga Badruddin Ayniy taqriz bergan bo'lib, "Taqriz a'lar-rodd al-vafir" ("Radd al-vafir" asariga taqriz") nomi bilan manbalarda zikr qilingan. Damashqiyning "Radd al-vafir" nomli asari Ibn Taymiyani kufarga hukm qilgan Abu Abdulloh Alouddin Muhammad ibn Muhammad Buxoriy (vaf. 841/1438)ga raddiya sifatida yozilgan. Bu kitobga Ayniydan boshqa Ibn Hajar va Balqiniy kabi bir nechta olimlar tomonidan ham taqriz yozilgan. Taqriz 835/1432-yil Qohirada yozib tugatilgan. Bu taqriz Zuhayr tahriri ostida nashr qilingan "G'oyat al-amaniy firroddi a'lan-Nabahaniy" (Nabahoniya raddiya sifatida yozilgan umidlar g'oyasi) nomli kitobning 157-165 sahifalarida keltirilgan [2:57].

8. "Umdat al-qoriy fi sharhi al-Jome' as-Sahih" bo'lib, bu eng mashhur asarlaridan sanaladi. Asar ilk bor Turkiyaning Konstantinopol shahrida 1890-yili 11 juzda, keyin Misrda Muniriyya bosmaxonasi tomonidan yigirma besh juzni o'z ichiga olgan o'n ikki mujalladda nashr etilgan.

Hoji Xalifa Badruddin Ayniyni "Muxtasar al-viqoya"ni sharhlaganlar qatorida ham sanab, "Sharh muxtasar al-viqoya" asari uni qalamiga mansub ekanini aytgan (tadqiqot davomida aniqlanmadi).

Badruddin Ayniyning hayoti, ilmiy merosi, islom ilmlariga qo'shgan hissi va din uchun qilgan xizmatlari uning ustozlari, zamondosh va undan keyingi davr olimlari tomonidan e'tirof etilgan. Jumladan, Imom Saxoviy "Az-Zav' al-lame'" asarida: "U imom, olim, sarf, arab tili va boshqa fanlar bilimdoni, tarix va tilshunoslik fani hofizi bo'lgan".

Ibn Tag'ribardi: "Ayniy ko'pgina fanlardan mohir olim, ayniqsa, fiqh, usul, hadis, nahv, sarf, arab tili, tarix kabi fanlar bilimdoni edi".

Ibn Iyos Hanafiy: "U o'z davrining nodir olimi va fozil kishisi edi. Uning asrlarga tatigulik asarlari bo'lib, chiroyli uslubda va ma'lumotlari aniq tartibda yozilgan" [18:292], degan.

Shuningdek, mutaaxxir ulamolardan Toshko'prilzoda (Ahmad ibn Mustafo): "U imom, olim, arab tili, sarf va

boshqa fanlar bilimdoni hamda o'z yo'nalishida ko'zga ko'ringan alloma edi" [25:265], deya qayd etgan.

Abul Ma'oniyy Husayniy: "U imom, alloma, rivoya va diroya ilmi hofizi, qarshi chiqqanlarga Allohning hujjati va bid'atchilarga Allohning katta mo'jizasi edi. O'z davrining ilmda, zuhd va taqvoda ko'zga ko'ringan mashhur kishilaridan bo'lib, fiqh va hadis ilmi bilimdoni bo'lgan. Musulmonlar uning vafotidan so'ng qayg'uga tushgan".

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Badruddin Ayniy Burjiy Mamluklar sultonligi davrida siyosiy-ijtimoiy va diniy ta'lim sohasiga o'zining salmoqli hissasini qo'shgan. Sultonlar bilan yaqin munosabatda bo'lib, davlat boshqaruvi va diniy masalalarda ularga maslahatchi bo'lgan. Sultonlikka tashrif buyurgan xorijiy mehmonlarni kutib olish va ular bilan diplomatik munosabatlarni o'rnatishda, Sultonning istagiga ko'ra, ayrim vaqtlarda uning vakili sifatida ish yuritgan.

Mamluk sultonlari turkiy tilda so'zlashgan, Badruddin Ayniy turkiy tilni bilgani bois, davlat boshqaruvidan tashqari, sultonlarga arab tili, hadis, fiqh, tarix va diniy ilmlardan saboq bergan. Shuningdek, boshqaruvda sulton tomonidan ko'zga ko'rinadigan ayrim xato va kamchiliklarni

unga aytib, ularni bartaraf etgan. Shuning uchun sultonlar Badruddin Ayniyni "Muallim va tarbiyachi" sifatida e'tirof etgan.

Badruddin Ayniyning "Umdat al-qoriy fi sharhi al-Jome' as-Sahih lil Buxoriy" asari Imom Buxoriyning "Sahihul Buxoriy" asariga yozilgan sharhdir. U shunday asarlar ichida eng muhim, keng qamrovli sharhlardan hisoblangan. Shuningdek, u Ayniy yozgan kitoblarda ichida ham ko'zga ko'rinarli asardir. Ushbu asar hanafiy mazhabi asosida yozilgan sharhlar ichida eng mashhuri bo'lib, uning asosiy g'oyasi umumbashariy axloq-odoblarni go'zallashtirish hisoblangan. Shu bilan birga, to'rt mazhabga taalluqli xususan, hanafiy mazhabining masalalarini nass (hujjat, aniq dalil) bilan ravshanlashtirib bergan.

Badruddin Ayniyning hadis ilmi va hanafiy mazhabi asosida yozgan asarlari hadis va hanafiy fiqhini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Movarounnahr ulamolari tasnif etgan asarlarda Ayniy bitgan sharh va hoshiyalar aniqlangani muhim ilmiy yangilik bo'lib, u bugungi kunda hadisshunoslik va fiqh yo'nalishida izlanish olib borayotgan yosh tadqiqotchilarga muhim manba sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmad ibn Ali Maqriziy. al-Mavaiz va e'tibar bi zikri xutot val-asar. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 1998. – J. 2.
2. Badruddin Ayniy Hanafiy. Al-Binayatu fi sharh al-hidaya. Tahqiq: Ayman Solih Sha'bon. J. 13. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 2000. – J. 1.
3. Badruddin Ayniy. Aqd al-Jamon fi tarix ahl az-zamon. // tahqiqchi: Muhammad Muhammad Amin. – Qohira: Hay'at al-misriyatil amma, 1992.
4. Badruddin Ayniy. Mag'onil axyar fi rijal ma'anil asar. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 2005.
5. Badruddin Ayniy. Umdat al-qoriy. – Bayrut-Lubnan: Dor al-kutub al-ilmiya, 2001. – J. 1.
6. Hoji Xalifa. Kashf uz-zunun an asam al-kutub val-funun. Muhammad Sharafuddin tahqiqi. – 2 jild. – Makka: Maktabat al-faysaliya, 1981.
7. Ibn Hajar Asqaloniy. Adurar al-kamina fi a'yan miat al-samina. J. 4. – Bayrut: Dar ihya tuross al-arabiy. 1990. J. 2.
8. Ibn Hajar Asqaloniy. Al-mujamma'ul muassis lil mu'jamil mufahris. 4 jildlik. – Bayrut: Dor al-ma'rifa. 1992. J. 3.
9. Ibn Imod. Shazarot uz-zahab fi axbarin man zahab // Muhammad Arnaut. 9 jildlik. – Bayrut: Doru ibn Kasir, 1993.
10. Ibn Tag'ribardi. An-nujum az-zohiroh fi muluk Misr va al-Qohira. 6 tomlik. – Misr: Maktaba al-vaqfiya, 2016. J. 15.
11. Ismoil Posho Bag'dodiy. Hadiyat al-orifin. 2 jildli. – Istanbul: al-Bahiya, 1951. J. 1.
12. Iymon Umar Shukriy. As-Sulton Barquq Muassis davlat al-Mamalik al-Jarakisa (784-801/1282-1398) min xilal maxtut Aqd al-Jamon fi tarix ahl iz-Zaman li Badr al-Ayniy. – Qohira: Maktabat Madbuliy, 2002.
13. Jamoliddin Yusuf ibn Tag'ribardi. Al-Manhal as-sofiy val-mustavfa ba'd al-vafiy. – 13 jildlik. – Tahqiqchi: Muhammad Amin, Said Abdulfattah. – Misr: Hay'at misriyya amma, 1984. – J. 11.
14. Mahmud ibn Ahmad Badruddin Ayniy Hanafiy. Sharh manorol anvar fi usulil fiqh. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya. 2002.
15. Muhammad ibn Abdur Rahmon as-Saxoviy. Kitob at-tibr al-masbuk fi zayl is-suluk. Tahqiqchi: Najva Mustaf Komil. – 4 jildlik. – Qohira: Dor al-kutub val-vasoiq al-qavmiya, 2002. – J. 1.
16. Muhammad ibn Abdurahmon Saxoviy. Az-Zav' li ahl al-qarn at-tasi'. 10 jildli. – Bayrut: Dor al-jayl, 1992. J. 10.
17. Muhammad ibn Abdurahmon Saxoviy. Vajayz al-kalom fiz-zayl ala duval al-islom. Tahqiqchi: Bashshar Avvad Ma'ruf. Ahmad Xotimiy. Qohira: Muassasa ar-Risola, 1995.
18. Muhammad ibn Ahmad ibn Iyyos. Kitob tarix Misr al-mashhur bi bado'i az-zuhur fi vico'i ad-duhur. 10 jildlik. – Qohira: Kutub al-Hay'a al-Misriya, 1982. – J. 2.
19. Muhammad ibn Zaynulobidin Rustam. Al-Jome' as-Sahih lil Imam al-Buxoriy. – Mag'rib: Dor al-bashair al-islamiya. 2013.
20. Nuruddin Ali ibn Daud Sayrafiy. Nuzhatun nufus val abdan fi favorixiaz zamon. Tahqiqchi: Muhammad Jamol Homid Shurbajiy. – Qohira: Ma'had al-Maxtutot al-Arabiya, 2019. J. 2.
21. Qosim ibn Qutlubug'o. Toj at-tarajim fi tabaqot al-hanafiya. Tahqiqchi: Muhammad Xayr Ramazon. – Dimashq: Dor al-qalam, 1413/1992.
22. Solih Yusuf Ma'tuq. Badruddin Ayniy va asarihu fi ilm al-hadis. – Ar-Riyod: Dor al-bashair al-islamiya, 1983.
23. Taqiyyuddin Maqriziy. As-Suluk fi ma'rifa duval al-muluk. Tahqiqchi: Muhammad Abdulqodir Ato. – 8 jildlik. – Bayrut: Dor al-kutub ilmiya, 1997. – J. 2.
24. Taqiyyuddin ibn Abdulqodir Tamimiy Doriy Izziy Misriy Hanafiy. At-tabaqotus saniya fi tarajimil hanafiya. – Ar-Riyod: Dar ar-rifo'iy, 1983. J. 3.

25. Toshkubruzoda. Miftah al-sa'oda va misbah al-siyada fi mavzu'atil-ulum. – 3 jildli. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 1993. – J. 1.
26. Zuhra Aripova. O'rta asr tarixchilari haqida. The light of Islam, 2020. – №-4.
27. <http://Farab-ency.com.sy;>
28. <https://Farajm.com>.
29. <https://www.fihrist.org.uk/>
30. https://www.fihrist.org.uk/FcatalogFwork_20743.

ABDUQAHHOR RAXMONOV

Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali direktor o'rinbosari,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

“SIYOSATNOMA” AN'ANASI VA ABU YUSUFNING HORUN AR-RASHIDGA TAVSIYALARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimgi va o'rta asr mutafakkirlarining davlat va jamiyat qurilishida odilona boshqaruv tizimini tashkil etish, hukmdor va xalq o'rtasidagi munosabatlar, jamiyatni boshqaruvchi shaxsning xalqqa nisbatan adolatli bo'lishi haqidagi qarashlari yoritilgan. **Tayanch so'zlar:** Aflotun, Arastu, Forobiy, Beruniy, Jon Lokk, Kalila va Dimna, Yoqub Abu Yusuf.

Annotation: This article describes the views of ancient and medieval thinkers on the establishment of a fair management system in the construction of the state and society, the relationship between the ruler and the people, and the fairness of the person who manages the society to the people. **Keywords:** Plato, Aristotle, Farabi, Beuni, John Locke, Kalila and Dimna, Yaqub Abu Yusuf.

Аннотация: В данной статье изложены взгляды античных и средневековых мыслителей на установление справедливой системы управления в построении государства и общества, взаимоотношения правителя и народа, справедливости человека, управляющего обществом, по отношению к народу. **Ключевые слова:** Платон, Аристотель, Фараби, Беуни, Джон Локк, Калила и Димна, Якуб Абу Юсуф.

Tarix, antropologiya, arxeologiya, sotsiologiya va ijtimoiy psixologiyaga oid tadqiqotlardan ma'lumki, insonlar ijtimoiy mavjudotdir. Ular turli sabablarga ko'ra jamoa bo'lib yashashga odatlangan. Davlat negizida birlashish tarixning qaysidir davrida amalga oshirilgan tarixchilar tomonidan aniqlangan. Shunday bo'lsa-da, faylasuf olim Jon Lokk fikricha, bir vaqtlar yer yuzida hukumat yoki siyosiy jamoa bo'lmagan. Hamma odamlar tabiiy anarxiya holatini boshidan kechirgan. Biroq, tartib va tinch-totuv yashash mushkul bo'lgan tabiiy anarxiya holati o'z fikriga ega bo'lgan har qanday insonni qoniqtirmas edi. Kuchsizlar kuchlilardan qo'rqar va ularga qarshi himoyasiz bo'lgan. Shu sababli insonlar birlashib, siyosiy jamoa tuzdi va uni boshqaruvchi hukmdorlarga fuqarolarni himoya qilishiga ishonch bildirdi. Hozirgi kungacha o'tgan barcha hukmdorlar o'z hukmronligi uchun ushbu birinchi ijtimoiy shartnoma tufayli insonlar oldida qarzdordir. Shunga ko'ra, hukumat biror masalada qaror qabul qilishda xalqning roziligini olishi lozimdir [7:92].

Aflotun kishilarning jamoa bo'lib yashashi va davlat barpo etish zaruriyatini ularning yakka shaxs sifatida o'z ehtiyojlarini qondira olmasligi bilan bog'laydi [9:86]. Aristotel inson ijtimoiy mavjudot bo'lgani holda faqat jamiyat ichida ma'naviy kamolotga yetishi mumkinligini ta'kidlab, davlatning asosiy maqsadi fuqarolarning ma'naviy kamolotga yetishiga yordam berish ekanini ta'kidlaydi [9:89].

Forobiy yunon faylasuflari kabi insonlar o'z ehtiyojini qondirish va kamol topishi uchun jamoa va jamiyat birlashuviga zaruriyat borligi bilan izohlaydi [2:238]. Nizomulmulk esa davlatni ilohiy inoyat deb hisoblaydi. Jamiyatdagi urush va ixtiloflarning oldini olish, kishilarni tinch va osoyishta yashashi uchun Alloh taolo har asrda xalq ichidan bir kishini podshohlikka ko'taradi. Barcha ishlar shu hukmdor orqali amalga oshirilib, xalq uning adolati soyasida tinch-totuv yashaydi [12:16].

Lyuterning siyosat falsafasi inson zotini ikki qarama-qarshi kuchga, ya'ni Tangri qudrati va dunyoga talpinuvchi iblis kuchlariga ajratadi [10:27]. Gobbs esa resurslar tanqisligi va odamlarning mol-dunyoga o'chligini bunga asosiy sabab sifatida keltiradi. Unga ko'ra, odamlar egalik qilishi mumkin bo'lgan resurslar cheklangan. Agar ikki kishi bir vaqtning o'zida bir narsani xohlasa, ular bir-biriga dushman bo'lib qoladi va biri ikkinchisini yo'q qilishga intiladi. Urushlarning yana bir sababi odamlar o'rtasidagi nomus va sha'n uchun kurashdir. Bu tuyg'u jamiyatda hasad, nafrat va nihoyat urush muhitini yaratadi. Gobbsning fikriga ko'ra, odamlarni boshqarish uchun qonun qabul qilish va jamiyatda tartibni saqlashga mas'ul bo'lgan mutlaq hokimiyat manbai bo'lishi kerak. Buning uchun esa davlat kerak bo'ladi [13:54].

Inson, jamiyat va davlat majmuasida yana bir muhim masala hukmdor va xalq o'rtasidagi munosabatdir. Siyosatnomalarda hukmdor va unga bo'yinsinuvchilar o'rtasidagi munosabatlar haqida muhim ma'lumotlar qayd

etilib, ularning bir-biri oldidagi mas'uliyat va burchi aniq bayon etilgan. Jumladan, "Qutadg'u bilig"da hukmdorning xalq ustidagi huquqlari sifatida hukmdorga itoat etish, soliqlarni o'z vaqtida to'lash, hukmdor yaxshi ko'rgan narsani yaxshi ko'rish va aksincha unga xush kelmagan narsani qilmaslik keltirilgan. Buning evaziga hukmdor xalqni himoya qilishi, davlatni boshqarish uchun adolatli qonunlar chiqarishi, zulmning oldini olishi va yo'llarni xavfsiz holatga keltirishi kerak [15:863-865].

Tarix davomida jamiyatni boshqaradigan shaxslarning xalqqa nisbatan adolatli va mehr-oqibatli bo'lishi kutilgan. Biroq hokimiyatni qo'lga kiritgan hukmdorning o'z davlatini adolatli boshqarmasligi, xalqiga zulm qilishi tarixda ko'p uchraydigan hodisalardan biridir. Shafqatsizlik bilan boshqariladigan davlatlar uzoq davom etmay, ichki tartibsizlik oqibatida davlatni tashqi kuchlarga nisbatan zaif qilib, uning qulashiga zamin yaratgan. Davlat arboblari, sarkardalar, faylasuflar va olimlar davlat boshqaruvidagi illatlarni ko'rsatib, xalqqa yaxshi va adolatli munosabatda bo'lish kabi masalalarda hukmdorlarga tavsiya va pand-nasihat majmualarini taqdim etgan. Vaqt o'tishi bilan bu asarlar siyosatnomalar tarzida shakllandi. Siyosatnoma tipidagi asarlarni kengroq o'rganish zarur. Chunki bu asarlarda keltirilgan nasihatlar faqat hukmdorlarga berilmasdan, balki ayrim mansabdorlar, jumladan, vazir, viloyat noibi, hokim va hokimiyat tepasiga endi keladigan valiahdlarga berilgan maslahat bo'lishi mumkin.

Siyosatnoma an'anasi islomdan oldin ham Sharq va G'arbda mashhur bo'lgan. Bu sohada Sharq dunyosidagi hind-eron asarlari odatda namuna sifatida keltirilgan. Sosoniylarning so'nggi hukmdorlari davrida yozilgan "Andarznoma", "Pandnoma" asarlari, Tansarning maktublari va Buzurgmehr risolalari ancha mashhurdir. Islom dinidan keyin bu sharqona asarlar arab tiliga tarjima qilingan bo'lib, ularning eng ko'zga ko'ringanlari Abdulloh ibn Muqaffa tomonidan tarjima qilingan "Kalila va Dimna" nomli asardir. Asl nomi Panchatantra bo'lgan bu asar sanskrit tilidan tarjima qilingan. Panchatantra Eron shohi Xusrav Anushervon (531-579) buyrug'iga binoan, uning shaxsiy tabibi Barzuya Hindistondan keltirgan va pahlaviy tiliga tarjima qilingan [8:3].

Sharqdagi hind-eron maktabiga turkiy xalqlar an'anasini ham qo'shish mumkin. O'rxun-Enasoy yodgorliklarida keltirilgan nasihatlar davlat boshqaruviga oid siyosatnoma yozish an'anasini ifodalaydi. Siyosatnoma asar yozish bo'yicha G'arbda asosan yunon faylasuflari, tarixchi va shoirlari ustunlik qiladi. Yunonlar bu mavzuda muhim asarlar taqdim etgan. Ulardan Aflotun va Aristotel tomonidan yozilgan asarlar hozirgacha siyosat falsafasiga o'z ta'sirini o'tkazib kelmoqda. Shuningdek, yunon shoiri Ezop, Lafonten, Fenelon va Nikkola Makiavelli kabi mutafakkirlar siyosatnoma an'anasining muhim vakillari sanaladi.

Islomda siyosat falsafasining ibtidosi Muhammad (s.a.v.) payg'ambarligi davridan boshlangan, desak bo'ladi. U zot faoliyati davomida islom ummatining payg'ambari, davlat

boshlig'i, qonun chiqaruvchi qozi va qo'shin qo'mondoni kabi vazifalarni bajargan. U tarqoq arab qabilalarini islom bayrog'i ostida birlashtirdi. Islomda xalifalik maqomi bo'yicha bahslar Payg'ambar vafoti va xulafosi roshididan keyin vujudga keldi [4:40]. Muoviya tomonidan o'g'li Yazidning xalifa etib tayinlashi xalifalik tizimining buzilishiga va islom jamoasiga rahbarlik qilish masalasiga oid munozaralar paydo bo'lishiga olib keldi. Shu davrdan boshlab xalifalik otadan o'g'ilga merosiy tarzda o'tadigan mansabga aylandi. Biroq xalifa mamlakatdagi diniy va dunyoviy hokimiyatning yagona rahbari sifatida saqlab qolindi. Bu holat Ummaviylar va Abbosiylar davrida ham davom etib, toki xalifa Mutavakkil (847-861) davriga kelib xalifalik parchalanish davriga qadar davom etdi. Abbosiylar xalifasi Mutavakkil davrida hokimiyat zaiflashdi va bu, o'z navbatida, davlatning parchalanib ketishiga olib keldi.

Islom tarixida siyosatnoma an'anasi Qur'oni karim va Payg'ambarimiz (s.a.v.) hadislar bilan boshlangan. Keyingi davrlarda yozilgan siyosatnomalarning mavzulari Qur'oni karimda keltirilgan buyruq va ta'qiqlardan iborat ekanini ko'rish mumkin. Qur'oni karim insonni axloqli, adolatli, saxovatli bo'lishga chaqiradi va baxillik, adolatsizlik, axloqsizlikdan qaytaradi. Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning so'zlari va xatti-harakatlarini ham ushbu muqaddas kitobda keltirilgan oyatlarning tafsiri va kengaytirilgan tavsifi deb ta'kidlashimiz mumkin. U zot Qur'oni karimda keltirilgan buyruq va taqiqlarni hayotlik chog'larida shaxsan amalga oshirish orqali ko'rsatib o'tganlar. Kishilarga adolatli munosabatda bo'lish uning shiori bo'lib, doimo boshliqlarni adolatga buyurgan. Rasululloh (s.a.v.) Alloh taolo hech qanday soya bo'lmagan qiyomat kunida o'z soyasi ostidan panoh beradigan yetti kishining birinchisi odil hukmdor bo'lishini ta'kidlaydi [14:84].

Muhammad (s.a.v.) o'z faoliyatidan tashqari, turli hududlarga yuborgan qo'shin qo'mondonlari va jangchilarga ham ba'zi tavsiyalar berganlar. Jumladan, Rasululloh (s.a.v.) tunda biron bir aholi manziliga kelsalar, kechasi unga hujum qilmay, kunduzni kutar edilar. U keksalar, ayollar va bolalarni o'ldirishni man qilganlar. U zot asirlarga yomon munosabatda bo'lishni istamas, ularni qo'llarini yechib qo'yishni, ovqatlantirishni, kasallarni davolab, kiyintirishni buyurgan. Bu amr va tavsiyalar Payg'ambardan keyin ham amalga oshirilganini ko'ramiz.

Abu Bakr xalifa bo'lgach, Usoma ibn Zaydni qo'shinga bosh qilib Shomga yubordi. Xalifa Usoma ibn Zaydga qo'shin bilan birga bo'lgan paytda unga xiyonat qilmaslikni, bergan va'dasini bajarishni, o'ljani teng taqsimlashni, dushmanlarning og'zi, burni va quloqlarini kesmaslikni, monastirlarda ibodat qiluvchi yoshi ulug' dindorlar, qariyalar va bolalarni o'ldirmaslikni amr qiladi. U davlat boshqaruviga jiddiy e'tibor bilan qaraydi, hatto vafot etsa, o'z o'rniga kimni qoldirishini maslahatlashib, Umar ibn Xattobni o'rinbosar sifatida tanlaganini aytib o'tadi. O'limi oldidan Umarni yoniga chaqirib, xalifalikni qabul qilganidan so'ng

davlat boshqaruviga oid qisqacha o'z tavsiyalarini beradi. Umar, Usmon va Ali (r.a) xalifaligi davrida bu an'ana davom ettirilgan.

Ali vafot etishidan oldin o'g'illariga taqvoga amal qilish, yetim, miskin va beva-bechoralarga g'amxo'rlik qilish, zolimga dushman, mazlumga himoyachi bo'lish, Allohning kitobiga itoat qilish, namozni o'z vaqtida o'qish, zakotni to'g'ri to'lash, qilgan gunohlariga tavba qilish, g'azab va ginalarni yengish, er-xotin munosabatlariga rioya qilish, johillarga bag'rikeng bo'lish, dinni yaxshi tushunishga harakat qilish, yaxshi qo'shnihilik munosabatlarini saqlashni amr qilgan [5:391].

Ummaviylar davlatining eng odil hukmdori Umar ibn Abdulaziz borasida ham ko'plab misollar keltirish mumkin. Uning davlat boshqaruvidagi e'tiborli inson ekanini ahli ayoli Fotima shunday hikoya qiladi: "Bir kuni Umarning oldiga bordim. U ko'rpada yig'lab o'tirgan edi. "Biror narsa bo'ldimi?" deb so'radim. U Muhammad (s.a.v.) ummatining ishlarini o'z zimmasiga olib, bemorlar, kambag'allar, miskinlar, keksalar, mazlumlar, yetimlar, ko'p bolali oilalar va boshqalar haqida o'ylab, Alloh taolo qiyomat kuni mendan ular haqida so'rganida Rasululloh (s.a.v.)ning ular tufayli mendan xafa bo'lishidan yig'layapman deb aytdi". Umar ibn Abdulazizning Kufa hokimi Abdulhamidga yozgan maktubida quyidagi tavsiyalarni yetkazadi: "Kufa yomon hokimlar tomonidan boshlangan qiyinchilik va zo'ravonlik girdobiga duchor bo'ldi. Dinning mohiyati adolat va xushxulqlikdir... Gunoh ishning ozi bo'lmaydi. Ekin o'smaydigan cho'l joylarni aholi yashaydigan joy deb hisoblamang. Aholidan soliqlarni yumshoqlik bilan yig'inglar... Mamlakatimizdagi musulmon kishilardan xiroj olmang. Mening bu amrlaringa amal qiling..."[5:63-65].

Xulafoi roshidin va ummaviy xalifalarning yuqorida keltirib o'tilgan ba'zi buyruq va nasihatlarini Qur'oni karim va Rasululloh (s.a.v.)dan boshlangan deb hisoblanadi. Bunda esa, islom davri siyosatnoma an'anasining davomi ekani oydinlashadi. Ummaviylar davrining oxirlarida siyosatnomalar yozish bo'yicha Sharq va G'arb ilm o'choqlarining o'zaro uyg'unlashuvi natijasida yangicha qarashlar shakllana boshladi. Ummaviylar xalifasi Hishom (724-743) davrida olimlar antik davrdagi davlat boshqaruvi bilan bog'liq ishlarni tarjima qilishga kirishdi. Ulardan biri Mavlo Abul A'lo Salim Aristotelning Iskandarga yozgan risolalarini tarjima qildi. Ushbu risolalarning aksariyati fors madaniyati ta'sirida yozilgan yunon olimlarining qarashlari edi. Bu olimning "Kitab fis-siyasatil-amiya" risolasi ham muhim ahamiyatga ega. Bu davrda Fors podshohlari haqida hikoya qilinadigan asarlarni ham tarjima qilish boshlandi.

VIII asrda "Panchatantra"ning "Kalila va Dimna" nomi ostida tarjima qilinishi odob-axloq va tarbiyaga oid asarlarning arab adabiyotiga kirib kelishiga sabab bo'ldi [4:99]. Abbosiylar davrida pand-nasihat mavzusidagi kitoblarni yanada kengroq va tizimli tarzda yozilganini ko'ramiz. Xalifa Ma'mun davrida tashkil etilgan "Baytul-hikma"da qadimgi Sharq va yunon olimlarining ilm-fan va

falsafaga oid asarlari arab tiliga tarjima qilindi. Bu tarjimalar ichida boshqaruv tizimiga oid asarlarning salmog'i ham yetarlicha bo'lgan. Abbosiylar davrida yozilgan siyosatnoma asarlarda Sharq va G'arb ilmiy maktablarining ta'siri yaqqol ko'zga tashlanadi. Ummaviylar davrida yozilgan kitoblarda yagona manba Qur'oni karim va hadislar edi. VIII asrdan boshlab yozilgan asarlarda Qur'on va hadislardan tashqari Hindiston, Eron va Qadimgi Yunonistonda yashagan hukmdorlar, faylasuflar yoki davlat arboblari ham misol tariqasida keltirila boshlandi. Xususan, xulafoi-roshidin, Muoviya, Umar ibn Abdulaziz, Horun ar-Rashid kabi davlat boshqaruvida muvaffaqiyat qozongan xalifalar, Aflotun, Aristotel, Iskandar Zulqarnayn, Jamshid, Anushervon kabi Eron va Yunoniston tarixida ko'zga ko'ringan hukmdor va faylasuflarni shular jumlasiga kiritish mumkin. Ba'zi asarlarda Muhammad (s.a.v.)dan oldin o'tgan Payg'ambarlar faoliyatini ham misol tariqasida keltirish boshlandi. Mavardiy (974-1058) "Nasihatul-muluk" asarini yozayotganda qo'llagan usuli haqida shunday deydi: "Lekin biz kitobimizga faqat o'z fikrimizni kiritib qo'ymaganmiz, biz o'z nafsimizga ergashmasdan, har doim aytganlarimizga dalil keltirganmiz. Har bir aytgan so'zimizga Alloh taolo tomonidan nozil qilingan kitobdan bir oyat, Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning sunnati va hadislaridan rivoyat dalil keltirdik. So'ngra xulafoi roshidin, o'tmishdagi hukmdorlar, avvalgi sultonlar va faylasuflarning tarixdagi bosib o'tgan yo'llarini ham tilga oldik" [11:115]. Nizomulmulk (1018-1092) o'zining "Siyosatnoma" asarida shunday yozadi: "Men hadislar, Qur'on oyatlari, zamona ulamolarining so'zlari, ular aytgan qissalar va ularning talqinlarini har bir joy va bobda tushunarli tilda yetkazdim, toki odamlar bu kitobni o'qiyotganda shubha-gumonga tushib, kayfiyati tushmasin" [12:17]. Abu Mansur as-Sa'olibiyning (961-1038) asosan Beruniy va Ibn Sino kabi olimlarni o'z saroyiga taklif qilgan Ma'mun ibn Ma'munga bag'ishlab yozgan "Adabul-Muluk"asari ham shu tartibda bayon qilingan [1:3].

Abbosiylar va undan keyingi davrlarda yuqoridagi tartibga mos kelmaydigan pand-nasihatga oid asarlar ham yozilgan. G'aznaviylar hukmdori Sabuqteginning o'g'li Mahmud uchun vaziri Abul Fath Bustiy tomonidan yozilgan "Pandnoma" shulardan biridir. Bu kitobda hech bir oyat, hadis yoki biror hukmdor yoki olim keltirilmagan. Biroq ushbu pandnomaga diqqat bilan e'tibor qaratilsa, islom dini ta'siri darhol seziladi. Asarda keltirilgan pand-nasihatlar biror oyat tafsiri yoki hadis sharhiga o'xshaydi. Ayrim siyosatnomalarda, islomning ilk davrida yozilgani kabi faqat Qur'oni karim va hadislar manba sifatida tilga olinib, boshqa ulamolar fikri keltirilmaydi. Tohiriylar sulolasi asoschisi Tohir ibn Husayn (821-822)ning o'g'li Abdullohga (828-845) xalifa Ma'mun tomonidan Misrga hokim etib tayinlanganida yozgan uzun maktubini misol qilib keltirish mumkin. U o'g'liga boshqaruv bo'yicha bergan nasihatlarini shunday yozadiki, unda Qur'oni karim oyatlari matn mazmuniga singdirib yuboriladi [5:258-267].

Abbosiylar davrida mana shunday uslubda yozilgan asarlardan biri yoqub Abu Yusuf tomonidan (731-799) xalifa Horun ar-Rashidga (765-809) taqdim etilgan “Kitob al-xaroj” asaridir. “Kitob al-xaroj” aslida siyosatnoma an’anasi doirasida xalifaga pand-nasihat qilish uchun yozilgan kitob emas. “Kitob al-xaroj” asari islom tarixida davlat xarajatlarini mablag’ bilan ta’minlashda soliqlarning o’rni va roli, soliq turlari, miqdori, ularni yig’ish, to’plash, jamiyat va davlat ehtiyojlari uchun teng taqsimlash tartibi, fuqarolar va soliq yig’uvchilarning huquq va majburiyatlari bilan bog’liq munosabatlarni tartibga soluvchi musulmon huquqshunosligi normalariga bag’ishlangan asardir. Bunda Horun ar-Rashidga davlat boshqaruvi bo’yicha ko’rsatmalarni o’z ichiga olgan kirish qismi e’tiborimizni tortadi. Siyosatnoma an’anasiga oid asar hisoblanadigan bu kitobning muqaddimasida Abu Yusuf xalifaga maslahat berishda faqat oyat va hadislardan manba sifatida foydalangan.

Abu Yusuf xalifalik soliq tizimining shakllanishiga ulkan hissa qo’shgan. Uning soliq solish muammolari to’g’risidagi “Kitob al-xaroj” risolasi islom olamida iqtisodiy masalalarni qamrab olgan birinchi risola hisoblanadi. U bu kitobni hijriy 174-182 yillarda Abbosiylar xalifaligining bosh qozisi bo’lib ishlagan paytida yozgan.

Abbosiylar xalifaligi islom huquq va an’analariga asoslangan holda boshqarilar edi. Bunda o’sha davrda bosh qozi bo’lgan Abu Yusufning xizmati kattadir. Uning xalifa Horun ar-Rashidga bag’ishlab yozgan “Kitob al-xaroj” asarining muqaddimasida islomiy boshqaruv tizimi xulafosi roshidin va Umar ibn Abdulaziz kabi bo’lishi alohida ta’kidlab o’tilgan.

Xalifa Horun ar-Rashid mamlakat aholisining hayoti va mol-mulki xavfsizligini ta’minlashga, adolat bilan hukmronlik qilishga harakat qilgan hukmdor edi. U Imom Abu Yusufdan iqtisodiy-ijtimoiy masalalar bo’yicha savollarga javob berishni, islom dinida soliq qoidalari qay tartibda bo’lishi haqida so’raydi. Abu Yusuf bu savollarga javob berish maqsadida “Kitob al-xaroj” asarini yozdi. Unda nafaqat davlat daromadlari va xarajatlari, balki turli ijtimoiy-iqtisodiy masalalar ham yoritilgan.

Abu Yusufning kitob muqaddimasida keltirilgan boshqaruvga oid tavsiyalari siyosatnoma ana’anasi doirasida yoritilgan mavzulardan farq qilmaydi. Hukmdorga berilgan tavsiyalarda xalqni adolat bilan boshqarish masalasi siyosatnomalarga xos xususiyat hisoblanadi. Abu Yusuf tavsiyalarining yana bir xususiyati shundaki, u asarda Eron-Hind yoki Qadimgi Yunoniston hukmdorlari va faylasuflaridan misol keltirmasdan, balki masalani sharhlashda turli oyat va hadislardan foydalanadi.

Abu Yusuf bu kitobni yozishdan maqsadini quyidagicha ifodalaydi: “Mo’minlar amiri, Alloh uni qo’llab-quvvatlasin, mendan o’zi uchun xiroj, ushr, zakot, jizya va boshqa soliqlarni yig’ishda, mazkur ishning mohiyatini anglab, unga muvofiq ish tutishda qo’llanma bo’ladigan kitob yozib berishimni so’radi. Bu kitobni yozdirishdan maqsad – fuqarolariga zulm (jabr) qilmaslik va ularning farovonligini

ta’minlashdan iborat. Alloh mo’minlar amirini ko’zlagan ishiga muvaffaq qilsin, uni to’g’ri yo’lga boshlab, maqsadiga erishishida yordam bersin, uni tashvishga solayotgan narsalardan salomat qilsin” [6:8].

Abu Yusuf undan so’ralgan masalalar haqida yozishni boshlashdan oldin Horun ar-Rashidga adolatli boshqaruv haqida bir qancha maslahat beradi. Bu maslahatlarning eng birinchisi adolat bilan hukm chiqarish haqida edi. U bu haqda: “Ertaga tajovuzkorlar yo’lidan borganlar qatorida Alloh huzurida to’xtamagin, negaki, qiyomat kunining egasi o’z bandalarining maqomiga qarab emas, balki bajargan ishiga qarab jazo beradi” [3:35].

U davlatni hukmdorning qo’lidagi Allohning in’omi deb biladi. “Alloh sizga bergan narsaga ehtiyot bo’ling va sizga ishonib topshirilgan hukmlarni bajaring”. Musulmon davlatining farovonligi uchun u shunday ta’kidlaydi: “Hukmdor xalq farovonligi uchun javobgardir va u ular uchun hamma narsani qilishi kerak”. Xalifa Horun ar-Rashidga yozgan risolasida u odamlar farovonligini ta’minlash va qiyinchiliklardan xalos qilish musulmon davlatining asosiy vazifasi, deb ta’kidlagan. Shuningdek, u jamiyatning barcha a’zolari farovonligini ta’minlaydigan va umumiy farovonlikni yuksaltiradigan siyosat zarurligini yozadi. Abu Yusuf xalifaga o’z ishini vaqtida bajarishni, hech bir ishni kechiktirmaslikni, xalqni adolat bilan boshqarishni, kuniga bir soat bo’lsa ham adolatli bo’lishni maslahat beradi. Qiyomat kunida Alloh huzurida boshliqlarning eng baxtlisi qo’l ostidagi fuqarolari undan xursand bo’lganidir. Xalifa to’g’ri yo’ldan adashmasligi, o’z xohishiga ko’ra va g’azab ustida ish ko’rmasligi kerak. Shuningdek, u Alloh taoloning buyruqlarini bajarishda uzoq-yuqin insonlarning hammasini teng ko’rishi va ularga birdek munosabatda bo’lishi lozimligini ta’kidlaydi [6:9].

Abu Yusuf Horun ar-Rashidning g’aflat pardasini o’rab, oxiratinini unutishini istamaydi. Qiyomat kuni kelishidan xabar beruvchi oyatlardan misol keltiradi. Yana oxiratda hukm qattiq bo’lishini bildiruvchi oyatlarga e’tibor qaratadi va xalifaga zulm yo’liga kirishdan saqlanishni maslahat beradi. Uning fikricha, hukmdor xalqning cho’ponidir va ular uchun mas’uldir. Agar cho’pon qo’yini tashlab ketsa yoki boshqa ish bilan band bo’lgani sababli suruvdagi hayvonlar yo’qolib qolsa yoxud nobud bo’lsa, cho’pon ularni to’lashi shart. Shu munosabat bilan hayvonlarning yo’q qilinishi cho’ponning yo’q qilinishiga ham olib kelishi mumkin. Cho’ponning yaxshi qo’riqlashi, nazorati va himoyasi tufayli podaning yaxshi xulq-atvori uning baxti va mehnati evaziga munosib javob olishiga sabab bo’ladi. Xuddi shuningdek, Alloh taolo xalifani oxiratda himoya qilishi va g’amxo’rligi uning dunyoda o’z qo’l ostidagilarini himoya qilishi va g’amxo’rligiga bog’liqdir. Xalifaning o’z qavmini adolat bilan boshqarishi oxiratda najot topishiga sabab bo’lsa, zulmi esa Alloh taolo tomonidan jazolanishiga olib keladi. Shu sababdan xalifa o’z qavmining ahvolidan xabardor bo’lishi kerak [6:10].

Abu Yusuf Horun ar-Rashidga bergan nasihatini duo oshirish uchun o'zi tanlagan ko'plab hadislarni kitob oxiriga bilan yakunlaydi va xalifaning bu kitobga bo'lgan talabini qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abu Mansur as-Saolibiy. Kitob latoif al-maorif. – T.: Fan, 1987.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Yangi asr avlodi, 2016.
3. Абу Юсуф Якуб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж (Мусульманское налогообложение) / Пер. с арабского и комментарии А.Э.Шмидта. Супракомментарии к переводу А.С.Боголюбова. Подготовка к изданию, вступит. статья и указатели А.А.Хисматулина. – Санкт Петербург., 2001.
4. Erwin I.J. Rosenthal. Political thought in medieval islam. – Cambridge: University press, 1962.
5. İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Keram Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, el-Kâmil fi'tTârih. – Beyrut: Dar-u Sadr, 1979. II.
6. Imom Abu Yusuf Yoqub ibn Ibrohim Kufiy. Kitob al-xaroj. – T.: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021.
7. John Locke and government by consent / by Maurice Cranston. // IN: *Political ideas* / edited by David Thomson. – London: Watts, 1966.
8. Kalila va Dimna / Tarjimon: Suyima G'aniyeva. – T.: Yangi asr avlodi, 2014.
9. Macit Gökberk. Felsefe tarihi, remzi kitabevi. – Istanbul, 1985.
10. Martin Luther and the “Two Kingdoms” / W.D.J.Cargill Thomson. // IN: *Political ideas* / edited by David Thomson. – London: Watts, 1966.
11. Maverdi. Siyaset sanati (Nasihatü'l-Mülûk, Çav. Mustafa Sarıbrıyk, Kırkambar Yay., İst., 2000.
12. Nizomulmulk. Siyosatnoma (Siyarul muluk). –T.: Yangi asr avlodi, 2008.
13. Thomas Hobbes and Philosophy of Absolutism / K.R.Minogue. // *Political ideas* / edited by David Thomson. – Harmondsworth, England: Penguin Book Ltd., 1966.
14. Yahyo ibn Sharaf Navaviy. Riyozus solihiy. – T.: Movarounnahr. 2004.
15. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – T.: Fan, 1971.

ТОХИР ЭВАДУЛЛАЕВ

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази мустақил тадқиқотчиси

**САФФОР БУХОРИЙНИНГ “ТАЛХИСУЛ АДИЛЛА” ВА УМАР НАСАФИЙНИНГ
“АҚОИД” АСАРЛАРИ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ**

Аннотация. Ушбу мақолада Мовароуннаҳрда калом илми ва мотуридийлик таълимоти ривожига катта ҳисса қўшган икки олим Саффор Бухорий ва Умар Насафийнинг калом илмига оид асарлари таҳлил қилинган. Аҳли суннанинг эътиқодий қарашлари баён этилиб, унга мухалиф бўлган баъзи оқимларнинг даъволарига мотуридия таълимоти асосида кескин раддиялар берилган. **Калим сўзлар:** Саффор Бухорий, Умар Насафий, “Талхисул адилла”, “Ақоид”, далил, қабр азоби.

Annotation. This article analyzes the works on theology by two scholars, Saffar Bukhari and Umar Nasafi, who contributed significantly to the development of the science of Kalam (Islamic theology) and Maturidism in Mawarannahr. The beliefs of Ahl al-Sunnah are explained, and refutations are presented against certain opposing sects based on Maturidi teachings. **Keywords:** Saffar Bukhari, Umar Nasafi, “Talkhisul Adilla”, “Aqaid”, evidence, punishment of the grave.

Аннотация. В данной статье анализируются произведения по науке калам двух ученых, Саффора Бухорий и Умара Насафий, которые внесли значительный вклад в развитие науки калам и учения матуридизма в Мавераннахре. Изложены вероучения ахли сунны и даны решительные опровержения некоторым утверждениям противоположных течений на основе учения матуридизма. **Ключевые слова:** Саффор Бухорий, Умар Насафий, “Талхисул адилла”, “Акаид”, доказательства, наказание в могиле.

Илк давр олимлари Куръон ва ҳадисда келган ақидавий масалаларни чуқур ўрганиб, одамларга қулай бўлиши учун кичик ҳажмдаги рисоалар ёзган. Одатда бундай рисоаларда Аҳли сунна вал жамоа ақидаси умумий тарзда аниқ-равшан ифода қилинган бўлиб,

қарши фикрларга эътироз ва баҳс-мунозараларга ўрин қолдирилмаган [1].

Ҳар бир соҳада бўлганидек, ақоид фанида ҳам дастлаб Куръон ва ҳадислардан олинган каломга доир масалалар ихчам шаклда берилган. Бундай асарлар

кейинги давр олимлари учун мазкур соҳа бўйича шарҳлар битиш имкониятини берган.

Мовароуннаҳрда XI асрда ҳанафийлик таълимоти асосида калом мактабининг шаклланишида Самарқанд илмий муҳитининг ўрни ўзига хос бўлган [2]. Ушбу аср охирида мотуридия таълимоти шаҳарда ҳали кенг миқёсда ёйилмаган эди. XII асрга келиб, мотуридияга оид китоблар ёзилиши, усулларнинг юзага келиши натижасида бу таълимот атрофга ёйила бошлади. Бу давр мотуридияни мустаҳкамловчи далиллар тўпланиши билан ҳам аҳамиятлидир.

XI-XII асрларда мутакаллимлар асосан раддия бериш услубида асар битган. Жумладан, Имом Мотуридийнинг “Китобут тавҳид”, Абу Муин Насафийнинг “Табирастул адилла”, Саффор Бухорийнинг “Талхисул адилла” китобларида тавҳид, сифат ва бошқа эътиқодий масалалар ақл ва мантиқ қонун-қоидалари асосида ёритилган. Бу йўналишдаги манбалар исломнинг бирламчи асосларини инкор этувчиларга мўлжалланган.

Абу Ҳафс Умар Насафий ақида илмини ривожлантириш йўлида катта хизмат қилган олимлардан ҳисобланади. У киши Имом Мотуридий асос солган мотуридийлик таълимотини давомчиларидан бўлиб, унинг машҳур олим бўлиб етишишида Иброҳим Саффор Бухорийнинг ҳам ҳиссаси бўлган [3].

Насафийнинг “Ақоид” асарида Куръон ва ҳадислардан келтирилган далиллар жуда кам учрайди. Бироқ муаллиф китобда берилган маълумотлар Куръон ва ҳадисда келганига ишора қилиш учун “ورد الدليل السمي” (нақлий далил келган), “وقد روي بيان عددهم في بعض الأحاديث” (баъзи ҳадисларда уларнинг сони ривоят қилинган), “واجبة” (нақл билан вожиб бўлган) каби ибораларни қўллаган [4].

Насафий “Ақоид”нинг таркибий тузилишини мотуридияга оид асарларда танланган услубда берган бўлса-да, улардан фарқли равишда масалаларнинг асосий мазмун-моҳиятини бериб, уларни чуқур баён этмайди. У ўз таълимотини қисқа жумлалар билан ёритади. Олимнинг мазкур рисоласи мотуридия йўналишида ақида ва калом мавзуларини қамраб олган энг машҳур матн ҳисобланади.

“Ақоид” ўзидан олдин ёзилган асарларга тезис вазифасини ўтагани учун уни олимлар “ал-Уюн” (Чашмалар), “Умдатут толиб” (Талабанинг устуни), “Умдатун назор” (Диққат билан кузатувчининг устуни) каби номлар билан атаган [5].

“Ақоид” матнида мавзулар қуйидагича келтирилган: Нарсаларнинг ҳақиқати, илмнинг таърифи ва унинг воситалари, илҳом ва ваҳий ўртасидаги фарқ, оламнинг ҳақиқати ва унсурлари, аксиденция (жисмли нарса), субстанция (жисмсиз нарса), борлиқнинг яратувчиси Аллоҳ деб эътиқод қилиш, “тасалсул” қондасининг ҳатолиги, олам яратувчисининг ягоналиги, Аллоҳнинг пайдо бўлмагани ва йўқ бўлмаслиги, “Лайса камислиҳи

шайъун” (Унинг мисли йўқ) деб эътиқод қилиш, Аллоҳнинг калом, таквин, ирода каби зотий ва феълий сифатлари, Аллоҳни кўриш, бандаларнинг феъллари, иститоат (банда ўзининг хатти-ҳаракатларига қодир бўлиши), ҳукмлар банданинг тоқати доирасида жорий қилиниши, ажал, ризқ, ҳидоят, залолат масалалари, Аллоҳга ҳеч нарса вожиб эмаслиги, қабр азоби, қайта тирилиш, тарози, китоб, савол-жавоб, ҳавз, сирот, жаннат, дўзах, қабира ва сағира гуноҳлар, шафоат, иймон, “иймон” ва “ислом” сўзларининг фарқи, пайғамбарлик ва уларнинг адади, фаришталар, Аллоҳнинг китоблари, Меърож, авлиёлар қаромати, ҳулафо рошидинлар, имомат масаласи, маҳсига масх тортиш, бандадан мажбурият соқит бўлмаслиги, далиллар зоҳирларига қараб тушунилиши, қуфрга сабаб бўлувчи омиллар, маъдум (йўқлик) нарсамас, ўтганлар ҳаққига қилинган садақа ва дуолар, қиёмат аломатлари, мужтаҳиднинг ижтиҳоди, инсон ва фаришталарнинг фазилатлари [6].

Саффор Бухорий ҳам “Талхисул адилла” китобини ёзишда ҳанафий-мотуридий мутакаллимларнинг йўлини тутган. Муқаддимада усул ад-дин (диннинг асослари) ғоясига тўхталиб, унга тааллуқли мавзулар устида баҳс олиб борган ва шарҳ қилган. Илм, назар, бандаларнинг амаллари, иймон, Аллоҳнинг исмлари, шариат аҳкомлари ва бошқалар шулар жумласидандир. Китоб сўнггида охират ва имомат масалаларига тааллуқли мавзуларни келтирган.

Илм ва назар мавзусининг аввалида муаллиф илмга таъриф берган. Барча илмлар аслида фойдали экани, агар уларнинг соғлом ва бунёдкор шаклидан фойдаланиладиган бўлса, фойдали тарафларидан бохабар бўлинади, деб ўз фикрларини баён қилган. Агар ана шу илмлардан нотўғри ва хато йўл билан фойдаланилса, салбий оқибатларга олиб келишига диққат қаратган. Саффор Бухорийнинг фикрича, илм ўрганиладиган нарсасига тобедир. Зеро, барча маълумотлар илм эгаси учун фойдалидир. Чунки илм ўз эгасини нодонликдан ва адашиб кетишдан қутқариб қолади. Зарарли илмнинг ўзи йўқ, балки ундан бузук мақсадлар йўлида фойдаланадиган кимсалар мавжуд.

Шунингдек, Саффор Бухорий бошқа илмлардан кўра, даражаси баландроқ ва афзал бўлган илмлар бор деган фикрни илгари сурган. Шунга кўра, у тавҳид илмини бошқа илмлар билан солиштирар экан, унинг бошқа барча илмлардан афзал эканини таъкидлайди [7].

Ўзидан олдин ўтган калом уламлари каби Саффор Бухорий ҳам илм мавзусида сўз юритиб, сезгининг беш тури, тўғри хабар ва ақл – мана шулар маърифат ҳосил қилиш учун асосий манбалар эканини баён қилган.

Илоҳиёт масалалари бобида оламнинг яратилгани, далилига таянган ҳолда Холиқ мавжуд эканини исботлаб берган. Яъни, олам жавҳар ва аразлардан таркиб топгани, шунинг учун ҳам ўзгарувчан экани, бунда у қадимий ирода соҳиби – Аллоҳ таолога муҳтожлигини

Холиқ мавжуд эканига далил қилган. Бундан ташқари, Саффор Бухорий Аллоҳнинг сифатларини ҳам зикр қилиб ўтган ва турли мазҳаблар, хусусан, мўътазилийларнинг бу борадаги қарашларини танқид остига олган [8].

Нубувват масаласида Саффор Бухорий пайғамбарлик ва расуллик Аллоҳ томонидан башариятга Унинг амрлари ва қайтариқларини етказиш эканини, бу иш ақлан жоиз, ҳикмат тақозосига кўра вожиб эканини баён қилган. Пайғамбарларнинг ростгўй экани улар кўрсатадиган мўъжизалар суратида намоён бўлади. Аллоҳнинг ҳузуридан Пайғамбарларга нозил қилинган самовий китоблар ана шу пайғамбарларнинг маънавий мўъжизаларидир. Масалан, Куръони каримнинг мўъжизалиги, фасоҳати, аввалги умматлар тарихи ва келажак ишлар ҳақидаги хабарлари унинг башар каломи эмаслигини тасдиқлайди.

Саффор Бухорий бандаларнинг амаллари мавзусида сўз юритиб, унинг фикри жабарийлар ва мўътазилийларнинг фикрларидан кўра, мўътадил экани маълум бўлади. Саффор Бухорийга кўра, Аллоҳ таоло инсонни яратиб, яхшилик ва ёмонлик, фойда ва зарарнинг ўртасини ажратиб олиши учун унга ақл ва ирода берган. Бандаларнинг амалларини Аллоҳ яратган. Аммо касб қилиш ва амалга ошириш бандалар тарафидан содир бўлади. Аллоҳ таоло ўша амал воқе бўлаётган вақтда бандага уни қилиш учун қудрат ва иститоат беради. Шунингдек, Аллоҳ инсонга ёки ҳар қандай махлуқка унинг тоқати ва қудратига қараб амал буюрган. Бандаларнинг амаллари Аллоҳнинг розилигига мувофиқ келмаса-да, улар ҳам Унинг яратиши ва иродаси билан бўлади [9].

Иймонга таъриф берар экан, Саффор Бухорий унинг қалбдаги тасдиқ эканини, тил билан иқроор бўлиш эса уни изҳор қилиш учун шарт эканини, аммо иймон дуруст бўлиши учун иқроор шарт эмаслигини таъкидлайди. Шунингдек, Аҳли сунна вал жамоанинг фикрича, ислом ва иймон битта нарса эканини, иймон яхши амаллар билан зиёда ва ёмон ишлар сабабли кам бўлмаслигини таъкидлаган.

Аммо қабр азоби, ундаги савол-жавоб, тарози, Сирот кўприги ва шафоат каби охирада бўладиган ишлардан самъий (наклий) хабарлар орқали етиб келганлари ҳақида тўхталадиган бўлсак, Саффор Бухорий мазкур масалалар юзасидан Аҳли суннанинг қарашларига мувофиқ фикрда бўлган.

Имомат мавзусида эса Саффор Бухорий умматга халифа тайинланиши шартлари ва пайғамбаримиз бирор кишини халифа қилиб тайинламагани бу умматнинг бир овоздан иттифоқи билан бўлиши ва Расулulloҳдан сўнг тўрт саҳоба Абу Бакр, Умар, Усмон ва Алининг ўттиз йил халифа бўлиши ва улардан сўнг, амирлик ва подшоликлар бўлиб кетиш ҳақидаги ҳадисни далил қилиб келтиради.

“Ақоид” китобига киритилган меърож ва маҳсига

масх тортиш каби мавзулар “Талхисул адилла”да учрамайди.

Икки асарнинг асосий фарқли жиҳати ўрганилган мавзуларнинг қисқа ва лўнда, кўп ўринларда далиллари ҳам баён этилишидир. Насафийнинг матнида пайғамбарларнинг сони ҳақидаги баҳсда “Ғофир” сурасининг 78-оятига ўрин берилган, холос. Бундан бошқа жойларда ҳеч қандай наклий далиллар келмаган. “Талхисул адилла”да эса 391 та оят, 193 та ҳадис, Абу Бакр Сиддик, Умар ибн Хаттоб, Али ибн Абу Толиб, Ибн Масъуд, Абдуллоҳ ибн Умар, Абу Хурайра ва Суфён ибн Уяйна каби саҳоба ва тобеинлар сўзи, Расулulloҳнинг шоирлари Ҳассон ибн Собит, Лабид ибн Робиъа, Нобиға ал-Жаъдий ва машҳур араб шоирларидан Зухайр ибн Аби Сулмо, Яъқуб Ҳамдуний ва Башшор ибн Барад шеърлари ҳамда ўн тўртта мумтоз манбадан фойдаланган ҳолда раддия беришнинг кўп қиррали наклий услубига асос солгани исботланган.

Бундан ташқари, Саффор Бухорий ўзи келтирган далилларни қувватлаш мақсадида Мотуридийнинг “Тавҳид” ва “Таъвилот ал-Қуръон”, Абу Муин Насафийнинг “Табсиратул адилла” каби асарлардан кенг фойдаланган.

Маълум мавзулар икки асарда ҳам учрайди. Аллоҳнинг сифатлари, Қуръоннинг махлуқ ёки махлуқ эмаслиги, инсон феълларининг яратилиши, қабр азоби, Мункар-Накир савол-жавоби, амалларни тарозида ўлчаниши, пайғамбарларнинг шафоати, иймон таърифи, унинг зиёда ва камаймаслиги ва авлиёларнинг қаромати масалалари шулар жумласидандир.

Юқорида келтирилган мавзуларнинг ёритилиши ва ўрганилишида асарларда танланган услуб бир-бирдан фарқланади:

1. Аллоҳнинг сифатлари. Бу мавзуда Саффор Бухорий оламнинг Яратувчиси унинг ҳеч бир нарсасига ўхшамаслиги борасида бир қатор ақлий далилларни келтиради. Аллоҳ таолонинг жисмларга ва аразларга ўхшамаслигини исботлаб беради.

Саффор Бухорий Аллоҳнинг сифатлари ҳақидаги мавзуни давом эттириб, Уни “шайъ” деб айтиш мумкинлиги ҳақида сўз юритади. Ўзининг яратилмиш (махлуқот)ларига ўхшаб қолмаслиги учун Аллоҳнинг “шайъ”лиги, мавжудлиги, тириклиги, олимлиги ва қодирлигини инкор этувчи қарматийлар, жаҳмийлар ва қадимги файласуфлар илгари сурган фикрларни йўққа чиқаради. Унинг таъбирича, “шайъ” мавжуд нарса бўлиб, мавжудликда Аллоҳ билан бошқа “шайъ”лар ўртасида ҳеч қандай ўхшашлик йўқдир.

Насафий бу маънодаги “шайъ” таъбири ҳақида баҳс юритмайди. У фақатгина маъдум (йўқлик)нинг “нарсаси” эмаслигини ифодалаш билан чекланади.

Зот-сифат мавзусида ҳам икки муаллиф қарашларида яқинлик бор. Абу Ҳафс Насафий: “وهي لا هو ولا غيره” (Сифатлар Зотнинг на айна ва на Ундан бошқа)” тарзида

ифодалайди.

Саффор Бухорий эса бу мавзуга “Бу сифатлар Зотнинг Ўзи ҳам, Зотдан бошқа ҳам ва Зотнинг баъзиси ҳам эмаслиги ҳақидаги бўлим” ажратиб, ўзининг бир қатор ақлий далилларини келтириб ўтган. Жумладан, у “Аллоҳ таолонинг Зоти мавжуд ва қадим, шунингдек, Унинг сифатлари ҳам. Аллоҳ таолонинг Зоти сифатларисиз, сифатлари эса Унинг Зотисиз мавжуд бўлиши тасаввурга сиғмайди”, деб таъкидлайди [10].

Сифатлар мавзусида иккала муаллиф ҳам “таквин” сифатига алоҳида урғу бериб, бу мавзунини мустақил ўрганиб чиқади ва “таквин” Аллоҳнинг азалий сифати эканини исботлаб беради.

2. Қуръоннинг махлуқ ёки махлуқ эмаслиги масаласи. Бу мавзуда “Ақоид” матнида Қуръоннинг таърифи келтирилиб, унинг махлуқ эмаслиги қайд этилган. Саффор Бухорий эса Қуръони каримни Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар эканларининг тасдиғи сифатида зикр қилиб, инсонлар унга ўхшаш бирор нарса келтира олмаганига алоҳида урғу беради. Қуръонни махлуқ деювчиларнинг ақлий далилларига ақлий, нақлий далилларига нақлий далиллар билан раддиялар бериб, ким Қуръонни махлуқ деса, у диндан чиқишини таъкидлайди”.

3. Аллоҳни жаннатда кўриш. Икки муаллиф ҳам Аллоҳни охират кунинида мўминлар кўра олишини айтиб, бу ҳусусда макон, масофа, ташбих ва кайфият ҳақида баҳсга ўрин йўқлигини таъкидлайди.

Бу мавзуда Насафий ва Саффор Бухорийнинг қарашлари бир хиллигини, яъни Аллоҳни жаннатда кўриш ақлан жоиз ва нақлан вожиблигини билдириб ўтганини кўриш мумкин.

4. Инсон феълларининг яратилиши. Насафий бу ҳусусда “қасб” таъбирини қўлламайди. Унинг фикрича, бандаларнинг барча феълларини Аллоҳ яратади. Шу билан бирга, бандаларда ирода эркинлиги бўлиб, у сабабли мукофот ёки жазога дучор бўлади. Савобли амалларда Аллоҳнинг розилиги борлигини айтади.

Саффор Бухорий “Бандаларнинг амаллари бандани вужудга келтириши билан вужудга келади, уларни яратиши билан яратилади. Бу борада Аллоҳнинг ҳеч бир алоқаси йўқ”, деб иддао қилган қадарийлар, яъни мўътазилийларга қуйидагича раддия беради:

“Бу борада тўғри фикр шуки, бандада ҳақиқатан ҳам амал ва танлов, яъни ихтиёр қилиш бор. Шунга қарамай, унинг амали Аллоҳ таолонинг яратиши билан яралмишдир, банданинг яратиши билан эмас. Шундай экан, ўша амаллар банданинг феълидир ва унинг ихтиёрига тааллуқли бўлгани сабабли улар учун савоб ёки мукофот олади.

5. Қабр азоби ва Мункар-Накир савол-жавоби. Қиёсланаётган икки рисолада ҳам қабр азобининг ҳақлиги эътироф этилиб, кофир ва гуноҳкор мўминлар учун қабр азобининг борлиги таъкидланади. Итоатли мўминларга азоб ўрнига қабрда неъмат берилишига ҳам

ишора қилинган.

Саффор Бухорий қабр азобини инкор этиб: “Ҳаёти йўқ кишини азоблаш, онги ва ақли йўқ кишини сўроққа тутиш маҳолдир”, деб даъво қиладиган жаҳмийлар ва баъзи мўътазилийларга бундай раддия беради:

“Мўътазилийларнинг баъзилари майитнинг жони йўқ бўлса ҳам азобланиши мумкин, деди. Баъзилари эса, ҳар бир майитда жон мавжуддир, бироқ уйқуга ўхшаб кетадиган умумий офатга йўлиққан кимсага айланади, дейди. Аммо биз бу гапни айтмаймиз. Аксинча, тўғри гап шуки, жон бўлмаса, азоблаш ҳам, оғритиш ҳам, саволга тутиш ҳам йўқдир, деймиз. Қабрдаги майитнинг сўроққа тутилиши ва азобланиши хабарларда келган экан, бизга унда ҳаёт яратилади, Аллоҳ таоло бу ишга қодир зотдир, деб эътиқод қилишимиз керак бўлади. Қуйидаги оят бунинг далилидир: “Парвардигоро, Сен бизларни икки бор ўлдирдинг ва икки бор тирилтирддинг”.

Насафий савол-жавоб, қабрдаги азоб ва неъмат ҳақида ёзиб, улар нақлий далиллар билан собит бўлганини таъкидлайди.

6. Вазн (тарози) ва ҳавз. Насафий бу икки нарсанинг моҳиятига тўхталмасдан вазн ва ҳавзнинг ҳақлигини қайд этади.

Саффор Бухорийга кўра, охиратда бўладиган ишлардан яна бири мезон ва ҳисоб-китобдир. Бу борада ишончли нақлий далиллар мавжуд. Ақлан олганда ҳам бу иш мумкин. Шундай экан, уни тасдиқлаш вожиб бўлади.

7. Шафоат. Икки муаллиф фикрича, пайғамбарлар билан бир қаторда аҳёрлар (танланган кишилар) ҳам шафоат қиладилар.

Саффор Бухорий бу мавзуда икки томонлама ақлий ва нақлий далилларни келтиради. Жумладан, бундай фикр билдирган: “Шафоат масаласида бизнинг икки асосимиз бор. Биринчиси, юқорида баён қилиб ўтганимиздек, гуноҳи қабира қилган бандани Аллоҳ таоло афв этиши ва мағфират қилиши жоизлигига асосланади. Биз айтаемизки, ҳеч ким шафоат қилмасидан олдин Аллоҳ таоло уни афв этиши ва мағфират қилиши жоиз экан, Аллоҳ таолонинг наздида ўша юксак мартаба эгаси бўлган бирор шафоат қилувчи банда уни шафоат қилганидан сўнг унинг афв этилиши ва мағфират қилинишига ҳеч қандай монелик йўқ.

Иккинчи асосимиз Қуръони каримда келган далилларга тааллуқлидир. Аллоҳ таоло бундай деган: “(Қиёмат куни Аллоҳ) ҳузурида фақат У изн берган кишиларнинг шафоати (оқлови)гина фойда берур”, яна: “Унинг ҳузурида ким ҳам (гуноҳкорларни) Унинг руҳсатисиз шафоат қила оларди?!”, яна: “(У кунда) фақат Раҳмон наздида аҳд (изн) олган кишиларгина (гуноҳкор мўминларни) шафоат қилишга эга бўлурлар”.

8. Жаннат ва жаҳаннам. Насафий жаннат ва жаҳаннамнинг шу онда мавжуд эканини ва буларнинг на ўзи ва на ичидаги нарсалари йўқ бўлиб кетмаслиги, яъни

икки маконнинг бошланиш нуктаси бор ва абадий эканини таъкидлайди.

Саффор Бухорий ҳам жаннат ва жаҳаннамнинг ҳозир ҳам мавжуд экани, улар ҳеч қачон фоний бўлмаслиги ва такводор мўминлар унда абадий қолиши, гуноҳкор мўминлар эса маълум вақтгача қолиб, кейин ундан чиқиб, жаннатга тушиши ва кофир ва гуноҳкорлар жаҳаннамда абадий қолишини таъкидлаган.

9. Иймон масаласи. Насафий фикрича, иймон иқрор ва тасдиқдан иборатдир, кўпаймайди ҳам, камаймайди ҳам, аммо амаллар ортиши ва камайиши мумкин.

Саффор Бухорийга кўра, иймон – бу аслида қалб билан тасдиқлаш. Тил билан иқрор бўлиш эса, дунёда унга нисбатан мўминларга тегишли ҳукмлар жорий қилиниши учун бизга ўша(тасдиқ)ни намоён қилишдир. Бу Абу Ҳанифа раҳимахуллоҳдан ривоят қилинган ва ҳидоят имоми Абу Мансур Мотуридий раҳимахуллоҳ танлаган йўлдир [11].

Насафийдан фарқли ўлароқ, Саффор Бухорий “иймон” масаласига тўхталар экан, иймоннинг моҳияти, иймон ва ислом бир нарса экани, иймоннинг кўпайиб, камаймаслиги, иймонда истисно йўқлиги, иймон махлук экани ҳақида батафсилроқ сўз юритади.

10. Меърож. Насафий бу мавзуга кенгрок ёндашиб, меърож сергак, хушёр ҳолда жисман бўлганини таъкидлайди. Саффор Бухорий бу мавзуда сўз юритмаган.

11. Каромат. Насафий каромат ғайритабиий ҳол сифатида “валий” томонидан юзага келишини айтади. Аммо ҳар ким ҳам валий бўла олмайди, валий бўлишнинг шартлари мавжуд бўлиб, бу динда ҳолис бўлишдир, дейди. Насафий кароматга мисоллар ҳам келтиради. Масалан, қисқа вақт ичида узоқ масофани босиб ўтиш, эҳтиёж туғилганда таом ва кийимнинг ҳозир бўлиши, сув устида юриш ва шунга ўхшаш ғайриоддий нарсалар. Насафийнинг фикрича, валийнинг каромати у ўзи эргашган пайғамбардан содир бўлса, мўъжиза ҳисобланади.

Насафийдан фарқли ўлароқ, Саффор Бухорий бу масалага ҳам нақлий ва ақлий далиллар келтириб, уни инкор этувчиларга қуйидагича раддиялар беради: “Мазкур даъволарга жавоб шуки, валийнинг каромати Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг

пайғамбарликларини тасдиқлашга олиб келади. Буни бундай тушуниш мумкин: валийнинг каромати агар у чинакам валий бўлсагина намоён бўлади. Киши ҳақиқий валий бўлиши учун у пайғамбар деб иймон келтирган шахс ҳақиқий пайғамбар бўлиши шарт. Демак, каромат валий банда иймон келтирган Пайғамбарнинг пайғамбарлигига далил бўлади”.

XI-XII асрларда “билиш назарияси”, “илм олиш воситалари”, “фосиқ имом ортида намоз ўқиш” ва “маҳсига масҳ тортиш” каби масалалар ақида фани даражасига олиб чиқилган. Асарлардаги мавзуларни қиёсий таҳлил қилиш натижасида, масалаларни икки олим ўз даври нуктаи назаридан шарҳлагани кузатилди. Олимларнинг мавзуга ёндашуви турлича, лекин қўзланган мақсад аҳли сунна вал жамоа таълимотини ёт қарашлардан ҳимоя қилиш ва турли оқимлар билдирган фикрларга раддиялар бериш бўлган.

Мазкур икки асарнинг қиёсий таҳлили қуйидаги хулосаларга олиб келади:

– “Ақоид” асари ҳажм жиҳатидан кичик (15 бет), яъни тезис кўринишида ёзилган бўлса, “Талхисул адилла” ундан каттарок (176 бет) қилиб ёзилган;

– “Ақоид” асарига кўплаб шарҳ ва ҳошиялар ёзилган бўлса, “Талхисул адилла”га шарҳ ёзилганини учратмадик;

– “Ақоид” асари ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам юртимиз ва хорижлик олимлар томонидан кенг қўламда ўрганилган, афсуски, буюк ватандошимиз Саффор Бухорий қаламига мансуб “Талхисул адилла” асари мамлакатимизда ўрганилмаган. Юртимизда эса илк бор ўрганилиб, илмий муомалага киритилмоқда;

– Калом китобларига меърож ва маҳсига масҳ тортиш каби мавзулар “Ақоид”дан жой олган, аммо “Талхисул адилла”да учрамайди;

Хулоса қиладиган бўлсак, Саффор Бухорий ва Умар Насафий асосан аҳли сунна қарашларини илгари сурган. Насафий бир-икки ўринни ҳисобга олмаганда, масалаларнинг далилларига тўхталиб ўтирмаган. Саффор Бухорий эса, ҳар бир масала юзасидан атрофлича баҳс юритиб, аҳли суннанинг қарашларини илгари суриш билан бирга, унга муҳолиф бўлган томонларнинг қарашларини ҳам келтириб ўтган ва мотуридия таълимоти асосида кескин раддиялар берган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Topaloğlu B. Kelâm İlmi: giriş. – İstanbul, 1981.
2. Rudolph U. Al-Mâtūrīdī and the development of Sunnī theology in Samarqand. – Leiden, New York, Koln: E.J.Brill, 1997.
3. Аллокулов А. Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унинг шарҳлари таҳлили. Диссертация. – Т., 2018.
4. Абу Ҳафс Насафий. Матн ал-Ақоид. – Истанбул: Боязид, 1893.
5. Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун. – Ж. II.
6. Winsiek A.J. Islâm ansiklopedisi. – İstanbul, 1964. – Ж. IX.
7. Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Исмоил Саффор Бухорий. Талхис ал-адилла ли қаваиди тавҳид. Анжелика Бродерсен таҳқиқи. Муассасатур райён. – Байрут, 2011. Ж.I.
8. Али ибн Муҳаммад ибн Али Журжоний. Ат-Таърифот. – Байрут: Дорул китабил арабий, 1405.
9. Шахристоний. Ал-Милал ван нихал. – Байрут: Дорул маърифат, 1404. Ж.1.

10. Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Исмоил Саффор Бухорий. Талхис ал-адилла ли қавоиди тавҳид. Абдуллоҳ Муҳаммад Абдуллоҳ Исмоил таҳқиқи. Ал-мактабатул азҳарийа литтурос. – Қоҳира. 2016. Ж.I.
11. Мотуридий. Ат-Тавҳид.

ОТАБЕК БАХРИЕВ

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

АБДУЛҲАЙ ЛАКНАВИЙНИНГ ФИҚҲИЙ МАСАЛАЛАРГА ОИД АСАРЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада Абдулхай Лакнавийнинг фикҳга оид асарлари таҳлил қилинган. Жумладан, унинг долзарблиги, ёзилиш сабаби, таҳқиқ қилинган масала ва маълумотлар аҳамияти тўғрисида қисқача маълумот берилган. **Таянч сўзлар:** фикҳ, таҳқиқ, фатво, намоз, иқомат, мисвок, имом.

Annotation: This article analyzes the works of Abdulhai Laknawi on jurisprudence. In particular, brief information is given about its relevance, the reason for writing, the issue explored in it and the importance of the information. **Keywords:** fiqh, tahqiq, fatwa, prayer, iqamat, miswak, imam.

Аннотация: В данной статье анализируются труды Абдулхая Лакнави по юриспруденции. В частности, даются краткие сведения о ее актуальности, причине написания, исследуемом в ней вопросе и важности информации.

Ключевые слова: фикх, тахкик, фетва, молитва, икамат, мисвак, имам.

Кириш. Ҳозирги кунда ислом дини ва ҳанафий мазҳабининг асл моҳиятини тушуниб етиш уламолар қолдирган илмий меросга боғлиқ. Бу йўлда юртимиздан чиққан буюк алломалар асарларини ўрганиш билан чекланиб қолмасдан, балки ўзга ислом ўлкаларидан етишиб чиққан уламолар ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганиш фойдадан ҳоли бўлмайди. Хусусан, бу борада хинд уламолари қолдирган илмий меросни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки Ҳиндистонда ислом динининг кенг ёйилишида юртимиздан етишиб чиққан уламоларнинг катта хиссаси бор. Шу сабаб, у ерда мусулмонларнинг кўпчилигини ҳанафийлар ташкил этади ва ислом олийгоҳларида Бухоро мадраса таълим тизими давом этиб келмоқда. Натижада, хинд юртдан муфассир, муҳаддис, мутакаллим, тарихчи, тадқиқотчи, танкидчи, шунингдек, фикҳ, усул, мантиқ уламолари етишиб чиқди. Улар қолдирган “Фатово Ҳиндия”, “Эълаус сунавн” каби асарлар ниҳоятда машҳур бўлди. Шундай алломалардан бири Абулҳасанот Муҳаммад Абдулхай Лакнавий бўлиб, унинг ёзган асарларини ўрганиш муҳим саналади.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақолада алломанинг фикҳга оид рисоалари кетма-кетлик, ҳолислик, қиёсий таҳлилий ўрганиш каби методлардан фойдаланиб ёритилган. Шу билан бирга, рисоаларга алифбо тарзида таъриф берилиб, ундаги фикҳий услуби, масалаларнинг таҳқиқ қилиниши, тугатиш тарихи ва ҳажми баён қилинган.

Аллома 120 га яқин китоб ёзган бўлса, уларнинг 50 дан зиёди [6:156] фикҳ йўналишига бағишланган. Бу рисоалар турли фикҳий масалалар, уларнинг фатволари, салаф ва мутааххир уламоларнинг кучли фикр ва далилларини ўз ичига олган.

1. Окомун нафоси фи адоил азкори билисанил фориси (Форс тилида зикр қилишга доир нозик масалалар).

Маълумки, ажам (араб бўлмаган) диёрларида форс тили араб тилидан кейинги муҳим тил бўлган. Бизгача етиб келган шариат манбаларининг аксарияти араб тилида ёзилган. Шундай бўлса-да, форс тилида ёзилган манбалар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Шу сабабли халқимизда ибодатдаги зикрларни форс тилида айтиш урф бўлган. Бу рисола форс тилида ёзилган. Унда ислом динига оид асосий китобларда учрамайдиган форс тилидаги ибодатга тааллуқли фикҳий ҳукмлар жамланган. Аллома намозга оид, яъни азон, унга жавоб қайтариш, иқомат, намозни бошлашдаги ният, такбир таҳрима (намозга киришиш такбири), кироат, ташаххууд, қунут дуоси, намоздан кейинги дуо, саждаи тиловат, жума хутбаси каби зикрларнинг қандай ҳолатда форс тилида айтиш жоиз ва қайси вазиятда жоиз эмаслигини баён қилган. Масалан, Қуръони каримдан бир сурани форс тилида ўрганган киши уммий (саводсиз) дейиладими ёки йўқми?, Имом жаноза намозидаги дуони форс тилида айтиши мумкин ёки йўқ? каби масалаларни қамраб олган. Бундан ташқари, форс тилида ёзилган Қуръонни ушлаш, жонлиқ сўйилишида басмалани форсча айтиш, ҳаж, имон ва бошқа ислом рукнларида форс тилининг қўлланиши ҳақидаги масалаларни киритган. Лакнавий томонидан бу масалалар далилларни келтириш билан баъзида қисқа, баъзида кенг баён қилинган.

Алломанинг сўзларига кўра, Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳ юқоридаги зикрларнинг форсча айтилишини араб тилида айтишга қодир бўлган кишига ҳам рухсат берган. Аммо икки шогирди Имом Абу Юсуф ва Имом Муҳаммад буни фақат араб тилида мутлақо

сўзлаша олмайдиган кишигагина рухсат берган. Мутааххир уламолар қабул қилган сўз ҳам мана шудир.

Аллома бу масалалар юзасидан фатво беришда саҳих ҳадис тўпламлари ва ҳанафий мазҳабида мўътабар саналган “Дуррул мухтор”, “Ҳидоя”, “Мужаммиъ”, “Баззозийя”, “Муҳит”, “Захира”, “Қозихон” ва бошқа шу каби манбалардан фойдаланган.

Бу рисола ҳижрий 1292 (1875) йилнинг 27-жумадуссони оии шанба куни ёзиб тугатилган. Вафотидан кейин 186 саҳифа қилиб, нашр этилган. Аллома бу рисолани ёзишда 97 та манбага мурожаат қилган.

2. Ихкам ул қантарати фи аҳкамил басмалати (Басмаланинг¹ ҳукмларидаги воситани мустаҳкамлаш).

Аллома бу рисолада басмалага оид ҳукмларни жамлаб, Фотиҳа сурасидаги басмала каби ҳилофли масалаларни ёритиб берган. Абдулҳай Лакнавий бу рисола ҳақида қуйидагиларни айтган: “Унда басмалага оид турли хил масалаларни жамладим. Ҳукмларни мустаҳкамлаш мақсадида, бошқа фойдали масалаларни ҳам далиллари билан киритдим” [1:7].

Рисола икки бобдан иборат бўлиб, биринчи боб басмаладаги ихтилофли масалалар ҳақидадир. Унда басмалага оид тўққиз хил ҳолат айтилиб, бу борада ҳар бир мазҳаб далили келтирилган. Жумладан, ҳанафий уламолари далилини қувватлаб, қуйидагича нақл қилган: “Басмала алоҳида бир оят бўлиб, фотиҳадан ҳам ва бошқа суралардан ҳам эмас. У сураларни бошлаш ва улар ўртасини ажратиб туриш учун қўлланади” [1:25]. Қолаверса, “Басмала фотиҳа сурасидан бир оят”, “Ҳар бир суранинг биринчи ояти”, “У алоҳида бир оят эмас”, дегувчиларга қарши бирма-бир далилларни айтиб ўтган [1:28].

Кейин басмалани суралардан бир жуз эканини инкор қилувчи уламолар фикрини Набий соллаллоху алайҳи васаллам ҳадислари билан исботлаб берган [1:44].

Аллома биринчи бобни қуйидагича якунлаган: “Аммо мутааххир уламолардан “Басмала Фотиҳа ва ҳар бир сурадан бир жуз” дегувчилардан қўра, “У Қуръондан бир оят” деганларнинг далили қувватлидир. Шу сабабли, кўпчилик уламолар “У Қуръондан бир оят, сурадан эмас” деган фикрга тўхтади. Буни англа!” [1: 53].

Иккинчи бобда басмалага оид ҳукмлар баён қилинган. Масалан, ҳожатхонага киришдан олдин, истинжо вақти, таҳоратни бошлаш, Қуръон ўқишда басмала айтилиши, бир ишни бошлашда басмалани жаҳр ёки махфий айтиш, намозда басмаланинг айтилиш ўрни, таровеҳ намозида ихлос сурасини уч марта такрор ўқиш макруҳлиги, кунут ва ташаҳҳудни бошлашда басмалани айтмаслик, жунуб кишининг басмалани фақат бирор ишни бошлаш ёки шукр қилиш учун айтиши жоизлиги, “Басмала Қуръондан оят эмас” деган кишининг кофир

бўлмаслиги ва ҳоказолар ҳақидаги масалаларни қамраб олган.

Бу рисола ҳижрий 1289 (1872) йил сафар ойининг иккинчи, яъни пайшанба куни ёзиб тугатилган. Аллома уни ёзишда 142 та манбадан фойдаланган. Рисола муаллифнинг ҳаётлик чоғида 235 саҳифадан иборат китоб сифатида нашр этилган.

3. Ифодат ул хойри фил истияки бисивокил ғойри (Бошқанинг мисвокидан фойдаланишдаги яхшилиқни ифодалаш).

Аллома бу рисоланинг ёзилиш тарихини қуйидагича баён қилган: “Одамлар мендан бошқа кишининг мисвокидан фойдаланиш жоиз ёки мумкин эмаслиги ҳақида қайта-қайта сўрашди. Бу масаланинг жоизлигини саҳих ҳадислар билан изоҳлаб бердим. Сўнгра у ҳақдаги ҳадис ва саҳобалардан нақл қилинган хабарларни жамлашни мақсад қилдим” [2:12].

Имом Лакнавий бу рисолада ҳам мавзуга боғлиқ ҳадис, хабар, уламолар сўзлари ва фатволарини тўплаб, сўнгра уларнинг кучлисини қисқа қилиб келтирган.

Бу рисола ҳижрий 1286 (1869) йил зулқайда оии, пайшанба куни ёзиб тугатилган. Аллома уни бир ўтиришда ёзиб тугатган. Ҳукмларни “Ас-Сиюя” китобидан олган. Рисола 112 саҳифадан иборат.

4. Иқомат ул ҳужжати ала аннал иксора фит тааббуди лайса бибидъатин (Қўп ибодат қилиш бидъат эмаслигига ҳужжат келтириш).

Бу рисоланинг ёзилишига сабаб аллома бир кишининг: “Ибодат қилишга тиришиш, кечани ухламасдан ибодат билан бедор ўтказиш, намознинг бир ракатида Қуръонни хатм қилиш, бир неча юз ракат нафл намоз ўқиш ва шунга ўхшаш ибодатларни бидъатга чиқараётганини эшитиб қолади. Унинг шубҳаларини бартараф этиб, раддия берди. Аммо бу фитна омма ва хоснинг ўртасида ёйилиб бўлган эди. Улар бор овози билан: “Ибодатда риёзатни кўпайтириш ҳақида: “У қабиҳ бидъатдир. Бу ишлар салаф ва халаф уламоларнинг обрўсига путур етказди”, деб” мужтаҳид уламолардан нақл келтиришар эди. Абдулҳай Лакнавий бу масаладаги ўрта йўлни баён қилиб, уларга қаттиқ раддия берган [3:12].

Аллома бу рисола орқали кечаси билан намоз ўқиш, бир кунда Қуръонни ўқиб тугатиш ва шунга ўхшаш тиришқоқлик ва риёзат билан қилинадиган ибодат бидъат эмаслигини асослаб берган. Бу ибодат шариятда ман қилинмагани, балки унга тарғиб қилинадиган чиройли иш эканини таъкидлаган. Лекин қуйидагиларни шарт қилиб қўйган:

1. Бу ибодатларда малолланмаслик. Чунки у ибодатдаги лаззат ва қалб ҳузурини кетказди.
2. Нафсига машаққатни юкламаслик.
3. Нафл ибодатидан қўра аҳамиятли ишларни ўтказиб юбормаслик.
4. Аҳли оила ҳаққига ўхшаш шарият буюрган ҳақларга тажовуз қилмаслик.

¹ Басмала – Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

5. Шариат рухсат берган ишни бекорга чиқармаслик.

6. Шариат вожиб қилмаган ишни ўзига вожиб қилиш ва шариат ҳаром қилмаган нарсани ўзига ҳаром қилмаслик.

7. Ибодат арконларини тўла-тўқис бажариш.

8. Фарз ибодатларида давомли бўлиш. Уларнинг вақтини узрсиз ўтказиб юбормаслик.

9. Кишининг ибодатдаги ғайрати Расулulloх соллаллоху алайҳи васаллам ва саҳобалар қилган ибодатларини кам санашга сабаб бўлмаслиги [3:40].

Бу рисола ҳижрий 1291 (1874) йил рабиуссоний ойининг йигирманчиси, яъни жума куни ёзиб тамомланган. Уни Абдулфаттоҳ Абу Ғудда Ҳалаб шаҳрида нашр эттирган. 156 саҳифадан иборат.

5. Имамул каломи фимо ятаъаллақу билқироати холфал имами (Имомнинг орқасида кироат қилишга тааллуқли бўлган фатвонинг сараси).

Муқтадининг (намозда имомга эргашган киши) имом орқасида фотиҳа сурасини ўқиши ёки ўқимаслиги ҳанафийлар ва аҳли ҳадис ўртасидаги тортушувли масалалардан бири ҳисобланади. Бу масалани Абдулҳай Лакнавий қуйидагича баён қилган: “Мен бу баҳсли масалада ҳақиқатни рўёбга чиқариш учун кўплаб манбаларга мурожаат қилдим. Натижада, бу масалада ҳақиқатни тан олмасдан ўз фикрида маҳкам туриб олган ва талашиб тортишадиганлардан юз ўгирдим. Чунки улар ҳақиқатни кўрмайдиган ва эшитмайдиган кишилар тоифасидан эди. Ваҳоланки, мен ҳар бир баҳсда ўрта йўлни тутардим. Лекин улар на қулоқ солишар, на диққат-этиборини бу масалага қаратарди. Шу сабабдан ҳолис ниятли бир тоифа мендан бу масала ҳақида бир рисола ёзишимни талаб қилди. Мен уларнинг талабини рад этишга бирор узр тополмадим. Этиборимни уларнинг мақсадини рўёбга чиқаришга қаратдим” [4:10].

Бу рисола уч бобдан иборат. Биринчи бобда ушбу масала юзасидан саҳоба ва улардан кейинги уламолар томонидан билдирилган ихтилофли фикрлар келтирилган. Шу билан бирга, ҳар бир фикр билдирувчининг далили ва мазҳаблар ўртасидаги усул ва фуруъ коидалари айтиб ўтилган. Аллома бу далилларга ўз эътирозини билдирган ўринлар ҳам бор. Иккинчи бобда тўртала мазҳаб соҳибларининг Қуръон, суннат, ижмоъ ва қиёсдан иборат далилларини келтирган. Аллома учинчи бобда далилларнинг энг кучлиларини баён қилган. Бу борада қуйидаги сўзларни айтган: “Имомнинг орқасида кироат қилиш масаласи ҳақида келган далилларнинг барчаси суянадиган санади бор ҳадислардир. Аммо “Имомнинг орқасида Фотихани кироат қилганнинг намози бузилади” деган масалага бирорта санади ишончли саҳиҳ ҳадис топмадим. Чунки ҳамма макруҳ ёки бидъат ҳам намозни ботил қилмайди” [4:228].

Бу китоб ҳижрий 1304 (1887) йил Алавийя наشريётида алломанинг “Ғайсул ғумом” асарини ҳошия

қилган ҳолда 240 саҳифада нашр қилинган. 1411/1991 йил ҳам Усмон таҳқиқи остида қайтадан чоп этилган.

6. Ал-Ифсоху ан шаҳодатил маръати фил прзоъи (Эмикдош аёлнинг гувоҳлик бериши ҳақида).

Абдулҳай Лакнавийга ушбу савол билан мурожаат қилинди: “Бир киши бир аёлга уйлангач, қайнонаси бўлажак куёвини ёшлигида эмизганини даъво қилди. Куёв инкор қилди. Аммо аёл уни эмизганига на бир аёл ва на бир эракни гувоҳ қила олмади. Шунда бу аёлнинг даъвоси қабул қилинадими ёки йўқми?”

Аллома бу саволга жавоб бериб, унда эмикдош шахсларга оид масалаларни баён қилган. Рисолани икки қисмга бўлган. Биринчи қисм, бир аёлнинг сўзи ва никоҳдан кейин келин-куёвни эмизгани ҳақидаги гувоҳлигининг қабул қилинмаслигини ўз ичига олади. Бу масалани ёритишда ҳадис ва хабарларни уламолар сўзи ва фикхий далилларга қўшиб келтирган.

Иккинчи қисм: “Ёлғиз аёл гувоҳлиги қабул қилинмаслиги, унинг никоҳдан олдин эмикдошлик ҳақида айтган сўзи” масалаларини ўз ичига олган. Унда ҳам кўпгина фикхий далилларни келтириб ўтган.

Аллома бу рисола ҳижрий 1286 (1870) йил шаввол ойининг тўққизинчи куни ёзиб тугатган. Ушбу рисола 1299/1882 йил Мустафо нашриётида 40 саҳифа қилиб нашр этилган.

7. Ал-Инсофу фи ҳукмил эътикоф (Эътикоф ҳукмларидаги ҳолислик).

Абдулҳай Лакнавий бу рисоланинг ёзилиш сабабини қуйидагича баён қилган: “Мен билан баъзи имомлар ўртасида 1282/1866 йилда бир мажлисда эътикоф ҳақида тортишув бўлиб ўтди. Яъни эътикоф суннати муаккада бўлган ҳолда фарз кифоями ёки фарз айнми? Биринчи ўлчовга кўра, шаҳар аҳлига жаноза намози каби фарзи кифоями ёки маҳалла аҳлига жамоат билан таровеҳ намозини адо қилиш каби суннати кифоями? Йиғиндагиларнинг барчаси бу саволларга фикх китобларининг биронтасига мурожаат қилмасдан кўнглига келганича жавоб берди. Шунда мен соғлом ва тўғри фикрни билдириш учун бир рисола ёзишни ният қилдим” [5:85].

Муҳаммад Абдулбокий алломанинг эътикоф ҳақидаги фикрини қуйидагича баён қилган: “Эътикоф – назр қилган кишига вожиб, Рамазоннинг охириги ўн кунлигида шаҳар аҳлига кифоя суннат, бошқа кишиларга мустаҳаб бўлади” [7:33].

Аллома бу қисқа рисола 1284/1868 йил Рамазон ойининг тўққизинчиси, яъни якшанба куни ёзиб тугатган.

Бу рисолага Муҳаммад Абдулғофур Рамазонфурий “Ал-Исбафу битаҳшийятил инсофи” деб номланган ҳошия ёзган. Унда рисоладаги баъзи сирли мавзулар ва ҳадис ровийлари исми ва таржимаи ҳоли ёритиб берилган.

Бу рисола 1303/1886 йил Мустафо нашриёти томонидан бошқа рисоалар билан жамланган ҳолда чоп этилган.

Умар Ризо Каҳола бу рисолаи Абдулҳай Лакнавийнинг отаси ёзган, деб хато қилган [8:129].

Алломанинг “Тухфатул ахёр фи ихйи суннати саййидул аброр” (“Аброрлар саййидининг суннатини тирилтиришда ахёрлар тухфаси”), “Тухфатут талаба фи таҳқиқи масҳур рақаба” (“Бўйинга масҳ тортиш ҳақида”), “Тухфатул нубалау фи жамаъатин нисаи” (“Аёллар жамоати ҳақида машҳур фатволар”), “Ат-таҳқиқул ажибу фит тасвиби” (“Тасвиб*даги ажойиб ҳақиқатлар”), “Сабоҳатул фикри фил жаҳри биззикри” (“Зикри жаҳр қилишдаги афзал фикр”) каби фикрҳа оид рисоалари бор. Уларда ҳам ҳанафий мазҳаби уламоларининг фикр ва мулоҳазалари ёритилиб, афзаллик жиҳатлари исботлаб берилган.

Хулоса ва тақлифлар. Ўтган уламолар илмий меросидан хабардор бўлиш бизга ҳанафий мазҳабини чуқур ўрганиш билан бирга, ақидавий, ижтимоий, ахлоқий, ҳуқуқий масалаларни тадқиқ қилишга ҳам ёрдам беради. Булар бугунги авлодга ибрат ва ўрнак бўлади, тўғри йўлдан адашмаслик учун пойдевор

вазифасини ўтайди. Аксинча, ислом умматининг баъзи илмлардан беҳабар қолиши ёки кам қисми билан чекланиши мусулмонлар аҳволининг ёмонлашишига, низолар кўпайишига, хусуматчилар ўртасида жанжал келиб чиқишига сабаб бўлади. Абдулҳай Лакнавий қисқа умри давомида қолдирган бой илмий мероси юртимизда ҳанафийлик мазҳабини қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилишда бирламчи манба бўлиб хизмат қилади.

Юқорида Абдулҳай Лакнавийнинг асар ва рисоаларини тадқиқ қилиш орқали қуйидаги тақлифларни билдириш мумкин:

1. Алломанинг ҳанафийлик таълимоти асосида ёзган асарларини янада чуқур ўрганиш.
2. Ҳозирги кундаги айрим ихтилофли масалаларга аллома фатволари бўйича жавоб бериш.
3. Аллома асарларини ўзбек тилига таржима қилиш.

Халқимиз ва ёшларимиз онгига ҳанафийлик таълимотини сингдиришда аллома асарларидан қўлланма сифатида фойдаланиш

* Муаззиннинг азондан кейин масжид ҳужраларидаги кишиларни намозга чорлови

Фойдаланилган адабиётлар:

12. Абдулҳай Лакнавий. Ихкамул қантарати фи аҳкамил басмалати. – Уммон: Дорул Бишир, 2002.
13. Абдулҳай Лакнавий. Ифодатул хойри фил истияки бисивокил ғойри. – Лакнав: Жашмату файз, 1886.
14. Абдулҳай Лакнавий. Иқоматул ҳужжати ала аннал иксора фит тааббуди лайса бибидъатин. – Ҳалаб: Матбуотул исламийя, 1966.
15. Абдулҳай Лакнавий. Имамул каломи фимо ятаъаллаку билқироати холфал имами. – Жидда: Мактаба Савводий, 1991.
16. Абдулҳай Лакнавий. Ал-инсофу фи ҳукмил эътикоф. – Байрут: Дарул башаирул исламийя, 1999.
17. Валиюддин Надавий. Абдулҳай Лакнавий алламатул ҳинд ва имамул муҳаддисина вал фуқоҳаи. – Дамашқ, 1995.
18. Муҳаммад Абдулбокий. Ҳасратул фуҳули бивафати ноибир Расули. – Лакнав: Анвор Муҳаммадий, 1887.
19. Умар Ризо Каҳола. Муъжамул муаллифин. – Байрут: Рисола, 1993.

SEVARA KARIMOVA

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi mustaqil tadqiqotchisi

MANBALAR ASOSIDA “BASMALA”NING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya: Ushbu maqolada asosan tasavvufiy manbalarda “Basmala”ning qiyosiy tahliliga e’tibor qaratildi. Basmalaning hukmolarida tutgan o’rni va ahamiyati, qelib chiqish tarixi Qur’oni karim va hadislar orqali yoritildi. Basmalaga oid fiqhiiy hukmlar oyat va hadislar asosida bayon qilindi. Jumladan, Xoja Muhammad Porsoning “Tafsir” asari bilan bir qatorda boshqa tasavvufiy tafsirlarda kelgan Basmalaga oid ma’lumotlar qiyosiy tadqiq etildi. **Tayanch so’zlar:** islom dini manbalari, Qur’on, hadis, tasavvuf, ishoriiy tafsir, basmala, tasmiya, ar-Rohman, ar-Rohim, Xoja Muhammad Porso, oyat.

Annotation: In this article, special attention was paid to the comparative analysis of “Basmala” based on Islamic sources. The role and significance of basmala in the Islamic religion, the history of the origin of basmala were explained through the Holy Quran and Hadith. Legal rulings on basmala were also based on verses and hadiths. In particular, information about Basmal that appeared in other mystical tafsirs, as well as in the work “Tafsir” by Khoja Muhammad Porso, was comparatively studied. **Keywords:** sources of Islam, Qur’an, Hadith, Sufism, Ishari Tafsir, Basmala, Tasmiya, Ar-Rohmon, Ar-Rohim, Khoja Muhammad Porso, verse.

Аннотация: В данной статье особое внимание было уделено сравнительному анализу «Басмалы» на основе исламских источников. Роль и значение басмалы в исламской религии, история происхождения басмалы объяснялись через Священный Коран и хадисы. Юридические постановления о басмале также основывались на аятах и хадисах. Сравнительно изучены толкования о Басмале, в суфийских тафсирах, и в частности в произведении «Тафсир» Ходжи Мухаммада Порсо. **Ключевые слова:** источники ислама, Коран, Хадисы, Суфизм, Ишари Тафсир, Басмала, Тасмия, Ар-Рахман, Ар-Рахим, Ходжа Мухаммад Порсо, аят.

Kirish. Yurtimizda ilm-ma'rifatga berilayotgan e'tibor tufayli necha asrlar davomida ko'z qorachig'idek asrab-avaylab kelinayotgan qadimiy qo'lyozma manbalarni o'rganish, tadqiq qilish va jamoatchilikka yetkazish imkoniyati kengaydi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev bugungi kunning eng dolzarb vazifasi sifatida so'zlab: "Tariximiz, madaniyatimiz, dinimizga aloqador bo'lgan bir varaq qo'lyozma bo'lsa ham, ularni to'plab, xalqimizni, yoshlarimizga tanishtirish, bizning qanday buyuk va betakror merosimiz borligini anglatish, farzandlarimizni shu ulug' merosga munosib qilib tarbiyalash", deya ta'kidladilar [1-120].

Islom dinining bir jabhasi hisoblangan tasavvuf ilmi musulmon mamlakatlarining ijtimoiy va ma'naviy hayotiga chuqur kirib borib, fan, madaniyat va adabiyot rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. XI asrdan boshlab Sharqning deyarli barcha nufuzli shoir va yozuvchilari, mutafakkir olimlari tasavvufdan oziqlanib, uning insonparvarlik va haqsevarlik g'oyalardan ruhlanib, ijod qilishgan. Shuni nazarda tutgan rus olimi Ye.E.Bertels tasavvufga shunday ta'rif beradi: "Tasavvuf adabiyotini o'rganmasdan turib, o'rta asrlar musulmon Sharqi madaniy hayoti haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin emas. Bu adabiyotdan xabardor bo'lmasdan Sharqning o'zini ham anglash qiyin" [2:54]. Basmala mavzusi tasavvuf adabiyotida muhim yo'nalish sifatida qadrlanib, manbalarda qayd etilgan.

Basmala aslida "Bismillahir rohmanir rohim"ning qisqartirilgan shaklidir. Bu islomiy ibora sifatida islom dinning asosiy belgisi va musulmon jamiyatining bir bo'lagidir. U "Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan", degan ma'noni anglatadi. Vikipediya da yahudiylarning muqaddas kitobi hisoblanadigan qadimgi Tavrotda Basmala va shunga o'xshash iboralar ibodat vaqtida, ya'ni namozning boshida "Rabbi nomi bilan" deb qo'llanilgan. E'tiborli tomoni, musulmonlarning "Alloh ar-Rohman ar-Rohim" iborasiga o'xshash yozuv ham uchragani qayd etilgan. Boshqa manbalarda esa islom dini ta'siri ostida XI asrda Misrda (Qohira Geniza) yahudiylarning liturgik o'ramlarida qisqartirilgan Basmala shakli "Rahmdil nomi bilan" aytilgani aniqlangan.

Islom dini dunyoga keng tarqala boshlagandan beri mazkur ibora islomiy shiorga aylandi. Hozirgi kunda islom davlatlarida rasmiy hujjatlar, maktublar, shartnomalar, murojaatlar, vasiyatnomalar ayni shu jumlar bilan boshlanishi bunga dalildir.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, yurtimiz allomalari tomonidan yozilgan manbalarda Basmala asar muqaddima qismining boshlang'ich kalimasi bo'lgan. Hozirgi kungacha manbashunos olimlar asarning muqaddimasini uch qismga – Basmala, hamd va na'tga bo'lib, qo'lyozmalarni tadqiq qilib kelmoqdalar [3:98]. Misol uchun Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan manbalarning yozilgan davridan, mavzusidan, sohasidan qat'i nazar barchasida so'z boshi sifatida Basmala yozilgan. Bu shuni ko'rsatdiki, islom diniga oid manbalar Basmala bilan boshlangani ba bu ibora islom ta'limotida juda katta ahamiyatga ega ekaniga guvohlik beradi.

Basmaladan har bir davrning mashhur bo'lgan davlat arboblari, shoirlari, musavvirlari, xattotlari, kotiblari o'z asarlari yoki xatlarida keng foydalangan. Shuningdek, madaniy meroslardan tashqari me'moriy yodgorliklarda ham bezak sifatida islomiy qadriyatlarini ifodalagan Basmala yozuvi masjid va madrasalarning ustun va peshtoqlarida ham aks etgan.

Asosiy qism. Islom ulamolari ta'kidlashicha, islom manbalarining katta qismini tasavvufiy adabiyotlar tashkil etadi. Tasavvufning asosiy maqsadi zohidlik va taqvo orqali qalbni tiklash, ya'ni ruhiy quvvatni oshirish, dunyoviy mashg'ulotlar va yomon his-tuyg'ulardan poklash, botiniy gunohlarni tashlab, qalbga faqat Alloh bo'lgan muhabbatni joylash va Uning roziligi uchun yashashlikdir. Bu ta'limotlar tasavvufiy adabiyotning asosiy mezonini hisoblanadi. Shu sababli tasavvuf ahli o'z yo'lga ega bo'lgan va Qur'oni karim va hadislariga tasavvufning asl ildizi, asosiy manbalari, deb qarashgan.

"Tasmiya" iborasi ham Basmala kabi islom manbalarida keng qo'llanilgan. Tasmiyaning asosi "اسم" so'zidan olingan bo'lib, u "atalgan, nomlangan", degan ma'nolarni anglatadi.

Basmalaning asosi arab tili bo'lgani bois, bu iborani chuqurroq o'rganishda shu tilning xususiyatidan kelib chiqqan holda kalimalarni tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Dastlab, Basmalaning to'liq shakli بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilsak:

"بِ"- Basmala **bi** harfi bilan boshlanib, u ko'makchi hisoblanadi, qoidaga ko'ra keyingi so'zga qo'shilib yoziladi. U mustaqil ma'noga ega emas. U so'zlarni bir-biriga bog'lash uchun qo'llaniladi va o'zbek tiliga "*bilan*", deb tarjima qilinadi.

"اسم"- Ikkinchi kalima, mustaqil ma'noga ega bo'lgan so'z bo'lib, u gapda "*ism, nom, ot*", degan ma'nolarni anglatadi. Grammatik qoidalarga asosan بِ+اسم ga qo'shilishi oqibatida ا "alif", ya'ni kalimaning o'zagida bo'lmagan alif tushib qolgani sababli بِسم ko'rinishi hosil bo'ladi.

"الله"- Alloh ismi bo'lib, "Yagona ibodat qilinuvchi iloh ismi", degan ma'noni ifodalaydi. Ba'zi ulamolarning fikriga ko'ra u Ismi A'zamdir. Qoida asosida بِسم dan keyin kelgani uchun izofa orqali birikkan, natijada اللهُ بِسم deb yozilgan, ma'nosi "*Allohnin ismi bilan*", deb tarjima qilinadi.

"الرحمن" - Rohman ismi sifat vazifasida kelgan bo'lib, "Juda marhamatli, sanoqsiz va ulug' ne'matlar ato etuvchi, mo'min-u kofirlarni, butun maxluqotni bu dunyoda ne'matlantiruvchi, butun borliqqa shafqat va rahmat qiluvchi", ma'nolariga egadir.

"الرحيم" - Rohim ismi ham shunday vazifadadir, "Rahmati, shafqati, marhamati ustun bo'lgan, oxiratda esa faqat mo'minlarga rahmati va ne'matlarini ehson qiladigan zotdir", deya ulamolar tomonidan ta'rif beriladi[4:3].

الرحمان الرحيم - Ikki ta ism jamlangan holda kelganda ma'nolar ta'kid va kuchaytirilgan darajada: "*Behad mehribon va benihoya rahmli*", degan ma'nolarni ifodalaydi. Islom ulamolari tomonidan ushbu ismlar Allohning 99 ta ismlaridan, deya ta'kidlashadi.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - Yuqoridagi ma'nolarni jamlagan holda umumiy ma'nosi "Mehribon va rahmli Alloh nomi

bilan” yoki “Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan boshlayman”, deb tarjima qilinadi.

Tasavvuf ulamolari qarashida esa “Ishimni Rahmon va Rahimli bo‘lgan Allohning nomi bilan boshlayman; Uning amri va istagi bilan shu ishning boshidaman; Uning amri va quvvati tufayli bajaraman; Shu ishni ado etishda barcha kuch-qudrat Allohdandir; U menga quvvat bermasa, bu ishni bajara olmayman”, deya Basmalaga ta’rif berishadi.

Tasavvuf ahli Basmalaning asl mohiyatini va mazmunini izohlashda Qur’oni karim va hadislardagi iqtiboslardan foydalanmagan fikrni topa olmaymiz.

Ibn Abbosning quyidagi so‘zlari juda o‘rinlidir: “Qur’onning tashqi va botiniy tomonlari bordir. U bitmas-tuganmas, unga yetib bo‘lmaydi. Unga sho‘ng‘igan inson faqat najot topadi. Qur’onning zohiri tilovat, botiniy sharhi esa tafsirdir. Uni tushunish uchun ulamolar bilan yonma-yon o‘tir va ahmoqlardan saqlan” [5:50].

Tafsir ulomolarining xizmatlari shu o‘rinda benihoya qadrlidir. Chunki Qur’oni karimni to‘g‘ri anglash va uning mazmun-mohiyatini tushunishda tafsirlar asosiy manba hisoblanadi. Mufasssirlar har bir oyatni tafsir qilishda juda ehtiyotkorlik bilan yondashgan, shuningdek, barcha ilmlarni jamlab, har bir harfni ham inobatga olib sharhlagan. Jumladan, Basmalaning Qur’oni karimda qanday shaklda zikr qilingani, uning nozil bo‘lish sabablari atroflicha o‘rganilgan.

Tafsir ilmi ham boshqa islomiy ilmlar qatorida yillar davomida rivojlandi va kengaydi. O‘ziga xos ilm tarmoqlari paydo bo‘la boshladi, bu sohada ijod qiluvchilar soni oshib bordi, ayniqsa, tasavvuf ilm ahillari orasida tafsir yozish bo‘yicha o‘zlarining yondashuv va uslublari paydo bo‘ldi. Natijada islom manbalari ichida ishoriy-tasavvufiy tafsirlar vujudga keldi.

Tasavvufiy tafsirlarning ahamiyatli jihati tasmiyaga alohida urg‘u berilgani bo‘ldi. Sababi, ayni shu turdagi tafsirlarda tasmiyaning sharhi har bir suraning boshida berilib, uning yangi ma’nolari atroflicha ochilgan. Shu uslub tasavvufiy tafsirga xos jihat bo‘lib, boshqa tafsir turlarida uni uchratmaysiz. Shu boisdan mashhur mufasssirlar qatorida ishoriy tafsirlar yozgan ulamolarimizning asarlari juda ahamiyatlidir.

Tasavvufiy tafsirlar ichida naqshbandiya tariqatining vakili Xoja Muhammad Porso (v.1420y.)ning “Tafsir” asari alohida ahamiyatga ega [6]. Tafsir bilan tanishuv davomida uning boshqa asarlar kabi muqaddima qismi Basmala, hamd va na’tidan boshlanganidan tashqari Basmalaga ta’rif yuqoridagi uslub bilan qo‘llanilgani yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Misol uchun, Xoja Muhammad Porso Qadr surasining boshida: “Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan Uning so‘zlarini tilovat qilaman va boshqa ism bilan emas ayni O‘zi ta’lim bergan nom bilan boshlayman. Ya’ni bu ismi A’zam ismi Allohnikidir. Unda Allohning Rahmon va Rahim sifatleri bordir, yana Qur’onda kelgan hukmlar rioyasi bordir, qiyomda farzi va uni zikr qilishda hamda ma’nolarini anglashda sir-asrorlari bordir”, deydi.

Bayyina surasida esa yuqoridagi ta’riflarga qo‘shimcha qilib, tasmiyadagi harflarning sanog‘iga ishora qilgan holda 19 raqamini keltirib, undan 18 raqamni o‘n sakkiz ming olamga, bittasini esa do‘zax olamiga ishora qilib o‘tadi. Xoja Muhammad Porso har bir so‘zini hadis va ulamolarning fikrlari bilan dalillaydi. Ma’nolarni chiroyli tarzda bayon qilish bilan bir qatorda sodda iboralardan foydalanib, uning botiniy ma’nolariga, ishoralarga urg‘u berib o‘tadi.

Muallifning yana bir sharhlashdagi uslubini Zalzala surasidagi tasmiyaga berilgan izohda ko‘rish mumkin. Bu yondashuv yuqoridagi ta’riflardan farqli bo‘lib, unda muallif Basmalani ikki qismga ajratgan holda tadqiq qiladi. Boshida muallif tasmiyaga oid hadislarni birma-bir keltirib, unga oid ma’lumotlarni jamlab, uning dindagi qadr-qiymatini va fazilatlarini ochib bergan bo‘lsa, ikkinchi qismida esa الرحمن الرحيم Allohning sifatlariga alohida urg‘u beradi. Hayotiy misollar orqali asl ma’nolarini ochishga harakat qiladi. Dastlab, muallif Basmalani umumiy ta’riflaydi, keyingi o‘rinlarda esa uning fazilatlarini bayon qiladi, so‘ngra tasmiyada yashiringan botiniy ma’nolarini yoritib beradi. Bu izohlarning har biri o‘ziga xosligini, bir-biriga mazmun jihatidan bog‘liqligini hamda bayon qilishda turli uslublardan foydalanganini ifodalaydi. Muallif tafsirda Basmala bilan birga tasmiya iborasidan ham ko‘p o‘rinlarda foydalangan.

Yuqoridagi ma’lumotlardan foydalangan holda, islomshunos M.Ismoilov Xoja Muhammad Porsoning “Qadr surasining tasavvufiy tafsirlari” nomli maqolasida: “*Haq ma’budning nomi bilan. U kechiruvchi, xaloyiqqa rahm qiluvchi ulug‘ Zotdir. Uning kalomini o’qiyman. Uning nomi bilan boshlayman. Bu o’rinda Ismi A’zamiga ishora bor*”, deya Basmalaga berilgan ta’rifini keltirib o‘tgan [7:4].

Xoja Muhammad Porso qo‘llagan bu yo‘lning asosi Qushayriy uslubidan olingan, deyish mumkin. U mashhur so‘fiy bo‘lib, uning to‘liq ismi Abdul-Karim ibn Havozin Abul Qosim al-Qushayriy (376-465h./986-1072m.)dir. Qushayriy tasmiyaga alohida urg‘u bergan holda boshqa tafsirlardan farqli ravishda o‘zining yondashuvini bayon qilgan olimdir. Unga ko‘ra, Basmalani sharhlashda suraga mos holda ta’riflash va takrorlanmaydigan ma’nolarni har bir suraning boshida keltirish taklifi beradi. Bu metod keyinchalik so‘fiylarda, ayniqsa, tasavvufiy tafsir bilan ijod qilgan so‘fiylarning ijodlarida yaqqol ko‘rinadi. Turk tadqiqotchilari ishoriy tafsirlarni o‘rganish jarayonida shunday xulosaga kelishgan. Ular bu uslubni Qushayriydan olingan, deb e’tirof etishadi [8:101].

Qushayriydan oldin yashagan mashhur so‘fiy Jafar Sodiq (80, 83-148/699, 702-765) esa boshqacha uslubni qo‘llagan. Unga ko‘ra, U Basmalani birinchi navbatda oyat, deb hisoblagan. Shuni inobatga olgan holda Basmalani shunday tafsir qilgan: “Ba(ب) Allohning abadiyligi, (س) ismlari, mim (م) mulki yoki mavqeidir. Mo‘minning imoni - Uning abadiyligini zikr qilishidir... Alloh so‘zida to‘rtta harf bor, birinchi Alifni tavidga, ikkinchisini fahmga, uchinchisini Nubuvvatga va ha (ه) esa ishoradagi oxirgi darajadir”, deya ishora qilib ko‘rsatadi. “Alloh taolo shunday yagona ismki, u hech narsaga bog‘lanmagan, hamma narsa Unga

bog'langan, ya'ni U shunday bir ma'nodirki shuning uchun ham insonlar Uning tabiatini anglab, sifatini anglab hayratda qoladilar. U ko'z va o'yildan yashirin, ulug'ligi bilan idrok etishdan pardalangandir", deb ta'rif beradi [8:53].

Mashhur olim Ya'qub Charxiy (1359-1447) "Tafsiri Charxiy"da esa tasmiyani juda fasohat va balog'at bilan ifodalagan. Masalan: "Qur'onning kaliti "Bismillahir rohmanir rohim" turur. Ma'nosi ul bo'lurkim, qachon bir sohibdavlat yosh o'g'lonin mullog'a topshirsa, mullo amr qilib ul norasidag'a aytsa kim aytg'il "Bismillahir rohmanir rohim". Haq taolo farmonlag'aykim, ul o'g'long'a bir baroate bitirgaylarkim tamug' o'tindin ozod bo'lg'ay va ustodi birla ota-onasig'a ham Tangri rahmat qilib, tamug' o'tindan ozod bo'lg'ay...", kabi namunalarni ko'rish mumkin[9:67].

Charxiyning fikricha, Alloh Basmala orqali bandalarga chiroyli ta'lim berib, bandaning har bir nafasi, hayoti va amali Alloh bilan bog'liq bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi. Musulmon kishi Basmalani aytib yurishi, Allohni yod etishi orqali banda bilan Alloh o'rtasida bog'lanish yuzaga kelishini hamda ayni bu holat ixlos maqomini hosil qilishga olib boruvchi yo'l ekanligini e'tirof etadi.

Basmala Fotiha surasining dastlabki oyati hisoblanishi haqida islom ulamolari tomonidan ko'plab ixtiloflar bo'lgani haqida manbalarda keltiriladi. Bu masala bo'yicha esa aqoid ilmi ulamosi Abu Mansur Moturidiy "Ta'vilot al-Qur'on" asarida bunday keltiradi: "Tasmiya - Qur'ondan bir oyat bo'lib, Fotihat-al-Kitobidan emas. Uni alohida bir oyat deb belgilashning dalili Muhammad (s.a.v)dan rivoyat qilingan ushbu hadisdir:

"U zot alayhissalom Ubay ibn Ka'bga: **"Senga o'zimdanda avval Sulaymon ibn Dovuddan boshqa biron kimsaga nozil bo'lmagan bir oyatni o'rgataman,** - dedilar. So'ng masjiddan chiqayotib, oyoqlaridan birini eshikdan chiqardilar va unga: "Sen Qur'onni qaysi oyat bilan boshlaysan?"- dedilar. Ubay: "Bismillahir rohmanir rohim" bilan", deb javob berdi. "U o'sha-men senga o'rgatmoqchi bo'lgan oyatdir", dedilar Muhammad (s.a.v)". Mazkur hadis "Basmala"ning Qur'ondan bir oyat ekaniga dalolat qiladi. Biroq bir vaqtning o'zida "Fotiha" surasining tarkibiga kirmasligiga ham yaqqol dalildir. Shuningdek, Imom A'zam Abu Hanifa esa tasmiyani namozda jahriy aytmaslik to'g'risida atroflicha e'tirof etgan va sharhlab bergan. Hozirgi kungacha bu hukm asosida hanafiy mazhabi vakillari namozda amal qilib kelmoqda.

Naml surasining 30-oyatida esa payg'ambar Sulaymon (a.s.) va Saba' malikasi haqidagi qissa bo'lib, oyat islom ummati uchun muhim bo'lgan aqidaviy masalalarni o'z ichiga oladi: "...Malika so'zida davom etdi: "Albatta, u Sulaymondandir, albatta, unda: "Bismillahir rohmanir rohim". "Menga qarshi bosh ko'tarmay, taslim bo'lgan holingizda keling" deyilmishdir, dedi" [10:I:328]. Demak, bu oyat Basmalaning to'liq shaklini bayon qilish bilan bir qatorda ishni faqat Allohning ismi bilan boshlash lozimligi hukmini, rasmiy xatlarning boshida Basmalani yozilish an'anasiga aynan shu oyat dalil bo'lgani, shuningdek, bu

kalima islom dinini boshqa din vakiliga tanishtirish uchun "islom ramzi" yoki "ilk ta'limot" vazifasini ham bajarganidan xabar qiladi.

بسم الله : Hud surasining 41-oyatida insonning har bir harakati va faoliyati Basmala bilan bog'liqligi ochiq tasvirlab berilgan: "Va u: U (kema)ga mininglar, uning yurishi ham, turishi ham Allohning ismi ila bo'lur. Albatta, Rabbim mag'firatli va rahmlidir", dedi [10:III:102]. Keltirilgan suraning ushbu oyatida Nuh (a.s)ning qissalari bayon qilingan bo'lib, oyatda Nuh (a.s)ning to'fon boshlanganida, o'zlar bilan olishlari kerak bo'lganlarga qarab aytgan gaplari keltirilgan: "U (kema)ga mininglar, uning yurishi ham, turishi ham Allohning ismi ila bo'lur", dedilar. Bu oyatdan inson har bir ishini Alloh nomi bilan boshlash kerakligi haqidagi ko'rsatma kelib chiqadi. Bu oyatda "الرحمن الرحيم" qo'shib zikr qilinmagan. Demak, "Bismillahir rohmanir rohim" bu shaklda ham foydalansa bo'ladi va bu uning qisqartirilgan shakliga asos bo'ladi.

اسم الله : An'om surasining 118,119,121,138-oyatlarida "bi" yordamchi bilan emas, balki ذكر (zikr qilmoq) fe'li bilan keltirilgan. Misol uchun oyatlarning birida: "...Allohning ismi zikr qilingan narsalardan eng!", deya tafsir qilingan. Bu oyatlarning nozil bo'lish sababini ko'rib chiqsak, islomdagi asosiy ta'limotlar tasmiya bilan bog'liq ekanligini uchratasiz, ya'ni musulmonlar faqat Alloh nomi bilan so'yilgan jonliq go'shtidan iste'mol qilishligi, taqiqlangan jonliqlardan tashqari qolgan hayvonlarni Basmalani aytishlik bilan halol hukmiga o'tishi bayon qilingan. Har bir oyat Basmalaning islom aqidasi qanchalik ahamiyatli ekanligiga dalildir.

Yuqoridagi suralardan farqli jihati Haj surasida "اسم الله" iborasini uchramiz: "...Ma'lum kunlarda rizq qilib bergan chorva hayvonlarini (so'yishda) Allohning ismini zikr qilsinlar. Bas, ulardan yenglar va bechora, faqirlarga ham yegizinglar" (28-oyat), "...Allohning ismini eshlashlari uchun, qurbonlik qilishni joriy etganmiz" (34-oyat), "Ular Alloh zikr qilinganda qalblari titraydigan va o'zlariga yetgan musibatga sabr qiluvchilar hamda namozni to'kis ado etuvchilardir, ularga rizq qilib bergan narsalarimizdan infoq qiladilar" (35-oyat), "...Allohning nomi ko'p zikr qilinadigan ibodatxonalar, masjidlar vayron qilingan bo'lur edi" (40-oyat) [10:IV:31]. Yuqorida keltirilgan oyatlarda tasmiyaga bog'liq hukmlar chiroyli tarzda aniq, bir-birini to'ldirgan holda bayon qilingan.

بذكر الله : Ra'd surasi 28-oyatda "اسم" ning o'rniga "ذكر" so'zi qo'llanilgan: "Imon keltirganlar va Allohning zikri ila qalblari orom topganlar". Bu Allohning zikri yoki Alloh ismini zikr qilish, deb sharhlangan.

باسم ربك : Alaq surasining ilk oyatida "Yaratgan Robbing nomi bilan o'qi" kelgan. Alloh ismi "ربك"ga o'zgarganini ko'ramiz. Asl ma'nosi Basmala bilan bir xildir. Undan tashqari boshqa ko'plab suralarda bu ko'rinish bilan keltirilgan. Masalan, Al-Haqqo surasining 52-oyatida: "Bas, ulug' Rabbingning ismini poklab yod et" [10:VI:249], deb marhamat qilgan.

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم : Istiozada "Quvg'in etilgan shayton (vasvasasi)dan Alloh panoh berishini so'rayman")

الله shakli qo'llanilgan va ma'nosi "Alloh ismi bilan" deb tarjima qilingan.

بِسْمِ اللَّهِ : Allohning bu ikkala ismining birga "Alloh" dan ayri holda – Fotiha surasining 3-oyatida: "U Rahmon va Rohimdir"; Baqara surasi 163-oyatida: "Va ilohimgiz bir ilohdir. Rahmon va Rohim bo'lmish Undan o'zga ibodatga sazovor zot yo'qdir" va Hashr surasining 22-oyatida: "...U mehribon va rahmlidir" deya zikr qilingan [10:VI:115]. Shuningdek, Qur'oni karimda alohida Ar-Rohman nomli sura ham mavjud. Muhammad (s.a.v.): "Har bir narsaning kelini bor, Qur'onning kelini "Ar-Rahmon" surasidir", deganlar. Chunki, bu sura, xuddi kelinlar bezaklari ila boshqalardan farqlanib turganidek, o'ziga xos uslubi bilan boshqa suralardan ajralib turadi.

Demak, Basmala qanday shaklda kelishidan qat'i nazar uning mohiyati va asosiy mazmuni: "Allohning ismini yod etish va Allohning rahmatini eslash", deya ta'kidlanadi. Bu esa tasavvuf olamining asl maqsadidir. Misol tariqasida yuqoridagi qiyosiy tahlil va ishoriy tafsirlardan namunalar bunga asosdir.

Ikkinchi asosiy manba hadisilardir. Muhammad (s.a.v.) Qur'on asosida hayot kechirganliklari haqida ko'plab asarlar bitilgan. Jumhur ulamolar Muhammad (s.a.v.)ning sunnatlari ayni Alloh tomonidan kelgan Qur'ondagi hukmlarning amaldagi ko'rinishidir, deya e'tirof etadi. Shunday ekan, Basmalani tadqiq qilishda ham hadislar juda katta ahamiyatga egadir. Misol uchun, Muhammad (s.a.v.): "Tasmiyasiz boshlangan ishning oxiri yo'q", deb aytgan mashhur hadislar hammasi ma'lumdur.

Basmalaning nozil bo'lishi haqida Ibn Umar (r.a.)dan rivoyat qilingan hadisda Muhammad (s.a.v.) "Jabroil (a.s.) menga Alloh taolodan vahiy olib kelganida, avvalgi aytgan kalimasi "Bismillahir rohmanir rohim" bo'lar edi", deb marhamat qilganlar. Bundan ko'rinadiki, Jabroil (a.s.)ning Muhammad (s.a.v.)ga o'rgatgan ilk ta'limi bu aynan tasmiyadir.

Keyingi hadis esa Jobir (r.a.)dan rivoyat qilingan. Muhammad(s.a.v.) "Bismillahir rohmanir rohim"ning nozil

bo'lishi haqida bunday deganlar: "Vaqtiki "Bismillahir rohmanir rohim" nozil bo'lganda maloikalardan iborat osmon ahli xursand bo'lib, shodlandilar. Uning nozil bo'lishi bilan Arsh titradi. U bilan mingta farishta nozil bo'ldi". Farishtalarni xursand qilgan va ularning yerga tushishiga sabab bo'lgan, shu bilan birga Alloh taoloning eng haybatli maxluqoti hisoblangan Arshni titratgan "Bismillah" lafzining fazilati naqadar ulug' ekanligiga dalil bo'ladi.

Basmalaning fazilati to'g'risida Ibn Mas'ud (r.a.)dan rivoyat qilingan hadisda: "Kimki do'xaxning Zaboniya farishtalari changalidan omonda bo'lmoqni xohlasa, "Bismillahir rohmanir rohim"ni ko'p o'qisin. Alloh taolo "Bismillahir rohmanir rohim"dagi har bir harfni har bir Zaboniya farishta qalqon qiladi", deyilgan. Mazkur hadislardan shuni anglash mumkinki, kim "Bismillah"ni ko'p zikr qilar ekan, u albatta, dunyoda baxtli va oxiratda najot topuvchilardan bo'ladi.

Ali ibn Abi Tolib (r.a.) esa tasmiya haqida bunday degan: "Bismillahir rohmanir rohim"ni chiroyli yozmoqlik yuzni chiroyli qilur. Undan tashqari Alloh taoloning nomi "Bismillahir rohmanir rohim" har bir kasallikka shifo, har bir dori-darmonga vositadir" [11:19].

Islom manbalarida tasmiyaning ahamiyati va fazilatini ochib beruvchi ma'lumotlar juda ko'p bo'lib, ularni anglash va to'g'ri talqin qilish lozimdir.

Xulosa. Xulosa shuki, Basmala islom dinida katta ahamiyatga ega bo'lgan va manbalarda asosiy "kalit" vazifasini bajargan iboradir. Uning qiyosiy tahlilida iboraning har tomonlama ahamiyatli jihatlari ochib berildi va Basmalani tasavvuf olami bilan uyg'un holda anglash, uning mazmun-mohiyatini bilish uchun zamin bo'ldi. Jumladan, Xoja Muhammad Porsoning "Tafsir" asaridagi sharhlar Basmalaning mazmun-mohiyati cheksizligidan, u biz bilmagan juda ko'p zohiriy va botiniy ma'nolarga ega ekanligidan dalolat beradi. Alloma Fayzul Qodir aytganidek: "Bismillahir rohmanir rohim" har qanday kitobning kalitidir".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни катъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
2. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1995.
3. Erkinov A. Matnshunoslik va manbashunoslik asoslari: o'quv qo'llanma. – T.: 2019.
4. Abdulqahhor Shoshiy. Avliyolar kitobi. – T.: G'afur G'ulom, 2018.
5. Abdulhakim Yuce. Razinin tefsirinde tasavvuf. – Izmir.: 1996.
6. Xoja Muhammad Porso. Tafsir. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshinoslik qo'lyozamalar instituti. Qo'lyozma № 2180.
7. Исмоилов М. Қадр сурасининг тасаввуфий тафсирлари // Ҳидоят, – Т.: Shamsiddin Boboxon, 2021.
8. Ishari Tafsiri. Eksen Matbaacilik. Yeni Ufuklar neshriyati. – Istanbul, 1998.
9. Usmonov I., Saidova G. Movarounnahr turkiy tafsirlari tarixidan. – T.: 2012.
10. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. I-VI juz – T.: Hilol Nashr, 2007.
11. Tafsiri Bahr. Qo'lyozma kitoblar asosida Qur'oni karim oyatlari ma'nolarining ilmiy-izohli tarjima va tafsirlari. Monografiya. TIU. – Toshkent, 2010.

**TASAVVUFNING MA'NAVIY BOYLIGI
(Mavlono Orif Deggaroniy faoliyati misolida)**

Annotatsiya: Ushbu maqolada tasavvuf ta'limotining islom olamida tutgan o'rni, buyuk allomalar va avliyolarning ma'naviy tarbiya borasidagi qarashlari haqida ma'lumot berilgan. Tasavvufning inson ruhiyatiga ta'siri, axloq va ma'naviy tarbiyaviy xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, naqshbandiya ta'limoti asoslarining yaratilishi va uning keng yoyilishida Bahouddin Naqshbandning ma'naviy piri va do'sti sifatida Orif Deggaroniyning o'rni va roli tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** Islom dini, tasavvuf, ruhiy va ma'naviy tarbiya, axloqiy tarbiya, so'fiy, Bahouddin Naqshband, Mavlono Orif Deggaroniy.

Annotation: This article provides information about the role of Sufism in the Islamic world, aspects of spiritual education of great scholars and saints. The impact of Sufism on the human psyche, moral and spiritual educational features are discussed. Also, the role and role of Arif Deggarani as a spiritual peer and friend of Bahauddin Naqshband in the creation of the foundations of the Naqshbandi doctrine and its wide spread is given. **Keywords:** Islam religion, Sufism, mental and spiritual education, moral education, Sufi, Bahauddin Naqshband, Maulana Arif Deggarani.

Аннотация: В данной статье представлена информация о роли суфизма в исламском мире, аспектах духовного образования великих ученых и святых. Обсуждается влияние суфизма на психику человека, нравственные и духовно-воспитательные особенности. Также дана роль и роль Арифа Деггарани как духовного сверстника и друга Бахауддина Накиббанда в создании основ учения Накиббанди и его широком распространении. **Ключевые слова:** Ислам религия, суфизм, умственное и духовное воспитание, нравственное воспитание, суфий, Бахауддин Накиббанд, Маулана Ариф Деггарани.

Kirish: O'rta Osiyo xalqlari ma'naviy hayotida Islom dini beqiyos ahamiyatga ega. O'rta asrlar islomgacha bo'lgan davrlarda yurtimiz aholisi buddaviylik, nasroniylik va asosan otashparastlik diniga e'tiqod qilgan. Bizga ma'lumki, din e'tiqod masalalari shaklan qabul ifodasi bilan u yoki bu dinga mansubligini ifodalamaydi. Uni qalban qabul qilishi va fitratdan taslim bo'lgani bilan diniy mansubligiga qarab insonning chin e'tiqodi haqida xulosa qilinadi. Musulmon dunyosida "O'rta Osiyo islom madaniyatining beshigi" degan ibora uchraydi. Nima uchun? Islom dini arab sahrolarida vujudga kelgan bo'lsa-da, uning yuksalishi, taraqqiy etishi va targ'iboti markazi Osiyodan turib amalga oshirildi. Milliy ma'naviyatimizning fundamental asoslari ushbu din ta'siri ostida rivoj topdi. Yurtimiz tasavvufning buyuk allomalari va avliyolarini yetishtirib bergan yurt sifatida tanilgan. Imom Buxoriy o'zining sahih hadislar bilan, Ahmad Yassaviy (1093-1166), Bahouddin Naqshband (1318-1389), Najmiddin Kubro (1145-1221) o'zining tasavvuf tariqatlari bilan islomni yetuk darajaga olib chiqdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunga qadar ushbu mavzuda ko'plab o'rganishlar amalga oshirildi. Abdurauf Fitrat tadqiqotlariga murojaat qilinganda u: "O'rta Osiyo tasavvufining kubroviya, yassaviya, naqshbandiya va qalandariya kabi ko'p oqimlari o'rirlashgan. Bularning hammasi haqida tafsilot berish hozir mening uchun mumkin emas" [3:38], degan. Buni Fitratning o'sha vaqtlarda sobiq Sho'rolar hukumati tomonidan ta'qib ostiga olingani bilan izohlash mumkin.

Quyi Zarafshon vohasi tasavvuf allomalari faoliyati va ma'naviy merosini o'rganishda ayrim o'lkashunoslarning ham tadqiqotlari tahlil qilindi. Xususan, A.Hotamov, [4:152] Sh.Halilov, N.Bekniyozov [5] va S.Mustafoevning [9:48] risolalarida tasavvuf

shayxlarining ma'naviy-ruhiy, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, hayoti va ijodi kengroq ochib berishga harakat qilingan. Shunday bo'lsa-da, ushbu tadqiqotlar ko'proq badiiy publitsistik xarakterga ega ekani bilan tavsiflanadi.

E.Rustamov, M.A.Usmonov [12:23] esa yuqoridagi tadqiqotlardan farqli ravishda tasavvuf ta'limotining yassaviya tariqatini ijtimoiy-tarixiy negizlari, uning axloqiy-tarbiyaviy jihatlari, O'rta Osiyo xalqlari madaniyatining rivojlanishiga ta'siri masalalarini falsafiy tahlil qilgan. Yuqorida keltirilgan tadqiqotlar asosan filologik yo'nalishda bo'lib, ularda islom madaniyati, yassaviya ta'limotining ijtimoiy, tarixiy va ko'proq badiiy ahamiyati ko'rsatib berilgan.

Xorijiy tadqiqotlar tahlil qilinganda ingliz sharqshunosi J.S.Trimengemning "The sufi orders in islam" nomli kitobini keltirib o'tish mumkin. Unda muallif so'fiylik jamoalari, tariqatlar va ba'zi tasavvuf allomalari faoliyatini sharhlashga harakat qiladi [8:359]. Uning tadqiqotlarida so'fiylikni paydo bo'lishidan tortib, Markaziy Osiyoda keng tarqalishigacha bo'lgan jarayonlar yoritiladi.

V.V.Bartold ham XV asr oxiri XVI asrda Markaziy Osiyoda yuz bergan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy jarayonlarni manbalar asosida yoritgan. U B.Ahmedovdan farqli ravishda O'rta asr tasavvuf shayxlarining ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan o'rnini ochib berishga harakat qilgan [2:560].

Ushbu mavzuning asosiy adabiyotlari sirasiga Sadriddin Salim Buxoriy va Nigora Safarovaning ham Karmanalik "Hazrat Mavlono Orif Deggaroniy" hayotiga bag'ishlangan bir qator risolalarini kiritish mumkin. Ammo ushbu risolalarda Orif Deggaroniy hayoti, faoliyati, tarixiy davriyligi, geografik joy nomlari va uning joylashuviga ko'proq urg'u berilgan.

Qolaversa, tasavvuf ta'limotining paydo bo'lishi, keng tarqalishi, mohiyati va ijtimoiy hayotga ta'siri xususida E.Karimov, N.Komilov, B.Do'stqorayev, I.Haqqulov, B.Valixojayev, B.O'rinboyev, K.Kattayev, A.Hotamov, Sh.Xalilov, Hamidjon Homidiy, Orif Usmon, Nodirxon Hasaniy, Hoji Ismatulloh Abdulloh, A.Nuriddinov, A.Abdullayev, Sadridin Salim Buxoriy, E.Zoirov, G.Navro'zova kabi olimlarning asarlarida o'z aksini topgan. S.Inoyatov, [7: 192, 140] H.Turayev, M.Saidov, O.Hayitova, A.Kandaxarov [11:140] kabi olimlarning tadqiqotlarida esa XVI asrda Buxoro xonligida muhim mavqega ega bo'lgan Karmananing ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotiga oid ayrim ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu ma'lumotlarda XVI asrda faoliyat yuritgan ayrim tasavvuf vakillarining ijtimoiy-siyosiy hayotga ta'siri ko'rsatib o'tilgan. Shunday bo'lsa-da, yuqoridagi manbalar tahlilidan shu narsa ayon bo'ladiki, ularda karmanalik shayxlar shaxsining ma'naviy tarbiyaviy jihatlariga alohida to'xtab o'tilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqsadimiz tasavvuf allomalari merosini tahlili o'laroq ularning ma'naviy tarbiya borasidagi qarashlarini yosh avlod uchun fundamental axloq namunalarini sifatida tanishtirish. Zotan tarixdan saboq chiqarmasdan turib, kelajakni bunyod etib bo'lmaydi.

Tahlil va natijalar. Sharqshunos, islom, markaziy yevroosiyoshunoslik va diplomatiya fanlari olimi Elyor Karimov ham bu kabi fikrlarni o'zining bir qator chiqishlarida ta'kidlab o'tadi [5]. Islomning ma'naviy qiyofasini tanitishda, uning asl mohiyatini ochib berishda sharq, xususan, o'rta osiyolik ko'plab tasavvuf so'fiylarining targ'iboti muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Tasavvuf darg'alaridan Xoja Yusuf Hamadoniylar komil-u makammal zot bo'lsa-da, kamtarona hayot kechirgan. U kishi maktab ochib, bu maktabda hayoti davomida darslaridagi targ'iboti natijasida 8 ming budparastni musulmon qilgani aytiladi [17:22]. Bu ishlar natijasi o'laroq shogirdlar tayyorlagan, ular ham o'z navbatida, ustozidan olgan bilimni hayoti davomida islom dinining keng yoyilishiga sarflagan. Xuddi shunday so'fiy va ma'naviy tarbiya ustozlaridan Karmana farzandlaridan Mavlono Orif Deggaroniy (1313-1375), Shayx Xudoydod Vali (1461-1532), Qosim Shayx Azizon (1500-1578)ni misol keltirish mumkin. Islom dini targ'iboti davomida uning ma'naviy qiyofasini yaratgan bunday buyuk zotlar nafaqat o'z zamonasiga, balki kelajak avlod uchun ham buyuk meros qoldirgan.

Amir Sayyid Kulol topshirig'iga ko'ra, Bahouddin Naqshbandga pirlilik qilgan Mavlono Orif Deggaroniy hazratlari umrining asosiy qismini so'fiy g'oyalari targ'iboti va ma'naviy tarbiya masalalariga bag'ishladi. Mavlono Orif Deggaroniy (1313-1375) hozirgi Navoiy viloyati, Karmana tumani Deggaron qishlog'ida, hozirgi Hazora hududida tavallud topgan. "Deggaron" so'zi ikki qismdan iborat bo'lib, "Deg" qozon, "garon" og'ir, vazmin degan ma'nolarni anglatadi. Ya'ni og'ir va vazmin qozon, qozon yasovchi hunarmandlar istiqomat

qilgan joy degan ma'noni bildiradi. Mavlono Orif Deggaroniyning tarjimai holi xususida ishonchli manbalar qatorida Faxriddin Ali bin Husayn Voiz Koshifiyning (1463-1532) "Rashahotu aynul hayot" asari bo'lib, unda asosan tariqat peshvolari, avliyo va pirlarning hayoti haqida hikoya qilinadi. Mavlono Orif Deggaroniy yoshligida Bahouddin Qishloqiyning yonida hadis, zohiriy va botiniy ilmlarni o'rganish bilan kamol topadi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Mavlono Orif Deggaroniy bu ilmlarni yoshlikdan Bahouddin Naqshband bilan birga o'rganadi. So'ngra Amir Sayid Kuloldan tariqat saboqlarini oladi. Deggaroniy tasavvufning jahriy zikrdan ko'ra xufya zikrga xayrixoh edi. Deggaroniyning bu qarashlari misoli Bahouddin Naqshbandning "Dil ba yoru, dast ba kor" "ko'ngil xudoda bo'lsin-u, qo'l ish bilan band bo'lsin" shiori bilan yo'g'rilgan edi. Chunki Bahouddin Naqshband yetti yil Mavlono Orif Deggaroniy qo'l ostida ta'lim oladi. Garchi ular orasidagi yoshning farqi 5-6 yosh bo'lsa-da, Naqshband ham o'z navbatida, Deggaroniyning ma'naviy piri sifatida ko'rgan, do'stlik va ustoz-shogird munosabatlari bilan birga, bir-biriga hurmati juda yuqori bo'lgan.

Ko'p vaqtlar Mavlono Orif bilan birga Raboti Malik qurilishida ustoz- shogird birga mehnat qildi. Shuningdek, ko'plab manbalarda ikki do'st, ustoz-shogird umri davomida ikki marotaba haj amalini bajargani va har ikkala safarga ham birga borgani ma'lum.

"Hazrat Bahouddin Naqshband aytardilar: "Men xufyona zikr bilan mashg'ul bo'lganimda nogoh sirlarga duch keldim. Bu sirning mohiyatini tushunmoq uchun talab vodiysiga qadam urdim. Mavlono Orif bilan o'ttiz yil birga qidirdik. Men ikki bor Hijoz (ya'ni haj) safarida bo'ldim, barcha go'shalarni kezdim. Kishi bormikin, o'zi tizzama-tizza o'tirsa-yu, osmonlarni sayr etsa, zohiri yerda, botini osmonda bo'lsa?!" [13:6-14]. Ushbu parchadan shunday taassurot olish mumkinki, ikki tanada yashayotgan bir ruh, haqiqiy ruhiy kamolotni yetuklikka intilishlar ifodasiga qiyos qilsa bo'ladi. Shuningdek, bu ikki tariqat peshvosining o'ttiz yil davomidagi izlagan haqiqati insoniyatni Haqqa eltuvchi tariqat yo'lini qaror toptirgan bo'lsa ajab emas. Ajib va g'aroyib voqealar ularning boshidan o'tar edi. Bu kabi ma'lumotlar ular nafaqat tariqat borasida, qolaversa, hayotiy qarashlar doirasida ham hamfikir bo'lganini bildiradi. Bahouddin Naqshband Mavlono Orif Deggaroniyning hurmati uchun mulozamat va xizmatni davom ettirgan. Shu yetti yil davomida ariq labiga tahorat uchun borsa-da, Mavlono Orif Deggaroniyning tahorat olmas edi. Yo'lda ketayotganlarida uning qadamlari izi ustiga oyog'ini qo'ymas edi" [1:49-50].

Chunki "Amir Sayyid Kulol (Amir Sayyid Kulol (XIII asr oxiri-1370-yillar) Mavlono Orif Deggaroniy va Bahouddin Naqshbandning ma'naviy piri, ustoz) aytgan edi: "Mening yoronlarim orasida mana shu ikki kishi, ya'ni Xoja Bahouddin va Mavlono Orif Deggaroniyga o'xshagan hech kim yo'q. Bular hammadan o'zib

ketdilar”.... Xojamiz “Ilm o’rganing, agar u Chinda bo’lsa ham”, degan hadisga amal qilib, Amir Sayyid Kulol tarbiyasidan so’ng, yana yetti yil Mavlono Orif Deggaroniyning xizmati va mulozamatida bo’ldilar”. Bu haqda tasavvufshunos tarjimon Sadridin Salim Buxoriy (1946-2010) o’zining “Ikki yuz yetmish yetti pir” kitobida: “Maqomati shohi Naqshband”da yozilishicha, – deb ta’kidlaydi, hazrat Bahouddin Naqshband, hazrat Sayyid Mir Kuloldan ijozat olgandan so’ng, yetti yil hazrat Mavlono Orif Deggaroniy xizmatida bo’ladi”. Manbadagi Bahouddin Naqshband Amir Kuloldan 7 yil ta’lim olgan degan ma’lumotga asoslansak, 1347-yildan 1354-yilgacha Bahouddin Amir Kuloldan ilm olgan. 1354-yildan yana 7 yil to 1360-yilgacha Orif Deggaroniy xizmatida bo’lgan va Qusam Shayxdan ilm olib 1361-yildan o’zi mustaqil tariqatni tashkil eta boshlagan [6:12].

Bu kabi so’fiylarimizning do’slik va ustoz-shogird munosabatlari bugungi ilm talabidagi avlodga ustozga hurmat borasida namuna bo’la oladi. Qolaversa, tasavvuf ta’limotida ustoz rizoligiga ilohiy quvvat manbai sifatida qaraladi. Tasavvuf so’fiylarning hayot yo’li mahalliy xalqlar madaniyatiga aylanib bordi. Ularning targ’iboti ma’naviy hayotni qaytadan jonlantirib, islamlashtirishda katta rol o’ynadi. Mavlono Orif Deggaroniy ham o’z navbatida, yetuk o’rinbosarlarni tayyorlaydi. Ulardan Ali Safiy Mavlono, Amir Ashraf va Amir Ixtiyoriddinlarni ko’rsatish mumkin. Bu haqda Muhammad Tohir Eshon “Tazkirai Naqshbandiya” asarida bunday deydi. “Hazrat Amir Ashraf Buxoriy rahmatullohi alayhning bayonidir. Ul muqtadoiy a’raf (bilimdonroq) va rahnamoi axlaf, ya’ni hazrati Shayx Amir Ashrafdur. Ayturlarkim, ul sohibi sharaf Mavlono Orifning xalifai avvalidur. Bayt:

Ba’di Orif bidon Amir Ashraf,
Beshaku begumon bishud ashraf.

Mazmuni:

Orif Deggaroniydan so’ng Amir Ashraf,
Shak va shubhasiz ashraf zotlardan bo’ldi.

Chunonchi, “Hazrati Mavlono Orifning rixlatidan so’ngra ul azizning o’rnida qoyim maqom bo’lib, toliblarni Xudo azza va jallaning yo’lig’a kirgizdi va ul bobda baqadri imkon sa’yin tamom ko’rguzub, odamlarni rost tariyqg’a soldi” [17:42].

“Mavlono Orif Deggaroniyning shaxsiy sifatlaridan, ul zot avliyolik darajasini uchta xislatlar kamolotida ko’radi.

1. Baland darajaga yetganda ham kamtarlik qilmoq.
2. Qudrati va sabr-toqati yetgunicha parhezkorlik qilmoq.
3. To kuchi yetguniga qadar insof qilmoqlikdir” [14:7].

Tasavvufda ustoz-shogird, xalifalik an’analari bilan silsilalararo tasavvuf ta’limotining targ’ibotini olib bordi. Tasavvuf ta’limotida shunday gap bor: “Har kim bu

yo’lni iroda qilsa va tariqat hirqasini kiyishni xohlasa, uni pirning qo’lidan kiysin”. Tasavvufni ustozsiz anglab bo’lmasligi – bu ta’limotning bosh qoidalaridan. Xuddi shunday, manbalarda Mavlono Bahouddin ham do’st, ham ustoz sifatida Deggaroniydan hadis o’rgangani yozilgan. Naqshbandiya ta’limotining ma’naviy mazmunining boyishida ustoz Mavlono Orif Deggaroniyning ham qarashlari o’z aksini topib boradi. Xulosa qilganda, tasavvuf ta’limotida inson o’zi mustaqil qanchalik ko’p o’rganishi, izlanishi bilan bu ilmni to’liq egallab bo’lmasligi, albatta, ustozning zarurligi xususida xulosa beradi. Ayni bu xususiyatlar islom olamida ustoz-shogird silsilasi muqaddas dinimiz targ’iboti yo’lida xizmat qilishiga olib keldi. Shuningdek, taqvo yo’lida noto’g’ri xulosalardan uzoqda bo’lishiga, islom dinining ma’naviy qiyofasini saqlagan holda asrlar davomida o’zining munosib himoya vazifasini bajarishga imkon berdi.

Quyi Zarafshon vohasi tasavvuf ta’limotida Mavlono Orif Deggaroniy va Xoja Bahouddin Naqshbandning o’rni va ahamiyati katta. Bu ikki ustoz-shogird, ikki do’st birga o’qidi, bir ustozdan ta’lim oldi, bir ijtimoiy zamonda faoliyat yuritdi. Movarounnahrning Quyi Zarafshon hududida umrguzaronlik qildi va turlicha kishilik jamiyatlarining guvohi bo’ldi.

Ta’kidlab o’tish lozimki, hazrat Mavlono Orif Deggaroniy buyuk valiy, ulkan alloma, atoqli tarbiyachi bo’lib, Xojagon-Naqshbandiya tariqati rivojiga muhim hissa qo’shgan zot edi. Xojagon tariqati Markaziy Osiyodagi diniy-tasavvufiy oqimlardan birining nomi bo’lib, bu oqim turli vaqtlarda XII-XV asr oxirlarigacha turli darajadagi so’fiylar jamoasi hisoblangan. Uning asoschisi aslida Abduxoliq G’ijduvoni bo’lib, u kishidan to Bahouddin Naqshbandgacha meros sifatida o’tib kelgan. Bahouddin Naqshband yashagan davrda ham tariqat Xojagon deb atalgan, u kishining vafotidan keyin tariqat Naqshbandiya deb nomlangan. Demak, Naqshbandiya tariqati o’z g’oyaviy kelib chiqishi jihatidan Xojagon tariqatiga borib taqaladi. Faylasuf olimi N.Safarovning tadqiqotlarida keltirilishicha, Xojagon-Naqshbandiylik yagona silsila sifatida vujudga keldi, chunki Bahouddin Naqshband Abduxoliq G’ijduvoniyni tasavvufiy qarashlarini chuqur o’zlashtirdi. Xojagon ta’limotining Naqshbandiya tariqati uchun ahamiyati quyidagilarda ko’rinadi: inson kamoloti uchun zaruriy bo’lgan qalbni poklash vositalaridan biri zikri xufiyani o’rgatdi. Naqshbandiylik tasavvufning boshqa oqimlari, ayniqsa, jahriya, ya’ni baland ovoz bilan zikr qilish yoki samo’ – musiqa kuylari ostida zikr aytish usullarini qo’llagan yassaviylik va boshqalardan xufiya zikri bilan farq qiladi [15:132]. Xojagon va Naqshbandiya tariqatlarining silsilaviy bog’lanishi, ma’naviy birligi, ularning Markaziy Osiyo xalqlari orasida keng tarqalishi va mustahkamlanishida Mavlono Orif Deggaroniyning o’rni beqiyos bo’lgan.

Mavlono Orif o’z shogirdlariga Haq yo’lidan borib, Haqqa yetishish lozimligini anglab turishni buyurgan.

Mavlono Orif Deggaroniy va Bahouddin Naqshbandning dunyoqarashi botinan Xudo bilan, zohiran odamlar bilan bo'lish kerakligiga asoslangan. Ularning aqidasiga ko'ra, "Dil ba yoru dast ba kor", ya'ni qalb Alloh bilan, qo'l esa mehnatdan ajralmasligi kerak edi. Zotan, mehnat va mashaqqatsiz iste'mol qilingan rizq va narsa haromdir. Ushbu naqllarni Mavlono Orif har bir mashvaratda, shogirdlar va muridlar davrasida takrorlab turgan. Naqshbandiya tariqatida aql ko'z qorachig'iga fayz bag'ishlashini unutmazlikka va komillik sifat fazilatlarini egallashga da'vat etiladi.

Mavlono Orif Deggaroniy ham tasavvuf yo'lida yuksak maqomga erishdi va ularning xulqu odobi hammaga namuna, hikmatlari esa bugungi yoshlarga ibratdir. Tasavvuf ta'limotining ikki ulug' namoyandasi – Mavlono Orif Deggaroniy va Xoja Bahouddin Naqshband o'z davri uchun zarur bo'lgan ulkan ma'naviy meros qoldirdi. Bu meros hozirgi kunga qadar insonlar qalbini yoritib kelmoqda.

Manbalardagi naqlar bilan tanishar ekanmiz, Mavlono Orif Deggaroniyning yuksak ma'naviy xislat sohibi ekani, adolat, insof, diyonat tarafdori bo'lgani, shuhratparastlik, manmanlikni qoralaganining guvohi bo'lamiz. Aytar edilarki, "Taom iste'mol qilayotgan paytda har bir a'zo bir ish bilan band bo'lur. Dil ham bu paytda zikr bilan mashg'ul bo'lur. Lekin bu vaqtda dil "Alloh" yoki "La ilaha illalloh" zikrini emas, balki dasturxondagi ne'matni beruvchi Alloh taoloni mushohada etur. Dil sababdan musabbibga kelur. Allohning Razzoqligini mushohada etur. Mana shu holat zikr hisoblanadi. Shundaylar ham borki, o'ng qo'li bilan taom yeydi, chap qo'li bilan tasbeh o'giradi. Bu ish manmanlik, kibr, shuhratparastlik, firibgarlik hisoblanadi". Orif Deggaroniy inson taom tanovul qilar ekan, bergan rizqi uchun Allohga shukrona aytishga chaqiradi. U kishi insonlarni halol mehnat bilan rizq topishga undagan va o'zi ham ziroatchilik bilan shug'ullangan.

Bahouddin Naqshband Amir Kuloldan keyin yetti yil uning to'rtinchi xalifasi bo'lgan Mavlono Orif Deggaroniyning xizmati va mulozamatida bo'ldi. Bu mulozamatda xilma-xil riyozatu jiddu jahdni o'z bo'yiga oldi. Ko'p vaqtlar Mavlono Orif bilan birga Raboti Malik qurilishida mardikorlik qildilar [10:70].

Mavlono Orif Deggaroniyning quyidagi hikmatlari "Rashahot" kitobida berilgan: "Mavlono Orif menga aytdilar: "Agar yukimni ko'tarsin desang, yukingni ko'targuvchi do'st topmoq hayotda dushvordir. Va agar yukini ko'tarishni istasang, butun jahondagilar senga do'st bo'lg'ay".

Xo'sh, Mavlono Orif "yuk" deganda nimani nazarda tutgan? Bu qanday "yuk"ki qashshoq, beva bechora, musibatli, dardmand kishilarga hammadlik izhor qilish kabi insoniy fazilatlaridan tortib, to elu yurt, xalq va din yo'lida fidoyi bo'lmoqni anglatadi? Mavlono bu bilan senda bironing dardiga sherik bo'lish, o'zgalarning og'irini yengil etish uchun rag'bat Alloh yo'lida xolis

xizmat qilish fazilati bo'lsa, butun bani bashar senga do'st bo'ladi, demoqchi. Bu dunyoda bandaning boshiga tushishi mumkin bo'lgan "yuk" xilma xil bo'lib, jazm qilgan javonmard boshqa bironing "yuk"ini ko'tarishga qodir ekan. Darhaqiqat, kasalga hammadlik bildirib, uni bu "yuk"dan qutqarsa bo'ladi. Muhtojga molu davlat bersang, uning "yuk"i yengillashadi, muhtojlik azobidan qutuladi. Jon xatarda qolganda ham haqiqiy mardlar o'zgalar uchun jonini fido qilib, do'st hayotini saqlab qoladi. Lekin yana bir "yuk" borki, uni bandaning boshidan ko'tarishga hech kim qodir emas. Bu gunohkorlik "yuk"i! Bu dunyoda qilingan gunohlar "yuk"i bandaning yelkasida Qiyomatgacha turadi. Tariqat pirlari, xususan, Mavlono Orif Deggaroniy ham Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning izdoshlari bo'lgan. U zot ham o'zgalar "yuk"ini ko'tarib yashadi. Odamlarni to'g'ri yo'lga boshladi, tariqatu shariat rivojiga muhim hissa qo'shdi.

Xojagon tariqatining yirik namoyandasi bo'lgan Mavlonodek valiyar inson qalbining muhabbat urug'i hisoblanadi. Hazrat Bahouddinning quyidagi hikmatlariga e'tibor beraylik: "Suhbatimizga kelganlarni ba'zilarining qalbida muhabbat urug'i bor, lekin u urug'ning gurkirab o'sishiga xalaqit beruvchi xas xashaklar mavjud (kibr, hasad, baxillik, nifoq, g'urur). Bizning vazifamiz ularning qalbini xasu xashakdan pokizalashdir. Lekin ba'zi suhbatga kelganlar qalbida muhabbat urug'i umuman yo'q. Biz ularning qalbiga muhabbat urug'ini sepamiz".

Naql qiladilarki, hazrat Amir Kulol o'z as'hoblari, jumladan, Mavlono Orif Deggaroniy, Bahouddin Naqshband va boshqalar bilan birga Buxorodagi jome' masjidi tomon borayotgan edi. Bir kimsa yo'l yoqasidagi dalasida o'z g'ulomi bilan birga dehqonchilik qilayotgan edi. Shunda g'ulom o'z xojasidan so'radi: "Bu o'tib ketayotganlar kim?" Xoja dedi: "Bular narxo'rldur!". Bu gapdan voqif bo'lgan hazrat Amir Kulol muridlariga dedilar: "Ey yoronlar! Bizning ulug' xojamiz hazrat Abduxoliq G'ijduvoniy alayhir rahma aytar edilarki, kimki darveshlarga haqorat nazari bilan qarasa, to gargin (og'ir teri kasalligi) dardiga chalinmaguncha dunyodan o'tmas". As'hoblar bu gapdan g'oyat mutassir bo'ldi. Hazrat Amir Kulol barcha muridlari, jumladan, Mavlono Orif Deggaroniy va Bahouddin Naqshbandga qarata quyidagi nasihatni aytdilar: "Ey yoronlar! Ixlos eting – xalos bo'lasiz, Alloh g'azabidan qo'rqing – najot topasiz. Va yana bilingki, barcha toatning tagida tavba turadi. Va tavba uldurki, qilgan gunohingiz uchun dildan pushaymon bo'lmoq va qayta bu gunohni takrorlamazlikka ahd qilmoqdir. Va yana kasb-hunar bilan tirikchiligingizni o'tkazib, halol kasb orqali ro'zg'oringizga yetgulik miqdorida lofu isrof darajasiga yetkazmasdan rizq-ro'z topishga harakat qilmog'ingiz lozim. Va shul jamg'armangizdan kambag'allarga nafaqa beringki, bunda ham isrofgarchilik yohud baxillik etmang. O'rta yo'lni tuting" [16:21].

Bu so'zlardan shuni anglash mumkinki, tasavvuf tariqati vakillari jamiyatda halollik va insof,

isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik va sadaqa berish borasida namuna bo'lishga harakat qilgan. Shuningdek, atrofdagilarni ham shunga da'vat qilib, ma'naviy-ruhiy poklikni targ'ib etgan. Bu esa o'z davrida va bugungi kunda ham insonlarni ma'naviy komil inson sifatida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Orif Deggaroniy va uning safdoshi Xoja Bahouddin Naqshband Movarounnahr ijtimoiy-ma'naviy muhitini yaxshilashga katta hissa qo'shgan zotlardir. Ular

tasavvuf ta'limotini shariat ilmi bilan uyg'unlashtirgan. Deggaroniy oddiy mehnatkash insonlar hayotida sharqona tavoze bilan ishlashni targ'ib qilgan va bu orqali tasavvuf falsafasi yuksalishiga hissa qo'shgan. Mavlono Orif Deggaroniy insonlarning ruhiy kamolotini yuksak darajaga ko'tarishga va halol mehnat orqali rizq topishga undagan. U ziroatchilik bilan shug'ullangan va odamlarni Allohga shukrona aytishga chaqirgan. Orif Deggaroniy shaxsiy kamolotga erishish yo'lida bilimni ulug'lagan va uni eng yuksak ma'naviy xazina deb bilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abul Muhsin Boqir ibn Muhammad Ali. Bahouddin Balogardon. – T.: Yozuvchi, 1993.
2. Бартольд В.В. Сочинения. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. Част II. –Москва: Наука, 1964.
3. Fitrat. Ahmad Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida tekshirishlar. Tanlangan asarlar. – II jild. Ilmiy asarlar. – T.: Ma'naviyat, 2000.
4. Hotamov A., Bekniyozov N. Karmana qadimiy diyor. – T.: O'zbekiston, 2007.
5. <https://www.uzanalytics.com/tarix/10360/>
6. Haydarxo'ja Y. Bahouddin Naqshband. – T.: Sano-standart, 2019.
7. Inoyatov S., Hayitova O. Karmana tarix ko'zgisida. – T.: Sharq, 2006; Karmana shahrining Buxoro xonligi ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotida tutgan o'rni. Tarix fan. nom. diss.... – T., 2003.
8. J.Spencer Trimingham. The sufi orders in islam. Oxford at the Clarendon press. 1971.
9. Mustafoyev S. Karmana azizlari. – T.: Muharrir, 2010; Uning o'zi: Qosim Shayx Azizon. – T.: Sano-standart, 2013.
10. Navro'zova G. Xoja Bahouddin Naqshband hayoti va ma'naviy merosi. – T.: Fan, 2012.
11. Qanaxarov A. Karmana shahrining Buxoro xonligi ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotida tutgan o'rni. Tarix fan. nom. diss.... – T., 2003.
12. Rustamov E. Yassaviy hikmatlarida tarix va hayot sadosi // O'zbek tili va adabiyoti. – T., 1972, №4-5; Усмонов М.А. Основные этапы эволюции ислама // автореф. Дисс....д.филос.н. – М., 1978.
13. Sadriddin S.B, Azimov S. Hazrat Mavlono Orif Deggaroniy. – Buxoro: Buxoro nashriyoti, 2008.
14. Xoja Orif Deggaroniy. Orifnoma. – T.: Navro'z, 1994.
15. Safarova N. Xojagon tasavvufiy ta'limotida ma'naviy-axloqiy qadriyatlar masalasi. Dissertatsiya, fal.fan.nomzodi. –T., 2002.
16. Sadriddin Salim Buxoriy. Hazrat Mavlono Orif Deggaroniy. – Buxoro., 2008.
17. Hamidxon Islomiy., Mahmudxon Hasaniy. Mavlono Orif Deggaroniy. –T.: "Falsafa va huquq" nashriyoti, 2007.

ISLOM VA HOZIRGI ZAMON

ЖАМШИД АЛИЕВ

Дин ишлари бўйича қўмита, Динишунослик экспертизаси
бошқармаси бош мутахассиси

ИДЛИБ (СУРИЯ)НИНГ ЭКСТРЕМИЗМ МАРКАЗИГА АЙЛАНИШИ САБАБЛАРИ

Аннотация: Мақолада Суриядаги беқарор вазиятнинг бошланиши, хусусан, Идлиб вилоятининг экстремизм ўчоғига айланишидаги сабаб ва омиллар, экстремистик ва террористик ташкилотларнинг минтақага салбий таъсири ва оқибатлари, такфирий ва жиҳодий гуруҳларнинг Идлибни назоратга олишидаги ўзаро рақобати ва зиддиятлари, экстремистларнинг шариатга асосланган исломий давлат қуриш учун уринишлари, Идлиб вилоятининг Яқин Шарқ минтақасидаги стратегик аҳамиятига оид мулоҳазалар келтирилган. **Таянч сўзлар:** Суриядаги беқарор вазият, Идлиб вилояти, такфирий ва жиҳодий гуруҳлар, исломий давлат қуриш, экстремизм ўчоғи.

Annotation: The article provides reflections on the causes and factors of the onset of instability in Syria, in particular, the transformation of Idlib province into a hotbed of extremism, the negative impact and consequences of the activities of extremist and terrorist organizations in the region, the rivalry and conflicts between takfiri and jihadist groups in the struggle for control over Idlib, the attempts of extremists to build an Islamic state based on Sharia, as well as the strategic importance of Idlib province in the Middle East. **Keywords:** The unstable situation in Syria, Idlib province, Takfiri and jihadist groups, the construction of an Islamic state, a hotbed of extremism.

Аннотация: В статье приводятся размышления о причинах и факторах начала нестабильной ситуации в Сирии, в частности, о превращении провинции Идлиб в очаг экстремизма, о негативном влиянии и последствиях деятельности экстремистских и террористических организаций в регионе, о соперничестве и конфликтах между такфиритскими и джихадистскими группировками в борьбе за контроль над Идлибом, о попытках экстремистов построить исламское государство на основе шариата, а также о стратегическом значении провинции Идлиб в Ближневосточном регионе. **Ключевые слова:** Неустойчивая ситуация в Сирии, провинция Идлиб, такфиритские и джихадистские группировки, строительство исламского государства, очаг экстремизма.

Сурия можаросининг бошланганига 13 йил ўтган бўлса-да, бугунги кунга келиб, ўша пайтдан фаолият кўрсатиб келган муҳолиф кучлар, экстремистик ташкилотлар Идлиб минтақасида тўпланиб қолди. Идлибнинг асосий қисми “Ҳайъат таҳририш Шом” ташкилотининг назоратига ўтган. Бироқ бугунги кунга қадар бу минтақа турли экстремистик ва террористик ташкилотлар ўртасида ҳамда Сурия ҳукумати ва ташқи кучларнинг манфаатлари кесишган ҳудуд бўлиб келди. Бу амбициялар ҳамон ўз кучида сақланиб қолмоқда.

Суриянинг Идлиб минтақаси можароси, геосиёсий ва ички омиллар билан боғлиқ бир қанча сабабларга кўра экстремистик ва террористик ташкилотлар ўчоғига айланиб қолди. Албатта, бунда Суриядаги фуқаролар уруши оқибатлари, марказий ҳукуматнинг заифлашуви, ташқи кучларнинг таъсири, географик жойлашуви ва стратегик аҳамияти, демографик ва ижтимоий ҳолат, бошқа ҳудудлардан жангариларнинг кўчирилиши ҳамда террорчи ташкилотлар юқорида кўрсатилган вазиятдан фойдаланган ҳолда минтақани назорат остига олишга муваффақ бўлишганини айтиб ўтиш мумкин.

Идлибдаги экстремизм ва терроризмни таҳлил қилишда геосиёсий контекст, мафкуравий асос, куч ва таъсир тузилмалари, халқаро ва минтақавий акторлар билан ўзаро муносабатларни ҳисобга олиш лозим.

Идлиб Сурия можаросида муҳолиф кучлар томонидан назорат остига олинган йирик анклав бўлиб қолмоқда. Идлиб шимолдан Туркия билан чегарадош ва у Сурия ҳукумати билан минтақадаги давлатларнинг босимлари ва келишувлари натижасида ўзига хос буфер ҳудуд вазифасини ҳам ўтамоқда. Идлибдаги экстремистик гуруҳларнинг асосий ақидавий мафкураси салафийликка асосланган жиҳодчиликка таянади. Бунда шариат қонунларини ўрнатиш орқали теократик шаклидаги исломий ҳукуматни барпо этиш, ҳар қандай дунёвий давлат тузумини рад этиш кўзда тутилади.

Идлиб “Ҳайъат таҳририш Шом” назоратида бўлса ҳам, бошқа фракциялардаги экстремистик ва нисбатан мўътадил муҳолиф кучлар ҳам фаолият юритади. Мафкуравий тафовут сабабли фракциялар ўртасида низо ва зиддиятлар мавжуд.

Шунингдек, Идлибдаги ижтимоий ва иқтисодий муаммолар, у ерда радикал гуруҳларнинг мавжудлиги истикболда минтақа барқарорлигига жиддий таҳдид сифатида кўрилмоқда.

Идлибдаги экстремизм ва терроризм — бу мураккаб ва кўп босқичли ҳодиса бўлиб, тушуниш ва ҳал қилиш учун комплекс ёндашувни талаб қилади. Бу жараёнда ҳам минтақавий, ҳам халқаро кучлар энг муҳим роль ўйнайди, уларнинг ўзаро таъсири ушбу минтақа келажагини белгилайди.

Таъкидлаш жоизки, Идлиб минтақаси ва ундаги экстремистик ташкилотлар фаолияти мавзулари бўйича ҳали етарли тадқиқот олиб борилмаган. Шундай бўлса-да, баъзи тадқиқотчилар таҳлиллари ва уларнинг Идлиб минтақасидаги тенденциялар юзасидан ёндашувлари диққатга сазовор.

Аслида, Идлиб аҳолисининг ҳукуматга нисбатан норозилик кайфияти 1980-йиллардаги сиёсий катағонлар сабабли пайдо бўлган. Бу эса, йиллар давомида йиғилиб, 2011 йилда бошланган можародан кейин ушбу ҳудуднинг исёнчилар таянч марказларидан бирига айланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилди [1:3].

Олима О.Бибиқова Идлиб муаммосига сиёсатшунослик нуқтаи назардан ёндашиб, ўз тадқиқотларида “Халқаро кун тартибида Идлиб номи ҳукмронлик қилмоқда. Бугунги кунда у сайёрамиздаги энг иссиқ нуқталардан биридир” [3:310] деб мавзунинг аҳамиятини кўрсатиб кетади. Шунингдек, у Суриянинг давлат сифатидаги тақдири Идлибдаги вазият қанчалик тез ҳал этилишига боғлиқ эканини таъкидлайди [2:310].

Мазкур олима томонидан Сурия можароси давридаги Идлибда аҳоли ҳақидаги маълумотларни келтириб ўтади. У “2011 йилдан буён 700 мингдан ортиқ одам ўз оила аъзоларининг ҳукуматга қарши кўзғолонда иштирок этгани учун режим томонидан катағон қилинишидан кўриб, бу ерга кўчиб келган. Бошқалар эса, Идлибга энг яқин ҳудудлардаги жанглarda уйларини йўқотиб, у ердан бошпана излаган. Бу Идлиб аҳолисини 2,5 миллионга етказди, жумладан, мамлакатнинг бошқа ҳудудларидан кўчирилган ва террорчилар ҳомийларига қарам бўлган кўп сонли одамлар лагерларда яшайди” [2:310], деган маълумотларни тақдим этади.

Туркиялик тадқиқотчи Е.Абдурахманли фикрича, “Бу ерда маҳаллий аҳолидан ташқари, ички кўчирилганлар, шунингдек, мафкуравий келиб чиқиши турли бўлган суриялик ва хорижий жангчилар истиқомат қилади” [3:12-23].

Ал-Тамимий Идлиб ва унинг атрофи экстремистлар ўчоғига айланишига сабаб қилиб, вилоятнинг радикал қарашдаги гуруҳлар учун бошпана бўлганини қайд этади. У “Идлиб ва унинг атрофи ҳам экстремистлар учун бошпана бўлган” [4:7] деган фикрни илгари суради.

А.Алаудинов ва бошқаларнинг фикрича, “Бундан ташқари Идлиб вилоятида квази давлат шаклидаги террористик анклав пайдо бўлди” [5:20].

Сурия можароси даврида Идлиб барча экстремистик гуруҳларнинг ватанига айланиб борди. Радикал гуруҳлар бу ерда мустақил бошқарувдаги ҳудудга эга бўлди.

Шу ўринда айтиш керакки, дастлаб исёнчи гуруҳлар лойиҳасида мафкуравий жиҳатдан бир

тўхтамга келиш кўрсатилмаган. Кейинчалик, муҳолиф кучларда исломий ва жиҳодий ёндашувлар шакллантирилди.

Тадқиқотларга кўра, Идлибда жиҳодий кайфиятдаги исёнчи гуруҳлар 2011 йилдан аввалги даврда ҳам мавжуд бўлган. 2011 йилдан кейин ташқаридан кириб келган жангариларнинг улар келиб чиккан ҳудуди ва миллатига мослаб кичик жиҳодий гуруҳлар кўзга кўрина бошлади.

Идлиб вилоятининг муҳолиф кучлар қўлига ўтиб кетиши 2012-2014-йилларда юз берди [4:2].

Ал-Тамимий ўз тадқиқотларида Идлиб вилояти учун Сурия ҳукумати умидни узмаганини айтиб ўтади. Унинг фикрича, “Сурия режими, шак-шубҳасиз, Идлиб ва унинг атрофидаги ҳудудларни тўлиқ қайтариб олиш ниятида. Бундай ниятлар нафақат тез-тез айтилаётган давлатнинг бутун Сурия ҳудуди устидан суверенитетини тиклаш мақсадига мос келади, балки режим учун иқтисодий фойда келтириши мумкин” [4:2].

Тадқиқотчи С.Хеллер фикрича, «“Ахроруш Шом”, “Жабхатун нусра” ва “Сурия озодлик армияси”нинг бир қанча бўлинмалари 2013 йил мартда шимолий Ракка шаҳрини эгаллади ва бу ҳудуд Сурия исёнчилари қўлига ўтган биринчи вилоят марказига айланди. Аммо кейин, 2013 йил апрель ойида маҳаллий “Жабхатун нусра” жангчиларининг аксарияти янги эълон қилинган “Ироқ ва Шом исломий давлати” (ИШИД) сафига ўтди ва бу гуруҳ кейинчалик “Сурия озодлик армияси”ни шаҳардан чиқариб юборди. Шаҳар ИШИД ва “Ахроруш Шом” ўртасида бўлинди. “Ахроруш Шом” шаҳардаги хизмат бўшлиғини тўлдиришга ва етук исломий ҳукумат моделини тақдим этишга ҳаракат қилди” [1:7].

Бу маълумотлардан Суриядаги муҳолиф кучларнинг дастлабки ҳаракатларида мафкуравий фарқ долзарб бўлмагани кўрсатади. Балки, барча учун умумий душман Сурия ҳукумати ҳисобланган. Бироқ “нусрачилар”нинг ИШИД сафига ўтгани ўша пайтда тақфир ва жиҳод масаласида улар яқдил бўлганини кўрсатади.

Кейинчалик жиҳодий гуруҳлар дунёвий мақсадни кўзловчи муҳолиф кучларни Идлиб минтақасидан бутунлай чиқариб юборишга киришди. Ал-Тамимий бу бўйича: “2014 йил охирига келиб, “Ал-Қоида”нинг ўша пайтдаги Суриядаги расмий бўлими “Жабхатун Нусра” ва салафийларнинг “Ахроруш Шом” гуруҳи тузилди. 2014 йил октябрь – ноябрь ойларида қисқа муддатли жанглар давомида “Жабхатун Нусра” “Сурия инқилобий fronti”ни Идлиб вилоятидан ҳайдаб чиқарган” [4:3], деган фикрни билдиради.

Кейинчалик Сурия ҳукуматининг халқаро майдонда ИШИДга қарши ҳарбий қўмак олганидан

сўнг барча исёнчи гуруҳлар Идлиб вилоятига чекинишга мажбур бўлди.

Идлиб вилоятини назоратга олиш учун “Жайшул фатҳ” гуруҳи ўзида бир неча йирик фракцияларни иттифокчи қилган ҳолда илк жиддий ҳаракатни бошлайди. Ал-Тамимий ҳам бу ҳақда: “Кейинчалик “Ахроруш Шом” ва “Жабхатун Нусра” 2015 йил март ойининг охирида расман ташкил этилган ва “Жундул Аксо” гуруҳини ўз ичига олган “Жайшул Фатҳ” деб номланган қўшма операциялар штабида етакчи фракцияларга айланди” [4:2], деган маълумотларни келтиради.

Ҳукумат кучлари Идлибни қайтара олмаган бўлса-да, бироқ баъзи тадқиқотчилар фикрига кўра, муҳолифат кучлари Идлибдаги ҳолатни яхшилаётган.

С.Хеллер бу ҳақда “Давлат Идлибдан чиқариб юборилганидан кейин унинг ўрнини ҳеч қандай олий ҳокимият эгалламади. Исломиий ва жиҳодчи қуролли гуруҳлар маҳаллий даражада ҳокимиятни сақлаб қолди” [1:1], деб ёзади.

Идлиб аҳолисининг исёнчиларга нисбатан хайрихоҳлик кайфиятида бўлишига уларнинг аксарияти алавийлардан адолатсизлик кўрган сунний экани ҳам роль ўйнаган. Идлибнинг демографик таркиби ҳақида С.Хеллер “Идлиб аҳолиси асосан консерватив суннийлардан, кичик озчиликдаги дўстлар, шиалар ва насронийлардан иборат эди” [1:3], деб ёзади.

С.Хеллер ўз тадқиқотларида исёнчи гуруҳларнинг Идлиб вилоятидаги ҳудудларни ўз назоратига олиши ҳақида батафсил ёзади. Тадқиқотларда “2014 йил декабрь ойида исёнчилар Водиял Дейфни эгаллаб олди. Кейин, 2015 йил март ойида янги эълон қилинган “Жайшул фатҳ” коалицияси вилоят марказини эгаллаб олди. “Жабхатун Нусра” ва “Ахроруш Шом” бошчилигидаги ва бошқа бир қанча гуруҳларни ўз ичига олган истило қўшини жанубга ҳаракатланиб, қолган режим базалари ҳамда Ариха ва Муҳамбал шаҳарларини қўлга киритди. Алоҳида-алоҳида, асосан бир хил фракциялардан ташкил топган яна бир исёнчи коалиция 2015 йил апрель ойида Идлибнинг жануби-ғарбий қисмидаги Жисрул Шуғур чорраҳасини эгаллаб олди” [1:3], деган маълумотлар келтирилган.

Тадқиқотчи Ал-Тамимий 2015 йилда “Жайшул фатҳ” ташкилотининг Идлибни эгаллашдаги иштироки бу жараёнлардаги унинг ўрнини кўрсатиб беради. Ўша пайтда ташкилот режимга қарши зулм илдишларини қўпориш, ислом ҳукмронлиги ва раҳмати билан адолатни тўлдириш шиори остида ҳаракат қилади [4:2].

Идлиб вилояти радикал гуруҳлар қўлига ўтгач, у ерда шариат қонунларининг ўрнатилиши билан бирга, маҳаллий аҳолидан мусулмон бўлмаганлар мажбуран

ислом динига ўтказилган. С.Хеллер бунда дўстларнинг исломга киргизилгани ҳақида маълумот беради. Унинг фикрича, “Идлибда исломий ва жиҳодчи исённинг кучайиши ислом қонунлари (турли даражадаги шиддатли) ва консерватив ижтимоий меъёрларнинг ўрнатилиши билан бирга кечди. Идлибдаги қўллаб-қувватлов диний озчиликлар қочиб кетган. Жиҳодчилар дўстлар шаҳарларини оммавий равишда сунний исломни қабул қилишга мажбур қилди” [1:5].

С.Хеллер Идлибнинг бошқа минтақалардан фарқли жиҳатига тўхталиб, у бу ҳудуддаги радикал гуруҳлар ўртасидаги кенгашнинг нисбатан кучли бўлганини эътироф этади. У ўз фикрини давом эттириб, “Бироқ, қўшни Ҳалаб нисбатан кучли вилоят кенгашидан фарқли ўлароқ, Идлиб вилоят кенгаши исломий ва жиҳодчи қуролли гуруҳлар томонидан бошқариладиган вилоятда чинакам марказий, обрўли ролни эгаллаш учун кураш олиб бори” [1:5] деб таъкидлайди.

Шунингдек, С.Хеллер Идлибдаги назоратнинг устунлиги “Жайшул фатҳ” ташкилотининг ўша пайтда олиб борган сиёсати билан боғлиқ. У “Идлибдаги қуролли гуруҳлар билан боғлиқ хизмат кўрсатиш муассасаларининг келиб чиқиши у ёки бу тарзда “Жайшул фатҳ”нинг 2015 йил баҳоридаги ғалабалари сериясига бориб тақалади” [1:5] деб ёзади.

Тадқиқотчи Ал-Тамимий эса бу борада бошқа олим Ч.Листернинг Идлибдаги исёнчи гуруҳлар муваффақияти ҳарбий ҳаракатларнинг ўзаро мувофиқлигида, деган фикридан иқтибос келтиради [4:2].

Шу билан бирга, Ал-Тамимий “Жайшул фатҳ” ютуқлари узоққа чўзилмаганини айтади. Унинг фикрича, “Бироқ, “Жайшул фатҳ” ҳудуднинг бутун шимоли-ғарбий қисмида на ўз фракциялари ўртасида ҳақиқий бирликни, на қўшма бошқарув тизимини ярата олмади” [4:2].

Фикримизча, бунга сабаб “Жайшул фатҳ” бошчилигидаги иттифокдан “Жундул Аксо” каби ташкилотларнинг чиқиб кетиши, бошқа фракциялар орасидаги зиддиятлар эди. Бу ҳолат мазкур иттифокнинг бўлинишига олиб келди ва “Жайшул Фатҳ”нинг Идлибдаги позицияларини заифлаштириб қўйди.

Ал-Тамимий Идлибни эгаллашда “Жайшул фатҳ”нинг икки йирик фракцияси аҳамиятини кўрсатиб берган. Унинг фикрича, “Жайшул фатҳ”нинг узоқ муддатли муваффақияти “Жабхатун Нусра” ва “Ахроруш Шом”нинг ҳақиқий бирлашиш келишувига эриша олишига боғлиқ эди”.

С.Хеллер Идлиб “Жайшул фатҳ” иттифоқи остидаги гуруҳларнинг махсус кенгаши орқали бошқарилгани ҳақида ёзади. У «Идлиб маъмурияти “Жайшул фатҳ”нинг турли фракциялари вакиллари билан иборат Идлиб Шўро кенгашига

бўйсунди. Маъмуриятнинг ўзи асосан фукаролик ва технократикдир. Аммо маъмурият раҳбарияти, Шўро кенгаши ва ижроия ҳокимияти “Жайшул фатҳ” фракциялари ўртасида алмашинади. Бугунги кунда тўртта маъмурият раҳбаридан учтаси “Ахроруш Шом”дан, бири эса “Фатҳ аш-Шомдан» [1:5] деган маълумотларни келтиради.

Мазкур олим “Ахроруш Шом” ва “Жабҳат фатҳиш Шом”нинг биргаликда маҳаллий кенгашларнинг фукаролик моделига муқобил бўлган куруллий фракциялар кенгаши бошчилигидаги Идлибда давлат хизматлари маъмуриятини яратгани ҳақида маълумот беради [1:5].

Ал-Тамимий ҳам юқорида зикр этилган икки гуруҳнинг Идлиб маъмуриятини биргаликда назорат қилганини тасдиқлайди. У “Умуман олганда, “Жайшул Фатҳ” таркибидаги иккита етакчи фракция, “Жабҳатун Нусра” ва “Ахроруш Шом” бутун вилоят бўйлаб қўшма маъмуриятни ташкил этиш ўрнига шимоли-ғарбнинг катта қисми устидан назорат ва таъсир зоналарини сақлаб қолган” [4:5], деб қайд этади.

С.Хеллер радикал гуруҳларнинг Идлибда ўзаро рақобатлашаётгани ҳақида фикрларни келтириб ўтади [1:5].

Тадқиқотчи С.Хеллер “Жайшил фатҳ” етакчиси Абдуллоҳ ал-Мухайсинининг миллий руҳдаги ҳар қандай гуруҳларга мурасасиз кайфиятда бўлганини, у Идлиб фақат илоҳий қонунлар билан бошқарилиши тарафдори эканини келтириб ўтади [1:5].

Лекин озгина вақт ўтиб “Жабҳатун Нусра” бошқа ном остидаги фаолиятини бошлайди.

Бу ҳақда Ал-Тамимий “2016 йил июль ойида “Жабҳатун Нусра” ўзини “Жабҳат фатҳиш Шом” деб ўзгартиришга қарор қилди ва ҳеч қандай ташкилотга алоқаси йўқлигини маълум қилди” [4:3], деган маълумотни келтиради.

Ал-Тамимий бунинг сабабини қуйидагича изоҳлайди: “Гарчи бу баёнот “Ал-Қоида” билан алоқалар узилиши сифатида талқин қилинган бўлса-да, “Жабҳат фатҳиш Шом” раҳбарияти ҳеч бўлмаганда фракцияларнинг кенгроқ бирлиги амалга оширилгунга қадар “Ал-Қоида” билан яширин алоқани сақлаб қолишга амалда рози бўлди” [4:3].

Идлибда “нусрачилар”нинг янги номда фаолият юрита бошлаши уларга нисбатан бошқа фракцияларда шубҳа уйғотган. Айтиш лозимки, ўзи бундан аввал ҳам “нусрачилар”нинг “Ал-Қоида” билан алоқадор бўлгани, ИШИД билан мафкуравий қарашларининг ўхшаши сабабли уларга нисбатан идлибликларнинг ишончсизлиги ортиб бораётгани.

Ал-Тамимий «“Жабҳатун Нусра” номини “Жабҳат фатҳиш Шом” деб ўзгартирган гуруҳ 2016 йил декабрида Ҳалаб шаҳри қулаганидан кейин ҳам “Ахроруш Шом” билан бирликка эриша олмади.

Биринчидан, кўпчилик бу номни ўзгартириш “Ал-Қоида” томонидан яратилган ҳийла, деб гумон қилган. Иккинчидан, “Жабҳат фатҳиш Шом” ўзининг асосий хорижий қўллаб-қувватловчилар билан алоқани сақлаб қолишни афзал кўриб, бошқа гуруҳларга таъсир ўтказиш учун бирлик музокараларидан фойдаланаётганидан хавотирлар бор эди” [4:3], деган таҳлилларни кўрсатиб кетади.

Э.Цурков ҳам юқоридаги шубҳалар ўринли эканини қайд этган. У «“Хайъат таҳририш Шом” раҳбарияти гуруҳ ичидаги ўзгаришларни “Ал-Қоида” билан ҳақиқий мафкуравий узилиш сифатида кўрсатишга ҳаракат қилди” [6:1], деб фикр билдиради.

Шундай бўлса-да, “нусрачилар”нинг ўзига яраша обрўси бўлган. Бунда улар Идлиб учун жанглардаги фидокорлиги сабаб қилиб келтирилади. С.Хеллер “нусрачилар”нинг Идлиб аҳолиси учун қилган фидокорлиги сабабли сиёсий қўлловга эришганига эътибор қаратади [1:5].

Шунга қарамадан, собиқ “нусрачилар” яна бир ребрендингни амалга оширди. Энди “Жабҳат фатҳиш Шом” ўтмишдаги барча иттифокдошларидан мустақил эканини эълон қилиб, “Хайъат таҳририш Шом”га ўзгарди.

Ал-Тамимий “таҳрирчилар”нинг 2017 йилдаги илк шаклланишини қуйидагича изоҳлайди. Унинг фикрича, “2017 йил январига келиб, минтақадаги ички тўқнашувлар шимоли-ғарбий исёнчиларни бугунги кунгача давом этаётган иккита асосий лагерга бўлди. Бир томонда “Жабҳат фатҳиш Шом” ва унинг иттифокчилари “Хайъат таҳририш Шом”ни ташкил қилиш учун бирлашди” [4:3].

Р.Алдоугли Идлибдаги гуруҳлар бирлашуви тадрижий амалга ошганини айтиб ўтади. У “Сурия можароси юзлаб ўзаро рақобатдаги исёнчи гуруҳлар билан бошланган эди. Аста-секин, уларнинг сони қисқариб, бир неча фракцияларга бирлашди. Улар орасида Идлибни назорат қилувчи “Хайъат таҳририш Шом” муҳим рол ўйнайди” [7:4], деб ёзади.

Шунингдек, “таҳрирчилар” Идлибдаги мавқеини янада мустаҳкамлаш учун ўзига хос давлат қурилишига пойдевор ҳам қуриб кетганини таъкидлаш керак. Ал-Тамимий бу ҳақда “2017 йил охирида “Хайъат таҳририш Шом” шимоли-ғарбда ҳокимиятини таъминлаш учун фукаролик қаноти сифатида “Сурия нажот ҳукумати” (“Ҳукумат ал-инқад ас-Сурия”)ни тузди” [4:4] деган муҳим маълумотни беради.

Э.Цурков ўз тадқиқотларида “таҳрирчилар”нинг Идлибдаги сиёсатидан кўзланган мақсад нима эканини кўрсатишга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, “Идлибда ноҳукумат ташкилотлар ва “Хайъат таҳририш Шом”га алоқадор “Сурия нажот ҳукумати” давлат муассасаларининг етишмаслигини қоплашга

ҳаракат қилмоқда. “Сурия нажот ҳукумати” ҳудуднинг уч миллион аҳолиси эҳтиёжларини кондиршиш учун ресурсларга эга эмас. Бу одамларнинг аксарияти ўз уйларини ташлаб кетган. Уларнинг 1,1 миллиондан ортиғи чодирларда истиқомат қилади. “Сурия нажот ҳукуматини”нинг БМТ томонидан санкция қўйилган “Ҳайъат таҳририш Шом” гуруҳи билан алоқаси туфайли халқаро донорлар у билан ҳамкорлик қилишни истамайди. Шу сабабли, нодавлат нотижорат ташкилотлари мавжуд бўлган кам сонли давлат хизматларининг кўпини тақдим этади” [6:1].

Натижада, “Ҳайъат таҳририш Шом” Идлибдаги назоратни янада мустаҳкамлайди. Ал-Тамимий ҳам “2019 йил бошида “Ҳайъат таҳририш Шом” ҳудуднинг шимоли-ғарбий қисмида гегемонликни қўлга киритди, бу бугунги кунда ҳам давом этмоқда” [4:4], деб бу фактни тасдиқлайди.

А.Аҳмад ўз тадқиқотларида “Ҳайъат таҳририш Шом” 2019 йил бошлариданоқ Идлибда муҳим ҳарбий куч сифатида фаолият кўрсатгани ҳамда унинг таркибига “Нуриддин аз-Зенги катибаси” ва “Ахроруш Шом” қуролли муҳолиф гуруҳлари киргани ҳақида маълумот берган [8:51].

У Идлибда вазият ўзгариб кетгани ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Январь ойи бошига келиб, “тескари жараён юз берди: радикаллар ўз рақибларини қуролсизлантирди. Жанглار давомида “Ҳайъат таҳририш Шом” террорчилари Ҳалаб вилояти ғарбидаги 20 та аҳоли пунктини эгаллаб олди” [8:51].

Кўп ўтмай “таҳрирчилар” бошқа гуруҳларга босим ўтказиб, ҳокимиятни тўлиқ назорат остига олишга уринди. Хусусан, бу ҳақда Э.Цурков “2020 йил июнь ва июль ойларида “Ҳайъат таҳририш Шом” турли жиходчи гуруҳлар қўмондонларини ҳибсга олди ва уларни фронтдан чекинишга ҳамда оғир қуролларни топширишга мажбур қилди” [6:1], деган фикр билдирган.

А.Аҳмад “таҳрирчилар”нинг нафақат бошқа радикал гуруҳларга, балки Башар Асад ҳарбийларини ҳам безовта қилишга ўтгани ҳақида маълумот беради.

У “Бундан ташқари, Идлиб вилоятининг катта қисмини назорат остига олган “Ҳайъат таҳририш Шом” террорчилари демаркация чизиғида Сурия ҳукумат кучларига қарши провокацион ҳужумлар уюштира бошлади” [8:51], деган маълумотни келтиради.

Шундай бўлса-да, “таҳрирчилар” сояси остида бир қатор жиходий гуруҳлар Идлибда фаолиятини давом эттирган. Ал-Тамимий ушбу гуруҳлар ҳақида қуйидаги маълумотларни келтирган: “Идлиб ва унинг атрофида “Ҳайъат таҳририш Шом”дан ташқари яна бир қанча турли йўналишдаги жиходий гуруҳлар фаолият юритмоқда. Энг машҳурлари орасида “Туркистон Ислом партияси”, “Хуррасуд дин”, “Ансорул ислом”, “Жабҳат ансорид дин”, “Ансорут тавҳид” ва “Катибат Имом ал-Бухорий” бор. Аммо бу гуруҳларнинг ҳеч бири ҳарбий жихатдан “Ҳайъат таҳририш Шом” билан тенглаша олмайди” [4:5]. Борган сари “таҳрирчилар” ўзига муҳолиф бўлган барча экстремистик гуруҳларга босим ўтказиб, ҳатто уларнинг етакчиларига суиқасд уюштирди.

Хулоса сифатида шунини айтиш мумкинки, Идлиб сўнгги 13 йил давомида Сурия режимига қарши радикал гуруҳлар жамланган ҳудуд бўлиб қолди. Минтақадаги қўшни давлатлар, муҳолифатчи кучлар ўртасида буфер макон ролини ҳам бажариб келди.

Идлибда экстремистик ва террористик гуруҳлар фаолияти сабабли бу ердаги ёшлар ҳамон мазкур ташкилотларга аъзо бўлмоқда.

Мафқуравий жихатдан “Ҳайъат таҳририш Шом” минтақадаги манфаатдор сиёсий кучлар орасидаги репутация учун, халқаро майдонда террорчи ташкилот сифатида кўринмаслиги учун қурашаётган бўлса ҳам, лекин ташкилот мафқурасидаги экстремистик унсурлардан тўлиқ воз кечмаган.

Идлибдаги назоратни тубдан ўзгартириб, ўз фойдасига бошқа радикал гуруҳларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини чеклагани, “таҳрирчилар”га қарши чиқаётганларни ҳибс қилиб, ҳатто қатл этишга бораётгани ташкилотнинг ички душманларини кўпайтиради. Бу хатоликлар ташкилотнинг Идлибдаги истиқболини сўроқ остига қўяди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Heller S. Keeping the lights on in rebel Idlib. – 2016.
2. Bibikova O. Turkey’s interests in Idlib // Bulletin “Russia and the Moslem World. – 2020.
3. Abdurahmanlı E. İdlib’in Orta Doğu konjonktüründeki stratejik rolü // Ahi Evran Akademi. – 2021.
4. Al-Tamimi A.J. Idlib and its environs // Narrowing prospects for a rebel holdout, [online]. – 2020.
5. Алаудинов А.А., Стригунов К.С., Гончаренко А.Р. Роль негосударственных акторов в современных гибридных войнах // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2024. – №. 2 (79).
6. Hayat Tahrir al-Sham (Syria). Elizabeth Tsurkov. <https://ecfr.eu/special/mena-armed-groups/hayat-tahrir-al-sham-syria/>
7. Aldoughli R. Fighting together: emotionality, fusion and psychological kinship in the Syrian civil war // Small Wars & Insurgencies. – 2024.
8. Ахмад А.М. Проблема Идлиба: стратегия и тактика ключевых игроков, причины обострения ситуации на современном этапе // Горизонты гуманитарного знания. – 2020.

ЎКТАМ ШАКАРОВ

Ренессанс таълим университети ижтимоий-сиёсий
фанлар кафедраси мудири, PhD, доцент

ИЖОБИЙ АХЛОҚИЙ МУҲИТНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА МЕҲНАТДАН ҚОНИҚИШ ҲИССИНИ ТАЪМИНЛАШ ПАРАМЕТРЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақола бошқарувнинг ахлоқий муҳити ҳақида бўлиб, унда ижобий ахлоқий муҳитни ташиқил этиши ва меҳнатдан қониқиш ҳиссини таъминлаш параметрлари таҳлил қилинган. Жумладан, бошқарувнинг ички ва ташқи муҳити омиллари меҳнатдан қониқиш ҳиссини таъминлашнинг асосий мезонлари экани, шунингдек, меҳнатдан қониқиш ҳиссини таъминлашга таъсир этадиган параметрлар ва уни аниқлашнинг механизмлари ҳақида сўз юритилган.
Таянч сўзлар: бошқарув, бошқарув муҳити, ички бошқарув муҳити, ташқи бошқарув муҳити, ахлоқий муҳитни баҳолаш, раҳбар, ахлоқ.

Annotation: This article focuses on the ethical management environment and discusses the parameters for creating a positive ethical environment and promoting feelings of job satisfaction. In particular, it is said that factors of the internal and external management environment are the main criteria for ensuring feelings of job satisfaction, as well as parameters influencing the feeling of job satisfaction and the mechanisms for determining it. **Keywords:** management, management environment, internal management environment, external management environment, assessment of the ethical environment, leader, ethics.

Аннотация: Данная статья посвящена этической среде управления, в ней говорится о параметрах создания позитивной этической среды и обеспечения чувства удовлетворенности работой. В частности, говорится, что факторы внутренней и внешней среды управления являются основными критериями обеспечения чувства удовлетворенности трудом, а также параметрами, влияющими на чувство удовлетворенности трудом и механизмы его детерминации. **Ключевые слова:** управления, управленческая среда, внутренняя управленческая среда, внешняя управленческая среда, оценка этической среды, лидер, этика.

Кириш. Бошқарув самарадорлигига эришишда унинг ахлоқий муҳити долзарб масалалардан биридир. Ижобий ахлоқий муҳит ходимларни меҳнатидан рози бўлиш, қониқиш ҳиссини ҳосил қилишга ёрдам беради. Ахлоқий муҳит жамоада ахлоқий нормаларнинг қарор топганлик даражасининг юқори босқичи ҳисобланади.

Бошқарувда ҳар бир ташкилотнинг ўз ижтимоий-маънавий муҳитини шакллантириши куйидаги элементларни ўз ичига олади:

- ташкилот ходимлари – бу ҳар хил шароитларда ишлаш принципига асосланган барча ходимларнинг битта жамоада фаолият юритиши тушунилади.

- ташкилотнинг ижтимоий инфратузилмаси – бу мулкчилик ёки тезкор бошқарув ҳуқуқига эга бўлган барча ижтимоий ва маиший объектлар. Ривожланган ижтимоий инфратузилма ишчиларнинг хилма-хил эҳтиёжларини қондириш, уларнинг меҳнат қилиши, дам олиши, соғлиги ва меҳнат фаолиятини тиклаши, соғлом турмуш тарзини сақлаши учун қулай шарт-шароитларни яратиш имконини беради.

- меҳнат шароитлари ва хавфсизлиги техник, психофизиологик, ташкилий, санитария-гигиеник, хавфсизлик жиҳатларидан кўриб чиқилади ва иш жойлари ҳамда ҳудудларнинг кўплаб хусусиятларини ўз ичига олади;

- ижтимоий-психологик иқлимга жамоанинг руҳий кайфияти киради, у ходимларнинг меҳнатга ва бир-бирига бўлган муносабатидан шаклланади. Ташкилотдаги ижтимоий-психологик иқлимга турли омиллар таъсир кўрсатади. Улар орасида меҳнат ва бошқарув маданияти, етакчилик услуби, раҳбарнинг роли, шахсий хусусиятлари, мулоқот маданияти ва

ходимлар ўртасидаги муносабатлар муҳим аҳамиятга эга;

- ижтимоий таъминот – бу ходимга амалдаги қонунчиликда, шунингдек, жамоа шартномасида, меҳнат шартномасида ва бошқа маҳаллий норматив ҳужжатларда белгиланган ижтимоий нафақалар ва кафолатлар билан таъминлаш;

- меҳнатни рағбатлантириш ва меҳнатга ҳақ тўлаш механизмлари иш ҳақи ҳамда бошқа компенсация тўловларини белгилаш тамойилларини ифодалайди. Бунда нафақат меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси, меҳнат харажатларини тиклаш ва ишчиларнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш имконияти, балки унинг адолатли экани муҳим аҳамиятга эга.

- ходимлар ва уларнинг оила аъзоларини маданий ҳордиқ чиқариши учун етарли шарт-шароитлар яратиш. Яъни бундай муносабат маданий эҳтиёжларни қондириш ва ишчиларнинг маданий даражасини оширишга, жамоа бирлиги ва оилавий қадриятларни мустаҳкамлашига олиб келади [2:62].

Шундай қилиб, ташкилотда юқори сифатли ахлоқий муҳитни шакллантириш, ходимларнинг ишдан қониқиш даражасини ошириш орқали юқори меҳнат самарадорлигига эришиш имконини беради.

Ишдан қониқиш – бу фаолият субъектини унинг меҳнат фаолияти натижаси, иш жараёнининг ташқи шароитлар тўғрисида ҳиссий жиҳатдан қувватланган баҳоси ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бошқарувнинг ажралмас илмий ва амалий тоифаси сифатида ишдан қониқишни ҳар томонлама ўрганиш ишдан қониқишни психологик ҳолат сифатида ҳамда ходимларнинг меҳнат

шароитлари омиллари баҳолаш натижалари сифатида ўрганишга қаратилган. Ишдан қониқишни шакллантирадиган омиллар рўйхати тўлиқ эмас. Бу эса икки йўналишда таъсир этувчи омилларни тизимли таҳлил қилиш зарурлигини кўрсатади: ходим шахсиятини белгилайдиган ички омиллар ва иш ҳолати билан белгиланадиган ташқи омиллар. Шунга ўхшаш ёндашувлар, таъсир этувчи омиллар рўйхатидаги баъзи фарқлар билан турли хил илмий соҳалар: социология, психология, иқтисод ва бошқа соҳа олимлари томонидан ишдан қониқиш соҳасидаги кўплаб тадқиқотларда қўлланилган [6: 130-138].

Ишдан қониқиш омиллари асосан ташкилотнинг ижтимоий-маънавий муҳитига мос келади. Шунинг учун улар доимий равишда сақланиши керак бўлган муносабатлар ҳисобланади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ишдан қониқиш одатда интервью, кузатиш, тест ва анкета усуллари ёрдамида ўрганилади. Қониқишни ўрганаётганда, ишдан қониқишга таъсир қилувчи жамоанинг асосий кўрсаткичларини ифодаловчи омилларни аниқлаш ва мазкур омилларни сўровномага киритиш мақсадга мувофиқ.

Бир гуруҳ хорижлик олимлар тадқиқотларида аҳоли менталитетидаги ўзига хослик туфайли ходимларнинг ишдан қониқиш даражасида сезиларли фарқлар кузатилганини кўриш мумкин. Жумладан, ВГУЭС (Владивостокский государственный университет экономики и сервиса, Россия) ва Бейхуа (Хитой) университети олимларининг тадқиқотларини олайлик. Хитойлик университет мутахассислари ҳар доим ҳам саволларга жавоб беришга тайёр эмас, бу эса умумий объективликни биров пасайтиради, аммо бу мамлакат вакиллари учун иш ҳақида шикоят қилиш, фикр билдириш одатий ҳол эмаслигини аниқлашга имкон беради. Россиялик мутахассисларнинг тадқиқотига кўра, анонимлик шарт билан вазият қандайлигини айтиб беришга тайёр. Бизнинг тадқиқотимиз ва бу борадаги иккинчи даражали тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, Россия университетлари ўқитувчиларининг қарашлари қуйидагилар билан ажралиб туради:

- ютуқлар учун мукофотлардан норозилик, муваффақият, ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ғамхўрлик;

- университетни мунтазам қайта ташкил этишга олиб келадиган, ходимларнинг кайфиятига салбий таъсир кўрсатадиган кўплаб ташкилий ўзгаришлардан ташвишланиш;

- корпоратив тадбирлар сонини кўпайтириш истаги;
- иш ҳақи даражасидан қониқмаслик;
- бюрократиянинг юқори даражасидан норозилик;
- малака ошириш имкониятларидан қониқишнинг пастлиги [8:33-38].

Шундай қилиб, ижтимоий-маънавий муҳит ва ходимларнинг меҳнатдан қониқиши бир-бири билан ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар эканига амин бўламиз. Ходимларнинг ишдан қониқиш даражасини ўзига хос хусусиятлари сифатида Россия корхоналарида ходимлар кўпроқ очик эканини, Хитойда эса ходимларни қониқтирмайдиган асосий омилларни ошкор қилиш мумкин эмаслигини кўрсатиш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, барча турдаги ташкилотларда мотивация билан боғлиқ муаммолар мавжуд, бу эса ходимларни самарали ишлаши учун рағбатлантириш усуллари ишлаб чиқиш зарур деган хулосага олиб келади.

Ҳар бир бошқарув ўзига хос ахлоқий муҳитни юзага келтиради. Шу маънода, бошқарувнинг ахлоқий муҳити ижтимоий ҳодиса ҳисобланиб, ташкилот ва жамоанинг самарали ривожланишига ёки акси бўлиб хизмат қилади. Шундай экан, жамоада ижобий ахлоқий муҳитни юзага келтиришда раҳбарнинг ўрни беқиёс саналади.

Бошқарувда раҳбар кадрларнинг фаолияти ижтимоий таъсир жиҳатидан муҳим аҳамият касб этади. Жамият тараккиёти ёки таназзули раҳбарлик лавозимида фаолият кўрсатаётган шахсларнинг келажакни кўра билиши, муаммоларни аниқлай олиши ва уларни бартараф этиш йўллари топиши билан чамбарчас боғлиқ. Муаммони ижобий ҳал этиш масаласи эса жамиятда раҳбар кадрлар танлаш техникасининг қай тарзда ҳал этилганига бориб тақалади. Шу жиҳатдан қараганда, “давлат бошқаруви соҳасида мутахассислар тайёрлаш ва давлат хизматчилари малакасини оширишнинг махсус таълим йўналишларини ишлаб чиқиш, шахсий ютуқ, билим ва касб маҳорати асосида уларнинг фаолияти самарадорлигини баҳолашнинг замонавий услубларини жорий этиш” [12] мақсадга мувофиқдир.

Бошқарув муҳити – бу ташкилотнинг мавқеи, истикболи, бошқарув самарадорлигига таъсир қилувчи субъектлар ва кучлар (омиллар) йиғиндисидир.

Тўғридан-тўғри таъсир муҳити – бу ташкилотга бевосита таъсир кўрсатадиган элементлар ва омиллар тўпламидир.

Бошқарув муҳити икки турга бўлинади:

1. Ички бошқарув муҳити;
2. Ташқи бошқарув муҳити.

Ички бошқарув муҳити деганда бу ташкилотнинг мавқеи, истикболига таъсир қилувчи жамоа ва унинг ички субъектлари (унинг элементларининг кучли, заиф томонлари ва улар ўртасидаги алоқалар) хусусиятларининг йиғиндиси тушунилади.

Ички бошқарув муҳитининг таркибий қисмлари – бу ташкилотнинг миссияси, стратегияси, мақсадлари, вазифалари ва тузилиши, функцияларини тақсимлаш (шу жумладан бошқарув функциялари), ҳуқуқлар ва ресурслар, интеллектуал мулк, шунингдек, барча кўрсатилган хусусиятларнинг ўзаро муносабатларининг тизимли моделларидир.

Ташқи бошқарув муҳити – бу ташкилотнинг мавқеи ва истикболига фаол таъсир кўрсатадиган, аммо унинг

рахбариятига бўйсунмайдиган ташки объектлар ва омиллар жамланмаса тушунилади. Ташки муҳитнинг таркиби: ташки бошқарув муҳити бутун макромуҳит ва микромуҳитнинг бир қисмини ўз ичига олади.

Рахбар, ходимлар, ва жамоа аъзоларининг ўзаро муносабати, ўзаро ҳурмат, ишчанлик, жамоа, ор-номуси, шон-шухрати учун кураш, масъулият ҳисси, манфаатдорлик, эътибор, талабчанлик, ғамхўрлик, рағбатлантириш кабиларда иш жойи муҳити катта аҳамият касб этмокда [11]. Чунки иш жойида шахснинг маънавий-ахлоқий қиёфаси тўлиқ намоён бўлади. Шу сабабли олимлар бу борада куйидаги олтин қондани қатъий таъкидлайди, яъни шахс хизмат доирасида ўзига бўйсунувчилар, рахбарият, жамоадошлар ва мурожаат қилувчилар нигоҳида ўзига нисбатан яхши муносабат келтирадиган ахлоқий муносабатда бўлиши шарт [3:40-41].

Бошқарув учун ягона ахлоқий муҳит бўлмаса, инсоният глобал ҷамиятнинг ноқонуний тузилмаларини бошқариш объектига айланиши мумкин. Классик сиёсий иқтисод мактабининг асосчиларидан бири А.Смит “бошқарувнинг ахлоқий муҳитини бозор иқтисодиётининг муваффақиятли ривожланишининг зарурий шarti” деб ҳисоблаган [1]. Фикримизча, ахлоқий муҳит нафақат бозор иқтисодиётининг, балки ходимлар маънавий қиёфасининг белгиланишида жуда муҳим омиллардан бири саналади.

Бошқарувнинг замонавий фалсафаси иккита асосий хусусиятга эга. Бир томондан у амалий, технократик, бюрократик ва самарали бўлишга интилади. Бошқа томондан, у фикрлаш ва ҳаётда янги нарсаларнинг пайдо бўлишига қаратилган танқидий фаолиятдир. Аммо бошқарувнинг пировард мақсади на самарали бюрократизация, на унинг камчиликларини танқид қилиш бўлиши мумкин. Бошқарувнинг пировард мақсади инсон имкониятларини ижодий меҳнат фаолияти билан ривожлантириш жараёнидир. Ахлоқий муҳит бошқарувда юзага келиши мумкин бўлган тартибсизликларни тартибга солади, тажрибани уйғунлаштиради, инсонни озод қилади ва унинг руҳий юксалишига ҳисса қўшади. Меҳнатнинг зарурий шarti – бу мулоқот жараёнида шаклланадиган, шахс ва ҷамиятнинг изчил ривожланишига имкон берувчи бошқарувнинг ахлоқий муҳити ҳисобланади.

Мулоқот жараёнида бошқарув оқилона ва иррационаллик бирлигида амалга оширилади ва шахснинг ахлоқий етуқлигини назарда тутди. Ахлоқий камолотни ахлоқий муҳит шакллантиради. Тадқиқотимизнинг асосий мақсади олий кадриятларга асосланган бошқарувнинг ахлоқий муҳитини шакллантириш жараёнини ўрганиш, унинг асосий элементлари ва функцияларини белгилаш; ҳаётнинг ижодий меҳнат мазмуни контекстида “инсон – ҷамият – ташкилот” тизимида бошқарувнинг ягона ахлоқий муҳитини шакллантириш зарурлигини асослашдан иборат.

Бошқарувнинг ахлоқий муҳити алоқа жараёнида юқори даражада ташкил этилган фаол тизимлар – бошқарув субъектлари ва фаол тизимлар – бошқарув объектларининг энг юқори кадриятлари асосида вужудга

келади. Бошқарувнинг ахлоқий муҳити инсоннинг маънавий юксалишига ёрдам беради, уни объектдан бошқарув субъектига айлантиради. Олий кадриятлар умумий фаровонлик, адолат, бирдамлик тушунчаларини ўз ичига олади ва ҳаётнинг ижодий меҳнат маъносига эътибор беради. Улар “шахс – ҷамият – ташкилот” тизимининг ўзини-ўзи бошқаришни маънавий жиҳатдан тасдиқловчи бошқарувнинг ахлоқий муҳитини ташкил қилади. Ўз-ўзини бошқариш – бу тизимнинг ғоядан уни такомиллаштириш жараёнида амалга оширишгача бўлган мақсадли ихтиёрий ҳаракатини камраб олади.

Афлотун таъкидлаганидек, инсон тартиб ва маънога тўла нарса ҳақида фикр юритар экан, унга тақлид қилишга ва унга ўхшашга интилади. Идеал давлат модели Афлотун фалсафасида муҳим услубий функцияни бажаради – у орзу қилинган келажак қиёфасини диалектик тарзда белгилайди, инсон ва ҷамиятни такомиллаштиришга рағбатлантиради. Файласуфнинг ёзишича, “мулоқотда одам ҳайратга тушган нарсага тақлид қилмасдан иложи йўқ” [10:281].

Бошқарувнинг ахлоқий муҳити инсоннинг маънавий ва моддий эҳтиёжларини, шахсий ва жамоат манфаатларини, ақл ва ҳис-туйғуларини уйғунлаштиради, ижтимоий ахлоқни такомиллаштиришга ёрдам беради. Ахлоқий бошқарув муҳитини яратиш умумий манфаатга қаратилган маърифатли давлат вазифасидир. И.Кант инсоннинг ижтимоий фаол табиятини бошқаришнинг уч босқичини аниқлаган: техник-механик, прагматик ва ахлоқий [7:528]. Бошқарувнинг техник ва иқтисодий тамойиллари маҳорат императивлари билан белгиланади. Прагматик ҳулқ-атвор эҳтиёткорлик, бюрократик тарзда ўрнатилган ижтимоий, ҳуқуқий нормалар ва мулоқот қондаларига қаратилган. Категорик императивнинг мутлақ қиймати бошқарувнинг ахлоқий моҳиятини белгилайди ва инсон ва ҷамиятни такомиллаштиришга қаратилади.

Г.Гегелнинг фикрича, ахлоқ шахснинг ижтимоий яхлитликка интеграциялашувига йўналтирилган ўзини ўзи ташкил этиш шаклидир. Гегел фуқаролик ҷамиятида шахснинг ахлоқий онгини мутлақлаштирадиган бошқарувни иккиюзламачилик, кинизм ва скептицизм учун танқид қилади. Гегел фикрича, бошқарув муҳитининг асоси ҷамиятнинг ахлоқий ўзини-ўзи ташкил этишнинг энг юқори шаклидир, шунингдек, инсоннинг ахлоқий ўзини ўзи ривожлантириш шarti – бу давлатдир [5:342] деб таъкидлайди. Л.Фейербахнинг фикрича, инсоннинг моҳияти, ахлоқий йўналиши, ҳаракати мулоқот ва жамоада амалга оширилади [13].

Мулоқот жараёнида бошқарувнинг ахлоқий муҳитини шакллантириш диалогик жараён ҳисобланиб, у бир томондан рахбар, иккинчи томондан бўйсунувчи ҳисобланади. Бошқарувга диалогик ёндашиш унинг ахлоқий муҳитини, шахслар ва ташкилотларнинг ижтимоий масъулиятини шакллантиришнинг зарурий шartiдир. “Ҳақиқий жавобгарлик фақат жавоб бериш имконияти мавжуд жойда бўлади” [4:137], деб ёзган М.Бубер. Унинг фикрича, инсоннинг ижтимоий шартланиши “пантехникавий” мажбуриятда эмас, балки раҳм-шафқат ва имкониятидадир. Бошқарувнинг

ахлоқий муҳити белгиланган мақсадларга муваффақиятли эришишга ёрдам берадиган “юмшоқ куч” вазифасини бажаради.

Тадқиқот методологияси. Бошқарувнинг ахлоқий муҳити тузилмаси коммуникатив муваффақият ва жамият, ташкилот ва инсон яхлитлиги асосини ташкил этувчи “рамзий восита”дан иборат. Бошқарув ахлоқий муҳитининг рамзий воситалари ҳақиқат, умумий манфаат, ҳаётнинг меҳнат мазмуни, адолат ва бошқа тушунчалардан иборатдир. Ахлоқ ва виждон бу жараёнда инсоннинг ўзини ўзи бошқариш воситаси вазифасини бажаради.

Бошқарувнинг ахлоқий муҳити, биринчидан, шахсни касбий такомиллаштиришга, фуқаролик фаоллигига, ахлоқий кадрларга йўналтиради.

Иккинчидан, ташкилот бошқарувнинг жамоавий субъекти, ҳамфикрлар жамоаси сифатида шаклланади.

Учинчидан, мулоқот жараёнида ахлоқий туйғу билан сугорилган ижтимоий лойиҳалар ишлаб чиқилади.

Тўртинчидан, бошқарувнинг ахлоқий муҳити истёмоқ жамиятининг сохта маданиятини оммавий онгдан аста-секин сиқиб чиқаради. Бошқарувнинг ахлоқий муҳити мукаммал ҳаёт сифати тамойилларини белгилайди. У инсоннинг маънавий ва моддий эҳтиёжларини уйғунлаштиради, бошқарувнинг бирлигини ва ҳаётнинг меҳнат мазмунини таъминлайди. Мураккаб динамик тизимда “шахс – жамият – ташкилот” бошқарувнинг жамоавий субъекти – ахборот жамиятини илмий бошқаришнинг ахлоқий муҳитини белгилайдиган ташкилот шаклланади. Бошқарувнинг ахлоқий муҳитини шакллантириш жараёни миллий хусусиятга эга.

Таҳлил ва натижалар. Бошқарув муҳити ташкилот бўлинмаларидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ишчи кучи аъзолари, айниқса раҳбарларнинг хатти-ҳаракати ва позициясига таъсир қилиши мумкин бўлган фазилатлар ҳамда таркибий қисмларга эга. Ижтимоий бошқарув муҳити – бу индивидуал, гуруҳ ва жамоат манфаатлари, ижтимоий нормалар ва чекловлар йиғиндисидир. Шу билан бирга, бу муҳит кадрлар фаолияти учун ижтимоий, иқтисодий, маънавий, моддий ва ҳатто сиёсий шароитлар йиғиндисидир. Шунинг учун, бошқарув муҳити ҳам ички, ҳам ташқи бўлиши мумкин. Бошқарув муваффақиятли ва самарали бўлиши учун ташкилот фаолияти атроф-муҳитга мослашиши керак. Бошқариш муҳитининг элементлари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- материал (хужжатлар, жиҳозлар);
- маънавий (ходим ақлий фаолият юритадиган тушунчалар, тасвирлар, ғоялар, қизиқишлар);
- маънавий ва моддий [14].

Ташкилотнинг ички муҳити – бу ташкилот ичидаги вазият омиллари йиғиндиси, биргаликдаги фаолият, манфаатлар ва мақсадлар билан бирлаштирилган ходимлар ишлайдиган муҳит тушунилади.

Ташкилотнинг ички ўзгаришлари нима? Ташкилот инсон томонидан яратилган тизимдир, шунинг учун ички ўзгаришлар бошқарув қарорлари натижасидир. Қуйидаги ташкилий ўзгаришларни таснифлаш мумкин:

- ташкилот мақсади;
- бўлинмалар тузилиши;

- берилган вазифалар;
- фойдаланиладиган технологиялар;
- ёлланган ходимлар таркиби.

Бундай ўзгаришлар, шунингдек, ижтимоий техник қуйи тизимлар деб ҳам аталади. Уларни батафсил кўриб чиқамиз:

1. Ташкилот мақсади – ишчи кучи аъзолари биргаликда ҳаракат қилиш орқали эришишга интилаётган натижадир. Ташкилот бир нечта мақсадларга эга бўлиши мумкин, ҳар бир таркибий бўлинма ўз мақсадларига эга. Бироқ ташкилотнинг умумий мақсадлари асосий йўналиш ҳисобланади.

2. Бўлинмалар тузилиши бошқарув даражалари ва функционал соҳаларнинг мантикий ўзаро таъсирини ифодалайди, улар ташкилот мақсадларини самарали амалга ошириш учун тузилган.

3. Ташкилот вазифаси олдиндан белгиланган муддат ва тартибда амалга ошириладиган фаолиятдир. Бундай ҳолда, вазифалар ходимга эмас, балки унинг лавозимига юклатилган бўлади.

Ташкилий мақсадлар анъанавий равишда уч тоифага бўлинади:

- ходимлар билан ишлаш;
- ускуналар билан ишлаш;
- ахборот билан ишлаш.

4. Технология – бу материаллар, маълумотлар ёки ишчилардаги керакли ўзгаришларни амалга ошириш учун зарур асбоб-ускуналар, тегишли техник билим ва кўникмалар комбинациясидир.

5. Ходимлар ҳар қандай ташкилот таянчидир. Ходимлар ташкилот маҳсулотини яратади, унинг маданиятини, ички иқлимини ва бошқалар ҳолатларни шакллантиради.

Инсон омилларининг тўртта асосий жиҳати мавжуд:

- алоҳида ходимлар хатти-ҳаракати;
- меҳнат жамоаларида ходимлар ҳулқ-атвори;
- раҳбарнинг бошқарув фаолияти характери;
- бошқарувчининг раҳбар сифатидаги фаолияти ва унинг таъсири.

Ижтимоий муҳитнинг қандай типологияси мавжуд? Атроф-муҳит типологик жиҳатдан қуйидагиларга бўлинади:

1) ўзаро таъсир субъектларининг бири бирига боғлиқ бўлган мақсадлари йўқлигини назарда тутадиган инерт бошқарув муҳитига;

2) мақсад изчиллиги, бир йўналиш экани ёки бир-бирини тўлдириши билан тавсифланган оптимал муҳит;

3) бир-бирини инкор этувчи мақсадлар мавжудлиги билан ажралиб турадиган тажовузкор муҳит [14].

Ташқи муҳитда содир бўлаётган ўзгаришлар муқаррар равишда ҳар қандай бошқарув тизимига таъсир қилади. Бу таъсир ҳам салбий, ҳам ижобий бўлиши мумкин. Ташқи муҳитнинг салбий ва ижобий таъсири ўзаро бир-бирини коплаши мумкин.

Инерт бошқарув муҳити нима билан тавсифланади?

- бошқарув муҳитида фаолият ва муносабатларнинг расмий ташкил этилиши;
- бошқарув буйруқлар ва уларнинг бажарилиши устидан расмий назорат асосида амалга оширилади, шунингдек, ходимларнинг ташкилот фаолиятига

муносабати лоқайдлик, масъулиятсизлик ва ташаббуссизлик билан тавсифланади;

– бошқарувга хос бўлган муносабатлар, тажриба ва манфаатлар;

– расмий чекловлар, шунингдек, ахборот-техник базанинг заифлиги туфайли ташкилот ходимлари хабардорлик даражасининг пастлиги;

– бошқарув қарорлари ташқи муҳитдаги ўзгаришлардан келиб чиққан ҳолда ички ўзгаришларга салбий таъсир этади;

– ташкилот ташқи муҳитда содир бўладиган ўзгаришларга секин мослашади.

Агрессия деганда зўравонлик билан бошқариладиган жамият ва унга нисбатан ҳар қандай ноқонуний хатти-ҳаракат тушунилиши керак. Атроф-муҳит тажовузкорлигининг учта асосий сабаби бор:

1) ташкилотлар ўртасидаги рақобат.

2) давлат органлари табиати, бошқарув менталитети ва бозор тузилмаларининг ўзига хос хусусиятлари ўртасидаги номувофиқлик.

3) жамоа кадриятларига зид бўлган ёки кимнингдир ҳуқуқини бузадиган ташкилот мақсадлари.

Агрессив бошқарув муҳити қуйидагилар билан тавсифланади:

– муносабатларда беқарорлик ва ижтимоий-психологик таранглик натижасида намоён бўладиган зиддиятли вазиятлар юзага келади, жамоатчилик босими кучайиши, жамоатчилик танкидининг ифодаланиши;

– ташкилий қайта қуриш натижасида ўзгаришлар рўй беради (истеъфолар, қайта сайланишлар, янги тайинловлар);

– бутун ташкилот сифати ва самарадорлигини яхшилашдан манфаатдорликнинг йўқлиги;

– ташкилот манфаатларидан шахсий манфаатларнинг устунлик қилиши;

– ташкилот алоқа тизимининг яхши эмаслиги, ходимларнинг қабул қилинган қарорлар ҳақида маълумотга эга эмаслиги;

– ташкилот бошқарув вазифаларини тор доирада муҳокама қилишдан кенг фойдаланиши ва керакли ахборотларнинг норасмий тарзда йиғилиши;

– ташкилот қисман вазифалар ва фаолиятнинг тор ихтисослашуви билан тавсифланади.

Оптимал бошқарув муҳитининг хусусиятлари қуйидагилар билан тавсифланади:

– ташкилот фаолияти учун қулай бошқарув муҳитини яратиш;

– ходимларнинг шахсий манфаатлари бутун ташкилот фаолиятининг якуний натижалари билан мос келадиган муҳитини яратиш;

– барча ходимларни якуний натижаларга эришишга йўналтириш;

– ишчанлик кайфиятини ошириш ва ўз қобилиятини эркин намоён қилиш;

– жамоадаги меҳнат муносабатларини ташкилотнинг янги марралар сари олиб чиқадиган шароитларга мослаштириш ҳамда бу жараёнга имкон бериш, яъни бошқарув муҳитини ўз-ўзини ривожлантириш тенденциясини амалга ошириш;

– ходимларнинг ахборотлардан хабардорлиги бошқарув муҳити фаолиятининг узвий таркибий қисми эканига эътибор қаратиш;

– инновацияларни бошқарув муҳити фаолияти жараёнига изчил жорий этишга эътибор қаратиш.

Атроф-муҳит ҳолати бошқарув мақсадига бевосита таъсир қилади. Ташкилотнинг иш муҳити раҳбарият бошқарув ҳаракатларининг мақсадини белгилайди. Улар қуйидагилар билан белгиланади:

– инерт муҳит – бошқарув бўлимларини ташкил этишнинг барқарор ишлашига эришиш истагини талаб қилади;

– оптимал муҳит – раҳбариятни ташкилотнинг ҳар томонлама ривожланиши учун қулай шароитлардан фойдаланишга ундайди;

– тажовузкор муҳит – ташкилот раҳбариятини оғир шароитларда омон қолиш учун барча саъй-ҳаракатлардан фойдаланишга мажбур қилади. Раҳбар бошқарувнинг турли шакллари қўллашга мажбур бўлади.

Ташкилотнинг бошқарув самарадорлиги муҳитини етарли даражада баҳолаш учун қуйидаги шартлар бажарилиши керак:

– якуний мақсадни тушуниш;

– ушбу мақсадга эришиш учун зарур ресурсларни тушуниб олиш;

– самарадорликни баҳолаш учун аниқ мезонлар мавжудлиги [9:18].

Хулоса ва таклифлар. Юқорида айтиб ўтилганидек, бошқарувда жараёни қисқартириш мумкин эмаслиги сабабли иш фаолиятини баҳолашнинг иккита жиҳатини ажратиш кўрсатиш мумкин: объектив ва субъектив.

Объектив жиҳатдан самарадорлик ташкилот фаолияти кўрсаткичлари ва бошқарув қарорлари самарадорлиги орқали ифодаланади.

Субъектив жиҳат раҳбар, унга бўйсунувчилар ва бошқа манфаатдор шахсларнинг мақсад ва вазифаларга эришишдаги саъй-ҳаракатлари натижаларини идрок этишида ифодаланади. Бироқ бошқарув ҳиссасини корхона фаолиятининг умумий кўрсаткичларидан ажратиш қийин бўлгани сабабли, самарадорликни бутун ташкилотнинг ишлаш даражаси билан баҳолаш мумкин. Самарадорлик кўрсаткичлари орасида ташкилотнинг умумий кўрсаткичларини, ходимлар, ишлаб чиқариш фондлари ва моддий ресурсларнинг самарадорлик мезонларини ажратиш кўрсатишимиз мумкин.

Бошқарувнинг ахлоқий муҳитини баҳолашда раҳбар фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, жамоада ҳар бир вазиятни бошқариш, ходимлар мақсади ва ҳаракатларини жамоанинг умумий мақсадларига уйғунлаштириш жамоада ижобий ахлоқий муҳитни юзага келтиради.

Бошқарувда ахлоқий муҳитни баҳолаш – раҳбар ва ходимлар муносабатларининг умумий фазилатларини, мақсад сари интилишини, шунингдек, ахлоқ нормаларига амал қилиш даражасини белгилайди. Бошқарув фаолиятида ахлоқий муҳитни қуйидаги мезонлар асосида баҳолашни тавсия қиламиз:

– раҳбар ва ходимларнинг ўзаро мулоқоти;

– субординацион жараёнларга амал қилиниши;

– ташкилот мақсадининг ходимлар манфаатларига мослиги;

Хулоса қилиб айтганда, бошқарувда ахлоқий мухитни қай йўсинда қарор топтириш раҳбар фаолиятига боғлиқ. Раҳбарнинг жамоада ижобий ахлоқий мухитни қарор топтириши унинг самарали фаолият олиб боришига сабаб бўлади. Натижада

ходимларнинг ҳам манфаатдорлиги ошади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бошқарувнинг мазмун-моҳиятини англаш, аниқлаш ва баҳолаш муҳимдир. Зеро, бошқарувдаги ахлоқий мухитни баҳолашда тегишли органлар фаолиятини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Adam Smit. The Theory of Moral Sentiments. Cover of first edition. 1759.
2. Богдан Н.Н., Масилова М.Г. Управление социальным развитием организации (теория и практика): учебное пособие. – Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2009.
3. Ботавсина Р.Н. Этика деловых отношений. Учебное пособие. – М.: Мысль, 2002.
4. Бубер М. Диалог // Два образа веры. – М.: АСТ, 1999.
5. Гегель Г. Сочинения. Т.6. – М., 1958. – С.123; Кант И. Собрание сочинений. Т. 4. – М., 1994.
6. Ильясов Ф.Н. О целесообразности и содержании исследований удовлетворённости трудом // Социологический журнал. 2013. № 3.
7. Кант И. Критика практического разума. – СПб.: Наука. Ленинград. отд-ние, 2007.
8. Масилова М.Г. Мотивация профессиональной деятельности преподавателей вуза в условиях модернизации высшего профессионального образования (по результатам лонгитюдного исследования, проведенного во ВГУЭС) /М. Г. Масилова // Вестник высшей школы. 2015. № 11.
9. Менеджмент: стратегия выживания организации: учеб. / Г.П. Гагаринская. – Самара: Самара. Дом печати, 2016.
10. Платон. Собрание сочинений. В 4 т. Т. 3. – М.: Мысль, 1994.
11. Сайидов М. Жамият маънавий-ахлоқий мухитини такомиллаштириш йўллари. Мураббий журнали, 2021 йил, 2-сон.
12. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2017 йил 37-сон, 979-модда.
13. Фейербах Л. История философии. Собрание произведений в 3-х томах. – М., 1967.
14. https://studref.com/658186/menedzhment/sreda_upravleniya_upravlencheskoy_deyatelnosti.

АКБАР ЭШМУРОДОВ

Ренессанс таълим университети ижтимоий-сиёсий фанлар
кафедраси доценти в.б., PhD

МИЛЛИЙ ТАРАҚҚИЁТНИ ТАЪМИНЛАШДА МИЛЛИЙ РУҲНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Аннотация: Ушбу мақолада барқарорлик ва халқларнинг ривожланишига раҳна соладиган турли янги таҳдид ва хавфлар пайдо бўлаётган айни даврда миллий тараққиётга эришишида миллий руҳнинг ўрни очиб берилган. Шунингдек, миллат руҳиятини йўқотиш, унинг маънавий оламини бузиш орқали мамлакат ҳудудларини босиб олиш, ер ости ва ер усти ресурсларига эгаллик қилиш, маданияти, урф-одати ва анъаналарини қадрсизлантириш, тили ва динини йўқ қилиш бўйича бир қанча технологиялар таҳлил этилган ва миллий руҳни кучайтириш бўйича таклиф-тавсиялар берилган.

Таянч сўзлар: миллат, миллий руҳ, миллий дунёқараш, маънавият, адабиёт, тил, анъана, глобаллашув.

Annotation: This article outlines the role of the national spirit in achieving national progress at the same time when various new challenges and dangers arise that threaten the stability and confident development of peoples. Several technologies aimed at destroying the spirit of the nation, conquering the country's territories by destroying its spiritual world, possessing underground and terrestrial resources, devaluing its culture, customs and traditions, destroying its language and religion are analyzed, and suggestions and recommendations for strengthening the national spirit are given. **Keywords:** nation, national spirit, national worldview, spirituality, literature, language, tradition, globalization.

Аннотация: В данной статье излагается роль национального духа в достижении национального прогресса в тот же период, когда возникают различные новые вызовы и опасности, угрожающие стабильности и уверенному развитию народов. Проанализировано несколько технологий, направленных на истреблению духа нации, завоевание территорий страны путем разрушения ее духовного мира, обладание подземными и наземными ресурсами, обесценивание ее культуры, обычаев и традиций, уничтожение ее языка и религии, и приведены предложения-рекомендации по укреплению национального духа. **Ключевые слова:** нация, национальный дух, национальное мировоззрение, духовность, литература, язык, традиция, глобализация.

Кириш. Маълумки, ер юзидаги барча миллат ва элатларнинг ўзига хос иродаси, ҳис-ғуйғу, дид, хулқ, феъл-атвордан иборат маънавий олами мавжуд. Миллий

руҳ узоқ тарихий давр мобайнида шаклланадиган жараён бўлиб, у миллат ривожига ҳаётбахш манба сифатида бекиёс куч ҳисобланади. Миллат тараққиётида маънавий

ва моддий омиллар қанчалик зарур ва шарт бўлса, миллий рух ҳам шунчалик муҳим аҳамиятга эга. Геосиёсий кучлар ўртасида рақобат кучайган, барқарорлик ва халқларнинг тарихий ривожланиши, миллий идентикликка раҳна соладиган турли хавф-хатарлар пайдо бўлаётган айни глобаллашув даврида миллат руҳиятини асраш, бу борасидаги давлат сиёсатини такомиллаштириш жамиятда маънавий хавфсизликни таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш лозимки, миллий рух – миллатнинг ички руҳий ҳолати, кечинмалари, ҳис-туйғулари, маънавий дунёси, ўй-фикрлари, мақсад ва маслаҳат ҳамда кайфиятини ифодаловчи тушунчадир [3: 816]. Миллий рух тарихан объектив ва субъектив омиллар таъсирида аста-секин шаклланади. Объектив омиллар жумласига миллат яшаётган ҳудуд майдони ва ҳаёт кечиришга қулайлиги, табиий иқлими, ер ости ва ер усти бойликлари мавжудлиги, аҳоли сони, ҳайвонот ва ўсимлик оламининг хилма-хиллиги, сув манбалари кўплиги, қуёшли кунлар миқдори ва ҳоказоларни киритиш мумкин. Субъектив омилларга аҳолининг саводхонлик даражаси, одамларнинг бир-бири билан ўзаро манфаатли муносабатлар ўрната олиши, мамлакат ичида барча миллат, дин, ижтимоий гуруҳ ва бошқа табақа вакилларининг ҳамжиҳатлиги, иноқлиги ва ҳамкорлиги киради. Объектив омиллар мавжуд бўлса-да, лекин халқ тарқоқ, уюлмаган бўлса, аҳолининг саводхонлик даражаси паст бўлса ёки жамиятда коррупция омили юқори бўлса, мамлакат қоқоқ ва қашшоқ бўлиб қолаверади.

Ривожланган давлатлар, миллатлар тараққиёти натижасини таҳлил қилган ҳолда айтиш мумкинки, миллий руҳият даражаси юқори бўлган миллатлар бугун дунё бешигини тебратмоқда. Масалан, бунга ўз ер ости бойликларига эга бўлмаган Япония ёки Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд, Тайван, Жанубий Корея каби давлатларни мисол келтиришимиз мумкин.

Мавзуга онд адабиётлар таҳлили. Тарихдан маълумки, қадимдан миллат руҳиятини йўқотиш, унинг маънавий оламини бузиш, маданияти, урф-одати ва анъаналарини қадрсизлантириш, тили ва динини йўқ қилиш орқали мамлакат ҳудудларини босиб олиш, ер ости ва ер усти ресурсларига эгалик қилиш бўйича бир қанча технология ва усуллар бўлган. Кўплаб мамлакат ва жамиятлар миллий руҳнинг йўқолиши натижасида инқирозга учраган, қарамликка юз тутган ва тарих саҳнасида йўқ бўлиб кетган. Жумладан, милоддан олдинги IV асрда яшаган хитойлик файласуф ва ҳарбий қўмондон Сунн Цзи ўзининг “Уруш санъати” асарида курашда ғолиб бўлиш учун “сиз рақиб мамлакатдаги барча яхши нарсаларни бузинг”, “рақиб давлат раҳбариятининг обрўсини тўқинг, қулай пайтда уларни ўз жамияти олдида шармандасини чиқаринг. Бу ишда ўша мамлакатдаги энг паст ва мараз одамлар билан

шериклик қилинг, айнитинг”, “рақиб мамлакат одамлари орасида келишмовчилик, жанжал чиқаринг”, “ёшларни кексаларга қарши гижгизланг”, “душманингиз анъаналарини қадрсизлантиринг, худоларига ишончини сўндириг” [4:50] каби бир қанча усул ва технологияларни тавсия этган.

Шу боисдан, шахс маънавий олами инқирози ўз навбатида, жамият ва давлатнинг маънавий инқирози ҳисобланади. Таъкидлаш керакки, шахс маънавий оламини бузишга йўналтирилган, ғоявий мақсад яширинган технологиялар турли асарлар негизига сингдирилган бўлиб, улар ҳам сиёсий мақсадларни амалга ошириш технологияси сифатида қадимдан кенг қўлланмоқда. Жумладан, бир қарашда руҳий алжирашдек туюладиган бу асарнинг мағзида Маркиз де Сад яшириб ўтирмаган мана шундай ғоявий-мафкуравий мақсад ётади: “Биз, – деб ёзади у “Ғохишахоналар фалсафаси” асарида, – бундан буён дунёни забт этмоқ учун беҳисоб қўшин билан узоқ ҳудудларга ҳужум қилишимиз, жангдан сўнг ўлган аскарларимиз этиги бегона юртларда чириб кетиши мутлақо шарт эмас. Агар менинг китобларимга ўхшаш асарларда тасвирланган яшаш тарзи ва ахлоқни бутун дунёга аста-секин муваффақиятли тарғиб қила олсак, шу орқали у ерларда яшовчи одамлар қалбини эгалласак, уларни жисман маҳв этишга ҳеч қандай ҳолат қолмайди. Қалби бизнинг қўлимизга ўтган халқларнинг ўзи, ихтиёрий равишда, оёғимиз остига юкуниб келади, бизга қул бўлади...” [1:91]. Ахлоқсиз ғояларни тарғиб этувчи асарлар ёзишда шуҳрат қозongan фаранг ёзувчисининг юқоридаги фикри тарихда ўз исботини бир неча бор топган. Афсуски, бу каби асарлар бугунги кунда китоб дўконларида эмин-эркин сотилмоқда, ушбу асарлар асосида машҳур жаҳон кинофильмлари суратга олинмоқда ҳамда ёшларнинг “энг севимли” кинофильмлари сифатида турли халқаро мукофотларни қўлга киритмоқда. Айниқса, ҳозирги ахборот асарида бу технология “юмшоқ куч” технологияси сифатида жуда самарали усул бўлиб, кенг қўлланмоқда.

Пўлат Қаюмовнинг “Тазкираи Қайюмий” асарида ёзилишича, чор империяси генерал-губернатори Михаил Скобелев фарғоналик олиму фузалоларни йиғиб, рус маданиятини намойиш этиш мақсадида уларга балет қўйиб беради. “Агар миллатни маҳв этмоқчи бўлсанг, уни тилидан ва қадриятларидан жудо қил”, деган ғояни илгари сурган Скобелев учун бу каби кечаларни уюштириш янгилик эмасди. Кўп уламолар, табиийки, балет бошланиши биланок ерга қараб олади [6].

Давлатчилигимизнинг ривожланиш тарихига назар соладиган бўлсак, юртимизга кўплаб босқинчилар бостириб келган, миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз, тилимиз, ёзувимизни йўқотишга ҳаракат қилган.

Ислом дини дунёда кўплаб соҳаларда улкан тараққиётга олиб келди. Шонли тарихимиз

саҳифаларида ҳадис илмида Имом Бухорий ва Абу Исо Термизий, тафсирида Абулбаракот Насафий ва Маҳмуд Замахшарий, ақида ва калом илмида Имом Мотуридий ва Абу Муин Насафий, фикҳ – ислом ҳуқуқшунослигида Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва Бурҳониддин Марғиноний каби ўз даврининг пешқадам олимларига эргашган ўн минглаб муҳаддис, муфасссир, мутакаллим ва фақиҳлар номлари зарҳал ҳарфлар билан битилган. Ислом дини Марказий Осиё халқлари ҳаётини кескин ўзгартирди, натижада янги руҳият, урф-одат ва этноидентиклик шаклланди.

XVII-XIX асрлар давомидаги миллий бошбошдоқлик, 1865-1917 йиллардаги Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати ва айниқса, 1917-1991 йиллардаги совет тузуми ўзбек халқи миллий руҳиятининг ўсишини сустлаштирди, ўлканинг кўп жиҳатдан орқада қолиб кетишига сабабчи бўлди, кишиларда ўз миллати ва миллий руҳиятига нисбатан бефарқлик ҳис-туйғуларига эга шахсларни шакллантирди. “Миллатчиликка” қарши курашиш ниқоби остида 40-йиллар охири – 50-йиллар бошларида мустабид тузум ва унинг мафкуравий муассасалари ўзбек халқининг маданий мероси, миллий руҳиятига ҳужум қилишни кенг авж олдириб юборди. Илм-фан, адабиёт ва бошқарув соҳаларида меҳнат қилган зиёлиларнинг бир қатор вакилларига қарши қатағон сиёсати юритилди. Қатағон сиёсати мустабид тузум махфий ҳужжатларида акс этиб, улар асосида миллий руҳиятни синдириш ва йўқотиш ишлари амалга оширилди. Ана шундай қатағон сиёсатининг меъёрий ҳужжатларидан бири – бу (Москва, 06, 1947. Приказ НК (003)) 47-сонли йўриқнома бўлиб, унинг қисқартилган мазмунини берамиз:

1. Ташкилотчилик қобилиятига эга ва халқ орасида машҳур бўлган кишиларга алоҳида эътибор бериш керак. Бундай кишиларни ёллаб олишга уриниш зарур, мабодо рад этаркан, уларнинг юқори лавозимлар томон йўлини тўсиб қўйиш лозим.

2. Шундай бир вазият яратиш керакки, давлат хизматчиларининг даромадлари (махсус хизмат ва ҳарбий саноатдан ташқари) жуда оз миқдорни ташкил этсин. Бу, аввало, соғлиқни сақлаш, суд ва мактабларга, бундан ташқари барча раҳбар ходимларга тааллуқлидир.

3. Бошқармалар ва кўпгина корхоналар идораларидаги барча лавозимларга (жойлардаги ҳукумат органлари билан келишувсиз) махсус хизмат билан ҳамкорликда бўлган кишиларни тайинлаш зарур.

4. Ўз вазифасини тиришқоқлик билан бажарадиган, аммо муаммоларни таҳлил қила олмайдиган раҳбарларнигина хизмат лавозими бўйича кўтарилиши учун ҳаракат қилиш керак.

5. Бошланғич ва ўрта мактабларда, бундан ҳам аввал, ўрта ва олий ўқув юртларида ўта эътибор қозонган ўқитувчилар ишдан четлаштирилиши лозим. Уларнинг ўрнига биз томонимиздан белгиланадиган кишиларни

қўйиш керак. Фанлар орасидаги фарқ текислаб юборилиши, ҳақиқий нашрлар чекланиши, лотин ва эски грек тиллари, умумий философия, мантиқ ва генетика фанларининг ўтилиши тўхтатилиши шарт. Тарих дарсларида ўтган сиёсатдонлардан кимлар Ватан равнақи учун хизмат қилгани ёки хизмат қилишга урингани ҳақида гапириш мумкин эмас, эътиборни фақат подшоҳлар зулми ва уларга қарши қаратилган халқ курашига буриш лозим. Махсус мактабларда мутахассислик жуда чегаралаб ўтилиши керак.

6. Иш жойларида етакчи мутахассислар ишдан олинишига ҳамда уларнинг ўрнига чаламулла ва мулоҳазасиз ходимлар қўйилишига эришиш керак.

7. Олий ўқув юртларга шундай кишиларни қабул қилишга эришиш керакки, улар халқнинг оми қатламидан бўлсин ва уларнинг мутахассислик бўйича чуқур билим олиш эмас, балки фақат диплом қизиктирсин [5:510].

Мазкур йўриқнома каби махфий ҳужжатлар асосида амалга оширилган миллат руҳиятини синдириш ва йўқотишга қаратилган сиёсат натижасини бутун ҳаётимизда яққол кўриб ва ҳис қилиб турибмиз. Мисол учун олий таълим муассасаларига фақат диплом учун ўқишга қараётган ёшларни кўриб, миллатимиз олдида ҳали жиддий синовлар борлигига амин бўламиз.

Тадқиқот методологияси. Албатта бу кўҳна дунё доимий кураш, қарама-қаршилик ва манфаатлар тўқнашувидан иборат бўлиб, янги даврда ҳам етакчи давлатлар замонавий технология ва усуллар орқали жаҳонга ҳукмронлик қилиш сиёсатини юритмоқда. XX асрнинг сўнгги чорагида собиқ совет давлатининг қулаши натижасида дунёдаги геосиёсий вазият, кучлар нисбати ўзгарди ва дунё харитасида янги мустақил давлатлар пайдо бўлди, хусусан мамлакатимиз ҳам ўз мустақиллигини қўлга киритди. Бу воқеалар ортидан Америка ва Ғарб давлатларида Евросиё ҳудудига эгалик қилиш имконияти пайдо бўлди. Албатта, замонавий шароитда очик ҳарбий қарама-қаршиликка киришиш хавфли йўл бўлиб, улар Марказий Осиё ҳудудида маънавий жиҳатдан ҳукмронлик қилишга, ўз ғояси ва маданиятини турли усуллар, жумладан, “оммавий маданият” (таълим дастурлари, турли кинофильмлар, адабиётлар, ўйинлар ва бошқа омиллар) орқали оммавий онгга синдиришга ҳаракат қилмоқда. Шу билан бирга, Россия ҳам Марказий Осиё минтақасида ўз таъсирини сақлаб қолишга ҳаракат қилиб, ягона маънавий маконни яратишга интилоқда.

Очиғини айтганда, бутунги глобаллашув даврида миллий руҳият ва маънавий кадрятларга қарши таҳдид ва хатарлар кундан кунга кучайиб бормоқда. XXI асрга келиб Ғарб маҳсули бўлган “оммавий маданият” таҳдиди миллат руҳиятини ўзгартириш, уни яқсон этишга қаратилган совет даври сиёсати, унинг тарғибот технологияларидан ҳам бир неча баробар хавфли ҳисобланади. Афсуски, орамизда миллий ғоя, маънавият

ва миллий руҳият моҳиятини тўлиқ англаб етмаган шахслар, раҳбарлар мавжудки, улар ҳали ҳам маънавият керакми – йўқми, деб ўйлайди. Ҳар биримиз билишимиз зарурки, ҳозирги ахборот асрида дунёда янги маданият ва цивилизация шаклланиб бормоқда. Шу боисдан, ушбу даврда миллат генофондини асраш, миллий руҳиятини салбий таъсирлардан ҳимоя қилиш жамиятда маънавий ҳавфсизликни таъминлаш борасидаги долзарб вазифаларидан бирига айланди.

Шу билан бирга, айтилган замонда кадрлар тизими кескин ўзгариб, илгари фазилат саналган нарсалар айбга, авваллари гуноҳ сифатида қораланган ҳаракатлар фазилатга айлантирилмоқда. Айтилган чоғда аҳоли, айниқса, ёшлар онгига фақат ўзини ўйлаш, меҳнат интизомига, оилага енгил қараш, истеъмолчилик (молпарастилик) кайфияти турли йўللار билан устумонлик билан сингдириб қўйилган ҳам сир эмас. Айниқса, бугунги кунда фарзандларимизни ота-она, боғча, мактаб ёки институт эмас, аксарият ҳолларда қўлидаги телефон “тарбияламоқда”. Президентимиз Шавкат Мирзиёев кўп бора таъкидлаганидек, миллий маънавиятимизга мутлақо бегона бўлган зарарли ғоялар, тушунча ва қарашлар чегарани бузмасдан, билдирмасдан, таъбир жоиз бўлса, “чақирилмаган меҳмон бўлиб хонадонимизга, жамиятимизга, энг ёмони, мурғак болаларимизнинг покиза қалби ва юрагига кириб келмоқда” [7]. Инчунин, олдимиздаги муҳим ҳаётий вазифа маънавий таҳдидларига нисбатан сергак, огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшаш, мамлакатимиз миллий манфаатлари, анъана ва кадрларимизга ёт ғоя ва қарашларнинг мақсад-муддаоларини теран англаш, айниқса, ёшларимизни бу каби ҳавф-хатарлардан ҳимоя қилишимиз, уларни “маънавият” вакцинаси билан эмлашимиз шарт.

Таҳлил ва натижалар. Мамлакатимизда “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” умуммиллий ғояси амалга ошириб келинган ҳозирги вақтда миллий руҳни шакллантирадиган негизларни асраш ва такомиллаштириш ҳаётий зарурият ҳисобланади. Барчамизга маълумки, миллатнинг маданий ўзаги ва унинг миллий руҳи она тилда акс этади. Тилсиз жамият ривожланмайди, тараққий топмайди. Она тили – миллат руҳи, ор-номуси ҳисобланади. Абдулла Авлонийнинг “ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурган ойина ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур” [8] деган сўзларини ўқимаган, тафаккур қилмаган зиёли киши орамизда бўлмаса керак. Бундан ташқари, буюк мутафаккиримиз Абдулҳамид Чўпон “Адабиёт яшаса миллат яшар” дер экан, миллат ҳаётида миллий руҳ ва унинг энг гўзал ифодаси бўлмиш миллий адабиёт ҳал қилувчи аҳамият касб этишини алоҳида таъкидлаган эди. Шу боис, глобаллашув даври маънавий таҳдидларидан ўзбек тилини, миллий адабиётни асраб-авайлаш, давлат томонидан фаол қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш зарур. Ташки реклама ва ёзувларни ўзбекча сўзлар

асосида ўзбек ёзувида бўлишини таъминлаш, ўзбек тилини мамлакатда яшовчи барча фуқароларнинг ҳақиқий мулоқот тилига айлантириш муҳим ҳисобланади.

Миллий руҳ фақат тил билан чегараланмайди. Миллий анъаналар, санъат ва маданият, маданий мерос ҳам миллий руҳни шакллантирувчи компонентлар ҳисобланади. Миллий руҳни шакллантирадиган асосий жиҳатларидан яна бири таълим тизими, оила орқали амалга ошириладиган миллий тарбиядир. Инсоннинг руҳий камолотга эришиши санъатсиз амалга ошмаслигини, бу мақсадга мусиқа ва миллий мусиқий меросимиз орқали эришиш мумкин. Президентимиз Шавкат Мирзиёев “ҳар бир мактаб ўқувчиси битта миллий мусиқа асбобини чалишни билиши керак”, деганида жуда катта ижтимоий муаммони, миллат кийфаси ва унинг миллий кадрларлари билан боғлиқ масалани ифодаб берган эди. Лекин ёшлар ўртасида энг сеvimли ҳисобланган эстрада санъатининг оммавийлигидан ғаразли ниятда, моддий бойлик орттириш йўлида фойдаланувчи кимсаларнинг борлиги, улар сонининг кундан кунга қўпайиб, ёшлар маънавий онги ва тафаккурига салбий таъсир ўтказиб қўйгани ҳам сир эмас. “Биз эстрада санъатининг бугуни ва эртанги ривожига ҳақида сўз юритар эканмиз, авваламбор “миллий эстрада” деган иборанинг маъно-мазмунига алоҳида эътибор беришимиз, уни ҳар қандай бегона таъсирдан, айниқса, “оммавий маданият” руҳидаги оқимлар таъсиридан ҳимоя қилишимиз керак, албатта” [2:141-142].

Ахборот асрида миллий руҳиятни тарбиялаш ва шакллантиришда оммавий ахборот воситалари имконияти бир неча бор ортиб кетди ҳамда у энг таъсирчан “тарғибот” қуролига айланди. Бойси, ахборот уруши атом бомбасидан “кучли” бўлиб бормоқда. Маълумки, бугун халқимизни маънавий юксакликка чорлайдиган, яъни жасорат, олийжаноблик, ватанпарварлик, маънавий гўзаллик, ахлоқий поклик, улуғворлик, нафосат ва маънавий кадрларни тарғиб этувчи бадиий юксак адабиёт ва санъат асарлари ва кинофильмларга катта эҳтиёж мавжуд. Юртимиздаги телеканаллар ва интернет орқали намойиш этилаётган миллий ва хориж сериаллари, кинофильмлар, турли кўрсатувлар ушбу маънавий эҳтиёжни қоплаётгани ёки аксинча салбий таъсир кўрсатяптими. Бу савол бугун барчамизни қийнаши керак. Педагогика фанлари доктори, профессор, Мухаммадjon Қуронов шундай ёзади: Бугун ёшларимизнинг ўнг қўлидан – миллий маданият, чап қўлидан – “оммавий маданият” тортипти. Ким енгар экан? Ҳар биримизнинг олдимизда уч йўл бор. Бири – миллий маданиятимизга ёрдам бериш, иккинчиси – бефарқ қараб туриш, учинчиси – “оммавий маданият”га ёрдам бериш.

Дарҳақиқат, дунёда турли ғоявий ва ахборий хуружлар кучайиб бораётган бир шароитда миллатнинг

Ўзини ўзи асраш инстинктини кучайтириш лозим. Бу бевосита маънавий ва маърифат борасидаги фаолиятимизга боғлиқ. Ўзини ўзи ҳимоя қила оладиган ва асрай биладиган одамда маърифат кучли бўлади, у ҳар қандай шароитда юксак маданиятини намоён қила олади. Шундай имкониятга эга инсонлар кўпайса, жамият маънавий қиёфаси баркамоллашади, кучли ва қудратли жамият юзага келади. Бу эса миллатнинг истиқболдаги равангидир, жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни ва мавқеини, умумсайёра миқёсида баркамол миллий қиёфасини намоён қилиш имконини беради.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бугунги глобаллашув даврида хушёр ва огоҳ бўлиб, халқимиз тинчлиги, мамлакатимиз миллий манфаатларини ўйлаб яшашимиз зарур. Чунки мамлакат ва халқлар ўртасидаги хавфсизлик ҳамда барқарорликнинг энг муҳим шартлари бўлган ишонч, ўзаро ҳурмат масаласи инқирозга юз тутмоқда. Шу билан бирга, айтиш мумкин жамиятимизда миллий руҳият, маънавий-ахлоқий хавфсизликни таъминлаш борасида бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб, уларни ҳал қилмасдан белгиланган мақсадга эришиш кийиндир.

Жумладан, жамиятдаги ижтимоий муаммолар, баъзи аҳоли қатламларининг эътибордан четда қолаётгани, аҳолининг айрим гуруҳларида ёлғизланиш кайфиятининг кучайиши, таълим-тарбия ишларидаги юзакилик, миллий ғоя ва мафқурани ўз ҳолига ташлаб қўйилгани, тил, маданият, санъат соҳасидаги муаммолар, аҳоли турмуш даражасининг пасайиб бориши ва ишсизлик каби масалалар ўз ечимини кутиб турибди.

Барчамиз билишимиз керакки, Янги Ўзбекистонда “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” умуммиллий ғоясининг натижадорлиги бевосита халқимизнинг миллий руҳи, миллий онги ва тафаккури билан узвий боғлиқ. Шу сабабли, халқимиз миллий руҳиятини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш борасидаги тарғибот ишларини замонавий таъсирчан усул ва шакллarda ташкил этиш, бу борадаги илмий-тадқиқот ишларини кўпайтириш, оммавий ахборот воситалари имкониятларидан янада кенгрок фойдаланиш керак. Шу билан бирга, миллий руҳиятга салбий таъсир кўрсатаётган омилларга нисбатан аёвсиз курашиш лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Аббосхўжаев О., Умарова Н., Қўчқоров Р. Мафкура полигонларидаги олишув. – Т.: Академия, 2007.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият. 2008.
3. Маънавият асосий тушунчалар луғати. Матн: луғат. // Қ.Назаров ва б. – Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, 2021.
4. Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. – Т.: Мухаррир, 2009.
5. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. – Т.: Шарқ, 2000.
6. <https://ishonch.uz/news/661>
7. https://uza.uz/uz/posts/manaviyat-vakcinasini-har-bir-millatning-oz-yaratadi_553533
8. <https://uza.uz/uz/posts/millatning-eng-buyuk-adriyati-19-10-2020>

FAZLIDDIN QODIROV

QarDU falsafa va sotsiologiya kafedrası o'qituvchisi,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD

SHAXS FUQAROLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRUVCHI SHART-SHAROITLAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada shaxs fuqarolik madaniyatini shakllantiruvchi shart-sharoitlar o'rganilgan. Shaxs fuqarolik madaniyatini shakllantiruvchi shart-sharoitlarning tarkibiy elementlari va muhim jihatlari ochib berilgan. Jumladan, tabiiy, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar tahlil qilinib, ushbu tarkibiy qismlar kompleks ravishda shaxs fuqarolik madaniyatini shakllantirishda muhim rol o'ynashi ko'rsatib berilgan. **Tayanch so'zlar:** shaxs fuqarolik madaniyati, tabiiy shart-sharoitlar, iqtisodiy shart-sharoitlar, siyosiy shart-sharoitlar, ijtimoiy shart-sharoitlar.

Annotation: The article examines the conditions that shape the civil culture of an individual. The structural elements and important aspects of the conditions forming the civil culture of a person are revealed. In particular, the natural, economic, political, social and cultural conditions have been thoroughly analyzed, and it has been shown that these components play an important role in the formation of a person's civil culture. **Keywords:** personality civic culture, natural conditions, economic conditions, political conditions, social conditions.

Аннотация: В статье рассматриваются условия, формирующие гражданскую культуру личности. Выявляются структурные элементы и важные аспекты условий формирования гражданской культуры личности. В частности, детально проанализированы природные, экономические, политические, социальные и культурные условия и показано, что эти компоненты играют важную роль в формировании гражданской культуры человека. **Ключевые слова:** гражданская культура личности, природные условия, экономические условия, политические условия, социальные условия.

Shaxs fuqarolik madaniyatini yuksaltirish zarurati nafaqat rivojlangan mamlakatlarda, balki ijtimoiy hayotning turli sohalarida u yoki bu ko'lamdagi islohotlarni amalga oshirayotgan davlatlarda ham oshmoqda. Bu yurtlarda davlat rahbari va hukumat o'z mamlakati bilan taraqqiy topgan yurtlarning ijtimoiy va iqtisodiy imkoniyati orasidagi farqni imkon qadar qisqartirishga e'tibor qaratmoqda. Bunday ezgu maqsad jamiyat salohiyatini yagona yo'nalishga safarbar qilishni taqozo qiladi. Jumladan, "Xalqimizning erkin va farovon, qudratli Yangi O'zbekistonni barpo etish bo'yicha xohish-irodasini ro'yobga chiqarish, har bir fuqaroga o'z salohiyatini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, sog'lom, bilimli va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash, global ishlab chiqarishning muhim bo'g'iniga aylangan kuchli iqtisodiyotni shakllantirish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta'minlash maqsadida"[8] "O'zbekiston – 2030" strategiyasi qabul qilindi.

Shaxs fuqarolik madaniyati doimiy o'zgarish jarayonida bo'lgan fenomendir. Shunday ekan, uning mohiyatini o'rganishda fuqaro ongi va shuuriga, faoliyati va intilishlariga ta'sir ko'rsatadigan turfa shart-sharoit va omillar ham tavsiflanishi lozim. Obyektiv shart-sharoitlar o'zining turli-tuman ekani va intensiv dinamikasi bilan xarakterlanadi. Ular jamiyatdagi tabiiy, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'liqdir.

Fuqarolik madaniyatining dastlabki sababchisi *tabiiy shart-sharoit* sanaladi. Tabiiy shart-sharoit – inson hayotiga salmoqli ta'sir ko'rsatadigan tabiiy omillar yoki geografik muhit xususiyatlari yig'indisidir. Bu shart-sharoitlar turkumiga hududning geografik joylashuvi, relyefi, iqlimi, daryolari va ko'llari, o'simliklar va hayvonot olami kiradi [9]. Albatta, har bir hududdagi shart-sharoit o'zining takrorlanmas xususiyati bilan ajralib turadi. Aynan ana shu tafovutlar turfa mamlakatlarda fuqarolik ongi va faoliyatining turli ko'rinishlarini vujudga keltiradi.

To'g'ri, o'tgan asr oxirlariga kelib, jahondagi ekologik vaziyatning globallashuvi tendensiya tusini oldi. "Ekologik vaziyatning globallashuvi deganda turli mintaqalardagi yer, suv, iqlim, o'simlik dunyosi, hayvonot olami, tabiiy boyliklari tarkibi, rivojlanish tendensiyalari, tabiiy va sun'iy muhit orasidagi mutanosiblik darajasida sodir bo'layotgan unifikatsiya jarayoni nazarda tutiladi" [4:38]. Globallashuvning bu shakli mintaqalardagi tabiiy shart-sharoitlarning bir-biriga o'xshash jihatlarini ko'paytirib borayotgani ham haqiqatdir. Shunga qaramasdan, hududlar tabiiy shart-sharoitlari – relyefi, daryolari va ko'llari, o'simliklar va hayvonot olamidagi o'ziga xos xususiyatlar batamom yo'q bo'lib ketgani yo'q va kelajakda ham shunday bo'lib qoladi. Bu esa, o'z navbatida, insoniyat fuqarolik madaniyatining turli-tumanligini ta'minlaydi.

Tabiiy shart-sharoitlar fuqarolik madaniyatining muhim elementlari – Vatan tuyg'usi, vatanparvarlik faoliyati sifatiga salmoqli ta'sir ko'rsatadi. Shaxs, eng avvalo, o'z Vatani tabiatidan ruhlanib, uni ardoqlashga va qadrlashga

odatlanadi, fuqaro sifatida uni asrab-avaylashga, manfaatlariga xizmat qilishga kirishadi. Bu o'rinda atoqli shoir Erkin Vohidovning "Vatandin yaxshi yor bo'lmas" nomli muxammasidagi ushbu satrlarni keltirishning o'rinlidir:

Zuloli ta'mini topmam sira bolu shakarlarda.
Vatan yodi erur qalbimda, bo'lsam men safarlarda,
Jamoliga to'yolmasman kezib qishloq, shaharlarda,
Qizil gul bargida bulbul kabi sayrab saharlarda,
Yana shoir qilur takror, vatandin yaxshi yor bo'lmas
[2:32].

Fuqarolik madaniyati mazmuni va xarakteriga ta'sir ko'rsatadigan omillar haqida gapirganda dastlab jamiyatdagi *iqtisodiy shart-sharoitlarni* tilga olish lozim. Iqtisodiy shart-sharoitlar deganda mamlakat iqtisodiyotining aniq bir davrdagi ahvoli nazarda tutiladi. Ishlab chiqarish va iste'mol hajmi, iqtisodiyot tarkibidan joy olgan tarmoqlar va ularning samaradorligi darajasi, eksport va import salohiyati, iqtisodiy o'sish sur'atlari – shu va shunga o'xshash ko'plab mezonlar mamlakatdagi iqtisodiy shart-sharoitlarni ifodalaydi.

Jamiyatdagi iqtisodiy shart-sharoitlar bilan shaxs fuqarolik madaniyati o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik dialektik xarakterga ega. Bir tomondan, iqtisodiy shart-sharoitlarning o'zgarishi shaxs fuqarolik madaniyati transformatsiyasiga olib keladi. Ikkinchi tomondan esa, shaxs fuqarolik madaniyatining yuksalishi pirovardida iqtisodiy ko'rsatkichlarni takomillashtirish uchun zamin yaratadi. Hozir biz uchun masalaning ikkinchi tomoni ahamiyatli emas. Shu boisdan aloqadorlikning birinchi aspektiga e'tiborni qaratamiz.

Iqtisodiyotning sifatli takomili, uning o'sishi shaxs ongi va faoliyatini chetlab o'tmaydi. Buning oqibatida iqtisodiy tafakkur yuksaladi, jamiyat a'zosi iqtisodiy munosabatlar ishtirokchisiga aylanadi, bu munosabatlarda qabul qilingan qoidalarga amal qilishga odatlanadi, fuqaro sifatida maqbul iqtisodiy munosabatlarni asrab qolishga o'z hissasini qo'sha boshlaydi. Aynan shu boisdan iqtisodiy islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirgan, natijada mamlakat iqtisodiy shart-sharoitlarini tubdan yaxshilashga muvaffaq bo'lgan Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida kishilarning fuqarolik madaniyati intensiv ravishda takomillasha boshladi. Bu mamlakatlarda iqtisodiy yuksalishga mutanosib ravishda fuqarolik ongi va faoliyatining barcha elementlari o'sganini kuzatish mumkin.

Nomaqbul iqtisodiy shart-sharoit fuqarolik ongi rivojiga imkon qoldirmaydi, uning faolligi darajasini zaiflashtiradi, o'z fuqarolik burch va mas'uliyatiga e'tiborini kamaytiradi. Iqtisodiy tanazzul fuqarolarni yagona umumijtimoiy manfaatlar atrofida birlashtirishga xalal beradi, bu esa fuqarolik madaniyatining pasayib ketishiga olib keladi [5:14]. Aynan shuning uchun ham "qoloq mamlakatlardagi fuqarolik madaniyatining tipik xususiyatlari ratsionallik darajasi pastligi, kishilarning manipulyatsiyaga

beriluvchanligi, jamoaviylik va qonunga itoatsizlik, paternalistik orzular mavjudligi, fuqarolar passivligi, kelajakning qadrlanmasligi va intolerantlik bilan bog'liq" [5:21].

Shuni ham ta'kidlash lozimki, jamiyatdagi iqtisodiy shart-sharoitlar turli omillar ta'sirida mudom o'zgarib turadi. Ayrim hollarda ichki va tashqi omillar unga pozitiv tus bersa, boshqa davrda yuz bergan salbiy iqtisodiy tendensiyalar uni zaiflashtirishi yoxud inqirozga yetaklab kelishi mumkin. Masalan, davlatning iqtisodiy sohani oqilona boshqarishi, iqtisodiy adolat, mulkchilik shakllari tengligining ta'minlanishi kabi ichki omillar, teng huquqlilikka tayangan xalqaro iqtisodiy aloqalar, iqtisodiy manfaatlar pariteti kabi tashqi omillar iqtisodiy yuksalish bilan intiho topadi. Mamlakatda amalga oshirilgan noto'g'ri iqtisodiy siyosat, davlatning iqtisodiyotga haddan ziyod aralashuvi, iqtisodiy lobbizm kabi ichki omillar, global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz, jahon bozorining geosiyosiy maqsadlarga bo'ysundirilishi kabi tashqi omillar iqtisodiy tanazzulga sabab bo'lishi mumkin. Fuqarolik madaniyati mazkur iqtisodiy o'zgarishlarga proporsional tarzda takomillashadi yoki tanazzulga yuz tutadi. Pozitiv o'zgarishlar intensiv kamolotga, negativ holatlar uning passivlashuviga olib keladi.

Fuqarolik madaniyatidagi o'zgarishlarga turtki beruvchi yana bir sabab siyosiy shart-sharoitlar bilan bog'liq. Siyosiy shart-sharoitlar deganda jamiyatda hukm surayotgan siyosiy rejim, davlat hokimiyati qudrati, siyosiy institutlar o'rtasidagi munosabatlar xarakteri nazarda tutiladi. Ilmiy manbalarda siyosiy rejim asosan demokratik va avtoritar rejimlarga tasniflanadi. "Demokratik rejim – xalq hokimiyat manbai bo'lgan siyosiy rejimdir. Ta'kidlash lozimki, "xalq" tushunchasi hokimiyat instituti vakili bo'lmagan fuqarolarni o'z ichiga oladi" [1:49]. Demokratik siyosiy rejim o'rnatilgan davlatlarda fuqarolar ijtimoiy bilim va gumanistik g'oyalarni o'zlashtirishi uchun keng imkoniyat vujudga keladi [1:54]. Bunday sharoitda fuqarolar manfaatlarini ifoda etadigan fuqarolik jamiyati institutlari keng rivoj topadi. Bunday institutlar taraqqiy topar ekan, jamiyat a'zolarining siyosiy jarayonda qatnashish intensivligi ham oshadi.

Demokratik siyosiy rejimning negativ muqobili – avtoritarizmdir. "Avtoritarizm boshqaruvning markazlashtirilishini, hokimiyatning hukmron elita (harbiy xunta, oligarxlar guruhi, klan) yoki dohiy (monarx, prezident, bosh vazir) qo'lida jamlanishidir. Avtoritar rejim xalq tomonidan shakllantirilmaydi va kodifikatsiya qilingan yoki odatiy huquq orqali cheklanmaydi. Unga qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatining qo'shilib ketishi yoki ularning nomiga taqsimlanishi xosdir" [3:65]. Qaysiki jamiyatda avtoritarizm illati ildiz otsa, jamiyat a'zolari ongi va faoliyati davlat tomonidan total nazorat qilinsa, kishilar ijtimoiy bilimlari ham cheklangan va biryoqlama tus oladi. Bunday jamiyatda faqat tor siyosiy davralar manfaatlariga mos bilimlarni o'zlashtirish imkoni

bo'ladi. Avtoritar rejim xarakteriga mutanosib bo'lmagan har qanday ijtimoiy bilim targ'iboti cheklanadi. Jamiyat borlig'i va taraqqiyotiga doir fundamental bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatlarining kamligi har qanday sharoitda fuqarolar ongi va faoliyatining passivlashuvi bilan yakun topadi [3:65].

Mutaxassislarning mavzuga doir ilmiy izlanishlari natijalari ham shundan dalolat bermoqda. Rossiya Fanlar Akademiyasi Sotsiologiya instituti tadqiqotchisi V.Safronovning qayd qilishicha, kuchli davlat qaror topgan, demokratik an'analarga ega bo'lgan mamlakatlarda shaxs fuqarolik ongi demokratik xarakterga ega ekani bilan ajralib turadi [6:29]. Shu sababdan jamiyat a'zolarining fuqarolik faolligi ko'rsatkichlari ham ancha baland. Aksincha, uzoq vaqt totalitar tuzum hukm surgan mamlakatlarda kishilarning fuqarolik ongi hanuz pastligicha qolmoqda. Bu hol ularning fuqarolik faolligi darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Jumladan, faollik ko'rsatkichi Shvetsiyada 71 foizni, Norvegiyada 68 foizni, Finlyandiyada 67 foizni tashkil qilayotgan bo'lsa, Bolgariyada 14 foizga, Ruminiyada 18 foizga, Ukrainada 18 foizga, Polshada 19 foizga teng bo'lmoqda [6:30]. Ma'lum bo'ladiki, siyosiy shart-sharoit va fuqarolik madaniyati hamohang tarzda rivojlanadigan tizimlardir.

Fuqarolik madaniyatiga *ijtimoiy shart-sharoitlar* ham ta'sir o'tkazadi. U mazkur shart-sharoitning barcha tarkibiy qismlari – turmush tarzi, hayot darajasi, odamlarning daromadi ta'sirida rivojlanadi. Jumladan, fuqarolik madaniyati xarakteri kishilar turmush tarzi bilan bog'liqdir. Individualistik turmush tarzi qaror topgan G'arb kishisi fuqarolik madaniyati jamoaviylik tamoyillari ustuvor bo'lgan Sharqda istiqomat qilayotgan inson fuqarolik madaniyatidan tubdan farq qiladi. Bu o'rinda gap ulardan birining ustunligi yoki pastligi xususida borayotgani yo'q. G'arb kishisining Vatan haqidagi tasavvuri, fuqarolik qadriyati, o'zlashtirgan ijtimoiy bilimi, o'z burch va mas'uliyatiga munosabati va ijtimoiy faoliyatining tabiati Sharq kishisidan keskin farq qiladi [7]. Bu tafovut Sharq va G'arb jamiyatlarida turli xarakterdagi fuqarolik madaniyatining shakllanishiga sabab bo'lgan.

Turmush darajasi va aholi daromadlari miqdori ham shaxs fuqarolik madaniyati darajasida iz qoldiradi. Bu borada aksiomatik fikrni takrorlaymiz: odamlar turmushi farovonlashgani sayin ularning fuqaro sifatida kamol topishi ham optimallasadi. Masalan, Shvetsiya, Norvegiya va Finlyandiyada jamiyat a'zolari fuqarolik madaniyati yuqoriligi bilan xarakterlanadi. Vaholanki, Shvetsiyada 2022 yilning 9 oyida aholi umumiy daromadlari miqdori 635 ming 212 kronani (1 Shvetsiya kronasi – 0,08 yevro = 50816,96 yevro, 55 325,31 dollar), Norvegiyada – 350 ming 60 kronani (1 Norvegiya kronasi – 0,09 yevro = 31505,4 yevro, 34 300,48 dollar) tashkil etgan. Umumiy daromad miqdori kattaligi bois jamiyat a'zolarining real daromadi ham yuqori, turmush darajasi esa shunga monand bo'lgan. Bunday to'kin turmush darajasi va farovonlik yuksak fuqarolik

madaniyatining qaror topishiga, xususan, fuqarolik ongi va faoliyatining jadal sur'atlar bilan takomil topishiga zamin yaratgan [7].

Insonning fuqaro sifatida kamol topishida *madaniy shart-sharoitlarning* roli ham katta. Jamiyatda tarixiy taraqqiyotning ma'lum bir davrida vujudga kelgan milliy tilning muomala doirasi, qadriyatlarining o'zlashtirilgani, urfodat va an'analarga amal qilish darajasi, madaniy meros holati va unga munosabat, adabiyot va san'atning ahvoli kishilar ongi va shuuri, dunyoqarashi va kayfiyatiga nihoyatda katta ta'sir ko'rsatadi. Inson ana shu madaniy shart-sharoit asosida olamni his qiladi, u haqda mulohaza yuritadi. Bu sharoitlar pirovardida inson xulq-atvori va faoliyati yo'nalishini belgilaydi. Shaxs fuqarolik madaniyati – fuqarolik ongi va faoliyatining shakllanishi jarayoni ham ushbu mantiqdan holi emas. Zotan, uning Vatan haqidagi tasavvuri, fuqarolik qadriyati va bilimi doirasi ajdodlar tomonidan asrlar davomida asrab-avaylangan qadriyatlar negizida shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, yuksak fuqarolik ongi shaxsning milliy an'ana, qadriyat va madaniy merosga sodiqligi natijasidir. Milliy madaniyatdan ayri fuqarolik ongi og'ir ahvolga tushadi. Insonning fuqaro sifatidagi xulq-atvori va faoliyati ham madaniy omillarga borib taqaladi. Kechayotgan ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etish xohishi ana shu omillardan ildiz oladi. Shaxs fuqarolik faoliyati modellarini tanlashda adabiyot va san'at asqatadi. Milliy an'ana, qadriyat, adabiyot va san'atni o'zidan

uzoqlashtirgan, undan quvvat olmagan, ruhlanmagan va unga asoslanmagan fuqarolik faoliyati asoratli bo'ladi.

Turli mamlakatlarda amalga oshirilgan madaniy islohot jamiyat a'zolarining fuqaro sifatidagi tafakkuri va faoliyati kamoloti bilan yakun topgani, aksincha, madaniyatga e'tiborsizlik bevosita uning mahsuli bo'lgan madaniy inqiroz pirovardida kishilarning fuqaro sifatidagi rivojini to'xtatib qo'ygani, ularni ma'naviy tanazzulga yetaklab kelgani ham madaniy shart-sharoitlarning fuqarolik madaniyatiga ta'siri katta ekanidan dalolat beradi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, fuqarolik madaniyati bir marta shakllanib, keyin o'zgarmaydigan fenomen emas. U turfa obyektiv shart-sharoit va subyektiv omillar ta'sirida o'zgarib, goh takomil topib, goh zaiflashib boradi. Ushbu shart-sharoitlar va omillar turli-tumanligi, murakkabligi va ta'sirchanligi bilan tavsiflanadi. U har xil mamlakatlarda turli tarzda namoyon bo'ladi. Buning ustiga, uning ta'sirida alohidalik emas, balki muayyan yaxlitlik va tizimlilik, uyg'unlik va aloqadorlik ko'zga tashlanadi. Turli shart-sharoit va omillarning fuqarolik madaniyatiga ta'sirini grafik, jadval yoki sxema yordamida ifodalash ham mumkin. Bunday ifoda mazkur determinantlarni mufassal tasavvur qilish imkonini beradi. Sxematik ifoda quyidagicha ko'rinishga ega:

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Вакулова Т.В., Матросов М.А. К вопросу о демократии: определения и основные принципы.// Гуманитарная парадигма, 2017, №3.
2. Воҳидов Э. Ватандин яхши ёр бўлмас. // Сайланма. Ишқ савдоси. Биринчи жилд. – Т.: Шарқ, 2000.
3. Кочетков А.П. Авторитаризм: ретроспектива и реальность.// Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки, 2010, №2.
4. Омонов Б. Экологик глобаллашув ва унинг Ўзбекистондаги экологик муҳитга таъсири. –Т.: Ворис нашриёти, 2021.
5. Полтерович В.М. Институциональные реформы и гражданская культура // Историческая и социально-образовательная мысль. 2016. №2-2.
6. Сафронов В. Политическое участие в странах Европы: общественный контекст и социально-культурные неравенства // Телескоп. 2015, №1.
7. <https://ru.tradingeconomics.com/country-list/disposable-personal-income>.
8. https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-2030-strategiyasi-togrisida_519159
9. <https://www.google.com/search?rlz>.

FARG'ONA VILOYATIDAGI NOISLOMIY DINIY JAMOALARNING KONFESSIONAL MANZARASI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Farg'ona viloyatida noislomiy diniy tashkilotlarning viloyatdagi konfessional manzarasi haqida ma'lumot berilgan. **Tayanch so'zlar:** Farg'ona, din, e'tiqod, xristian, pravoslav, katolik, protestant.

Annotation: This article presents information about confessional picture of non-Islamic religious organizations in Fergana region. **Keywords:** Fergana, religion, faith, christianity, orthodoxy, catholicism, protestantism.

Аннотация: В данной статье представлена информация о конфессиональной картине неисламских религиозных организаций в Ферганской области. **Ключевые слова:** Фергана, религия, вероисповедание, христианство, православие, католицизм, протестантизм.

Kirish. “Farg’ona” so’zi ilk o’rta asrlarda Sug’d yozuvi bilan “Parg’ana”, “Prag’ana” shaklida manbalarda uchraydi. Bu so’z hind-sanskrit tilida “kichik viloyat”, “atrofi berk tog’li joy” degan ma’nolarni bildiradi. Miloddan avvalgi II asrda Farg’ona “Dovon” deb atalgan[1:186]. Ilk o’rta asrlarda “Bohan”, “Bohanna” nomlari bilan mashhur bo’lgan. Uzoq tarixiy jarayonlarda viloyat hududi turli hukmdor va hokimlar qo’l ostida bo’lgan. 1709-yilga kelib Qo’qon xonligining mustaqil davlat sifatida paydo bo’lishi natijasida markaziy hokimiyat minglar sulolasiga o’tadi. Aynan shu davrda hozirgi viloyat hududlari ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jihatdan ravnaq topadi.

Qo’qon xonligi Rossiya imperiyasi tomonidan 1876-yilda bosib olinganidan so’ng, markazi Qo’qon shahri bo’lgan Farg’ona viloyatiga asos solingan. Biroq Qo’qonda turib o’lkaning keng hududini nazorat qilish rus hukumatiga murakkablik tug’dirdi, bu Chor Rossiyasini yangi harbiy-ma’muriy markaz yaratishga undadi. Yangi shaharning joylashuvi sifatida hozirgi Marg’ilon shahridan 12 kilometr uzoqlikda joylashgan joy tanlandi. Shahar qurilishi 1876-yilning kuzida boshlanib, uning birinchi nomi “Yangi Marg’ilon” deb nomlandi [2]. 1907-yilda “Skobelev” nomiga o’zgartirilgan. 1924-yilga kelib esa “Farg’ona” deb nomlangan. Hozirgi Farg’ona viloyati hududi 1938-yil 15-yanvarda qayta tashkil etilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda ko’p konfessiyali sharoitda mamlakatimizda tinchlik va barqarorlikni saqlash masalalari tadqiqotchilarni diniy konfessiyalar yo’nalishida ilmiy izlanishlar olib borishga undamoqda. Farg’ona viloyatidagi diniy tashkilotlar tarixi, shakllanishi, faoliyati, namoyon bo’lish xususiyatlari hamda uning jamiyat barqarorligiga ta’sirini o’rganish, konfessional manzarasini ochib berishda P.P.Litvinovning “Markaziy Osiyodagi noislomiy dinlar (XIX asrning 2-yarmi – XX asr boshlari)” (“Неисламские религии Средней Азии (вторая половина XIX – начало XX вв.)”) asarida O’rta Osiyodagi noislomiy diniy tashkilotlar hayotining xilma-

xilligi va o’ziga xos xususiyatlari ilmiy ma’lumotlar asosida ko’rsatilgan [3:226].

N.Mitroxinning “Rus pravoslav cherkovi: zamonaviy holat va dolzarb muammolar” (“Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы”)[4:648] kitobida postsovet hududidagi rus pravoslav cherkovlari haqida yozilgan.

L.I.Jukova [5:122] va boshqa mualliflar tomonidan nashr etilgan “Markaziy Osiyodagi qadimiy e’tiqodlar tarixidan. Xristianlik” (“Из истории древних культов Средней Азии, Христианство”) va “Markaziy Osiyodagi xristianlik tarixiga oid” (“К истории христианства в Средней Азии (XIX-XX вв.)”) [6:273] kabi asarlarida xristian dinining O’rta Osiyoga tarqalishi va XIX asrning 2-yarmida O’rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tarkibiga qo’shilishi bilan bir qatorda mintaqada bu dinga e’tiqod qiluvchi – asosan rus pravoslavlari, katoliklar, protestantlar (nemislar), grigorianlar (armanlar) yo’nalishlarining kirib kelishi, boshqa xristian sektalari vakillari paydo bo’lishi haqida ma’lumot berilgan.

E.F.Ibragimovning “O’zbekistonda xristian konfessiyalari faoliyati va ularning diniy bag’rikenglik an’analari shakllanishida tutgan o’rni”[6:161] mavzusidagi ilmiy ishida O’zbekistonda shakllangan, xalqaro miqyosda boshqa davlatlarga namuna bo’la oladigan diniy bag’rikenglik an’analari, shuningdek, xristianlikning kelib chiqishi, taraqqiyoti, tarixi, ta’limoti, asosiy manbalari, hozirgi davrdagi holati, ma’lum xalq hayotida tutgan o’rni haqida ilmiy tushunchalar berilgan.

Svetlana Gubayevaning “Ферганская долина. Этнические процессы на рубеже XIX-XX вв”[7:261], O’. Hasanboyevning “O’zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo’nalishlari”[9:551] nomli kitoblari ma’lumotlar keltirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani yozishda tarixiy metodlar hisoblangan tarixiylik, haqqoniylik, aniqlik, tarixiy manbalarga asoslanish, tizimlilik, qiyosiy tahlil kabi tamoyillarga tayanildi.

Tahlil va natijalar. Farg'ona viloyati tarixi qadimdan turli etnik guruhlar, e'tiqod va dinlar to'plangan, tolerantlik yuqori darajada bo'lgan hudud hisoblangan. Bu yerda buddaviylik, zardushtiylik, xristianlik dinlari qadimdan mavjud bo'lganini tasdiqlaydigan misollar ko'p. Islom kirib kelgunga qadar ushbu diniy qarashlar Farg'onada o'z tarafdorlari va e'tiqod qiluvchilariga ega bo'lgan.

Viloyat hududida uzoq davom etgan etnik va migratsion jarayonlar oqibatida viloyat aholisining konfessional tarkibi ancha murakkab, o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lib, so'nggi bir yarim asrdan ortiq vaqt davomida sezilarli ravishda o'zgardi. Nafaqat O'zbekiston, balki Markaziy Osiyodagi ko'pmillatli, ko'p konfessional hududlardan biriga aylandi.

O'tgan vaqt mobaynida viloyat hududida diniy konfessiya vakillarining diniy tashkilotlari faoliyatiga ruxsat berildi va bugungi kunda Farg'ona viloyatida noisloimiy diniy jamoalarning quyidagi guruhlar mavjud: Yahudiylar jamoasi, Rus pravoslav cherkovi, Rim katolik cherkovi, Koreys-protestant cherkovi, To'liq-injil xristian cherkovi, Yevangel-xristian baptistlar cherkovi, Novoapostol cherkovi, Nemis-lyuteran cherkovi.

Farg'ona viloyati noisloimiy diniy tashkilotlarning konfessional manzarasini tasvirlashda tarixiylik nuqtayi nazaridan eng qadim e'tiqod vakillaridan boshlash maqsadga muvofiq. Bu kabi jamoalar ichida bugungi kunda e'tiqod qiluvchilari va diniy tashkilotlari mavjud bo'lmasa ham buddaviylik dini alohida o'rin tutadi. 1957-yildan 1959-yilgacha Farg'ona viloyati Quva tumanida olib borilgan qazishmalar chog'ida arxeologlar tomonidan viloyat hududida qadimda mavjud bo'lgan Buddha ibodatxonasi topilgan. Xususan, arxeolog Vera Bulatova² mazkur ibodatxona yo'laklari, devoriy qoldiqlari, hayvon haykalchalari, budda haykalining ibodatxona old sahnasida sindirib tashlangan qoldiqlarini topgan [9]. Bu topilmalardan ko'rish mumkinki, buddaviylik dini vakillari ma'lum vaqt davomida viloyat hududlarida faoliyat yuritgan.

Farg'ona viloyatida mavjud bo'lgan noisloimiy diniy konfessiya vakillarining eng qadimiylaridan yana biri yahudiylar jamoasi hisoblanadi. Mintaqada yahudiy jamoalarning qachondan beri yashab kelayotgani to'g'risida tarix kitoblarida turli qarashlar mavjud. B.T.Tursunovning "Farg'ona vodiysi yahudiylarining ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy ahvoli" nomli maqolasida XIX asr so'nggi choragiga qadar Farg'ona viloyati hududlarida yahudiylar deyarli yashamagani, lekin arxiv ma'lumotlarda Qo'qon xonligi davrida Qo'qon, Andijon, Namangan va Eski Marg'ilon kabi shaharlarda nisbatan kam sonli yahudiy xususiy va ijaraga olingan do'konlarda

yashab, ipak, jun kalavalarni bo'yash, savdo ishlari bilan shug'ullangani yozilgan.

Uchinchi noisloimiy diniy tashkilot – rus pravoslav cherkovi vakillari. Rossiyaning Qo'qon xonligini bosib olishi va urushda ishtirok etgan rus askarlarining o'lkada qolib ketishi, Chor Rossiyasi turli mintaqalaridan aholining ko'chirib kelinishi, surgun qilinishi natijasida shakllandi. O'lkani ruslashtirish siyosati, ko'chib kelgan aholiga gubernatorlik tomonidan eng unumdor va serhosil yerlar ajratib berilishi natijasida, ma'lum vaqtdan so'ng viloyatda xristian dinining pravoslav yo'nalishiga mansub jamoalar paydo bo'lib, ularning konfessional manzarasi shakllana boshladi. Bugungi kunda pravoslav yo'nalishiga mansub fuqarolar viloyatning har bir tumanida istiqomat qiladi. Eng yirik jamoalar, asosan, Farg'ona, Qo'qon va Quvasoy shaharlaridadir. Rasmiy faoliyat olib borayotgan pravoslav cherkovlari aynan shu shaharlarda joylashgan.

To'rtinchi konfessiya Rim-katolik cherkovi vakillari hisoblanadi. Mintaqada katolik jamoalari hududlarining paydo bo'lishi va konfessional manzarasi shakllanishiga bir nechta omil sabab bo'lgan. Bular rus imperiyasi askarlari ichida ushbu yo'nalishga mansub askarlar, imperiya xizmatchilarining bo'lishi, Turkistonga aholini ixtiyoriy va rejali ko'chirish natijasida shakllangan. 2024-yil holatiga ko'ra, viloyatda 1 ta Rim-katolik cherkovi faoliyat yuritib, ushbu cherkov 1998-yil 5-avgustda Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan.

Beshinchi konfessiya vakillari Yevangel xristian baptistlar jamoasi hisoblanadi. Farg'ona viloyati hududlarida ushbu yo'nalishga e'tiqod qiluvchi a'zolarining paydo bo'lishi o'lkaga majburan ko'chirib keltirilgan aholi natijasida paydo bo'lgan. Farg'ona viloyati hududlarida ham aynan shu davrlarda baptist jamoalarining paydo bo'lganligini turli manbalardan bilish mumkin. Viloyatning tuman va shaharlarida baptist jamoalarining e'tiqod qiluvchilari istiqomat qiladi, lekin konfessional manzara Qo'qon va Farg'ona shaharlariga to'g'ri keladi. Chunki ilk baptist jamoalari ham huddi shu joylarga kelib o'rnamashgan. Viloyatda Yevangel xristian baptistlar cherkovining 2 ta diniy tashkiloti mavjud bo'lib, Farg'ona shahridagi Yevangel xristian baptistlar cherkovi 1998-yil 5-dekabrda tashkil etilgan. Ikkinchi cherkov 1999-yil 18-fevralda Qo'qon shahrida tashkil etilgan.

Oltinchi konfessiya To'liq-injil xristianlari vakillari hisoblanadi. Farg'ona viloyatida bugungi kunda To'liq-injil xristianlariga mansub 4 ta cherkov faoliyat olib bormoqda. Ushbu cherkovlar birinchisi 1998-yil 14-sentyabrda ochilgan. Cherkov "Надежда" deb nomlanib, Farg'ona viloyati, Farg'ona shahrida joylashgan. To'liq-injil xristianlariga mansub ikkinchi cherkov 1999-yil 18-yanvarda Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan. Uchinchi cherkov 2000-yil 7-aprelda, to'rtinchi cherkov 2019-yil 12-iyulda Qo'qon shahrida ochilgan.

² Vera Bulatova Andreevna. 1915-yilda Moskvada tug'ilgan, 2014-yilda Toshkentda vafot etgan. Sharqshunos, tarixchi, arxeolog

Bugungi kunga kelib viloyatdagi noisloimiy diniy tashkilotlarning konfessional manzarasi Farg'ona shahrida qolgan hududlarga nisbatan yaqqol ajralib turadi. Chunki 15 ta noisloimiy diniy tashkilotlarning 10 tasi ushbu shaharda joylashgan. Shuningdek, Qo'qon shahrida 4 ta va Quvasoy shahrida 1 ta noisloimiy diniy tashkilot faoliyat olib boradi.

Yettinchi konfessiya Yettinchi kun adventistlari cherkovi hisoblanadi. Viloyat hududida 1 ta cherkovi mavjud. Cherkov 1998-yil 5-oktyabrda Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan.

Sakkizinchi konfessiya Nemis yevangel-lyuteran cherkovi hisoblanadi. Yevangel-lyuteranlar cherkovining Markaziy Osiyoda tashkil topishi XIX asrning ikkinchi yarmida bu yerlarning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi bilan bog'liq. Rossiya harbiy va rasmiy xizmatchilari orasida kelib chiqishi germaniyalik, Boltiqbo'yi va shvetsiyalik bo'lgan fuqarolar bor edi. Ular o'zlari bilan yevangel-lyuteranlar e'tiqodini olib keldilar. Farg'ona viloyatida Nemis yevangel-lyuteran cherkovining 1 ta diniy tashkiloti faoliyat yuritadi. Cherkov 1999-yil 18-fevralda tashkil etilgan.

To'qqizinchi konfessiya vakillari Novoapostol cherkovi vakillari hisoblanadi. XIX asrning o'rtalarida Angliyada vujudga kelgan protestantlik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Farg'ona viloyatidagi "Novoapostol" cherkovi 2020-yilda tashkil topgan. Ushbu cherkovga e'tiqod qiluvchi dindorlar asosan Farg'ona shahrida istiqomat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yurtimizning butun tarixi mobaynida musulmon va nasroniy, shuningdek, boshqa din vakillari bilan ham hech qanday nizolar bo'lmaganligi O'zbekiston xalqining tinchliksevar, bag'ri keng ekanligiga yorqin dalildir. Noisloimiy diniy tashkilotlarning konfessional manzarasi viloyatning Farg'ona, Qo'qon, Marg'ilon va Quvasoy kabi yirik shaharlarida ko'proq namoyon bo'lgan. Aynan ushbu shaharlarda hozirgi kunda noisloimiy diniy konfessiyaga oid 15 ta diniy tashkilot bor va ularning vakillari soni viloyatning boshqa tuman va shaharlariga qaraganda ortiqroqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.: 1950. II том.
2. История Ферганской области <http://ru.ferlibrary.uz/ferhistory>. Murojaat sanasi 14.09.2023
3. Литвинов П.П. Неисламские религии Средней Азии (вторая половина XIX – начало XX вв.). – Елец: ЕГПИ, 1996.
4. Митрохин Н. Русская православная церковь: Современное состояние и актуальные проблемы. – М.: Новое литературное обозрение, 2004.
5. Жукова Л.И. Из истории христианства древних культов Средней Азии. – Т.: Комрон, 1994.
6. Ibragimov E. O'zbekistonda xristian konfessiyalari faoliyati va ularning diniy bag'rikenglik an'analari shakllanishida tutgan o'rni. Nom. diss. – T.: Toshkent islom universiteti. 2010.
7. Губаева С. Ферганская долина. Этнические процессы на рубеже XIX-XX вв. Lambert Akademik Publishing – Россия, 2012.
8. Hasanboyev O'. O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: Diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo'nalishlari. Toshkent islom universiteti – T., 2014.
9. Quvada topilgan Budda ibodatxonasini bilasizmi? <https://uza.uz/uz/posts/uvada-topilgan-budda-ibodatkhonasini-bilasizmi-12-02-2020>.

ZAMONAVIY XALQARO MUNOSABATLAR TRANSFORMATSIYASINI O'RGANISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: Ma'lumki, XXI asr boshiga kelib globallashuv jarayonlarining intensivligi yanada kuchaydi. Bu bir tomondan, xalqaro munosabatlarning o'ziga xos yangi xususiyatlarini anglatsa, boshqa tomondan esa globallashuvning chuqurlashuvi insoniyat oldiga yangidan yangi muammolarni ko'ndalang qilib qo'yimoqda. Muallif, ushbu maqolada bugungi kunda zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni ilmiy tahlil qilgan. **Tayanch so'zlar:** xalqaro munosabatlar, transformatsiya, tashqi siyosat, AQSh, yondashuvlar, dunyo tartiboti, siyosat.

Annotation: As you know, by the beginning of the 21st century, the intensity of globalization processes had increased even more. The processes of globalization, on the one hand, represent new features of international relations, on the other hand, the deepening of globalization poses more and more new problems to humanity. In this article, the author has scientifically analyzed the changes taking place today in the system of modern international relations. **Keywords:** international relations, transformation, foreign policy, USA, approaches, world order, politics.

Аннотация: Как известно, к началу XXI века интенсивность процессов глобализации еще более возросла. Процессы глобализации, с одной стороны, представляют собой новые особенности международных отношений, с другой стороны, углубление глобализации ставит перед человечеством все новые и новые проблемы. В данной статье автор научно проанализировал изменения, происходящие сегодня в системе современных международных отношений.

Ключевые слова: международные отношения, трансформация, внешняя политика, США, подходы, мировой порядок, политика.

Kirish. Pandemiya dan so'ng xalqaro munosabatlarda Sharq mamlakatlarining roli oshib bormoqda. Mutaxassislar pandemiya dan keyin G'arbning yetakchi mamlakatlarida ham o'tkir iqtisodiy muammolar yuzaga kelayotgani, ularni barcha davlatlar mustaqil hal qilishga urinayotganini ta'kidlashmoqda. Qiziqarli jihati shundaki, bunday sharoitda, BMT, Yevropa Ittifoqi kabi yirik xalqaro tashkilotlar mustahkam birlikni namoyish etish o'rniga, buning aksini namoyish qilmoqda. Shuningdek, Xitoy, Janubiy Koreya, Yaponiya kabi rivojlangan Sharq davlatlari esa o'ziga xos qattiqqo'llik, intizom va qat'iyat namoyish etib, dunyo hamjamiyatining qiziqishi va e'tirofiga sazovor bo'layotganini ham alohida ta'kidlash joiz.

Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Jahon miqyosida ishonch inqirozi kuzatilmoqda. Global xavfsizlik institutlari faoliyatidagi muammolar va xalqaro huquq me'yorlaridan chekinish kuchaymoqda. Bularning barchasi keng ko'lamdagi keskinlik ortishiga sabab bo'lmoqda. Geosiyosiy qarama-qarshiliklar tufayli savdo, investitsiya va innovatsiya sohalarida erkin almashish yo'lida yangi to'siqlar vujudga kelmoqda. Hatto iqlim o'zgarishlari, ochlik va tengsizlikka qarshi kurash singari butun bashariyat taqdiriga daxldor bo'lgan masalalarda ham o'zaro muloqot izdan chiqqani sezilmoqda. Bunday murakkab sharoitda amaliy hamjihatlik va hamkorlik ruhini saqlash, umumiy manfaatlarni mavjud ziddiyatlardan yuqori qo'ygan holda, mamlakatlarni jipslashtirish g'oyasi har qachongidan ham dolzarb bo'lib bormoqda" [1].

Ana shunday shiddat bilan o'zgarib borayotgan zamonda va mavjud murakkab vaziyatni hisobga olgan

holda O'zbekiston ham o'z taraqqiyot yo'nalishini aniq-ravshan belgilab olishi zarur deb hisoblaymiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Maqolada Turkiya va Rossiyaning nufuzli tadqiqot markazlari, universitetlari, yetakchi olimlarning tadqiqotlari xususan, M.Aydin, B.Ersanli, A.Irkhin, O.Moskalenko, J.Landau, J.Nye, V.A.Avatrov, A.D.Vasiliyev, S.B.Drujilovskiy, V.V.Xutorskaya, V.L.Martinov, I.Y.Sazonova va boshqa xorijlik olimlarning ilmiy ishlari kitob, maqola va tezislari tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy xalqaro munosabatlar transformatsiyasini o'rganishning nazariy va metodologik asosini zamonaviy siyosatshunoslik metodlari, xususan, nazariy, empirik va amaliy metodlar tashkil etadi. Maqolada umumiy ilmiy metodlarga – tahlil va sintez, deduksiya va induksiya amal qilingan. Bundan tashqari, nazariy metodlar orasida tizimli, institutsional va qiyosiy tahlil kabi metodlar ham ustuvor ahamiyatga ega. Mazkur maqolada qo'llangan tizimli tahlil metodi zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimining transformatsiyasini o'rganishda yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Barchamizga ma'lumki, bugungi kunda xalqaro miqyosda murakkab vaziyat hukm surmoqda va dunyo prognoz qilish qiyin bo'lgan va hatto oldindan aytib bo'lmaydigan oqibatlarni keltirib chiqaradigan fundamental transformatsiyani boshidan kechirmoqda. Bundan tashqari, jahon sahnasida o'zaro ishonch va bir-birini tushunish inqirozi keskin sezilmoqda. Global va mintaqaviy xavfsizlikka tahdidlar tobora kuchaymoqda va yangi xavf-xatarlar vujudga kelmoqda.

Shu munosabat bilan zamonaviy xalqaro munosabatlarda sodir bo'layotgan transformatsiya

jarayonlarini ilmiy tahlil qilish har qachongidan ham dolzarb ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaymiz.

Zamonaviy xalqaro munosabatlar transformatsiyasini ilmiy tahlil qilishda turli xil yondashuvlar mavjud. Xususan, xalqaro munosabatlarga qutbsiz tizim sifatida qaraydigan tadqiqot yondashuvi tarafdorlari – ko'p qutblilik bir necha alohida qutblar bilan chegaralanganini, shu bilan birga, dunyoda xalqaro tizimga ta'sir ko'rsatuvchi yana ko'plab subyektlar mavjudligini ta'kidlashmoqda. Shuning uchun, xalqaro tizimning transformatsiya jarayonini o'rganish zamonaviy ilmiy jamoatchilikdan ilgari noma'lum bo'lgan usullarni topishni talab qilmoqda. Bunday murakkab metodologik yo'nalishda ilmiy tadqiqot olib borish uchun avvalo, vaqt sinovidan o'tgan yondashuv va tadqiqot usullariga asoslanishi kerak deb hisoblaymiz.

SSSR parchalanganidan keyin xalqaro munosabatlar tizimi o'zgardi. Albatta, zamonaviy dunyo tartibotini baholashda turli xil metodologik yondashuvlar mavjud. Ba'zi siyosatshunos olimlar xalqaro munosabatlar tizimi postbipolyar davrda ekanini iddao qilmoqda [8:115]. Ularning fikricha, dunyo tartiboti hali to'liq aniqlanmagan holatda ekani va bu davrni ko'p markazli yoki qutbsizlik va hatto tartibsizlik (xaotik) sifatida baholamoqdalar [9:6-14]. "Sovuq urush" davrining yakunlanishi va o'sha zamonga doir turli xil nazariya, konsepsiya va yondashuvlar ishlab chiqilgan bo'lib, bu mavzuga oid mutaxassislar o'rtasidagi bahs-munozaralar pandemiya sabab yuzaga kelgan global iqtisodiy inqiroz ta'sirida yangi bosqichga ko'tarildi [6:129-148]. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, zamonaviy xalqaro munosabatlar transformatsiyasi atrofidagi bahsli munozaralarda yangi dunyo tartibotining shakllanish mavzusi alohida o'rin egallagan. Zamonaviy siyosatshunoslikda ushbu muammoni ilk bor tadqiq qilgan g'arblik olimlar R.Koslovski (AQSh) va F.Kratochvilla (Germaniya) zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi transformatsiyasi 1989-yilda "sotsialistik lager"ga kirgan Sharqiy Yevropa mamlakatlarida ro'y bergan "Baxmal inqiloblari" yohud "Yumshoq inqilob" bilan boshlangan, deb hisoblaydi. "1989-yildagi siyosiy inqiloblar hukmron yirik davlatlar [3] o'rtasidagi ziddiyatlarni va xalqaro tizimni belgilab bergan normalarni transformatsiya qilish orqali xalqaro tizimni o'zgartirib yubordi. Keyinchalik bu inqiloblar sovet respublikalariga ham tarqaldi va Sovet imperiyasining parchalanishiga olib keldi hamda xalqaro tizimning transformatsiyasini tasdiqladi" [5:215-247].

Umuman olganda, zamonaviy xalqaro munosabatlar transformatsiyasi [7]ga ilmiy jihatdan baho beradigan bo'lsak, u juda keng qamrovli tushuncha bo'lib, fanlararo yondashuv orqali o'rganishni talab qiladi. Bugungi o'zgaruvchan xalqaro munosabatlarda, bir tomondan globallashuv jarayoni sodir bo'lmoqda, ikkinchi tomondan – jahon sahnasida yangi ishtirokchilar sonining ortishi va unda mamlakatlar bilan bir qatorda xalqaro va

mintaqaviy tashkilotlar faolligi kuzatilmoqda [10:224]. Bizning fikrimizcha, yangi dunyo tartibotining shakllanish muammosi bipolyar tizim tanazzulidan buyon davom etayotganligidan kelib chiqib, biz xalqaro munosabatlar transformatsiyasi aynan "sovuq urush" yakunlangandan keyin boshlangan jarayon deb hisoblaymiz [2:52-70].

Bundan tashqari, xalqaro munosabatlarga yangi ishtirokchilar (yirik transmilliy korporatsiyalar, xalqaro terrorchi va ekstremistik guruhlar, ommaviy axborot vositalari va b.) ta'sirining ortishi, mamlakatlararo mojarolar mohiyati va shakllarining o'zgarishi (masalan, "gibrid urushlar", "axborot urushlari", "iqtisodiy urushlar", "sivilizatsiyalar to'qnashuvi" va b.), bundan tashqari, xavfsizlikka yangi turdagi tahdidlarning kirib kelishi (masalan, kiber jinoyatlar), global iqlim o'zgarishi va tabiiy ofatlarning ortishi, yuqumli kasalliklar va boshqa ko'plab xatarlar hisobiga xalqaro munosabatlar tizimi tobora murakkablashib bormoqda. Masalan, oxirgi paytlarda xalqaro nohukumat tashkilotlar va transmilliy kompaniyalarning davlatlar va xalqaro tuzilmalarning muhim masalalar yuzasidan siyosiy qaror qabul qilishiga ta'siri sezilarli darajada oshmoqda. Ilmiy adabiyotlarda xalqaro miqyosda faoliyat ko'rsatuvchi kamida 1,5 million nohukumat tashkilotlar, jahon savdosining taxminan 40% nazorat qiluvchi 35 ming atrofidagi transmilliy kompaniyalar (shulardan eng yirik 500 nafari jahon savdosining 70%ni nazorat qilmoqda) mavjudligi haqidagi ma'lumotlarni ko'rish mumkin [4:166-167].

Xulosa qiladigan bo'lsak, Sobiq Ittifoqining qulashi natijasida xalqaro munosabatlar tizimi transformatsiya jarayoni boshlanishi uchun asos bo'ldi. Shundan so'ng, Amerika jahon sahnasida diplomatik, harbiy va geosiyosiy jihatdan mutlaq ustunlikka ega bo'ldi va bir qutbli yangi dunyo tartiboti o'rnatildi. AQSh o'zining ustun mavqeidan foydalangan holda, BMT va qator xalqaro moliyaviy tashkilotlarda o'z statusini yanada mustahkamladi. Binobarin, jahon ro'y bergan yakka qutbli dunyo tizimi natijasida xalqaro huquq normalari Amerika manfaatlariga xizmat qiladigan qonunlarga almashtirildi. Zamonaviy xalqaro munosabatlarning yangi ko'p tomonlama, muvofiqlashtirilgan dunyo tartibotini yaratish o'rniga, AQSh "dunyoda demokratiya o'rnatish va uni himoya qilish" bahonasida ko'plab davlatlar ichki ishlariga faol aralasha boshladi. Bu esa ko'plab davlatlarning noroziligiga sabab bo'ldi. Albatta, ushbu hodisalar AQShning dunyodagi yakka qutbli gegemon davlat sifatidagi mavqeiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Shuningdek, zamonaviy dunyo tartibotini baholashga doir turli xil metodologik yondashuvlar ishlab chiqila boshlandi. Sovuq urush tugaganidan beri dunyo tartibotining yangi shakli na doktrinalarda, na siyosiy hujjatlarda, na ilmiy tadqiqot adabiyotlarda keltirilmagan. Hatto, G'arb olimlari ham xalqaro munosabatlar tizimining o'tish bosqichi haqida turli xil fikrlarni

bildirmoqda. Tahlillarimizga ko'ra, dunyoning yangi holatini shakllanish bosqichi hali to'liq tugallanmagan bo'lib, biz hozir uni qurish bosqichidadir.

Bundan tashqari, hozirgi kunda xalqaro tizim mavjud emas degan nazariya ham tobora kun mavzusiga aylanmoqda. Boshqacha qilib aytganda, Amerika Qo'shma Shtatlarining Isroil-Falastin mojarosidagi biryoqlama siyosati, XXRning Sharqiy Turkistonda uyg'urlik ustidan olib borayotgan siyosat va amaliyotlari, Ukraina va Yaqin Sharqdagi mojarolar va qarama-qarshiliklar mavjud dunyo tartiboti inqirozga yuz tutganini ko'rsatmoqda.

Hozirgi dunyo tartiboti inqirozga uchrashiga juda ko'plab sabablar bor. Ulardan biri dunyo tartibotini shakllantirgan G'arb mamlakatlari yoki AQSh o'zi joriy qilgan qonun-qoidalarga amal qilmayotganidir. Masalan, AQShning BMT rezolyutsiyasiz Yugoslaviya va Iroq kabi davlatlarga kirishi yoki Isroil-Falastin mojarosidagi biryoqlama siyosati vaqt o'tishi bilan jahon siyosiy sahnasiga kirib kelayotgan yangi geosiyosiy kuchlar (Xitoy va Rossiya)ning keskin noroziligiga sabab bo'ldi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Amerika kabi qudratli mamlakatning

jahondagi o'rni sekin pasayib borishi va ko'p qutbli dunyoning shakllanish jarayonlari – zamonaviy xalqaro munosabatlar transformatsiyasini belgilab berayotgan eng muhim voqea hisoblanadi. Biroq fikrimizcha, AQSh yaqin orada hamda undan keyin ham o'zining jahondagi yetakchilik mavqei asta-sekinlik bilan yo'qolib borayotganini tan olmaydi, aksincha, ular o'z qudratini kuchaytirishga, an'anaviy ittifoqdoshlarini o'z atrofida yanada jipslashtirishga harakat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, Amerikaning dunyoda yetakchi davlat bo'lishiga zimdan qarshi bo'lgan mamlakatlar, eng avvalo, Xitoy va Rossiya bilan ziddiyatlarning yanada avj olishiga, zamonaviy xalqaro munosabatlar transformatsiyasi esa yaqin davr ichida qudratli kuch markazlari hisoblangan mamlakatlar bilan to'qnashuvining ta'siri ostida kechishini bildiradi. Mazkur tendensiya Pekin va Moskva o'rtasidagi yaqinlashuvni kuchaytirishi mumkin, lekin ularning har birida jahon yetakchiligini qo'lga olish bo'yicha o'z yondashuvi bor. Bunday sharoitda yangi dunyo tartiboti qanday shaklda – “yangi ikki qutbli” (Amerika-XXR) yoxud ko'p qutbli bo'lishi esa hozircha mavhumligicha qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 78-sessiyasidagi nutqi // 2023-yil 20-sentyabr. // <https://president.uz/uz/lists/view/6677>
2. Bu borada boshqa qarashlar ham mavjud. Masalan, rossiyalik taniqli ekspert A.Sigankov hozirgi global transformatsiya jarayonlari 2000-2005 yillar oralig'ida boshlangan deydi. Qarang: Andrey P. Tsygankov. From global order to global transition. Russia in global affairs №1. 2019 January/March.
3. Bu yerda AQSh va SSSR nazarda tutilgan.
4. Hosli M.O., & Selleslaghs J. (Eds). The changing global order. United nations university series on regionalism. 2020.
5. Rey Koslowski and Friedrich V. Kratochwil. Understanding change in international politics: The Soviet empire's demise and the international system. Source: International organization, Vol. 48, No. 2 (Spring, 1994). <http://www3.nccu.edu.tw/~lorenzo/Koslowski%20Soviet%20Demise.pdf>
6. Richard Sakwa. Multilateralism and nationalism in an era of disruption: The great pandemic and international politics. Journal of international analytics. № 11 (3). 2020.
7. Transformasiya – bu oddiy o'zgarish jarayoni emas, balki bir holatdan ikkinchi holatga o'tishni nazarda tutuvchi tub o'zgarish hisoblanadi.
8. Айрапетян А.М., Панин В.Н., Дегоев В.В. Пост – биполярный мировой порядок: императивы становления // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета, 2016. № 4.
9. Володин А.Г. Россия в “свободной геометрии” мировой политики // Геополитический журнал, 2015. № 4 (11).
10. Рахимов М.А. Современные многосторонние отношения в Центральной Азии / – Т.: Фан, 2020.

ШАРҚ ВА ҒАРБ АЛЛОМАЛАРИ ҚАРАШЛАРИДА ЎЗ-ЎЗИНИ ТАШКИЛЛАШТИРИШ КОНЦЕПЦИЯСИ

Аннотация: Мақолада ўз-ўзини ташкиллаштириш концепциясининг тарихий ретроспектив манзараси ўрганилиб, маълумотларнинг тематик табиати ва бу ғоянинг кўплаб йўналишлари билан боғлиқ мураккабликлар қайд этилган. Шунингдек, синергетика ва ўз-ўзини ташкиллаштириш ғоялари билан боғлиқ кўплаб тарихий маълумотлар кўриб чиқилган. Антик давр ва қадимги Шарқ мифологиясининг тартиб ва хаос ўртасидаги муносабат ғояларига алоҳида эътибор қаратилган. Бундан ташқари, Шарқ ва Ғарб тафаккур тарзи солиштирилиб, ўз-ўзини ташкиллаштиришнинг мантикий жиҳатлари ва мифологик мантиги муҳокама қилинган. **Таянч сўзлар:** ўз-ўзини ташкиллаштириш, тарихий ретроспектив манзара, билишнинг илмий шакллари, синергетика, тартиб, хаос, антик давр.

Annotation: The article examines the historical retrospective view of the concept of self-organization, noting the thematic nature of the data and the complexities associated with many directions of this idea. Also considered are many historical references to the ideas of synergetics and self-organization. Particular attention is paid to the ideas of the relationship between order and chaos of antiquity and ancient Eastern mythology. In addition, Eastern and Western ways of thinking are compared, logical aspects of self-organization and mythological logic are discussed. **Keywords:** self-organization, historical retrospective view, scientific forms of knowledge, synergetics, order, chaos, antiquity.

Аннотация: В статье рассматривается историческая ретроспективная картина концепции самоорганизации, отмечая тематический характер данных и сложности, связанные со многими направлениями этой идеи. Также рассмотрено множество исторических упоминаний об идеях синергетики и самоорганизации. Особое внимание уделено идеям соотношения порядка и хаоса античности и древневосточной мифологии. Кроме того, сравниваются восточный и западный способы мышления, обсуждаются логические аспекты самоорганизации и мифологическая логика..

Ключевые слова: самоорганизация, историческая ретроспективная картина, научные формы познания, синергетика, порядок, хаос, античность.

Кириш. Ўз-ўзини ташкиллаштириш концепциясининг тарихий ретроспектив манзарасини яратиш бир қатор сабабларга кўра мураккаб вазифага ўхшаб туюлади. Бу биринчидан, келажакдаги барча тарихий маълумотларнинг мавзуга доир табиати билан, иккинчидан эса ўз-ўзини ташкиллаштириш ғоясининг кўп йўналишга эгаллиги ва ўтмишда ҳам, келажакда ҳам айнан бир хил фикрлашнинг имконсизлиги билан боғлиқ.

Илмий билимларнинг пайдо бўлиши ва ўзгаришининг мунтазам давомийлиги муаммосини ечишга уринган кўплаб тадқиқотчилар ҳар қандай илмий ишни ёзишда умум эътироф этилган давр ва кўриб чиқилаётган концепция тарихига мурожаат қилади. Бу ҳақда Р.Мертон шундай ёзган эди: “Илмий ғояларнинг тарихий узлуксизлиги бўйича тадқиқот олиб бораётган тадқиқотчининг саъй-ҳаракатлари аркон устида турган дорбоз ҳаракатига ўхшайди: ҳар қандай томонга салгина оғиши унинг мувозанатини йўқотади. Бир томондан тадқиқотчининг илмий ғоя узлуксизлиги тўғрисидаги қараши мавжуд бўлмаган жойда нотўғри хулоса чиқариш хавфини ҳам туғдиради. Бошқа томондан эса реал ҳаётнинг узлуксизлиги шунчаки эътибордан четда қолиши ҳам мумкин” [7:106].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Аввалги (“эски”) тадқиқотларнинг янгилари билан алоқаси ҳақидаги саволга замонавий, тўғрироғи, постмодернистик муносабат тақлиф қиладиган контекст янада мураккаб муаммо бўлиб кўринади. Бундай нуқтаи назар доирасида санъат, фан ва фалсафадаги янгиликлар диққат билан кўриб чиқилса, шу кунгача маълум бўлган ғоялар билан боғлиқ иқтибос ва ассоциациялар асосига қурилганини кўриш мумкин. Ассоциатив қатламлар ҳар хил йўналишларда ва ҳар қандай томонга йўналиши мумкинлиги сабабли, “эски”нинг муаммосини ҳал қилиш қийин кўринади. Постмодерн мафкурачилардан бири М.Фуко эса бундай турдаги дискурсив амалиётларни “тўхтовсиз, дискрет, жасоратли... тартибсиз ва ҳалокатли, улғувор, чексиз ва улкан қайнаш” [1:318] деб таърифлайди.

Биз ўз-ўзини ташкиллаштириш назариясини ва инсон билимларининг бошқа илмий шакллари билан бирлаштирадиган дунё тавсифининг умумий моделлари ҳақида гапиришимиз керак бўлган кенг тарихий контурга кўпроқ тўхталамиз. Шу тарзда қўйилган вазифа синергетика ва ўз-ўзини ташкиллаштириш ғоялари билан боғланиши мумкин бўлган кенг тарихий материални кўриб чиқишда уни

амалга ошириш учун фундаментал тарихий ва назарий тадқиқотларни талаб қилади.

Ушбу тадқиқот иши учун тарихий ретроспектив асос бўлган таъкидни қуйидагича шакллантириш мумкин: гарчи синергетика инсоният тамаддунининг кейинги босқичларида кашф этилган бўлса-да, синергетик кўринишга яқин бўлган дунёни тушуниш моделлари нафақат илмий, балки инсонга хос бўлган дунёни тушунишнинг бошқа соҳаларида ҳам илдиз отган. Улар афсона ва мифларнинг энг қадимги космогоник кўринишларида мавжуд бўлган. Шунга ўхшаш мотивларни ҳам Ғарб, ҳам Шарқнинг фалсафий тасаввурларида учратиш мумкин. Дикқат билан кўриб чиқилса, инсоният дунёни билиш тажрибасининг барча турлари: туш, бадий фантазия, кундалик билиш тартиби ва хаос, детерминизм ва тасодифийлик каби ходисалар динамикасининг кутбланмаган ночизикли синергетика мантиғига таянади.

Фундаментал тадқиқот ҳисобланган И.Пригожин ва И.Стенгерснинг “Хаосдан тартиб томон” (Order out of chaos) асари ўз-ўзини ташкиллаштириш соҳасидаги кўплаб замонавий изланишларга асосдир. Тадқиқотчилар унинг принципларига ҳамма вақт мурожаат қилади.

Тадқиқот методологияси. Қадимги космогонияларда тақдим этилган тартиб ва хаос ўртасидаги муносабатлар динамикасини уларнинг барча мавжуд ўзгарувчанлиги билан иккита: мифологик ва синергетик дунёқарашни бирлаштиради. Шу маънода Антик давр ва Қадимги Шарқ мифологиясида тартиб ва хаос нисбати ҳақидаги ғояларни батафсил кўриб чиқиш лозим. Кўрсатилган космогоник тизимлардан олинган кўплаб мисолларда ушбу қарашларнинг асосий қоидалари очиб берилган. Уларни қуйидагича шакллантириш мумкин:

1. Хаос ва Космос (тартиб) бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва икки томонлама муносабатларда мавжуд бўлади. Хаос нафақат тартибни йўқ қилиш манбаи, балки унинг тубида тартибнинг олдиндан белгиланган стпуктупаларини ўз ичига олган ижодий кучдир. Барча фундаментал мифологик тизимларда дунёнинг бирламчи туғилиши Худонинг Зулмат (Эрёб), Тубсизлик (Тартар), Хаос (Иброний мифологияда Худо Яхве ва махлуқ Рахов, Миср афсоналарида Худо Ра ва аждарҳо Апоп ва бошқалар) кучлари устидан ғалаба қозониши натижасида содир бўлган.

2. Хаос ҳар доим тартибнинг ички томони сифатида мавжуд бўлиб, у ҳамма вақт янги қайта стпуктупалаш учун потенциалликдир. Бу дунё узлуксиз ўзгариш асосидир. Янги тартиб, албатта қурбонлик натижасида вужудга келади (қахрамон ёки худонинг вақтинча ўлими). Ўз-ўзини ташкил этувчи

моделларда бу қурбонлик тартиб туғилиши учун баъзи эркинлик даражаларининг бошланғич элементларидан воз кечишга ўхшайди. Худо ёки Қахрамоннинг ғалабаси натижасида хаос бутунлай йўқолиб кетмайди, балки бошқа дунё, Тартар, Аид, Лета, дунё қулаши мумкин бўлган тубсизлик шаклида қолишда давом этади, токи, яна қайта туғилмагунча.

3. Тартибнинг туғилиш жараёни хаос элементларини қайта тартибга солиш, уларни бир хил(жинсли)ликдан махрум қилиш, мутлақлаштирмаслик ёки бир-бирини бостирмаслик, лекин шу билан бирга, уйғун нисбатда бўлган баъзи асосий таркибий қисмлар (эркак – аёл, актив – пассив, само – ер, оқилона – нооқилона, ин – ян, сув – оловга бўлиш орқали содир бўлади. Антик давр нуктаи назаридан, бу нисбатлар олтин ўрталикка мос келади. Ҳар қандай янги тартибни ўзгартириш ушбу нисбатларнинг бузилиши, уйғунликнинг вақтинча йўқолиши, кескинлик ва азоб-уқубатлар билан боғлиқ. Синергетик моделлардаги тартиб ҳам дастлаб структураланмаган муҳитда яхлитликнинг бузилиши, ҳар бир элементда дифференциация хусусиятларининг пайдо бўлиши туфайли туғилади.

4. Тартибсизликдан структуранинг туғилиши марказ, манба атрофида жойлашган локал тартибларнинг пайдо бўлиши орқали содир бўлади. Манбадаги структуралар ўз-ўзини ташкиллаштириши алоҳида йирик бир мавзудир. Бундан ташқари, бундай структураларнинг жойлашуви ўз-ўзини ташкиллаштириш тартибининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади.

5. Идеал тартиб фақат назоратсиз ташқи таъсирлардан ҳимояланган локал тизимдагина бўлиши мумкин. У носимметрик ва узоқ вақт давомида ўзининг уйғун ҳолатини сақлаб туришга қодир. Тартиб чегарани ўрнатиш, назоратсизликни рад этиш сифатида юзага келади. Мифологияда идеал тартиб шакли сфера ёки шарсимон объектлар билан боғлиқ. Ер шарсимон бўлиб, ундаги барча ҳаёт цикл бўйлаб ҳаракатланади. Тухум ҳам ҳаётнинг универсал рамзи сифатида барча мифологик тизимларнинг ўзгармас элементи, барча ибтидо асоси ҳисобланади. Мандала (буддизмда муқаддас таъно яширинган такрорланувчи элементларнинг геометрик нақшлари) тартибнинг архетипи сифатида симметрик, думалок шаклга эга. Дунё тартибининг синергетик схемалари космоснинг айнан шундай архетипик шакллари пайдо бўлишини тасвирлайди ва уларни ўз-ўзини ташкиллаштирувчи деб ҳисоблайди.

6. Дунё Тартиб ва Хаос, бир хиллик ва гетерогенлик, алоҳидалик ва умумийлик, кескинлик (конфликт) ва уйғунлик каби диалектик категорияларнинг циклик алмашинувида мавжуд. Оламий тартиб уруғи бир томондан ўз-ўзидан қайта структураланиш, лекин бошқа томондан кескинлик ва

мушкул ҳаракатлар натижасида дастлабки тартибсизликдан туғилади. Бундай мифологик мавзуларда ўз-ўзини ташкиллаштирувчи стпуктупаларнинг спонтан пайдо бўлиши, уларнинг процессуал табиати ва кескинлиги, шунингдек, фазо ва вақтдаги тартиблилик шакли, цикллиқнинг мавжудлиги яққол сезилиб туради.

7. Дунё тартибланишининг бу қонуниятлари универсалдир, микрокосмос ва макрокосмосга, космосга, жамиятга ва инсоннинг ички дунёсига хосдир. Синергетика билан шуғулланадиганлар кўпинча айнан холизмга, дунёнинг бўлинмаслиги ғоясига тез-тез мурожаат қилади [12:106-107].

Албатта, турли мифологик-маданий анъаналардаги тартиб ва хаос ғояларини батафсилроқ кўриб чиксак, биз нафақат кўплаб ўхшашлик ва умумийликни, балки кўплаб фарқларни ҳам топамиз. Масалан, ушбу фарқлардан бири Ғарбий (антик) ва Шарқий (хусусан, Марказий Осиё) анъаналари ўртасида кузатилади.

Файласуф М.Х. Эргашева бундай ғояларнинг бир томондан соціоформацион омилга, иккинчи томондан Марказий Осиё ва Антик маданиятнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқлигини кузатиб, уларнинг аниқ белгиланган ва фарқли динамикасига ишора қилади. Биз архаикликдан ривожланган қабилавий муносабатлар орқали давлатчилик бошланган жамиятларга ўтганимиз сари бу маданиятларнинг дунёқараш тизимида космос ва хаос гўё бир-биридан тобора узоклашиб бораётгандай туюлади. Ҳамма жойда ва ҳамма вақт мавжуд бўлган хаос тартиб олами билан регламентация қилинадиган муносабатлар билан чегараланади. “Амбивалент хаос ва космос ўртасидаги алмашинув ва ўзаро бир-бирига ўтиш рўй беради, улар бир-бирини тақозо қилади ҳамда ўзаро мувозанатда бўлади”. Кейинчалик жамият шаклланиш фазаларини босиб ўтиши билан космос (яъни тартиб) ҳукмрон кучга айланади. “...Космосни яратадиган ва ҳосил қиладиган хаос эмас, аксинча, барча ижодий кучлар космос томонида, уни муайян мавжуд ҳолатидан кўра мукамалроқ космик тартибни ўрнатиш йўлида ҳаракат қилади” [5:28-32]. Бундан ташқари, М.Х.Эргашева қоинот ва хаос ўртасидаги муносабатларни мос равишда Марказий Осиё ва Антик тафаккур тарзи турлари билан боғлайди. Дунёнинг ўз-ўзини ташкиллаштирувчи манзараси (олам динамикасида тартиб ва хаос нисбий мувозанатини талаб қилиш) модернистик дунёқарашга қараганда архаикага анча яқинроқ, бу ёндашув Ғарбий менталитетга қараганда Шарққа кўпроқ мос келади.

Замонавий Ғарб онгининг мантиқий доминантини тавсифловчи чизиқли формал мантиқ ночизиқли ўз-ўзини ташкиллаштирувчи мантиқнинг тескариси бўлиб, миф мантиғига кўпхиллик, кўп

ўлчовлилик, классик каузалликдан фарқ қилувчи сабабийлик билан ҳам қарши чиқади. Г.Султанова бу афсона (миф) мантиғини тасаввуф мантиғи билан боғлайди: “Реал воқелиқда сабабий кетма-кетлик вақтинчалик кетма-кетликдир. Мифнинг мўъжизавий воқелиғида сабаблар кетма-кетлиги вақтдан ташқарида бўлиши мумкин. Бирор нарса содир бўлиши учун аввалги муайян ҳолатларда ҳеч қандай ўзгаришларга ҳожат йўқ” [10:21-22]. Шунингдек, ўз-ўзини ташкиллаштириш концепцияси чизиқли фикрлаш мантиғидан келиб чиқадиган вақт оқими ва сабаблар кетма-кетлигига қараганда бутунлай бошқача қарашларни таклиф қилади. “Ҳозирги воқеалар кўпинча ўтмиш билан боғланади. Аслида эса, бу ҳолат келажакдаги тартибнинг тақдирига боғлиқ” [20:48-49].

Таҳлил ва натижалар. Ғарб тафаккури аънаси доирасида синергетиканинг пайдо бўлишини замонавий Ғарб маданиятининг Шарққа, замонавийликни эса архаик, тўғрироғи, неоархаик томонга қўйган маълум бир қадами сифатида кўриш мумкин. Масалан, замонавий Ғарб маданиятида бундай тенденцияларнинг мавжудлиги замонавий файласуф олим Х.Саматов томонидан кўрсатилган: “Бугунги кундаги янги эскидан ва ҳаттоки, энг эскидан вужудга келади. Қоинот яна архаик синкретизмни эслатувчи оламга бирлашади, у объектни субъектдан, руҳни танадан, материяни онгдан, одамни табиатдан қандай ажратишни билмайди. Бу яқинлик янги фаннинг қадимий мистик ва тасаввуф таълимотлари билан мулоқоти...” [11. Б. 49] учун бошланғич нукта бўлди. Уни биринчи бўлиб бошлаганлардан бири физик Фритоф Капра эди. Ўз даврида “Физика Даоси” китоби унга улкан шуҳрат келтирди. У постклассик физика яратган дунёнинг манзараси барча мистик, айниқса, Шарқ диний ва фалсафий тизимлари – хиндуизм, буддизм, даоизм ва дзен ғояларига жуда яқин эканини исботлайди. “Физика Даоси”нинг учинчи нашрида Капра эски парадигмани янгисидан ажратиб турадиган бир қанча мезонларни шакллантиради. Дунё алоҳида элементлардан йиғилган шунчаки структура эмас, балки бир бутундир. Олам предметлардан эмас, балки жараёнлардан иборат, шунинг учун билиш қисмдан бутунга эмас, балки бутундан қисмга қараб боради” [3:375].

Тўғри, диалектика билан ўхшашликни воқеалар ривожини мантиғига оид умумий ғоялар даражасида кузатиш мумкин, лекин синергетика таклиф қиладиган ғоя ва натижаларнинг бутун мажмуаси даражасида эмас.

Б.Раҳманов синергетик ғояларнинг тарихий илдишларини ўрганар экан, кўплаб назарияларда тизимли синергетик мотивлар мавжудлигини кўради. У тадқиқотида бундай мотивларнинг мавжудлигини

қайд этган Европа файласуфларининг кўпгина рўйхатини келтиради: “Бу элементларни Пифагор, Гераклит, Эмпедокль, Аристотель, Платон, Сократ, Лукеций Кар, Плотин ва бошқаларнинг фалсафий ғояларида ҳам учратиш мумкин” [9:2]. Бизнинг фикримизча, бу рўйхатни сезиларли даражада кенгайтириш мумкин.

Европада олам бирлиги ва яхлитлигининг тизимли (систематик) –синергетик тамойили Д.Вико, И.Гердернинг туғилиш ва ўлимнинг циклик умумий моделини қайд этган қарашларида ўз аксини топган. Аммо олам ва жамиятни тизимли – синергетик идрок этишга яқин бўлган энг етук ғоялар Г.Лейбниц, А.Шопенгауер, Г.Гегель, К.Маркс, Г.Спенсер, А.Бергсон, Й.Хейзинга, Х.О.Гассет, О.Шпенглер, А.Тойнби, К.Ясперс, К.Поппер. П.Сорокин ва бошқалар номи билан боғлиқ.

Биз танлаган муаммонинг ёритилиш ракурсини ҳисобга олиш билан бир қаторда, айниқса, Ф.Ницше ва ўз даврида маърифатпарварлик, рационализмга қарши дастур ишлаб чиққан барча файласуфларнинг изланишларини эслатиб ўтишимиз керак. Бу XX аср Ғарб маданиятининг мафкуравий йўналишларини сезиларли даражада ўзгартирди. Ницше биринчилардан бўлиб Ғарб тафаккурининг формал мантикка ҳаддан ташқари мойиллигига эътибор қаратди. У дунёнинг чизикли исканжасидан халос бўлишни Дионисий ва Аполлон ҳаётий тамойиллари ҳуқуқларини тенглаштиришда кўради ҳамда бу синергетик қарашлар билан таққослаганда, хаосни қайта тиклаш, унинг потенциал ижодий кучини пайқаш деб тушуниш мумкин.

Синергетика ғоялари билан доимо боғлиқ бўлган Ғарб файласуфлари ва маданиятшуносларининг номлари рўйхатида О.Шпенглер, А.Тойнби, К.Ясперс, П.Сорокиннинг маданий – циклик назарияларини алоҳида эслатиб ўтиш зарур. Синергетика томонидан ўрганиладиган олам жараёнларининг цикликллиги, цикликлнинг ўз –ўзини ташкиллаштириш қонунлари билан ҳосил бўлган барқарор фазо ва вақт структураси сифатида юқоридагиларнинг тадқиқотлари ижтимоий-маданий динамикага нисбатан амалга оширилган.

Ғарбнинг фалсафий тафаккурида ўтмишдошларига эга бўлган синергетик конструкциялардан келиб чиқадиган олам тартиби ғояси кўплаб тадқиқотчиларга Шарқ фалсафий ва диний қарашлари ғоялари билан янада кўпроқ боғлиқ бўлиб туюлади. Бу позициянинг батафсил далилларини Ф.Капранинг юқорида қайд этилган “Физика Даоси” [4] асарида топамиз. Бу мавзу И.Пригожин ва И.Стенгерс [8], С.П.Курдюмов ва Е.Н.Князева [16], В.В.Василкова [13], С.Г.Гомаюнов [15], Т.Григорьева [14], шунингдек, маҳаллий тадқиқотчиларимиз Б.О.Тураев, М.Х.Эргашева,

Б.У.Рахманов, З.О.Муминова, Ж.Очилов [19], Д.Бозаров [2] ва бошқалар асарларида қайта-қайта кўтарилган.

Синергетик муносабат бизга олам ва ундаги ҳамма нарсага эътиборсизлик билан, унинг яширин моҳиятини англамасдан муносабатда бўлишга имкон бермайди. Синергетика инсонни дунёнинг бирлигини таъкидлашга, уни қисмларга ажратишнинг ўринсизлиги, аналитик усулининг мақсадга мувофиқ экани ҳақидаги ғояга қайтаришга ҳаракат қилади.

Европа синергетикасида онг янги мантиғининг пайдо бўлиши орқали янги бирлик қўлга киритилиши кузатилади. У қатъий ва асосли равишда иккига парчаловчи, Аристотелнинг мантиғидаги учинчисини истисно қилиш қонунига қарши туришга ҳаракат қилади. Шарқ ва Ғарб фалсафасининг яқинлашиши дунёга нисбатан синергетик муносабатларни қабул қилишнинг ғоявий таъсиридан биридир.

Кундалик ҳаёт инсон тажрибасининг яна бир қатлами бўлиб, у ўзига хос воқеалар мантиғига ва билим тизимларига эга. Шу билан бирга, кундалик ҳаёт орқали биз анъанавий равишда илоҳий оламга қарама-қарши бўлган ноилоҳий оламни эмас, балки кундалик ижтимоий-маданий амалиётлар дунёсини тушунамиз. Бу орқали ижтимоий-маданий воқеликни тўғридан-тўғри такрор ишлаб чиқариш ва ўзгартариш амалга оширилади. Бу ҳолатни М.Фуко “Тартибнинг соф амалиёти ва унинг мавжуд бўлиш усуллари” [6:24] деб атаган эди. Ушбу амалиётлар уларнинг аклий асоси сифатида воқеликнинг қандайдир ярим онгли образига эга. Бу бизнинг нуктаи назаримиздан унинг ночизикли характериға асосланади, воқеалар ривожланишининг ночизикли мантиғига таянади.

Кундалик ҳаёт мантиғи ўзида нимани ифодалайди? Ушбу масала бўйича тадқиқотчилар ҳар қандай эмпирик социологик тадқиқотлар даражасида учрайдиган кундалик онгнинг амбивалентлигига бир неча бор эътибор қаратди [17:54]. Бундай амбивалентликда нафақат оддий маълумот етишмаслиги, балки воқеликнинг қандайдир яхлит образига асосланган хис-туйғулар мантиғи ҳам мавжуд.

Кундалик тасаввурлар вақт билан жуда ўзига хос тарзда муносабатда бўлади. Вақтнинг ушбу модели ҳаётий воқеалар ривожланиши, уларнинг изчил, сабаб-оқибат занжирига мос келиши анъанавий формал мантикдан, яъни чизикли кўринишдан узокдир. Кундалик вақт оқимининг ночизиклиги синергетиканинг эквифиналлик (жараённинг бошланғич нуктасидан етарлича масофаси билан ўтмишдаги дастлабки позицияларга нисбатан ҳозирги натижанинг мустақиллиги ёки кам боғлиқлиги) принципига мос келади. Аввало, мантиқий конструкциялари сатҳида кундалик онг кўп жиҳатдан мифологик онгга ўхшайди, бу реалликнинг

синергетик ва кундалик моделларининг яқинлиги, бундай моделлар томонидан ўрнатилган кундалик воқеалар динамикаси ҳақидаги тасаввурларнинг ўхшашлиги ҳақида гапиришга имкон беради.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида айтилганларнинг барчаси, бизнинг нуқтаи назаримиздан, синергетик парадигманинг муҳим интегратив салоҳияти ҳақида хулоса чиқаришга йўл очади:

Биринчидан, унинг қоидаларида фанлараро интеграциянинг асосларини кўриш мумкин. “Синергетик парадигманинг асосий ғояси дунё ҳақидаги яхлит билимни фрагментар илмий предметларга бўлишнинг нотўғрилигига ишонтиради” [21:16].

Иккинчидан, синергетикани инсон тажрибасининг турли қатламларидан келиб чиқадиган ҳар хил турдаги билимларнинг яхлит билимга

интеграциялашнинг илмий мақсади сифатида кўриш мумкин. Худди мифология, фалсафа, бадий фантазия, орзулар, кундалик билимларни боғлагани сингари [9].

Учинчидан, Ғарб ва Шарқ маданиятининг асосий фалсафий ва мафкуравий позициялари ўртасида кўприк ўрнатадиган маданиятлараро интеграция вектори бўлиши мумкин.

Албатта, синергетиканинг бу имкониятлари ўз-ўзидан навбатдаги мифологияга айланиши ва натижада муваффақиятсиз лойиҳа бўлиб чиқиши ҳам мумкин. Аммо синергетик ғояларнинг мазмунидан ижтимоий-маданий ўзгаришларнинг ўз-ўзини ташкиллаштирувчи динамикаси айнан шу йўл бўйлаб давом этади деган фикр келиб чиқади. Мифологик маконлардаги ўзгаришлар, бу янглишиш эмас, балки жамиятнинг ижтимоий-маданий ҳаётининг ўз-ўзини янгича усулда ташкиллаштирувчи томонидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Leçons sur la volonté de savoir. – Paris, Gallimard, 2011. – P.318.
 2. Bozarov D.M., Karimova G.Y. Role of The Self – Organization Model in Complex Social Systems //Oriental Journal of Social Sciences. – 2021.
 3. Capra F. The Tao of physics: An exploration of the parallels between modern physics and eastern mysticism. – Shambhala publications. – 2010.
 4. Dull A. The Tao of Physics: An exploration of the parallels between modern physics and eastern mysticism. – 1978.
 5. Ergasheva M.X. The synergistic nature of the struggle between good and evil in Zoroastrianism //Theoretical & Applied Science. – 2015. – №. 9.
 6. Foucault M. This is not a pipe. – Univ of California Press, 1983. – №. 24.
 7. Merton R.K. On social structure and science. – University of Chicago Press, 1996.
 8. Prigogine I., Stengers I. Time, chaos, quantum. On the solution of the paradox of time // Moscow: Editorial, URSS. – 2000.
 9. Schütz A., Luckmann T. Strukturen der lebenswelt. – Utb, 2017. – №. 2412.
 10. Sultanova G.S. The essence and nature of postnonclassical scientific thinking // Школа Науки. – 2019. – №. 3.
 11. Ulmasjonovich K.S. Mystical and philosophical foundations of human interaction (based on the teachings of makhdumi Azami Kasani) // European scholar journal. – 2021. – T.2. – №. 11.
 12. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем.
 13. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. – СПб. 1999.
 14. Григорьева Т. Синергетика и Восток // Вопросы философии. – 1997. – № 3.
 15. Гомаюнов С. От истории синергетики к синергетике истории // Общественные науки и современность. – 1994. – № 2.
 16. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. – М.: Наука, 1994.
 17. Попова И.М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают. – К., 2000.
 18. Рахманов Б.У. Античная философия и идеи духовно-психической самоорганизации человека // Credo new. – 2016. – №. 1.
 19. Тураев Б.О. ва бошқ. Синергетика: моҳияти, қонуниятлари ва амалиётда намоён бўлиши – Т.: Наврўз нашриёти. – 2017.
 20. Тураев Б.О. Онтология, гносеология, логика ва фан фалсафаси муаммолари. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, – 2015.
- Шалаев В.П. Социосинергетика: истоки, теория и практика в современном мире. 2015.

HABIBULLO SADIBAQOSEV

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Islom iqtisodiyoti va xalqaro munosabatlar fakulteti dekani, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

SHARQ MAMLAKATLARINING XALQARO XAVFSIZLIK BORASIDAGI NAZARIY QARASH VA YONDASHUVLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharqning uch nufuzli davlati – Xitoy, Yaponiya va Hindiston tomonidan qabul qilingan xalqaro xavfsizlikka oid turli nazariy asoslar va amaliy yondashuvlar haqida ma'lumot berilgan. Maqolada davlatlarning tarixiy tajribasi, strategik ustuvorliklari va rivojlanayotgan tashqi siyosatini o'rganib chiqib, ushbu davlatlar zamonaviy global tartibotdagi xavfsizlik muammolarini qanday qabul qilishi va hal etishi tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** Xitoy, Yaponiya, Hindiston, xalqaro xavfsizlik, strategiya, geosiyosiy qarashlar, diplomatiya.

Annotation: This article delves into the diverse theoretical frameworks and practical approaches to international security adopted by China, Japan, and India, three prominent Eastern powers. By examining their historical experiences, strategic priorities, and evolving foreign policies, the paper explores how these countries perceive and address security challenges in the contemporary global order. **Keywords:** China, Japan, India, international security, strategy, geopolitical views, diplomacy.

Аннотация: В этой статье рассматриваются разнообразные теоретические основы и практические подходы к международной безопасности, принятые Китаем, Японией и Индией, тремя выдающимися восточными державами. Изучая их исторический опыт, стратегические приоритеты и развитие внешней политики, в статье исследуется, как эти страны воспринимают и решают проблемы безопасности в современном глобальном порядке. **Ключевые слова:** Китай, Япония, Индия, международная безопасность, стратегия, геополитические взгляды, дипломатия.

Kirish. Xalqaro xavfsizlik landshaftiga asosiy Sharq davlatlarining, xususan, Xitoy, Yaponiya va Hindistonning strategik xatti-harakatlari va nazariy istiqbollari tobora ko'proq ta'sir ko'rsatmoqda. Bu davlatlarning har biri o'ziga xos tarixiy tajriba, madaniy holat va geosiyosiy ambitsiyalarni hisobga olib, xalqaro xavfsizlikka yondashuvini o'ziga xos tarzda shakllantiradi. Ushbu maqola nazariy qarashlar va yondashuvlarni o'rganish va taqqoslash, bu mamlakatlar XXI asrda xavfsizlik muammolarini qanday qabul qilishi va hal etishi haqida nozik tushuncha berishni maqsad qilgan. Xitoyning jadal iqtisodiy o'sishi va qat'iyatli tashqi siyosati uni ulkan global kuchga aylantirdi. Boshqa tomondan, Yaponiya patsifist konstitutsiya cheklovlari ostida ishlaydi, lekin xavfsizlik muammolarini hal qilish uchun AQSh bilan ittifoqchilik va qoidalarga asoslangan xalqaro tartibga sodiqlikdan foydalanadi. Hindistonning yondashuvi strategik avtonomiyaga e'tibor qaratish, yirik davlatlar bilan munosabatlarini muvozanatlashtirish, mintaqaviy xavfsizlik muammolarini hal qilish va ko'p qutbli dunyo tartibotini himoya qilish bilan ajralib turadi. Ushbu maqolaning dolzarbligi uning turli xil xavfsizlik paradigmalarini har tomonlama o'rganishidadir. Xitoy, Yaponiya va Hindistonda xavfsizlik siyosatining nazariy asoslari va amaliy tatbiqini tushunib, turli xil xavfsizlik ssenariylarida ushbu mamlakatlar harakati va reaksiyasini aniqroq prognoz qilish mumkin. Bu tushuncha mintaqaviy barqarorlikni mustahkamlash va xavfsizlik bo'yicha samarali ko'p tomonlama tashabbuslarni ishlab chiqish uchun juda muhimdir. Bundan tashqari, ushbu qiyosiy tahlil hamkorlik va mojarolar uchun potensial sohalarni yoritib beradi va bu davlatlar global xavfsizlik dinamikasi kelajagini birgalikda qanday shakllantirishi mumkinligi haqida tushuncha beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Maqolada Xitoy, Hindiston va Yaponiyaning milliy, mintaqaviy va xalqaro

xavfsizlik borasidagi tadqiqot markazlari, universitetlari va yetakchi olimlarining ilmiy ishlaridan foydalanilgan. Xususan, xitoylik Li J., Li M., Li X., & Zhangxi C. va boshqalar, hindistonlik Hosur P., Kapur A., Raghavan S., Sharma S. D., Singh B., va boshqalar, yaponiyalik Jirō Y., Kamiya F., Sudo S., Tatsumi Y., va boshqa olimlarining ilmiy tadqiqotlari, shuningdek, mavzuga doir ingliz tilida yozilgan maqolalar, monografiyalar va tezislari o'rganildi va tahlil qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada Xitoy, Yaponiya va Hindistonning xalqaro xavfsizlikka nisbatan nazariy qarashlari va yondashuvlarini o'rganish uchun sifatli tadqiqot metodologiyasidan foydalanilgan. Ma'lumotlarni to'plash hukumatlarning siyosiy hujjatlari, rasmiy bayonotlar, ilmiy maqolalar va ekspert tahlillarini keng ko'lami ko'rib chiqishni o'z ichiga oldi. Har bir mamlakat mudofaa va tashqi ishlar vazirliklarining asosiy hujjatlari ularning strategik ustuvorliklari va xavfsizlik doktrinalarini tushunish uchun ko'rib chiqildi. Shuningdek, tadqiq jarayoni uch mamlakat bo'ylab xavfsizlik strategiyalari, nazariy asoslari va geosiyosiy xatti-harakatlaridagi farqlarni aniqlashda tizimli taqqoslash imkonini beruvchi qiyosiy tahlilni o'z ichiga olgan.

Tahlil va natijalar. Xitoyning xavfsizlik nazariyasi tarixiy tajriba, falsafiy an'ana va zamonaviy geosiyosiy dinamika bilan shakllangan sezilarli o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Bu evolyutsiya an'anaviy Konfutsiy g'oyalaridan zamonaviy "insoniyatning umumiy kelajak birdamligi" konsepsiyasiga o'tishni aks ettiradi [18:41-43]. So'nggi Sin sulolasi davri Xitoyning o'z-o'zini mustahkamlash harakati (1861-1895) bilan zamonaviy xavfsizlik sohasining boshlanishi hisoblanadi [6:370-371]. Afyun urushlari va undan keyingi tengsiz shartnomalar natijasida yuz bergan xo'rliklarga javoban Xitoy Konfutsiy qadriyatlarini saqlab

qolgan holda G'arbnig harbiy va texnologik yutuqlarini o'zlashtirishga harakat qildi. Bu davrda milliy xavfsizlikka yanada faol yondashish uchun tegishli asoslar yaratildi [7]. XX asr boshlarida Sin sulolasi qulashi va Xitoy Respublikasining tashkil etilishi bilan keyingi o'zgarishlar yuz berdi. Sun Yatsen kabi ziyolilar modernizatsiya va milliy tiklanish g'oyalarini ilgari surdi [2:338-354]. Biroq mamlakatdagi fuqarolar urushi va Yapon bosqini bu harakatni to'xtatdi. Bu esa, milliy xavfsizlikni ta'minlash uchun kuchli markaziy hokimiyat zarurligini ko'rsatdi. 1949-yilda Mao Szedun boshchiligidagi Xitoy Xalq Respublikasining tashkil topishi hal qiluvchi lahza bo'ldi. Maoning xavfsizlik strategiyasi sinfiy kurash va inqilobiy urush xarakteriga ega edi. Unga marksistik-leninistik g'oyalar katta ta'sir ko'rsatdi. Asosiy e'tibor o'z-o'ziga ishonish (*self-reliance*, 自力更生) va imperialistik tahdidlarga, xususan, AQSh va Sovet Ittifoqiga qarshilik ko'rsatishga qaratildi. Koreya urushi va 1960-yillardagi Xitoy-Sovet bo'linishi mudofaa pozitsiyasini kuchaytirdi, Madaniy inqilob (*Cultural Revolution*, 1966-1976) esa Xitoyning tashqi aralashuvlarga qarshi kurash qobiliyatiga ta'sir ko'rsatib, ichki tartibsizliklarga olib keldi [3:35-38]. 1970-yillar oxirida Deng Syaopin rahbarligi sezilarli o'zgarishlarga olib keldi. Dengning "Islohot va ochilish" siyosatida iqtisodiy rivojlanish va modernizatsiyaga ustuvor ahamiyat berildi. 1990-yillarda "tinch yuksalish" (*peaceful rise*, 和平崛起) tushunchasi paydo bo'lib, unda Xitoyning rivojlanishi xalqaro barqarorlikka tahdid solmasligi ta'kidlandi [1:129-168]. XXI asr boshlarida Prezident Si Szinpin tomonidan "insoniyatning umumiy kelajagi birdamligi" (人类命运共同体) konsepsiya ishlab chiqildi va bu keyingi evolyutsiya hisoblanadi. Ushbu konsepsiya global miqyosda yanada ishonchli va qat'iyatli Xitoyni aks ettiradi, global boshqaruv va xavfsizlikning inklyuziv qarashlarini taklif qiladi. Si Szinpinning "Xitoy orzusi" (*Chinese Dream*, 中国梦) o'zaro hurmat va aralashmaslik tamoyillari asosida milliy tiklanish va birlashgan dunyo g'oyasini o'z ichiga oladi [16:261-272]. Xitoyning xalqaro xavfsizlik strategiyasi "o'zaro hurmat", "g'alaba qozongan hamkorlik" va "ichki ishlarga aralashmaslik" kabi bir qancha asosiy tamoyillarga asoslanadi. Bu tamoyillar Xitoyning tarixiy tajribasi, madaniy merosi va zamonaviy geosiyosiy intilishlarini aks ettiradi. "Yangi xavfsizlik konsepsiyasi" (新安全观) Xitoyning xavfsizlik yondashuvining asosiy elementlarini qamrab oladi. Ushbu konsepsiya siyosiy, iqtisodiy, harbiy va madaniy jihatlarni qamrab oluvchi keng qamrovli xavfsizlikni o'zida aks ettiradi. Xitoy hamkorlik va umumiy xavfsizlik tarafdori bo'lib, mamlakatlar bilan umumiy muammolarni hal qilish uchun birgalikda ishlaydi. Suverenitet va hududiy yaxlitlikni o'zaro hurmat qilish bu yondashuvning asosini tashkil etadi. Xitoy har bir davlatning o'z rivojlanish yo'li va siyosiy tizimini tanlash huquqini hurmat qilish muhimligini ta'kidlaydi. Bu tamoyil, ayniqsa, Xitoyning Tayvan, Tibet va Shinjon kabi masalalar bo'yicha

pozitsiyasida yaqqol namoyon bo'ladi. Shuningdek, bu mamalakat har qanday tashqi aralashuvga keskin qarshilik ko'rsatadi [14:219-241]. Ichki ishlarga aralashmaslik tamoyili Xitoyning chet el hukmronligining tarixiy tajribasi va suverenitetga urg'u berishi bilan mustahkamlangan. Bu tamoyil 1950-yillarda Hindiston va Myanma bilan hamkorlikda tashkil etilgan tinch-totuv yashashning beshta tamoyilida (*Five Principles of Peaceful Coexistence*, 和平共处五项原则) mustahkamlangan. Bu tamoyillar suverenitetni o'zaro hurmat qilish, o'zaro tajovuz qilmaslik, bir-birining ichki ishlariga aralashmaslik, tenglik va o'zaro manfaatdorlik, tinch-totuv yashashni o'z ichiga oladi. Amalda bu tamoyil Xitoyning rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan tashqi siyosatida va xalqaro tashkilotlardagi pozitsiyasida namoyon bo'ladi. Xitoy ko'pincha tashqi bosim va aralashuvga qarshilik ko'rsatadigan davlatlar bilan birlashib, xalqlarning suvereniteti va mustaqilligini himoya qiladi. Ushbu yondashuv ko'plab rivojlanayotgan davlatlar tomonidan qo'llab-quvvatlanib, Xitoyning milliy suverenitet himoyachisi va ko'p qutbli dunyo tartibotini targ'ib qiluvchi imidjini namoyon qildi [28]. Ko'p tomonlamalik Xitoyning xavfsizlik strategiyasida muhim rol o'ynaydi. Xitoy ko'p tomonlama institutlar va tuzilmalarda faol ishtirok etadi va ularni targ'ib qiladi. Shuningdek, ularni global muammolarni hal qilish va o'zining xalqaro ta'sirini kuchaytirish uchun muhim deb biladi. BMT, ShHT va BRIKS guruhi kabi tashkilotlar Xitoy o'z ta'sirini o'tkazadigan va xavfsizlik tamoyillarini himoya qiladigan platformalardir. Ushbu institutlar orqali Xitoy muloqotni rivojlantirishga, ishonchni mustahkamlashga va hamkorlikda xavfsizlik bo'yicha tashabbuslarni ilgari surishga intiladi [17:147-164]. "Bir kamar, bir yo'l" tashabbusi Xitoyning ko'p tomonlama siyosatga sodiqligini yanada namoyon etadi. Infratuzilma loyihalari va iqtisodiy hamkorlik orqali mamlakatlarni bog'lash natijasida "Bir kamar, bir yo'l" jamoaviy xavfsizlik va barqarorlikni kuchaytiruvchi o'zaro bog'liqlik tarmog'ini yaratishni maqsad qilgan. Xitoyning ko'p tomonlama munosabatlarga yondashuvi uning xavfsizlik va taraqqiyotning o'zaro bog'liqligiga ishonchi mustahkam ekanini bildiradi [5:71-79].

Yaponiyaning xavfsizlik doktrinasi so'nggi bir necha o'n yilliklar ichida mintaqaviy dinamika, global kuch tuzilmalari va ichki siyosiy munozaralardagi o'zgarishlarni aks ettiruvchi sezilarli o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Yaponiyaning xavfsizlik doktrinasi bir necha alohida bosqichlarni bosib o'tdi. Ularning har biri tarixiy voqealar, mintaqaviy tahdidlar va ichki siyosiy bahslar ta'sirida sodir bo'ldi. Yaponiyaning urushdan keyingi xavfsizlik doktrinasi asosi 1947-yilda qabul qilingan patsifistik konstitutsiyaga, xususan, xalqaro nizolarni hal qilish vositasi sifatida urushdan voz kechadigan va qurolli kuchlarni saqlashni taqiqlovchi 9-moddaga asoslangan. Ittifoqchilar istilosi ta'sirida ishlab chiqilgan Yaponiya Konstitutsiyasining 9-moddasi xalqaro nizolarni hal qilish uchun kuch ishlatishdan

voz kechadi va Yaponiyaga “urush salohiyati”ni saqlab qolishni taqiqlaydi. Ushbu modda Ikkinchi jahon urushining halokatli tajribasi va kelajakdagi harbiy tajovuzning oldini olish istagi tufayli Yaponiyaning urushdan keyingi patsifizmga sodiqligini aks ettirdi [30]. Urushdan keyingi davrda Yaponiya xavfsizligi ko‘p jihatdan AQShga bog‘liq edi. 1951-yilda imzolangan va 1960-yilda qayta ko‘rib chiqilgan AQSh va Yaponiya o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik va xavfsizlik shartnomasi strategik bazaviy huquqlar evaziga xavfsizlik kafolatlarini ta‘minlab, Amerikaning Yaponiyadagi harbiy ishtiroki uchun asos yaratdi. Ushbu kelishuv Yaponiyaga mudofaa uchun AQShga tayanib, iqtisodiy tiklanish va rivojlanishga e‘tibor qaratish imkonini berdi [12:717-725]. Bosh vazir Shigeru Yoshida nomi bilan atalgan Yoshida doktrinasini Yaponiyaning urushdan keyingi xavfsizlik siyosatining asosiy tamoyiliga aylandi. Unda harbiy xarajatlarni minimallashtirish va Amerika xavfsizlik kafolatlariga bog‘liqlikni kamaytirish bilan birga iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashga e‘tibor qaratildi. Ushbu doktrina Yaponiyaning pasifist konstitutsiyasiga mos keldi va mamlakatga katta mudofaa xarajatlarsiz o‘z iqtisodiyotini tiklashga imkon berdi [22:57-64]. Mintaqaviy va global dinamikaning o‘zgarishi bilan Yaponiyaning xavfsizlik nuqtayi nazarini o‘zgara boshladi. Yaponiyaning o‘zini mudofaa qilish huquqidan to‘liq foydalana oladigan va xalqaro xavfsizlikka hissa qo‘sha oladigan “oddiy davlat”ga (normal state) aylanishi haqidagi munozaralar katta ahamiyat kasb etdi [10:1-33]. 1990-yillar boshida Sovuq urushning tugashi xalqaro xavfsizlik muhitiga jiddiy o‘zgarish kiritdi. Sovet Ittifoqining parchalanishi Yaponiyaga to‘g‘ridan-to‘g‘ri harbiy tahdidni kamaytirdi, ammo mintaqaviy beqarorlikning kuchayishiga olib keldi. Yaponiya Xitoy va Shimoliy Koreyaning yadroviy ambitsiyalari kuchayishi kabi yangi xavfsizlik muammolariga duch keldi. Bu holat uning xavfsizlik holatini qayta baholashga turtki bo‘ldi [15:125-146]. 1990-1991-yillarda Yaponiyaning Fors ko‘rfazi urushiga munosabati uning patsifistik pozitsiyasining cheklovlarini namoyon qildi. Yaponiya moliyaviy yordam ko‘rsatgan bo‘lsa-da, konstitutsiyaviy cheklov tufayli harbiy kuchlarni jalb qila olmasligi xalqaro hamjamiyatning tanqidiga sabab bo‘ldi. Ushbu tajriba Yaponiyaning global xavfsizlikdagi roli va uning yirik iqtisodiy kuch sifatidagi mas‘uliyati haqidagi munozaralarni kuchaytirdi [11:155-172]. So‘nggi yillarda Yaponiyada Konstitutsiyadagi 9-moddani jamoaviy o‘zini o‘zi mudofaa qilishga ruxsat berish uchun qayta talqin qilindi. Bu unga ittifoqchilarni himoya qilish va xalqaro xavfsizlikda faolroq ishtirok etish imkonini beradi. 2014-yilda Yaponiya hukumati 9-moddani jamoaviy mudofaaga ruxsat berish uchun qayta tahrir qildi, hatto mamlakatning o‘ziga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tahdid qilinmasa ham, o‘zini-o‘zi mudofaa kuchlariga hujum ostidagi ittifoqchilarni himoya qilishga ruxsat berdi. Ushbu tahrir Yaponiyaning tobora beqaror mintaqada xavfsizligini kuchaytirish zarurati bilan oqlandi [23]. 2015-yilda Yaponiya o‘z-o‘zini himoya qilish kuchlari faoliyati

doirasini kengaytiradigan qator qonunlarni qabul qildi. Bu qonunlar xalqaro tinchlikparvar operatsiyalarda kengroq ishtirok etish, ittifoqchilar bilan hamkorlikni kuchaytirish va olis orollarni himoya qilish imkonini beradi. Qonunchilik yanada faol xavfsizlik siyosati sari muhim qadamdir.

Yaponiya mintaqaviy xavfsizlik sohasidagi hamkorlikni rivojlantirishda, umumiy xavfsizlik muammolarini hal qilish uchun boshqa davlatlar va ko‘p tomonlama tashkilotlar bilan ishlashda muhim rol o‘ynaydi. Yaponiya mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan turli xil ko‘p tomonlama tashabbuslarda faol ishtirok etadi. Yaponiya ASEAN mintaqaviy forumining faol ishtirokchisi bo‘lib, ASEANga a‘zo davlatlar va boshqa mintaqaviy sheriklar o‘rtasida xavfsizlik masalalari bo‘yicha muloqot va hamkorlik uchun platforma yaratadi. ASEAN mintaqaviy forumi dengiz xavfsizligi, terrorizmga qarshi kurash va tabiiy ofatlar oqibatlarini bartaraf etish kabi keng ko‘lamli muammolarni ko‘rib chiqadi [26:509-525]. Sharqiy Osiyo sammiti Sharqiy Osiyodagi strategik, siyosiy va iqtisodiy masalalar bo‘yicha muloqot uchun forum bo‘lib xizmat qiladi. Yaponiyaning Sharqiy Osiyo sammitidagi ishtiroki uning mintaqaviy xavfsizlik sohasidagi hamkorlikka sodiqligini va mintaqaviy xavfsizlik arxitekturasini shakllantirishda asosiy ishtirokchi sifatidagi rolini aks ettiradi [29:61-76]. Yaponiya, AQSh, Avstraliya va Hindistonni o‘z ichiga olgan To‘rt Tomonlama Xavfsizlik Dialogi (QUAD) erkin va ochiq Hind-Tinch okeanini rivojlantirishga qaratilgan norasmiy strategik muloqotdir. To‘rt tomonlama xavfsizlik muloqoti mintaqaviy barqarorlikka umumiy sadoqatni aks ettiruvchi dengiz xavfsizligi, kiberxavfsizlik va infratuzilmani rivojlantirish kabi masalalarni ko‘rib chiqadi [4].

Hindistonning xalqaro xavfsizlik doktrinasini 1947-yilda mustaqillikka erishganidan beri sezilarli darajada rivojlantirdi. Bu evolyutsiya Hindistonning o‘zgaruvchan strategik muhiti, ichki ustuvorliklari va global quvvat dinamikasini aks ettiradi. Dastlab qo‘shilmaslik va strategik avtonomiyaga e‘tibor qaratgan Hindistonning xavfsizlikka yondashuvi mintaqaviy va global o‘zgarishlardan kelib chiqib, tobora faol bo‘lib bordi. Hindistonning mustaqillikka erishgandan keyingi xavfsizlik doktrinasiga uning tarixiy tajribasi, shuningdek, mamlakat rahbarlari xususan, Javoharlal Neru qarashlari katta ta‘sir ko‘rsatdi [25:345-364]. Mustaqillikdan keyingi dastlabki yillarda Hindiston AQSh va Sovet Ittifoqi o‘rtasidagi Sovuq urush raqobatiga aralashmaslikka intilib, qo‘shilmaslik siyosatini e‘lon qildi. Hindiston yangi mustaqil davlatlar uchun dekolonizatsiya, qurolsizlanish va iqtisodiy rivojlanish tarafdori bo‘lgan Qo‘shilmaslik harakatida yetakchi sifatida paydo bo‘ldi. Bu yetakchilik roli Hindistonning ko‘p qutbli dunyo tartibotiga sodiqligini va uning imperializm va mustamlakachilikka qarshi ekanini aks ettirdi. Qo‘shilmaslik yetakchi tamoyil bo‘lib qolgan bo‘lsa-da, Hindiston xavfsizlik bo‘yicha paydo bo‘lgan muammolarni hal qilish uchun strategik hamkorlikni yo‘lga qo‘ya boshladi. 1971-yilda imzolangan Hind-Sovet tinchlik,

do'stlik va hamkorlik shartnomasi qat'iy qo'shilmaslikdan sezilarli darajada chekinishini ko'rsatdi. Ushbu shartnoma 1971-yil Bangladesh ozodlik urushi paytida Hindistonga muhim yordam ko'rsatdi va milliy manfaatlarini ta'minlashga pragmatik yondashuvni aks ettirdi. Sovuq urushning tugashi va Sovet Ittifoqining parchalanishi Hindistonni strategik sheriklik munosabatlarini qayta ko'rib chiqishga undadi [13:463-474]. 1990-yillarda Hindiston-AQSh munosabatlarining bosqichma-bosqich yaxshilanishi kuzatildi va 2005-yilda AQSh-Hindiston fuqarolik yadroviy kelishuvi bilan yakunlandi. Bu ikki tomonlama aloqalarda burilish nuqtasi bo'ldi [8:435-448]. Hindistonning mintaqaviy kuch sifatida yuksalishi uning iqtisodiy o'sishi, harbiy modernizatsiyasi, Janubiy Osiyo va undan tashqarida o'z ta'sirini kuchaytirishga qaratilgan strategik tashabbuslari bilan bog'liq [21:57-72]. 1990-yillar boshidagi iqtisodiy liberallashtirish Hindistonni harbiy modernizatsiya va strategik tashabbuslar uchun zarur resurslar bilan ta'minlab, eng tez rivojlanayotgan iqtisodiyotlardan biriga aylantirdi [24:176-179]. 1991-yilda Bosh vazir P.V.Narasimha Rao va moliya vaziri Manmohan Singh davrida boshlangan iqtisodiy islohotlar Hindiston iqtisodiyotini jahon bozorlariga ochib, xorijiy sarmoyalarni jalb qildi va iqtisodiy rivojlanishni kuchaytirdi. Iqtisodiy o'sish mudofaa modernizatsiyasiga katta sarmoya kiritish imkonini berdi. Hindiston o'zining an'anaviy va strategik imkoniyatlarini oshirishga, jumladan, mahalliy mudofaa texnologiyalarini rivojlantirishga va ilg'or harbiy texnikani olishga e'tibor qaratdi. Hindistonning strategik avtonomiyaga intilishi uni mintaqaviy xavfsizlikda, xususan, Janubiy Osiyo va Hind okeani mintaqasida yanada ishonchli rol o'ynashiga olib keldi. Hindistonning "Avvalo qo'shnichilik" siyosati iqtisodiy hamkorlik, ulanish loyihalari va xavfsizlik bo'yicha sheriklik orqali yaqin qo'shnilari bilan aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan. Bu siyosat Hindistonning mintaqaviy barqarorlik va taraqqiyotga sodiqligini anglatadi [9].

XXI asr global kuchlar muvozanatining o'zgaruvchanligi bilan tavsiflanadi. Yangi kuchlarning paydo bo'lishi va eskilarining qayta tiklanishi xalqaro xavfsizlik dinamikasini qayta shakllantirdi. Har biri o'ziga xos tarixiy tajribaga, siyosiy tizimga va strategik ambitsiyalarga ega bo'lgan Xitoy, Yaponiya va Hindiston ushbu rivojlanayotgan xavfsizlik muhitida o'z o'rniga ega bo'lgan davlatlar qatoriga kiradi. Ularning xalqaro xavfsizlik tashabbuslari va sa'y-harakatlari global kuchga nisbatan o'ziga xos yondashuvlarini, tahdidlar haqidagi tasavvurlarini va xalqaro tartibot kelajagi haqidagi qarashlarini aks ettiradi.

Xavfsizlik yondashuvlaridagi o'xshashliklar: Xitoy, Yaponiya va Hindiston o'z tarixi va siyosiy tizimiga qaramasdan, xalqaro xavfsizlikka yondashuvda ba'zi umumiy xususiyatlarga ega:

Mintaqaviy barqarorlikka e'tibor: Har uchala davlat ham o'z mintaqasidagi barqarorlik muhimligini milliy xavfsizlikning asosi sifatida tan oladi. Ular mintaqaviy xavfsizlik forumlarida faol ishtirok etadi va qo'shnilari bilan

yaxshi munosabatlarni saqlashga ustuvor ahamiyat beradi. Bu Xitoyning "barkamol va barqaror" ("harmonious and stable") Osiyoga e'tibor qaratishida, Yaponiyaning Sharqiy Osiyo mintaqasida xavfsizlikni saqlashga intilishida, Hindistonning "Avvalo qo'shnichilik" siyosatida yaqqol ko'rinadi.

Ko'p tomonlama hamkorlik: Uchala davlat ham Birlashgan Millatlar Tashkiloti, ASEAN mintaqaviy forumi va G20 kabi xalqaro tashkilotlarda faol ishtirok etadi. Ushbu hamkorlik ularning global muammolarni, xususan, xavfsizlikka noan'anaviy tahdidlarni hal qilish ko'p tomonlama hamkorlikni talab qilishni tushunishini bildiradi.

Iqtisodiy bog'liqlikka e'tibor qaratish: Xitoy, Yaponiya va Hindiston iqtisodiy bog'liqlikning muhimligini va uning xavfsizlikka ta'sirini tan oladi. Ular iqtisodiy hamkorlik barqarorlikka hissa qo'shishi va mojarolar ehtimolini kamaytirishi mumkinligini tushunib, o'z mintaqasi va global miqyosda savdo va sarmoyaviy sheriklikni faol ravishda rivojlantirmoqda.

Xavfsizlikka noan'anaviy tahdidlarni e'tirof etish: An'anaviy harbiy tahdidlardan tashqari, uch mamlakat ham iqlim o'zgarishi, terrorizm, kiberhujumlar kabi noan'anaviy xavfsizlik tahdidlarining ortib borayotganini tan oladi. Ular ikki tomonlama hamkorlik yoki ko'p tomonlama asoslar orqali ushbu muammolarni hal qilish tashabbusiga tobora ko'proq sarmoya kiritmoqda.

Xavfsizlik strategiyalaridagi asosiy farqlar. O'xshashliklarga qaramay, ularning xalqaro xavfsizlikka yondashuvida sezilarli farqlar mavjud.

Xitoy: Xitoy Kommunistik partiyasi rahbarligida Xitoy xalqaro tartibotni o'zgartirish uchun o'sib borayotgan iqtisodiy va harbiy qudratiga tayanib, xavfsizlikka yanada qat'iyroq yondashdi. "Insoniyatning umumiy kelajak birdamligi" konsepsiyasiga global hamkorlikni rag'batlantirish bilan birga, ko'pincha Xitoyning kuchayib borayotgan ta'sirini legitimlashtirish va mavjud xalqaro institutlarni o'z manfaati uchun qayta shakllantirish vositasi sifatida qaraladi [20].

Yaponiya: Patsifist konstitutsiyasiga sodiq qolgan Yaponiya Xitoyning yuksalishi, Shimoliy Koreyaning yadroviy ambitsiyalari va AQSh-Yaponiya ittifoqining rivojlanayotgan dinamikasi bilan ajralib turadigan murakkab xavfsizlik muhitiga duch kelmoqda. O'zining mudofaa qobiliyatini bosqichma-bosqich oshirib, jamoaviy mudofaa bo'yicha konstitutsiyaviy cheklovlarni qayta tahrir etar ekan, Yaponiyaning yondashuvi mintaqaviy tahdidlarga nisbatan tezkor bo'lib qolmoqda va o'z xavfsizligini saqlab qolishni milliy manfaatlar bilan muvozanatlashtirmoqda [27].

Hindiston: O'zining mintaqaviy va global yetakchiligini ta'minlashga intilayotgan kuchayib borayotgan davlat sifatida Hindiston xavfsizlikka ko'p qirrali yondashuvni qo'llaydi. Uning "Avvalo qo'shnichilik" siyosati tarixiy keskinlikni bartaraf etish va Pokiston va Xitoy tomonidan yuzaga keltirilgan muammolarni yumshatishga, shuningdek, ular bilan munosabatlarni mustahkamlashga ustuvor

ahamiyat beradi. Shu bilan birga, Hindiston Xitoyning ta'siriga qarshi turish va dengiz xavfsizligini ta'minlash uchun QUAD (To'rt tomonlama xavfsizlik dialogi) tashabbusi orqali AQSh, Yaponiya va Avstraliya bilan hamkorlikni mustahkamlab, Hindiston-Tinch okeani mintaqasida yanada muhim rol o'ynashga intiladi [19:373-374].

Har bir davlat xavfsizlik bo'yicha o'z tashabbusini amalga oshirishda o'ziga xos muammolarga duch keladi.

Xitoy uchun qiyinchiliklar: Xitoyning qat'iy tashqi siyosati va harbiy qudrati o'sib borayotgani o'z qo'shnilarida xavotir uyg'otib, Janubiy Xitoy dengizi, Sharqiy Xitoy dengizi va Himalay tog'larida keskinlikning kuchayishiga olib keldi. Ushbu keskinlik ortib borayotgan bir paytda mintaqaviy barqarorlikni saqlab qolish asosiy muammo hisoblanadi. Xitoyning iqtisodiy o'sishi uning qudratli bo'lishiga asos yaratgan bo'lsa-da, global iqtisodiy pasayish va AQSh bilan savdo keskinligining kuchayishi sharoitida ushbu rivojlanishni saqlab qolish muammo hisoblanadi. Ushbu iqtisodiy noaniqlik Xitoyning tashqi siyosatdagi ulkan tashabbuslarini moliyalash qobiliyatiga ta'sir qilishi mumkin.

Yaponiya uchun qiyinchiliklar: Yaponiyaning patsifist konstitutsiyasi xavfsizlik tahdidlariga faol javob berish qobiliyatini cheklashda davom etmoqda va bu uning uzoq muddatli xavfsizlik pozitsiyasi haqida savollar vujudga keltirmoqda. Uning patsifist o'ziga xosligi va milliy xavfsizlikni ta'minlash zarurati o'rtasidagi muvozanatni topish muhim vazifa bo'lib qolmoqda. AQSh-Yaponiya ittifoqi Yaponiya xavfsizligining asosi bo'lib qolmoqda. Biroq ittifoqning o'zgaruvchan dinamikasi, jumladan, AQSh izolyatsiyasining kuchayishi va uning Osiyoga bo'lgan ishonchini pasaytirish potentsiali qiyinchiliklarni vujudga keltirishi mumkin. Yaponiya Shimoliy Koreyaning yadroviy va raketa tahdidlariga qarshi himoyasizligicha qolmoqda. Bu esa chuqur diplomatiya va mustahkam mudofaa pozitsiyasini talab qiladi. Shimoliy Koreya yadroviy muammosiga yechim topish mintaqa uchun muhim muammo bo'lib qolmoqda.

Hindiston uchun qiyinchiliklar: Hindiston va Pokiston o'rtasidagi tarixiy taranglik ularning chegasida vaqti-vaqti bilan zo'ravonlikning avj olishi va yadroviy tahdid muhim

xavfsizlik muammosini keltirib chiqarmoqda. Hindistonning o'sib borayotgan iqtisodiy va harbiy qudrati Xitoy bilan, xususan, Himolay va Hind okeanida strategik raqobatni keltirib chiqardi. Bu raqobat mintaqaviy barqarorlikni saqlash uchun qiyinchilikni vujudga keltiradi. Hindiston terrorizm, jamoat zo'ravonligi kabi ichki xavfsizlik muammolariga duch kelmoqda. Ushbu tahdidlarni bartaraf qilish va bir vaqtning o'zida o'zining tashqi siyosatdagi ulkan maqsadlarini amalga oshirish murakkab muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Hamkorlik imkoniyatlari: Xitoy, Yaponiya va Hindiston xavfsizlik sohasidagi farq va qiyinchiliklarga qaramay, barqaror va farovon Osiyo-Tinch okeani mintaqasiga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan hamkorlik imkoniyatlariga ega. Terrorizm, iqlim o'zgarishi, kiberhujumlar kabi umumiy tahdidlarga qarshi kurashishda hamkorlik muhim ahamiyatga ega. Razvedka ma'lumotlarini almashish, javob choralarini muvofiqlashtirish va qo'shma tashabbuslarni ishlab chiqish mintaqaviy xavfsizlikni kuchaytiradi. Shuningdek, savdo kelishuvlari, infratuzilmani rivojlantirish loyihalari va sarmoyaviy sheriklik orqali iqtisodiy integratsiyani kengaytirish o'zaro bog'liqlikni kuchaytirishi va mintaqaviy barqarorlikka hissa qo'shishi mumkin. Muloqot, madaniy almashinuv va dasturlar ushbu uch mamlakat o'rtasidagi ishonchni mustahkamlashga yordam beradi, mojarolar ehtimolini kamaytiradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Xitoy, Yaponiya va Hindistonning xalqaro xavfsizlik tashabbusi va sa'y-harakati ularning kuchga nisbatan o'ziga xos yondashuvini, tahdidlarni idrok etishini va xalqaro tartib kelajagiga qarashini aks ettiradi. Xavfsizlik doktrinalari va ustuvorliklaridagi farqlari yaqqol ko'rinsa-da, ular mintaqaviy barqarorlik va global muammolarni hal qilish zarurati kabi umumiy manfaatlarga ega. Bu davlatlar yuksalishda va rivojlanishda davom etar ekan, ularning xavfsizlik siyosatida qilgan tanlovi Osiyo-Tinch okeani mintaqasi kelajagiga va global tartibotga katta ta'sir ko'rsatadi. Konstruktiv muloqotni rivojlantirish, ishonchni mustahkamlash va muammolarga nisbatan umumiy yechimlarni ishlab chiqish XXI asrning murakkab xavfsizlik tizimini boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Adamson B. Modernization under Deng Xiaoping, 1977-1993. China's English: A History of English in Chinese education. Hong Kong University Press, 2004.
2. Bedeski R.E. The concept of the state: Sun Yat-sen and Mao Tse-tung. The China quarterly, 70.
3. Bhutani S.K. China under Mao Zedong. World Affairs: The journal of international issues, 3(1), 1994.
4. Chanlett-Avery E. Japan, the Indo-Pacific, and the "Quad." Chicago Council on Global Affairs, 2018. <http://www.jstor.org/stable/resrep21262>.
5. Clarke M. The belt and road initiative: China's new grand strategy?" Asia policy, 24, 2017.
6. Dobbs C., Hayhoe, R., & Ross H. Self-strengthening movement. Education in China: Educational history, models, and initiatives, 2013.
7. Elman B.A. Naval warfare and the refraction of China's self-strengthening reforms into scientific and technological failure 1865-1895. 2004.
8. Hosur P. The Indo-US civilian nuclear agreement: What's the big deal? International journal, 65(2), 2010.

9. India's neighbourhood first policy | Standing committee on external affairs report summary <https://prsindia.org/policy/report-summaries/india-s-neighbourhood-first-policy>.
10. Johnson Chalmers. Japan in search of a 'Normal' Role." Daedalus 121, no. 4, 1992.
11. Jirō Y. The gulf war and the transformation of Japanese constitutional politics. The journal of Japanese studies, 18(1), 1992.
12. Kamiya F. Japanese-U.S. Relations and the security treaty: A Japanese perspective. Asian survey, 12(9), 1972.
13. Kapur A. Indo-Soviet treaty and the emerging asian balance. Asian Survey, 12(6), 1972.
14. Larus E.F. China's new security concept and peaceful rise: trustful cooperation or deceptive diplomacy? American journal of Chinese studies, 12(2), 2005.
15. Lee S.J. Japan's changing security norms and perceptions since the 1990s. Asian perspective, 31(3), 2007.
16. Li J. China under Xi Jinping. Journal of international affairs, 75(1), 2022.
17. Li M. China's participation in Asian multilateralism: pragmatism prevails. Rising China: power and reassurance. ANU Press, 2009.
18. Li X., & Zhangxi C. Evaluation and prospects. CSCAP regional security outlook. Council for security cooperation in the Asia pacific, 2018.
19. Menon S. Afterword: India's destiny. India and Asian Geopolitics: the past, present. Brookings institution press, 2021.
20. Michael Schuman, Jonathan Fulton, Tuvia Gering. How Beijing's newest global initiatives seek to remake the world order | Atlantic Council. 2023. <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/how-beijings-newest-global-initiatives-seek-to-remake-the-world-order/>.
21. Raghavan S. India as a regional power. Shaping the emerging world: India and the multilateral order. 2013.
22. Samuels R.J. Japan's emerging grand strategy. Asia policy, 3, 2007.

G'AYRAT BABAXOLOV

Oliy ta'lim, Fan innovatsiyalar boshqarmasi bo'lim boshlig'i,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

AHOLI ISHBILARMONLIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA IQTISODIY XULQ-ATVORNING O'RNI

Annotatsiya: Ushbu maqolada xulq-atvor tushunchasi, shaxsning iqtisodiy xatti-harakatlari va ularning turli xil manfaatlarni qondirish, foyda olishga qaratilgan ijobiy yo'naltirilgan faoliyati yoritilgan. Shuningdek, iqtisodiy va iqtisodiy bo'lmagan xatti-harakatlarning umumiy asoslari, iqtisodiy madaniyat, mehnat odob-axloqi hamda inson xulq-atvorini boshqaradigan me'yor va qadriyatlar tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** iqtisodiy xulq-atvor, xulq, ishbilarmonlik, mehnat, odob-axloq, iqtisodiy madaniyat, iqtisodiy xatti-harakat.

Annotation: This article covers the concept of behavior, the economic behavior of a person and their positively oriented activities aimed at satisfying various interests and making a profit. Also, the general foundations of economic and non-economic behavior, economic culture, labor ethics, and norms and values governing human behavior were scientifically analyzed.

Keywords: economic behavior, behavior, entrepreneurship, labor, ethics, economic culture.

Аннотация: В данной статье рассматривается концепция поведения, экономического поведения человека и его позитивно ориентированной деятельности, направленной на удовлетворение различных интересов, получение прибыли. Также был проведен научный анализ общих основ экономического и неэкономического поведения, экономической культуры, трудовой этики, а также норм и ценностей, управляющие человеческое поведение. **Ключевые слова:** экономическое поведение, бизнес, труд, этикет, экономическая культура.

Bugungi kunda xalqaro maydonda globallashuv jarayonlari kechmoqda. Ayniqsa, transmilliylashtirish, iqtisodiyotdagi dinamikaning tezlashib, noaniqlikning o'sib borishi oldindan aytib bo'lmaydigan tasodifiy hodisalar ko'payib bormoqda. Dunyodagi har bir mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy, har tomonlama texnologik va siyosiy rivojlanishning o'ziga xos tendensiyalari paydo bo'lgan. Yuqorida keltirilgan jarayonlar mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy-madaniy hayotiga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. "Jamiyatimiz farovonligi yo'lidagi davlatimiz iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari va qabul qilingan dasturlar makroiqtisodiy muvozanatni

saqlash, tarkibiy va institutsional o'zgartirishlarni chuqurlashtirish hisobidan yalpi ichki mahsulotning yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlashni nazarda tutadi" [1:125].

Hozirda qaysi mamlakatning iqtisodiy madaniyati yuqori bo'lsa, o'sha davlatning rivojlanish darajasi shunga monand darajaga chiqadi. Ammo iqtisodiy madaniyat, uning o'zagi hisoblangan ishlab chiqarish madaniyati, bir butun yaxlit tizim bo'lib, undan foydalanish kompleks tarzda amalga oshirilsagina samara beradi. Bu holatni tadbirkor, menejer va iqtisodiy sohani boshqaruvchilar nazardan chetda qoldirmasligi kerak.

Iqtisodiy madaniyatning funksional aloqalaridan biri – bu iqtisodiy xulq-atvordir. Iqtisodiy xulq-atvor mavzusi ko'plab iqtisodchi va psixologlarga bog'liq aloqalar bo'lib, ular tizim va elementlar o'rtasida ham ro'y beradi. Ular nafaqat tizimning gomeostozisini ta'minlaydi, balki uning dinamikasini belgilaydi. Xulq – bu shaxs harakatlari majmuidir. "Xulq-atvorda inson shaxsiyati, fe'l-atvori, ehtiyojlari, didi va xususiyatlari aniqlanadi. U uning atrofidagi haqiqiy narsa va hodisalar bilan munosabatini ochib beradi" [2:43]. Xulq-atvor shaxsning fazilatlarini va qadriyatlar yo'nalishlari erkin namoyon bo'ladigan jihatlarini tavsiflaydi. Faoliyat mezoniy tushunchasiga tizim va o'zaro bog'liq bo'lgan quyi tizimlar kiradi. Ularning kombinatsiyasi odamlar sa'y-harakatlari umumiy hamkorligi, ularning ehtiyojlari va manfaatlarini qondirish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy tuzilmaning ma'lum bir yaxlitligini belgilaydi. Demak, yurtimiz aholisining moddiy va ma'naviy hayoti bir tomondan, milliy iqtisodiyotimizning mahsuldorligi va samaradorligiga, ikkinchi tomondan esa global iqtisodiy muhitda sodir bo'layotgan jarayonlarga, xususan, geoiqtisodiyot va geosiyosatning obyektiv tendensiyalariga, ekologik vaziyatga, xalqaro munosabatlardagi barqarorlik yoki beqarorlik darajasiga, turli xavf va boshqalarga bog'liq bo'lib qolmoqda. Yana shuni unutmaslik kerakki, falsafiy jihatdan qaraganda bugungi kunda suveren milliy davlatlar jahonda kechayotgan kuchli raqobat tufayli ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirishning yagona subyekti rolini o'ynashni to'xtatib, raqobatbardoshligini kuchaytirishga harakat qilmoqda.

Hozirgi kunda dunyoda turli g'oya va mafkuralar kurashini, nosog'lom iqtisodiy raqobat orqali jahon bozorini qayta taqsimlash borasidagi geoiqtisodiy urushlarning avj olayotganini ko'rmoqdamiz. Olib borilayotgan katta va kichik urushlarni hisobga oladigan bo'lsak, bunday hodisalar o'z navbatida qandaydir "yangicha dunyoviy tartib"ning vujudga kelayotganidan darak beradi. Bundan tashqari, jahon iqtisodiga yangi milliy va mintaqaviy modellar kirib kelmoqda. Masalan, jamiyatni rivojlantirishning Yaponiya, Janubiy Koreya, Malayziya, Singapur, Turkiya, Xitoy, Hindiston, Skandinaviya va shunga o'xshash an'anaviy modellari paydo bo'lmoqda. Bu esa, umuman, insoniyatning rivojlanish istiqboliga xususan, ijtimoiy-tarixiy jarayonlardagi o'rni va roliga ham tobora ko'proq ta'sir o'tkazmoqda.

Iqtisodiy xulq-atvorning asosi – farovonlikka erishish, yuksak maqomga erishish yo'lidagi foyda va xarajatlarning nisbati to'g'risida shaxsning subyektiv g'oyasidir. Iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlar bilan bir qatorda har bir insonning shaxsiy qobiliyati, urf-odatlar, etnik va mahalliy mentalitet ta'sirini e'tiborga olgan holda iqtisodiy xulq-atvorning individual va guruhli modellari shakllantirishda ishtirok etadi.

T.Veblen "Bo'sh vaqt sinflari nazariyasi" asarida ta'kidlaganidek, "Jamiyat tuzilishi faqat ba'zi ijtimoiy guruhlar fikrlash tarzining o'zgarishi natijasida yoki

oxir-oqibat, hamjamiyatni tashkil etuvchi shaxslarning odatiy fikrlash tarzida sodir bo'lgan o'zgarish tufayli o'zgaradi, rivojlanadi, o'zgaruvchan muhitga moslashadi" [3:200]. Binobarin, iqtisodiy xulq-atvorning muhim xususiyati – bu foydalanish sohasi (moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish va taqsimlash) emas, balki odamlar o'rtasidagi munosabatlar, ya'ni xarajatlar nisbati va kerakli natijalarni hisoblashdir.

Atrof-muhit mentaliteti va haqiqatni idrok etishning individual xususiyatlariga qarab, uning amaliy qo'llanishi ijodkorlik uchun eng kuchli moddiy rag'bat sifatida tan olinadi. M.Veberning "ijtimoiy harakatlar nazariyasi"da, A.Smit tomonidan "ijtimoiy koordinasiya", T.Veblen tomonidan "iste'molchilarning xatti-harakatlari" va V.Zombratning "iqtisodiy ruh" g'oyasida nazarda tutilgan klassik metodologiyani tahlil qilish asosida iqtisodiyotning shakllanishi belgilanadi.

M.Veberning fikricha, "iqtisodiy xulq-atvor turi, milliy madaniyat, xulq-atvorning oqilonaligi, ijtimoiy stereotiplar iqtisodiy xatti-harakatlar an'anaviy turining paydo bo'lishiga ta'sir qiladi. Inson hissiyotlari dunyosi shaxs iqtisodiy xulq-atvorining affektiv turini oldindan belgilab beradi" [4:602]. Xulq-atvor bu shaxs tomonidan belgilanadigan faoliyat shaklidir [5:6].

Iqtisodiy xulq-atvor uning ijtimoiy va shaxsga yo'naltirilgan turlaridan biri sifatida ko'riladi. Ushbu modelni axborot yetishmovchiligi va shaxsiy mulohaza tufayli ahamiyatsiz deb tushunish mumkin. Bu esa, ishlab chiqarish, taqsimlash, almashtirish va iste'mol qilish kabi xatti-harakatlarning xilma-xil ekanini bildiradi.

Aholining turli iqtisodiy xulq-atvori shuni ko'rsatadiki, har bir shaxs imkoniyati xilma-xilligi uning iqtisodiy jarayonlarda ishtirok etish darajasini aks ettiradi. Bu esa uning "iqtisodiy jarayonlardagi mavqeini belgilaydi, iqtisodiyotda va jamiyat hayotining boshqa sohalarida ishtirokini ta'minlaydi" [6:4].

Xulq-atvor tushunchasi shaxsning o'z xatti-harakatlari va o'rab turgan muhitini idrok etishidir. Bu nafaqat shaxsning hayotiy pozitsiyasini aniqlash bo'yicha xulosa chiqarish, balki kelajakda uning harakatlariga oqilona baho berish imkonini beradi. Iqtisodiy xatti-harakatlar ma'lum bir shaxs yoki guruhga xos bo'lgan, ularning turli xil manfaatlarini qondirish, foyda olishga qaratilgan nisbiy yaxlitligidir.

Iqtisodiy madaniyat ushbu sohani harakatga keltiruvchi kuch sifatida faoliyat ko'rsatadi. Bundan tashqari, qadriyat, me'yor va ehtiyojlarning namoyon bo'lishidir. Iqtisodiy va unga bog'liq bo'lmagan xatti-harakatlarning umumiy asoslari ushbu soha madaniyatning uchta tarkibiy qismida namoyon qiladi: 1) mehnat odob-axloqi; 2) ilmiy va kasbiy bilimlar; 3) inson xulq-atvorini boshqaradigan me'yor va qadriyatlar. Hozirgi kunda insonning iqtisodiy hayotini bilish bilan birga, o'z-o'zini tashkil etish va individualizatsiya qilish tendensiyalari kuchaymoqda.

Hozirgi vaqtda mahalliy va xorijiy fanlarda axborotni mulkchilik shakllari nuqtayi nazaridan egalik qilish, tasarruf

etish va foydalanish bo'yicha munozara yuzaga kelgan. Bunda ba'zi olimlar axborot mulk sifatida intellektual qonunchilikka to'g'ri keladi desa, boshqa tadqiqotchilar guruhi esa mulk huquqi axborotga nisbatan qo'llanishi mumkin, degan fikrni ilgari suradi. Bu masalaga falsafiy nuqtayi nazardan yondashadigan bo'lsak, axborotning turli xarakterda ekanini yoddan chiqarmaslik kerak. Chunki axborot – bu moddiy va ma'naviy elementlarni o'zida mujassam etgan holda egalik qilish, foydalanish va yo'q qilish mumkin bo'lgan birliklardan iboratdir. Shuningdek, qiymat va baho bilan o'lchanadigan jismoniy o'lchamlarga ega bo'lgan obyektlardan biri sanaladi.

Axborot moddiy obyektlar uchun o'z-o'zidan mavjud bo'la olmaydi. "Egalik qilish" huquqi axborotga taalluqli emas, chunki nomoddiy obyektlarga jismoniy egalik qilish mumkin emas. Axborot son-sanoqsiz subyektlar tomonidan bir vaqtning o'zida foydalanish jarayonida bo'lishi mumkin. "Buyurtma"chining vakolati axborotga nisbatan ham qo'llanilmaydi, chunki undan foydalanish huquqini begonalashtirish orqali sotuvchi undan keyingi foydalanish imkoniyatini yo'qotmaydi.

Bordi-yu, ishbilarmonlik obyekti sifatida axborot tovar sifatida foydalanilar ekan, u oddiy moddiy mahsulot singari iste'moldan keyin yo'qolmaydi. Aholining ishbilarmonlik tafakkuri va qobiliyatini oshirishda axborotni iste'molga kiritish va tarqatish muhim. Ayni vaqtda bu axborotning o'z-o'zidan ko'payib borishiga olib keladi. Ishbilarmonning u yoki bu narsa to'g'risida ma'lumot berishi axborot sonini boshqalar uchun kamaytirmaydi. Shu tariqa axborot moddiy obyektidan farqli o'laroq, bir vaqtning o'zida mavjud bo'lishi mumkin. Axborotni sotishda uning to'liq "begonalashuvi" sodir bo'lmaydi. Axborotning moddiy emas, ma'naviy qiymatga ega ekani muhim. Bu esa, bir vaqtning o'zida bir-biridan mustaqil foydalanishga keng yo'l ochadi. Axborotning bu xususiyati hosil qilingan xabar va ma'lumotlarni cheksiz tarqatish va foydalanish imkonini beradi. Demak, axborotga boshqa shaxslarning, ayniqsa ishbilarmonlarning kirishini ta'minlamasdan turib egalik qilish mumkin emas. Axborotdan nafaqat uning shartli egasi, balki ishbilarmonlik bilan shug'ullanayotgan tadbirkorlar ham foydalanishi mumkin. Ishbilarmonlik bilan shug'ullanishga kirishayotgan tadbirkorlarning buyurtma

berishiga kelsak, unda faqat axborot obyektiga kirish tartibini aniqlash haqida gapirish mumkin. Shunga qaramay, axborotga aylangan intellektual mulk tovar munosabatlari obyekti ekanini unutmazlik kerak. Chunki ishonchli saralangan axborotlar bilan ta'minlangan ishbilarmonlar inson va jamiyatning muayyan manfaatlarini qondira oladi.

Axborot ilm-fanning globallashuvi tobora tezlashib borayotgani tufayli ilmiy-amaliy tadqiqotlar tadbirkor mulkiga aylanib bormoqda. Agar industrial jamiyatda bilimga asoslangan yangilik (nazariya, gipoteza, amaliy ishlanma)lar yaratuvchi olimning shaxsiyati bilan bog'liq bo'lsa, axborotlashgan jamiyatga kelib esa, yaratilayotgan barcha axborot va telekommunikatsion texnologiyalar, shu haqidagi bilimlarni tavsiflaydi. Bu esa aholining ishbilarmonlik tafakkurini yanada kengroq rivojlanishi uchun katta imkoniyat yaratib berishi bilan xarakterlanadi.

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, yangilanayotgan ma'naviy makonda bilimli ishbilarmonlarni ko'paytirish orqali to'ldirib borish davlatning axloqiy-ma'naviy tarbiya borasidagi islohotlarini amalga oshirish siyosatining tarkibiy qismiga kiradi. Shuning uchun ham "2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"da: "Yoshlarning ma'naviy, intellektual, jismoniy va axloqiy jihatdan kamol topishiga ko'maklashish... Yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg'usi, bag'rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta'sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo'lgan qat'iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash... Iqtidorli va iste'dodli yoshlarni qo'llab-quvvatlash hamda rag'batlantirish.... Yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish" kabi maqsadlar ko'zlanib, ularni amalga oshirish borasidagi chora-tadbirlar ko'rsatib berilgan [7]. Agar jamiyat yoshlarning zamonaviy bilim olishi uchun barcha imkoniyatlarini ishga solsa, ularning iqtisodiy dunyoqarashi bozor madaniyatining haqiqiy qadriyatlaridan farq qiladi. Ya'ni mehnat qila olish, mehnatsevarlik, shaxsiy javobgarlik, foyda, jamg'arma, iste'molchilik, ijtimoiy muvaffaqiyat kabilarni aytib o'tishimiz mumkin. Bular bozor iqtisodiyotiga asoslangan tadbirkorlik va iqtisodiy xatti-harakatlar strategiyasini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – T.: O'zbekiston, 2022.
2. Петросян Д.С. Интеграционная модель поведения человека / Д.С.Петросян // Общественные науки и современность. 2008. № 3.
3. Веблен Т. Б. Теория праздного класса / Т.Б.Веблен; пер. С.Сорокина. – М.: Либроком, 2011.
4. Вебер М. Основные социологические понятия. Избранные произведения / М.Вебер. – М.: Прогресс, 1990.
5. Зомбарт В. Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека: пер. с нем. / В.Зомбарт; изд. подгот. Ю.Н.Давыдов., В.В.Сапов. – М.: Наука, 1994.
6. Шабунова А.А. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты: препринт / А.А.Шабунова., Г.В.Белехова. – Вологда: ИСЭРТ РАН, 2012.
7. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси// [https:// president. uz/uz/ pages/view/strategy?menu_id=144](https://president.uz/uz/pages/view/strategy?menu_id=144).

МИРЗО УЛУҒБЕК ВА УНИНГ САМАРҚАНД АКАДЕМИЯСИ МАЪНАВИЙ МЕРОСИДА СИНЕРГЕТИК МЕТОДОЛОГИЯНИНГ ЭВРИСТИК ТОМОНЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада Мирзо Улуғбекнинг замонавий илмий методология ривожига ва синергетик илмий-фалсафий таълимотни яратишидаги ўрни ҳақида сўз боради. Муаллифнинг таъкидлашича, Улуғбек XV асрнинг энг йирик олими бўлиб, аниқ ва табиий фанлар соҳасида кенг қамровли тадқиқот олиб борган ва ижтимоий-гуманитар фанлар ривожига улкан ҳисса қўшган. **Таянч сўзлар:** Мирзо Улуғбек, илмий методология, синергетика, ночизикли тафаккур, Самарқанд Академияси, фанлараро интеграция.

Annotation: The article discusses the importance of Mirzo Ulugbek in the development of modern scientific methodology and his role in the creation of a synergetic scientific and philosophical doctrine. The author notes that Ulugbek was the greatest scientist of the 15th century, conducted extensive research in the field of exact and natural sciences and made a huge contribution to the development of social and humanitarian sciences. **Keywords:** Mirzo Ulugbek, scientific methodology, synergetics, nonlinear thinking, Samarkand Academy, interdisciplinary integration.

Аннотация: В статье рассматривается о значении Мирзо Улугбека в развитии современной научной методологии и его роли в создании синергетической научно-философской доктрины. Автор отмечает, что Улугбек был крупнейшим ученым XV века, проводил обширные исследования в области точных и естественных наук и внес огромный вклад в развитие социально-гуманитарных наук. **Ключевые слова:** Мирзо Улугбек, научная методология, синергетика, нелинейное мышление, Самаркандская академия, междисциплинарная интеграция.

Кирриш. Замонавий илмий методологияга муносиб ҳиссаси бўлган, синергетик, ғояларни ўзига акс эттирган илмий-фалсафий таълимот яратган Мирзо Улуғбек XV аср жаҳон аниқ-табиий фанлар соҳасида оламшумул тадқиқот олиб борган, ночизикли тафаккур тарзи асосида илмий кашфиёт ва ихтиролар қилган, ижтимоий-гуманитар ва маданий фанлар соҳасини ривожлантиришга ҳисса қўшган йирик аллома ҳисобланади.

У жамиятдаги беқарорлик кузатилаётган, деградация даражасига етган бир даврда илм оламига кириб келди. Амир Темур вафотидан кейин темурийлар салтанатида маълум бир сиёсий-ижтимоий тартибсизлик ва хаотик ҳолатлар юз берди. Бунинг натижасида ички низолар ҳам кучайди. Ушбу жараёнларни изоҳлаб, Қори Ниёзий қуйидагича хулоса қилади: “Юқорида баён қилинганлардан Улуғбекнинг сиёсий майдонда пайдо бўлиш вақтининг хусусияти келиб чиқади: Улуғбек ҳукмрон бўлган пайтда ўзаро урушлар ва сиёсий тарқоқлик кучайган, меҳнаткаш омма каттик эксплуатация қилинар эди” [17: 63].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мирзо Улуғбек эса атиги 15 ёшида тахтга ўтиргач, жамиятдаги бу каби тартибсизлик ва беқарорликлар анча камаяди. Бунинг асосий сабаби албатта, унинг ижтимоий ва сиёсий билимдонлиги ва давлат бошқарувидаги маҳоратидан далолат беради. Лекин кўпгина адабиётларда Улуғбекнинг сиёсий-ижтимоий фаолияти ва бошқарув тизими эътибордан четда қолдирилган. Олим Қори Ниёзийнинг бу борадаги “Улуғбекнинг фанга жуда қизиқиб кетгани унинг давлат фаолиятига маълум даражада салбий таъсир кўрсатган” [17: 65-66], деган хулосасига қўшилиб бўлмайди. Сабаби, қирқ йил ўз давлатини барқарор, тинч ва осуда ривожлантирган

Мирзо Улуғбекнинг шубҳасиз, давлат ва жамоат арбоби ва мохир бошқарувчи шахс эканидан далолат беради. У илм-фан билан мунтазам шуғулланиш билан бирга, ўша даврда мавжуд бошқа соҳаларни, жумладан, ижтимоий аҳиллик ва бирлик, иқтисодий барқарорлик, маданият, бунёдкорлик, архитектура, таълим, санъат ва ҳунармандчиликни ривожлантирган. Улуғбекнинг сиёсий-ижтимоий фаолияти, бошқарув тизими, давлат бошқарувчиси сифатидаги ўзига хос услубини тадқиқ этиш тадқиқотчиларнинг илмий изланишларига муҳтождир.

Ўрта асрларда Шарқда, кейинчалик Ғарбда илм-фан ривожланишига улкан ҳисса қўшган Мирзо Улуғбек – Муҳаммад Тарағай ўз даврида табиий ва ижтимоий-гуманитар фанлар интеграцияси асосида Самарқанд академиясига асос солган.

Биз бежизга гапни академиядан бошламадик. Биринчидан, Мирзо Улуғбек асос солган академиянинг фалсафий-илмий моҳиятини англаш орқали ундаги ночизикли тафаккур элементларини кашф этамиз ва унинг академиясида фанлараро интеграция мавжуд бўлганининг илмий асосларини топамиз. Иккинчидан, ғарблик олимлар даъво қилаётган Янги давр аниқ ва табиий фанлар пойдевори Ғарбда эмас, айнан Марказий Осиёда, жумладан, Улуғбек академиясидан бошланганини ва бу илмий ҳақиқат собиқ Иттифок даврида эътиборга олинмаганини англаймиз.

Кўпгина адабиётларда, жумладан, Қорий Ниёзий рисоласи ва бошқа илмий нашрларда Мирзо Улуғбек астрономия академиясини ташкил этган олим сифатида таърифланади, ваҳоланки, ўша даврда нафақат Самарқанд, Марказий Осиё ва Хуросонда физика, астрономия, кимё, биология, геодезия, география, мантиқ, фалсафа, математика, тарих, минерология,

адабиёт ва бошқа дунёвий ҳамда диний илмлар ҳам ривожланган. Алломанинг сайъ-ҳаракатлари билан меъморий санъат ва архитектура соҳаси ҳам жадал суръатда юксалди. Улуғбек буйруғига мувофиқ Самарқанд шаҳридаги Улуғбек мадрасаси, Улуғбек расадхонаси, Шохизинда ансамбли, Бухоро шаҳри ва Ғиждувон туманидаги Улуғбек мадрасалари, Шаҳрисабздаги Улуғбек масжиди ва бошқа меъморий санъатнинг нодир намуналари бунёд этилгани академия илмий Кенгаши фаолияти маҳсули эди. Шу нуктаи назардан Мирзо Улуғбек анъанавий фикрлардан юқориқроқ – ночизикли ва фрактал тафаккур эгаси эканига далолатдир. У асос солган илмий мактаб ва унинг жаҳон илм-фанига қўшган ҳиссаси фалсафий моҳиятини, ундаги синергетик ёндашув ва ғоялар таҳлилидан хулоса қилиш керакки, Мирзо Улуғбек нафақат астрономия, балки қомусий билимлар эгаси сифатида Самарқанд академиясига ва Марказий Осиёда биринчилардан бўлиб мадрасаи олия, яъни замонавий атама билан айтганда, илк университетга асос солди. Бу ҳақиқатни барча фанларда илмий далиллар билан алоҳида таъкидлаш лозим. Зеро, 1417-1420 йилларда Самарқанд вилоятининг ҳозирги Регистон майдонида ўз давридаги талабалар ва келажак авлоднинг илм олиши учун катта мадраса биносини қуришга фармон берганини, Улуғбек мадрасаси қуриб битказилгандан кейин унинг очилиш маросимида Мавлоно Муҳаммад Хавофийни Бош Мударрис [ректор] этиб тайинлаганини тарихий манбалардан яхши биламиз. Мирзо Улуғбекнинг буюқ қомусий олим, давлат ва жамоат арбоби, фавқуллоҳда истеъдод эгаси экани ҳақида яна ўнлаб илмий, тарихий далилларни келтиришимиз мумкин. Мавзудан чалғимаслик учун биз Мирзо Улуғбек ва унинг Самарқанд академияси мутафаккир-олимларининг ижтимоий, фалсафий-илмий қарашлари ва улардаги синергетик тамойиллар ҳақида тўхталиб ўтаемиз.

Мирзо Улуғбек ва унинг илмий меросини ўрганишда мамлакатимиз ва хорижда кўпгина илмий изланишлар олиб борилган, қатор асарлар яратилган. Масалан, Жон Гривс, Томас Хайд, Френсис Бейли, М.Е.Массон, Л.Седийо, В.В.Бартольд, В.Д. Вяткин, Н.Леонов, Е.Кнобл, Т.Н.Қори Ниёзий, Б.Розенфельд, Г.Матвиевская, Ф.Старр, Г.Жалолов, Б.Ахмедов, А.Ахмедов ва бошқа бир қатор олимлар Мизо Улуғбек ҳаёти, ижоди, илмий мероси, фаолияти, жумладан, математика ва астрономияга оид таълимотини ўрганган. Бироқ алломанинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий-илмий қарашлари синергетик методология асосида деярли ўрганилмаган.

Тадқиқотчилар Мирзо Улуғбек илмий мероси ва у асос солган академиянинг фақат астрономик жиҳатларига кўпроқ урғу беради. Ваҳоланки, аллома илмий мероси ва академиясининг илмий тадқиқотлари фаолияти замирида бошқа гуманитар фанлар қатори

фалсафа, этика ва мантиқ илмлари муҳим мавқега эгадир. Шунинг учун унинг Самарқанд академияси нафақат астрономия, аниқ фанлар, балки фалсафий-мантикий институт ҳам ҳисобланган. Улуғбек академиясидаги барча тадқиқотлар ва илмий изланишлар, кашфиётлар фалсафа ва мантиқ илмлари қонуниятлари асосида амалга оширилган. Аммо бу ҳақда ҳали ҳануз нафақат дарсликлар, алломага оид кўплаб рисоаларда ҳам илмий маълумотлар мавжуд эмас. Бу борада олим М.Оллоёров ўзининг “Мирзо Улуғбек мунажжимлик мактабининг фалсафий-мантикий асослари” мақоласида шундай ёзади: “Фалсафа ва мантиқ қайд этилган фанлар йўналишида олиб борилган фундаментал тадқиқотларда билиш методи – усули бўлиб хизмат қилган. Шунга қўра, ана шу иккала фан ривожига катта эътибор берилади ва бунинг натижаси ўлароқ, Улуғбек академияси қошида фалсафа-мантиқ мактаби юзага келади. Аммо мавжуд илмий адабиётларда ушбу мактабнинг шаклланиши, унинг вакиллари ҳақида деярли фикр билдирилмайди ва бу борада тадқиқот ишлари олиб борилмаган” [7:191].

М.Оллоёров фикрининг исботи сифатида Мирзо Улуғбекнинг мантиққа оид қарашларини кўрсатиб ўтади: “Агар Улуғбек асарлари, хусусан, “Зижи Қўрагоний” асари таҳлил қилинганда унинг қатъий мантикий метод-усулларга асосланган ҳолда ёзилганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Фикримиз далили сифатида унинг ана шу асаридан биргина хулосавий муҳокама (ҳукм)ни олиб қарайлик: “Агар ҳақиқатан Ернинг қуёшга юзма-юз бўлиб туриши кечаси ёки куннинг иккинчи ярмида, аниқроғи соат 2.20 да содир бўлса, шунингдек юзма-юз бўлиш градуси 120/281 дан кам бўлмаса, унда қуёш тутилиши рўй беради” [7:63]. Мазкур муҳокама хулоса, биринчидан, дедуктив-силлогистик, яъни мантикий хулоса бўйича чиқарилган ва иккинчидан, у шартли (имплектив) ҳукм шаклида таърифланган” [7:191].

Тадқиқот методологияси. Мирзо Улуғбек шакллантирган тафаккур услуби ва мантикий методлар янги илмий услублар шаклланиши баробарида, ўша даврнинг диний дунёқарашига ҳар доим ҳам мувофиқ эмас эди. Аммо алломанинг тафаккур тарзи ва билиш методи гносеологик таълимотни ривожланишига хизмат қилди.

Мирзо Улуғбек гносеологик қарашлари жиҳатидан ўз даврининг диний уламолари ва мутафаккирларидан фарқлироқ, эътиқодига даҳл қилмаган ҳолда ақл ва тажрибага таянган. Бошқача айтган, у ақлий билиш, мушоҳада, таққослаш, тажриба, яқкаликдан умумийликка ўтиш ва аксинча умумийликдан яқкаликка ўтиш, абстрактликдан конкретликка ўтиш каби усуллар ва тамойиллардан кенг фойдаланган.

Мутафаккир ўзининг илмий меросида ўз даврининг мафкуравий қобиғидан чиқиб, инсон билиш

имкониятлари чексизлигини исботлашга уринган. У ўзи яшаган маънавий-мафкуравий муҳитни инобатга олиб, геоцентрик назарияни очик рад этмаган бўлса-да, олиб борган астрономик кузатишлари жараёнида гелиоцентрик назарияни илмий жиҳатдан яхши англаган. Яъни Мирзо Улуғбек ва унинг академияси том маънода гелиоцентрик назарияни кашф этган. Чунки тарихий манбаларга кўра, Улуғбек мактабининг таниқли намояндаларидан бири Марям Чалабий планеталарнинг ҳаракати масаласини таҳлил қилар экан, бундай деб ёзади: “Мураккаб ҳаракатга таянч қилиб олиш учун энг қулай нукта дунёнинг маркази сифатидаги Ер бўлмаса-да, одатда айни шу марказ таянч нукта қилиб олинади”. Бу гаплар дунёнинг гелиоцентрик системада тузилганига эҳтиётлик билан қилинган ишорадан бўлак нарса эмас [16:80]. Демак, гелиоцентрик назариянинг илмий асослари Николай Коперниккача Улуғбекнинг Самарқанд академиясида ўз исботини топган. Афсуски, бу илмий ҳақиқатлар кўпчилик олимларимиз эътиборидан четда қолган. Ваҳоланки, гелиоцентрик назария ғоялари синергетик методология ва ночизикли тафаккур тарзи асосида ўз моҳиятини ёрқинроқ намоён этади. Шунинг учун ҳам Мирзо Улуғбекнинг математика, геометрия, астрономияга оид илмий қарашларини синергетик ёндашув асосида кенгрок тадқиқ этишга эҳтиёж сезилмоқда.

Мирзо Улуғбекнинг борлиқ, табиат ва инсонга нисбатан ёндашуви ўзига хос бўлиб, у Худони рад этмайди, аксинча, мутлақ борлиқ – Аллоҳ ва у Қодир сифатида ҳамма нарсанинг яратувчисидир, деб ҳисоблайди. Аллоҳ яратган барча нарсаларда эса мантикий қонуният мавжуддир. Мирзо Улуғбек фикрича, Худо оламни, инсон ва жамиятни, ақл-заковатни, ҳиссий-нафсоний қувватларни тасодифан, беҳудага яратмаган. Бу яратишнинг ўзида укиб олинмаган сир-асрори бор. Уларнинг алоқадорлиги, сабаб-оқибат муносабатларга кириши, таъсир этиш ва таъсирланиши азалдан тақдир сифатида берилган. Лекин улар нодон ва калтафаҳм кимсалар учун нафис пардалар билан ниқобланган. Ақл-заковат, фаросат, фаҳм ва шу каби кубровия асоси барчага тақсимланган, лекин уларнинг инсоний қувват ҳосил қилиши ҳар бир инсоннинг истак-хоҳиши, эҳтиёжига бориб тақалади. Калтафаҳм кимсалар нафис пардани кўтаришга аҳд қилганларни даҳрийликда айблайди, чунки улар Куръони карим ва ҳадиси шарифда ақл, илмга берилган мақомни тушунмайди [5:135-136] дейди. Яъни Мирзо Улуғбек инсоннинг ўз-ўзини англаши, билиши ва тарбиялаши каби синергетик тамойилларни эътироф этиб, бу ҳаммага ҳам хос эмаслиги, билимсиз кишилар бундан мосуво эканини, фақатгина ночизикли тафаккур эгаларигина буни англаши мумкинлигига ишора қилган, деган хулосага келиш мумкин.

Мирзо Улуғбек ва унинг академияси илмий ютуғининг яна бири “Зижи жадиди Кўрагоний”

асаридир. Уни фалсафий-илмий нуктаи назардан таҳлил қилсак, унда ҳам биз бутун ўрганаётган синергетик методология асослари ва ғояларини илғаш мумкин. Мутафаккирнинг ўз замонасида ривожланган техник воситалар йўқлигига қарамай, асосий ўлчов воситаси, секстант (устурлоб) ёрдамида 1118 та юлдузнинг жойлашиши ҳақидаги “Зижи жадиди Кўрагоний” асарини яратди. Юлдузларнинг махсус каталогини тузди. Каталог – мураккаб билиш жараёнининг якуни бўлиб, рақамлар математик қолипга туширилади, яъни қоида-қонуниятлар яратилади [10:54]. Буларни таҳлил этиб, Улуғбек ва Самарқанд академияси олимларида ўша даврдаёқ биз ҳозир ўрганаётган ночизикли фрактал тафаккур тарзи мавжудлигини билиш мумкин. “Ночизикли фракталлар иррационал ўлчовлар, тизимнинг беқарорлик, ассиметрик, бетартиб томонлари билан мослиги тушунилади. У ночизикли алгебрик тенгламалар билан генерарлашади. Бу тенгламанинг ечимлари касрли, комплекс сонларда ифодаланиб, комплексли фазо намоён бўлади ва ажабтовур фигура ҳосил бўлади. Яхлит бир картина хаотик ва номаълум кўринишда бўлади” [9:8-59]. Оламни яхлит тарзда кузатиш, унинг математик ва астрономик қонуниятларини англаш, Куёш, Ой ва Ернинг ҳаракатларига қараб, унинг хусусиятларини ўрганиш орқали Мирзо Улуғбек ва унинг атрофидаги олимлар илмий фаолият олиб борган. “Зижи Кўрагоний” асаридан ташқари, Улуғбек, “Бир даражанинг синусини аниқлаш ҳақида рисола” асари орқали жаҳон аниқ фанлари ва табиатшунослиги, ижтимоий фанларни ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўша олди.

Мирзо Улуғбекнинг илмий меросидаги ўзига хос жиҳат – бу илмий тадқиқот методологиясидир. Унинг амалий тадқиқот усуллари ҳам ўзига хослиги ва кўплиги билан ажралиб турарди [14:143-145]. Фалсафа ва фан методологиясида Мирзо Улуғбекнинг илмий тадқиқот, ижод, билиш методологияси ҳақида деярли маълумот йўқ. Ваҳоланки, у ўзига хос методология яратган олим ҳисобланади. Унинг тадқиқот методологиясида анализ, ва синтез, уларнинг воситалари бўлган классификация ва дифференция, индукция ва дедукция, таққослаш, кузатиш, эксперимент каби усуллардан кенг фойдаланилган. Жумладан, кузатиш ва эксперимент усуллари орқали у астрономия соҳасида улкан кашфиётларни қўлга киритади. Бунга мисол қилиб, у яратган обсерватория, ўзига хос лаборатория ва кузатиш асбобларини мисол келтириш мумкин. Улуғбек илмий ижодининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ўз илмий ишларини воқеаларни кузатишдангина эмас, балки олдин ўтган олимларнинг кузатувлари натижаларини ўрганиб, уларни танқид қилишдан бошлади. Бор кузатув хулосаларини тўлиққа ёки пучга ажрата олди. Унинг яна бир хусусияти шуки, осмон жисмларини кузатиш учун обсерватория қуриш зарурлигини пайқаб, унинг конструкциясини фикран

эксперимент ёрдамида аниқлади, осмон меридиани ва куёш эклиптикаси ўринларини аниқлади, координата системаси барча элементларини фикран ва амалда ўрнатди” [4:63].

Мирзо Улуғбек ва унинг мактаби илмий тадқиқотларида экстраполяция, интерполяция усули алоҳида ўрин тутиб, унинг ёрдамида миқдорларнинг билвосита ҳисоб-китоблари амалга оширилган. Экстраполяция (лот. ekstra – тез, polio – тўғрилайман) – бирор ҳодисанинг бир қисмини кузатиш натижасида олинган ҳулосани шу ҳодисанинг бошқа қисмига, бошқа территорияга ва келгусига татбиқ этишни англатади [15:157] **Интерполяция** (лот. inter – орасида ва polio — текислайман)

1) математикада – бир неча нуктада берилган функция қийматларидан шу нукталар орасидаги нукталарда функциянинг тақрибий қийматини топиш. Интерполяциядан фаркли равишда экстраполяцияда функциянинг тақрибий қиймати берилган нукталардан ташқаридаги нукталарда топилади. Бугунги кунда синергетик математика ва аниқ фанларнинг синергетик методологиясида фойдаланилаётган ушбу услублар ўша даврдаёқ илмий тадқиқот фаолиятида кенг фойдаланилгани ҳам эвристик ёндашув ва эвристик услублар мавжудлигидан далолат беради. Мирзо Улуғбек Ернинг исталган майдони кенглигини аниқлашнинг бир неча усулларини, ёритгич (юлдуз)лар орасидаги бурчак масофасини аниқлаш усулини ва бошқаларни ишлаб чиқди. Аниқ илмий услубнинг мавжудлиги туфайли ушбу фан натижалар тўпланиб, бир-бирини қўпайтирадиган жамоавий фаолият тури сифатида намоён бўлди. Қолаверса, бу услубларнинг аксарияти синергетик методология сифатида фанда ҳам қўллаб келинмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Профессор М.Н.Абдуллаева ва З.Р.Қодирова “Улуғбек билиш назарияси мактабининг эстетик аспекти” мақоласида Европада юзага келишидан анча аввалроқ Улуғбек мактаби олимларининг юксак интеллектуал салоҳияти қўплаб математик масалаларга ечим топиш имконини берганини таъкидлаб шундай ёзади: “Улуғбек астрономия мактабининг шаклланиши ва ривожланишининг асосини ворисийлик ташкил этди. Фан – бу таълимотлар ўртасида доимий маълумот алмашинувисиз мавжудлиги имконсиз бўлган жамоавий фаолиятдир. Улуғбек мактабида, биринчидан, устоз ва шогирдлар ўртасида алмашув содир бўлиб, шу туфайли илмий билимлар ривожда узлуксизлик юзага келган, билимлар тўпланган. Иккинчидан, бир авлод олимлари ўртасида ҳам маълумот алмашинуви содир бўлган. Мулоқот ва мунозаралар билиш усулларидан бири сифатида шахснинг ижодий қобилиятини ривожлантириш учун интеллектуал илмий муҳитни шакллантириш имкониятини яратади. Бунга ёрқин мисол ушбу мактаб вакили Али Қушчининг илмий

тадқиқотларидир” [16:198-199]. Биз Али Қушчининг илмий меросига кейинроқ батафсил тўхталамиз. Мухими, Мирзо Улуғбек аниқ фанларда ҳозир ниҳоятда заруратга айланган жамоавийлик, яхлитлик ва билишдаги интеграция усулини амалда қўллаган шахслардан ҳисобланади.

Агар Ўрта асрлар Марказий Осиё олимларининг улкан ютуқлари XII асрдан бошлаб жаҳон цивилизацияси мулкига айланган бўлса, Улуғбек мактаби вакиллариининг улкан муваффақиятлари ҳам шундай даражага эришди. Жумладан, Самарқанд академиясида фаолият олиб борган машҳур аллома Ғиёсиддин Кошийнинг ўнли касрлар ва уларни ҳисоблаш амалиётида қўллашдан иборат ажойиб янгиликлари Европагача етиб бормади. XVI аср охирида у қайта яратилди ва ҳозир Руффини – Горнер деб аталадиган усул ёрдамида илдизларни аниқлаб олиш методидан фойдаланилади. Бизга Ньютон биноми сифатида маълум бўлган ҳар қандай натурал даражани ошириш қоидасидаги “ижобий ва салбий” атамалари ҳам унинг номи билан боғлиқ [8:142]. Бундай илмий кашфиётларнинг фалсафий моҳияти шундан иборатки, Мирзо Улуғбек ва унинг мактаби вакилларида ночизикли тафаккур тарзи ва илмий ёндашув шаклланган бўлиб, унинг натижасида қўплаб илмий муаммо ва масалалар ўз ечимини топган.

Алишер Навоийнинг “Мажолисун нафоис” асарида таъкидланишича, Улуғбек баъзан шеър назмига ҳам майл этган. Ўйиборли томони, Навоий келтирган Улуғбекнинг қуйидаги байтида ўзига хос синергетик ғоялар мавжуд.

“Ҳарчанд мулки ҳусн дар зери нигини туст,

Шўхи макун, ки чашми бадон дар камини туст!”

Таржимаси: Қанчалик давлат узуги қўлингда бўлса ҳам, ҳазил ва шўхлик қилмагилки, ёвуз кишилар кўзлари сен томон қаратилгандир. Оддий байтдек туюлган бу мисраларда ҳам маълум маънода фалсафий моҳият мужассамдир. Яъни ҳар қанча эғалик ҳуқуқи ўзингда бўлса ҳам, унутмагинки, ундан мосуво бўлиш эҳтимоли бор, шунинг учун доим эҳтиёткорлик ва зийракликни унутмаган ҳолда, доим огоҳ бўлишинг керак. Акс ҳолда ичингдаги душманларинг кўз олайтираётган мулкнинг барбод этиши ҳам мумкин. Бошқача айтганда Мирзо Улуғбек сиртдан сокин ва осойишта, ишончли кўринаётган нарсанинг ичида тугён, беқарорлик ва ишончсизлик яширинган бўлиши эҳтимоли бор, деган маънода фикр юритади. Бу эса ҳар қандай тизимда ички бифуркацион жараёнлар доимий мавжуд эканини билдиради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Мирзо Улуғбек табиий, аниқ фанлар баробарида ижтимоий, фалсафий ва ахлоқий билимлар билан ҳам шуғулланган комусий олим ҳисобланади. У асос солган академия салоҳияти ва

таъсир этиши жиҳатидан нафақат Шарқ, балки Ғарбда ҳам илм-фан ривожда муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

Улуғбек академиясида машҳур олим ва мутафаккирлар Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид Коший, Муҳаммад Али Қушчи, кейинчалик, Ҳасан Чалабий, Муиниддин Коший, Мансур ибн Муиниддин Коший самарали илмий фаолият олиб борган.

XV асрнинг астрономия, математика, геометрия, механика ва бошқа қўлаб табиий фанлар билимдони, машҳур мутафаккир **Ғиёсиддин Жамшид Коший** Улуғбек фанлар академиясининг таниқли ва сермахсул олимларидан бири бўлган.

У Кошонда (ўша вақтда Амир Темур давлати тасарруфида бўлган ҳозирги Эроннинг шаҳарларидан бири)да таваллуд топган. Илк сабоқ ва илмий изланишларини туғилган юртида бошлаган бўлса-да, кейинчалик Мирзо Улуғбек таклифига биноан ўша даврда илм-фан юксак даражада ривожланаётган Марказий Осиё, аниқроғи Самарқандга келади ва бундай таклиф ҳамда эътибордан мамнунлигини эътироф этади [11:26].

Ғиёсиддин Коший Самарқанддаги илмий фаолияти давомида аниқ фанлар, айниқса, математика фани ривожига муносиб ҳисса қўшади. Кейинчалик Коший Ҳиротга келиб, Шохрух саройида хизмат қилган ва унга атаб “Элхон зиж”ини такомиллаштириш учун “Хоқон Зиж” (“Зиж Хоқоний дар такмили “Зиж Элхоний”) номли астрономик асарини битган. Унинг бу асари ўз давридаги астрономия соҳасидаги энг етук асарлардан ҳисобланган. Алломанинг яна бир машҳур асари “Рисола фил-муҳития”-“Айлана ҳақида рисола” бўлиб, уни ёзишдан мақсад π сонини [12], яъни айлана узунлигини унинг диаметрига нисбатини Кошийгача маълум бўлган аниқликдан ҳам каттароқ аниқликда ҳисоблашдан иборат эди. Бу асарлари орқали Коший математика фани тараққиётига ўзининг улкан ҳиссасини қўшди. Айнан шу асарни тадқиқ этганда, унда бугунги кунда синергетик методологияда кенг фойдаланиб келинаётган системали ёндашувни пайқаш мумкин. Яъни Ғиёсиддин Кошийнинг математик амаллари ва назарияларида математик синергетика ғоялари мавжуддир.

Европа мамлакатлари олимлар томонидан такомиллаштирилиб, янгилик сифатида эътироф этилган баъзи бир назария ва қонуниятлар аслида Ғиёсиддин Жамшид Кошийнинг математика фани ривожига қўшган оламшумул кашфиётларида ўз аксини топган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Қозизода Румий ва Мирзо Улуғбек билан ҳамкорликда Ғиёсиддин Коший кетма-кетлик яқинлиги усулини ишлаб чиққан. Бу усул эса XIX асрда Европада француз математики Э.Пикар томонидан қайта ишланган;

2. Европада Симон Стевин олиб кирган математикадаги ўн карра ҳисобни, Коший ундан 150 йил аввал фанга киритган ва ундан мунтазам фойдаланган.

3. “Ньютон биномий” ибораси билан аталувчи формулага асосланган ихтиёрий илдиз даражаларининг яқин жойлашув усулини ишлаб чиққан.

4. Фанда “Горнер чизмаси” номи билан машҳур кўпхадни ҳисоблаш усулини Ғиёсиддин Жамшид анча аср олдин ишлаб чиққан.

Мирзо Улуғбек академияси олимлари томонидан кашф этилган бу каби илмий далилларни яна давом эттириш мумкин. Бунинг учун эса соҳа мутахассислари буюк алломаларимиз илмий меросини кенгрок, чуқуррок ва синергетик методология асосида тадқиқ қилиши талаб этилади. Шунингдек, Ғиёсиддин Жамшид Коший, Али Қушчи каби мутафаккирларнинг илмий меросини тадқиқ этилиши эвристик аҳамиятга эга янги билим ва назарияларга замин яратиши баробарида, Улуғбек академияси фаолиятини, машҳур расадхона тарихини ўрганишда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Жамшид Кошийнинг математикага оид асарлари таржима ва тадқиқ этилган бўлса-да, бироқ унинг астрономик асарлари, хусусан, “Зиж Хоқоний” асари деярли тадқиқ қилинмаган. Самарқандда астрономик кузатувлар қай даражада юксак илмий аниқликка эга бўлгани маъмур асарни ўрганиш орқали маълум бўлади. Қолаверса, бу ундаги фалсафий қараш ва ғояларни илмий тадқиқ этишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Улуғбек илмий мактабининг яна бир йирик вакилларида бири **Али Қушчи** ҳисобланади. Асл исми Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи Самарқандий нафақат математик, астроном, балки етук файласуф ҳисобланади. У бошланғич билимни Самарқанд олимларидан, математика ва астрономияга оид илмни эса Қозизода Румий ҳамда Мирзо Улуғбекдан олади.

Али Қушчи астрономия, математика илмига оид илмий рисоалардан ташқари, 15 ёшидаёқ фалсафага доир асар ҳам ёзган. Бундан хулоса қилиш мумкинки, аллома ўз даврининг фалсафий таълимотини пухта ўзлаштириш билан бирга, қадимги Шарқ ва жаҳон фалсафасидан ҳам хабардор бўлган.

Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси фаолиятини ривожлантириш, Улуғбек расадхонасини қуриш (1424), илмий кузатишлар олиб бориш, “Зиж жадиди Қўрагоний” жадвалини тузиш ва бошқа жараёнларда ҳам Али Қушчи фаол қатнашади [7]. Ғиёсиддин Жамшид Коший ва Қозизода Румийдан кейин Улуғбек расадхонасида мудирлик ҳам қилди. У фаолияти давомида янги илмий изланишлар учун Улуғбек академияси илмий услуби, кузатиш ва тажриба ўтказиш асбобларини такомиллаштиришга эришди. Манбаларда “Мирзо Улуғбек вафотидан сўнг расадхона Муҳаммад Али Қушчи ва Мирам Чалабий раҳбарлигида яна бир неча ўн йиллар фаолият олиб борган” [17:186] деган фикрлар мавжуд бўлса-да, мутафаккир Мирзо Улуғбек вафотидан кейин юзага келган сиёсий, ижтимоий

танглик ва мутаассиб уламоларнинг тазйиқ ва бўҳтонлари оқибатида у мамлакатни тарк этишга мажбур бўлди. Синергетика нуқтаи назаридан, Мирзо Улуғбек ўлдирилгандан кейинги давр тартибсизлик ҳолатига юз тутди. Сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий бифуркацион жараёнлар теурийлар давридаги системали ривожланишни тарқоқ холга келтирди.

Али Қушчи бундай вазиятни ўз вақтида пайкаб, ўзи билан расадхонада ишланган қўлёмалар, Улуғбекнинг “Зижи Қўрагоний”, юлдузли осмон харитасини ва нодир қўлёмаларини олиб, Табриз, Ҳирот ва кейинчалик эса Туркияга, Усмонлилар салтанатининг еттинчи ҳукмдори Султон Муҳаммад II саройига келади. Унинг илмий фаолиятдан хабардор шахслар ўзига хос иззат иқром билан қабул қилади. “Мавлоно Алоуддин Али Қушчи Самарқандий Туркияда катта ҳурмат, обрў-эътиборга сазовор бўлиб, Усмонийлар салтанатида ҳам дунёвий ҳам диний илмларни ривожлантирувчи маърифий марказ ташкил этишга киришади. Али Қушчи мадрасада Самарқандда эгаллаган билими ва тажрибасига таянган ҳолда уларни ўз шогирдларига ўргата бошлайди. Мадрасада илмнинг турли соҳаларини ривожлантириш кенг йўлга қўйилади” [17]. Тез фурсатда нафақат Туркияда, балки бутун Европада унинг илмий фаолиятига қизиқиш ортиб боради. Бу том маънода Самарқанддаги Мирзо Улуғбек академиясининг илмий ютуқлари ва кашфиётлари Европа, кейинчалик эса бутун дунёга маълум ва машҳур бўлишининг муҳим омилларидан бири эди. Али Қушчи уларга математика ва астрономия фани эришган ютуқлар, астрономик қийматларни ўлчаш методлари, астрономик кузатиш асбоблари ҳақида, математик амалларни бажаришнинг Самарқанд мактабига хос усулларини, ўнлик касрлар моҳиятини, математик амалларда қўлланадиган манфий (минус) ва мусбат (плюс) ишоралари моҳияти ҳамда тригонометрик функцияларни ечишнинг хилма-хил турларини ўргата бошлайди [18:240]. Бу воқеанинг фалсафий моҳияти шундаки, ҳозир Европада ривожланган аниқ ва табиий фанларнинг эвристик усуллари ва синергетик методологияси пойдеворининг маълум бир қисми айнан Али Қушчи сабаб Шарқ Иккинчи Ренессанс даври илмий ютуқлари билан мустаҳкамланган. Профессор Б.Тураев эътироф этганидек, Али Қушчи – Иккинчи Ренессанс ютуқларини Европага узатган мутафаккир ҳисобланади.

Али Қушчи мутафаккир сифатида ночизикли тафаккур тарзи эгаси бўлган. Шу сабабли у қўллаб синергетик ғоя ва методологиялар юзага келгунига қадар бу борада ўз назария ва илмий кашфиётлари билан илм-фанга муносиб ҳисса қўшган. У юқорида номлари зикр этилган Самарқанд астрономлари сингари Ернинг Қуёш атрофида ва ўз ўқи атрофида айланишига катъий амин бўлган. Унинг фикрича, ёритгичларнинг Шарқдан Ғарбга қараб ҳаракатланиши, ғарбга ботиши Ер

шарининг ғарбдан шарққа қараб ҳаракатланиши (ўз ўқи атрофида айланиши) оқибатида рўй беради. Бизга шу сабабли гўёки ёритгичлар шарқдан чиқиб, ғарбга ботаётгандек туюлади. Бу сузиб бораётган кемалардан туриб қирғокни кузатаётган йўловчи ҳолатини эслатади. Йўловчига кема эмас, балки ундан қарама-қарши томонга қирғоқ ҳаракатланаётгандек бўлиб туюлади [2]. Яъни бошқа сайёралар қатори Ер ҳам Қуёш атрофида ва ўз ўқи атрофида айланиб юришини Европада биринчилардан бўлиб поляк олими Н.Коперник назарий жиҳатдан исботлаб берди, деган хулосага келгунга қадар Улуғбекнинг Самарқанд академияси олимлари бу назариянинг нафақат математик асосларини, балки амалий моҳиятини ҳам илмий изланишлари давомида исботлаб бўлган эди. Масаланинг эвристик моҳиятидаги синергетик аҳамияти ҳам шундадир.

Б.Тураев Али Қушчининг илмий-фалсафий мероси ҳақидаги мақоласида олимнинг илмий ютуқлари ҳақида тўхталиб шундай ёзади: “Бу ютуқларга математикада ўнли касрларни жорий қилиш, доирага ички чизилган учбурчакларни ўлчаш методлари, тригонометрик функцияларни ечишнинг Самарқанд математикаларига хос усуллари, π -сонни қийматини аниқлаштириш, Али Қушчи бу қийматни 16-ўндан бирлик рақамгача аниқликда ҳисоблаб чиққан (у қўпбурчаклар томонлари сонини 27 марта қўпайтирди ва $3 \cdot 228$ бурчакли қўпбурчакка эришди). Ундан 150 йил кейин француз математиги Франсуа Виет (1540-1603) π -сонини қўпбурчаклар сонини 16 марта қўпайтириб, 9-ўндан бирлик рақамгача ҳисоблаб чиқишга эришган. Европа Али Қушчидан 250 йил кейин Кёльнлик математик Лудольф ван Цейлен тимсолида унинг натижасидан ўтиб кетишга эришди. У бу сонни 32 белгигача кўтарди”. Бу илмий далиллар Али Қушчи ночизикли тафаккур тарзи асосида математик системали ёндашув ва эвристик услублардан оқилона ва моҳирона фойдаланганини ва бу кейинчалик такомиллашиб, математика-синергетик методологияга кўчганидан далолат беради.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Мирзо Улуғбекнинг Самарқанд академиясида аниқ фанлар қатори, ижтимоий ва фалсафий фанлар юксак даражада ривожланган. Академия мутафаккирлари эса фалсафа, мантиқ каби фанлар ривожига муносиб ҳисса қўшаётган синергетик ғоялардан фойдаланган ва бу ўз навбатида, синергетик методологиянинг вужудга келишида муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Шунингдек, ночизикли тафаккур тарзининг назарий ва амалий кўринишлари академиянинг бой илмий-фалсафий меросида ўз аксини топган. Бу хулосалар мамлакатимизда аниқ ва гуманитар фанларнинг янада ривожлантиришига хизмат қилади. Бундан ташқари, эвристик ғоялар ривожиди ҳам муҳим илмий мерос ҳисобланади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдуллаева М.Н., Қодирова З.Р. Улуғбек билиш назарияси мактабининг эстетик аспекти. “Самарқанд шахрининг умумбашарий маданият тараққиёт тарихида тутган ўрни”. Самарқанд шахрининг 2750 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари. – Тошкент – Самарқанд: Фан, 2007.
2. Али Қушчи. Астрономияга оид рисола (И.М.Мўминов таҳрири остида). – Т.: Фан, 1968.
3. Жамшид Қоший. Зиж Хоконий. Қўлёзма. Аё Софиё кутубхонаси. № 2692.
4. Кубаева Ш.Т. Развитие инновационного мышления в Самаркандской академии Улугбека //Universum: общественные науки. – №. 5 (6). 2014.
5. Мардонов Р.С., Ризаев И.И. Проблемы в инновационном развитии (на примере Узбекистана) //Географические и экономические исследования в контексте устойчивого развития государства и региона. – 2022.
6. Назаров Қ. Ўзбек фалсафаси. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2013.
7. Оллоёров М. Самарқанд шахрининг умумбашарий маданият тараққиёт тарихида тутган ўрни // Самарқанд шахрининг 2750 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари. – Тошкент – Самарқанд: Фан, 2007.
8. Розенфельд Б.А. Влияние самаркандской школы Улугбека на развитие математики и астрономии за пределами Средней Азии // Из истории науки эпохи Улугбека. – Т., 1979.
9. Синергетика – 2: назария ва амалиёт. (Масъул муҳаррир: проф. Тураев Б.О.). Монография. – Т.: Фан зиёси, 2022.
10. Темур ва Улуғбек. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти. 1996.
11. Тураев Б.О., Ризаев И.И. Особенности проявления искусственного интеллекта в бытии человека //Новые информационные технологии и системы (НИТиС-2022). – 2022.
12. Тураев Б.О., Ризаев И.И. Синергетическое мышление в современном понимании //Культура и антикультура. – 2022.
13. Улуғбек. Зидж Қурағони. Рукопись института Востоковедения АН Ўз // Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. – Т., 1976.
14. Файзуллаев А. Вопросы познания в “Зидж”е Улугбека // ОНУ, № 3. – Т., 1969.
15. Фалсафа: қомусий луғат. – Т.: Шарқ, 2004.
16. Қори-Ниёзий Т.Н. Улуғбек ва унинг илмий мероси. – Т.: Ўзбекистон.
17. Қулматов Ш., Бердимуродов А. Самарқанд ёдгорликлари. – Самарқанд: ИБХМ, 2017.

JAXONGIR PULATOV

*Navoiy viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi dotsenti,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

**YANGI O'ZBEKISTONNING BARQAROR RIVOJLANISH TENDENSIYALARI
VA ULARNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI**

Annotatsiya: Maqolada mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh maqsadi inson, uning hayoti, qadr-qimmat, huquq va manfaatlariga qaratilayotganligi bayon qilingan. **Tayanch so'zlar:** inson huquqlari, xalq manfaati, barqarorlik, farovon turmush, ijtimoiy audit.

Annotation: The article states that the main goal of the reforms implemented in our country is focusing on a person, his life, dignity, rights and interests. **Keywords:** human rights, public interest, stability, well-being, social audit.

Аннотация: В статье указано, что основной целью реформ, реализуемых в нашей стране, является ориентация на человека, его жизнь, достоинство, права и интересы. **Ключевые слова:** права человека, общественный интерес, стабильность, благополучие, социальный аудит.

Kirish. Har qanday mamlakat taraqqiyoti bevosita unda istiqomat qilayotgan jamiyat a'zolarining bor bilim va salohiyati, kuch va imkoniyatlaridan to'laonli foydalanishiga bog'liqdir. Xususan, O'zbekistonning barqaror rivojlanish tendensiyalari davlat tomonidan olib borilayotgan izchil islohotlar, investitsiya muhitini yaxshilash, ijtimoiy sohani rivojlantirish, demokratik qadriyatlarni yuksaltirish hamda tashqi siyosatdagi yangi yondashuv orqali namoyon bo'lmoqda. Bu esa, "...orzuimizdagi ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amallar

ustuvor bo'ladigan ijtimoiy makon, maqsad-muddaolarimiz timsoli bo'lgan erkin va farovon hayot"[2:44] ni barpo etishga ishoradir. Zero, 2030-yilgacha mo'ljallangan Barqaror rivojlanish maqsadlari mamlakatimizda har bir insonning huquq va qonuniy manfaatlarini ta'minlashni ko'zda tutadigan "hech kimni e'tibordan chetda qoldirmaslik" tamoyili asosida amalga oshirish hayotiy zaruriyatdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda A.Saidov, A.Salimov, N.Safarova, S.Safoyev,

Q.Abduraxmonov kabi olimlar qonun ustuvorligi, inson kamoloti, jamiyatning ma'naviy-ma'rifiy rivojlanishi, fuqarolik jamiyatini shakllantirishga doir ilmiy izlanishlar olib borgan. Xususan, A.Saidov "Jamiyatni barqaror rivojlanishida ayollarning rolini oshirish, erkaklar va ayollar tengligini ta'minlash"[3:6] ga qaratilgan g'oyalarni ilgari surgan, bu esa mamlakatimizda ayollarning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardagi ishtirokini oshirish inson huquqlari kafolatlanganligining dalilidir. Q.Abdurahmonov "Inson taraqqiyotining iqtisodiy omillari"[4:464]ni asoslanishi aholi turmush sifatini yaxshilash, uning iqtisodiy ta'minotini mustahkamlash jamiyat taraqqiyoti garovi ekanligi ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda yurtimizda so'z, fikr, ma'lumot olish, o'zgalarni huquqlarini kamsitishga yo'l qo'ymaslik, gender tenglikni ta'minlash, sifatli ta'lim va malakali tibbiy xizmatdan foydalanish, kuchli ijtimoiy siyosat, bolalar, yoshlar, ayollar, nogironligi bo'lgan shaxslar va migrantlar huquqini himoya qilishga oid islohotlar BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlariga hamohang tarzda amalga oshirilmoqda. Avvalo biz BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari mohiyatini anglashimiz lozim.

Barqaror rivojlanish maqsadlari – bu BMTning dunyoda iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik vaziyatni har tomonlama yaxshilash orqali butun insoniyatning hayot tarzini yaxshilash va turmush farovonligini oshirishga, adolatli va barqaror jamiyat qurishga qaratilgan global chaqirig'idir. O'zbekiston ham 2015- yilning sentyabr oyida BMT sammitida e'lon qilingan Barqaror rivojlanish maqsadlarining milliy darajada bajarilishi bo'yicha shartlarini qabul qildi va 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni belgilab oldi [5:VM 83 qaror]. Ushbu maqsad va vazifalar asosida 2030-yilgacha bo'lgan davr uchun 16 ta Barqaror rivojlanish milliy maqsadlari hamda ular bilan bog'liq bo'lgan 125 ta vazifalar tasdiqlandi. Bu esa, "...Inson manfaatlari hamma narsadan ustun" degan oddiy va aniq-ravshan tamoyilni amalga oshirish ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan demokratik davlat va adolatli jamiyat barpo etish[1:244] ga zamin yaratadi.

Barqaror rivojlanishning falsafiy mohiyati insoniyatning uzoq muddatli farovonligini ta'minlash va resurslarni kelgusi avlodlar uchun saqlab qolishga qaratilgan yondashuvni ifodalaydi. Bu yondashuv bo'yicha bizning bugungi qarorlarimiz va harakatlarimiz kelajak avlodlarning yashash sharoitlarini yomonlashtirmasligi, resurslardan foydalanish huquqini himoya qilish kerak.

Barqaror rivojlanishning asosiy maqsadlari:

- qashshoqlikning barcha shakllariga barham berish;
- ochlikni tugatish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va oziqlanishni yaxshilash hamda qishloq xo'jaligining barqaror rivojlanishiga ko'maklashish;

- sog'lom turmush tarzini ta'minlash va barcha yoshdagi kishilarning farovonligiga ko'maklashish;
- barchani qamrab oluvchi, teng huquqli hamda sifatli ta'limni ta'minlash va barcha uchun uzluksiz ta'lim olish imkoniyatini kengaytirish;
- gender tengligini ta'minlash, barcha ayol va qiz bolalarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish;
- barcha uchun xavfsiz suv zaxiralari va sanitariya vositalaridan foydalanish imkoniyatini ta'minlash;
- barcha uchun energiya arzon, ishonchli, barqaror va zamonaviy manbalaridan foydalanish imkoniyatini ta'minlash;
- keng qamrovli va barqaror iqtisodiy o'sish hamda barcha uchun bandlik va munosib mehnat qilish imkoniyatlarini ta'minlashga ko'maklashish;
- mustahkam infratuzilma yaratish, keng sanoatlashgan va innovatsiyalar bilan boyitilgan tizim joriy etilishiga ko'maklashish;
- mamlakatlararo va ichki tengsizlik darajasini qisqartirish;
- shahar va aholi yashash joylarining ochiq, xavfsizligi, mustahkamligi va ekologik barqarorligini ta'minlash;
- oqilona iste'mol qilish va ishlab chiqarish modellari o'tishni ta'minlash;
- iqlim o'zgarishi va uning oqibatlariga qarshi kurashish bo'yicha tezkor choralar ko'rish;
- barqaror taraqqiyot yo'lida okeanlar, dengizlar va dengiz zaxiralarini asrash va ulardan oqilona foydalanish;
- o'rmonlardan oqilona foydalanish, cho'llashishga qarshi kurashish, yer tanazzuli holatlariga chek qo'yish va yer unumdorligini qayta tiklash hamda biologik xilmaxillikning yo'qolib ketish xavfini bartaraf etish.
- barqaror rivojlanish manfaatlari yo'lida tinchliksevar va ochiq jamiyatlar qurilishiga ko'maklashish, barcha uchun odil sudlov imkoniyatidan foydalanishni ta'minlash va barcha darajalarda samarali, hisobdor va keng ishtirokka asoslangan muassasalarni tashkil etish;
- barqaror rivojlanish manfaatlari yo'lida global hamkorlikni faollashtirish.

Tahlil va natijalar. Aytish o'rinliki, mamlakatimizda so'ngi yillarda millati, tili va dinidan qat'i nazar, barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi, inson huquqlari, so'z va vijdon erkinligi ta'minlanganligi O'zbekistonni barqaror rivojlanish tendensiyalariga uyg'un holda amalga oshirilmoqda. "Yangi O'zbekiston" tushunchasi orqali mamlakatda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar jarayonini aks ettirish, O'zbekistonning demokratik, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish yo'nalishlarini ifodalash nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasining barqaror rivojlantirishda quyidagi asosiy tendensiyalarni kuzatish mumkin:

Ijtimoiy sohani rivojlantirish: sifatli ta'lim, malakali tibbiy xizmat, yashash sharoitlarini yaxshilash, ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlarini hayot sifatini yaxshilash, "mahallalar kesimi ishlash, xalq ichiga kirish, uning dardiga quloq solish, tashvishiga sherik bo'lish, muammolarni joyida hal etish" kabi tamoyillar o'rnatildi.

Iqtisodiy o'sish va modernizatsiya: O'zbekiston so'ngi yillarda iqtisodiy barqaror o'sishni ta'minlashga muvaffaq bo'lmoqda. Xususan, makroiqtisodiy barqarorlik va barqaror iqtisodiy o'sishga erishish, inflyatsiyani pasaytirish va barqaror narxlarni ta'minlash, budjet taqchilligini maqbullashtirish, jamiyatda yangi ish o'rinlari yaratilishi, aholi daromadlari va hayot sifatining yaxshilanishi, sanoat, qishloq xo'jaligi, infratuzilma va boshqa sohalarni jadal modernizatsiya qilish orqali raqobatbardosh iqtisodiyotni rivojlantirishga e'tibor qaratilmoqda.

Demokratlashtirish va ochiqlikni kuchaytirilishi: Fuqarolik jamiyatini, ommaviy axborot vositalarini rivojlantirish, davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, sud-huquq tizimini demokratlashtirish va liberallashtirishga oid islohotlar olib borilmoqda.

Tashqi siyosatda yangi yondashuv: O'zbekiston mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash, diplomatik aloqalarni kengaytirish, konfliktlarni tinch yo'l bilan hal etish siyosatini olib bormoqda. Xususan, mamlakatimiz tashqi siyosat sohasidagi muhim ustuvor yo'nalishi dunyoning yetakchi davlatlari va xalqaro tashkilotlari bilan strategik sheriklik hamda hamkorlikning muvozanatlangan tizimini shakllantirishdan iborat. Bu yondashuv iqtisodiyotni modernizatsiyalash, barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlash, hamkorlik uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan.

Ekologik barqarorlikning ta'minlanishi:

Tabiiy resurslar va ekotizimlarning samarali boshqarilishi, "yashil" texnologiyalar va qayta tiklanadigan energiya manbalarining keng qo'llanilishi, "yashil" iqtisodiyotga o'tishga asos bo'luvchi "yashil" energetika, "aqlli" qishloq xo'jaligi tamoyillari asosida islohotlar amalga oshirilmoqda. Bundan tashqari suv

resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish, suv resurslaridan oqilona foydalanish, suvdan foydalanish madaniyatini yuksaltirish orqali aholi ongida shakllangan "Suv tekin" tushunchasidan voz kechish, suvni tejaydigan sug'orish texnologiyalarini kengaytirilgan tartibda joriy etish bo'yicha amaliy chora-tadbirlar O'zbekistonda Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish uchun katta imkoniyatlarni yaratadi. Bu esa, O'zbekistonning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashga oid tendensiyalarini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. So'ngi yillarda O'zbekistonni barqaror rivojlantirish doirasida mamlakatimizda demokratik islohotlar "Jamiyat-islohotlar tashabbuskori" degan ezgu g'oya asosida amalga oshirilmoqda. Bu esa, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 2030-yilga qadar barqaror taraqqiyot sohasida belgilangan vazifalarga uyg'un holda amalga oshirishga asos bo'lada. Xususan, inson har tomonlama erkin va farovon yashaydigan, uning salohiyatini ro'yobga chiqarishga ko'maklashadigan jamiyat barpo etish natijasida Yangi O'zbekiston ravnaq topadi.

Yangi O'zbekistonda fuqarolarga munosib turmush sharoitni yaratib berishga doir amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar natijasida:

birinchidan, inson huquq va imkoniyatlari kengayganligi, strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlari tarbiyalanmoqda;

ikkinchidan, "Xalq manfaati hamma narsadan ulug'" degan g'oya asosida yangi-yangi uy-joylar, zamonaviy korxonalar, ta'lim, tibbiyot, madaniyat va sport maskanlari, obod qishloq dasturlari tizimli ravishda amalga oshirilmoqda;

uchinchidan, mamlakatning barqaror rivojlanishini ta'minlash bilan bog'liq zamonaviy qarashlarga asoslangan yangi jamiyatni barpo etish g'oyasi xalqimizning barcha qatlamlari tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgani va el yurtimiz bu g'oya atrofida jipslashmoqda;

to'rtinchidan, davlat manfaatlariga nisbatan xalq va inson manfaatlarining amalda o'z isbotini topishi natijasida odamlarda o'z hayotini o'zi farovon qila olishga ishonchi kuchaymoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – T.: O'zbekiston, 2020.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: O'zbekiston, 2021.
3. Saidov.A.X. O'zbekistonda ayollar huquqlari. – T.: Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi, 2010.
4. Абдурахмонов.К. Инсон тараққиёти. – Т.: Иқтисодиёт, 2013.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 21-apreldagi 83-sonli qarori. <https://lex.uz/docs/5870397>

RAVSHONBEK SAUROV

Toshkent xalqaro universiteti, Huquqiy fanlar kafedrasida katta o'qituvchisi,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

RIVOJLANGAN XORIJ DAVLATLARDA DEMOKRATIYA VA DEMOKRATIZM PRINSIPI (FALSAFIY - KRATOLOGIK YONDASHUVLAR)

Annotatsiya: Ushbu maqolada rivojlangan mamlakatlarda demokratiya va demokratizm prinsipining shakllanishi, uning jamiyatga ta'siri haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, unda g'arb faylasuf va olimlarining demokratiya to'g'risidagi fikr-mulohazalari, g'arb demokratiyasining ijobiy va salbiy jihatlari tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** demokratiya, demokratizm, davlatchilik, xalqchilik, gemonlik, tajriba, Yevropa tafakkuri, kratologik ta'limot.

Annotation: This article examines the formation of democracy and the principle of democratization in developed countries, its impact on society, as well as the opinions of Western philosophers and scientists about democracy, the positive and negative consequences of Western democracy. **Keywords:** democracy, democratism, statehood, populism, hegemony, experience, European thought, cratological theory.

Аннотация: В данной статье рассматривается формирование демократии и принцип демократизации в развитых странах, ее влияние на общество, а также мнения западных философов и ученых о демократии, положительные и отрицательные последствия западной демократии. **Ключевые слова:** демократия, демократизм, государственность, популизм, гегемония, опыт, европейская мысль, kratологическая теория.

Kirish. Davlat va jamiyatni boshqarishda milliy, etnosiyosiy tajriba qanchalik pozitiv yondashuv bo'lmasin, ular ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganishni inkor qilmaydi. Umuminsoniy xarakterga va global taraqqiyotga taalluqli pozitiv tajribalar milliy, etnosiyosiy tajribalarni yanada boyitadi. Ularga ratsional yondashuvni keng tatbiq etish imkonini beradi. Ilg'or xorijiy ijtimoiy-siyosiy va kratologik tajribalarga moda sifatida emas, balki milliy demokratik taraqqiyotni ta'minlashning samarali, qisqa yo'llarini topish vositasi sifatida yondashish zarur. Shu tarzda mablag', vaqt va kuchimizni tejash, ularni kelgusi vazifalarga yo'naltirishga harakat qilamiz. Rivojlangan davlatlar qatoriga chiqib olgan, bundan 30-40 yil avval qoloq hisoblangan davlatlar tajribalari ularning ilg'or xorijiy modellarga, demokratiya va demokratizmning boy tajribasiga murojaat etganini ko'rsatadi. Ushbu etnosiyosiy tajribalar, demokratiya va demokratizmni qaror toptirishga yo'naltirilgan ilg'or modellar bebaho manbadir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlarda demokratiya va demokratizm prinsipi to'g'risida gap ketganida, avvalo, AQSh yodga olinadi. Tarixiy manbalar va demokratiya nazariyasiga oid adabiyotlarda ta'kidlanishicha, AQShda demokratik islohotlar va ularni real voqelikka aylantirish 1776-yildan boshlanadi. Aynan shu yili Mustaqillik deklaratsiyasi qabul qilinib, undagi demokratik prinsiplarni butun mamlakat bo'ylab joriy etish boshlangan. Mustaqillik deklaratsiyasida barcha kishilarning teng huquqli va yaratgan tomonidan ma'lum bir ajralmas huquqlar bilan yaratilgani, ushbu huquqlarga ularning shaxsiy hayoti, erkinligi va baxtga intilishi kabilar kirishi ta'kidlanadi. Mazkur huquqlarni ta'minlash uchun kishilar hukumat tuzadi, bular esa o'z huquqlarini o'sha kishilarning roziligidan oladi. Agar birorta hukumat shakli ushbu maqsad uchun zararli bo'lsa, xalq uni o'zgartirish yoki

tugatish va yangi hukumat ta'sis etish huquqiga ega" [7]. Ushbu hujjatda demokratizmning quyidagi xususiyatlari mavjudligi ko'rsatiladi:

- – xalq suvereniteti;
- – ko'pchilikka bo'ysunish;
- – fuqarolarning teng huquqliligi;
- – umumiy davlatning mavjudligi
- – ommaviy-siyosiy partiya shakllangani;
- liberalizm talablari;
- g'oyaviy rang-baranglik.

Demokratiyaning fundamental jihati – xalq hokimiyatchiligi ana shu prinsiplar asosida o'rnatiladigan bo'ldi.

Xalq o'zining suveren huquqlariga ega. U davlat hokimiyatini shakllantirish, hukumat shakllarni yangilash, hatto o'z huquqlari bilan yetakchi siyosiy kuchlar (demokratlar va respublikachilar)ga ta'sir etishi mumkin. Darvoqe, Parlament va Kongress a'zolari xalq vakillari sifatida faoliyat yuritadi, uning iroda va qiziqishlaridan kelib chiqadi. Demokratik partiya va respublikachilar partiyasi o'rtasidagi bahs, raqobat va siyosiy mavqe uchun kurash saylovchilar o'rtasidagi bahslarni ham uyg'otadi. Natijada, saylovchilar o'zining siyosiy pozitsiyasi va huquqlarini hukumat, boshqaruv institutlariga yetkazishdan manfaatdor bo'ladi. Nafaqat vakillik organlarining faolligi, shuningdek, saylovchilar va barcha fuqarolarning siyosiy faolligi demokratiya va demokratizm prinsipining qaror topishi uchun muhimdir. Aleksis de Tokvil (1805-1859) Amerikaga borganida, uni ko'proq demokratizm prinsiplarining amalda joriy etilishi, vakillik organlarining hukumat, ommaviy-axborot vositalari, xalq yig'inlari va o'zini o'zi boshqarish organlari bilan konstruktiv hamkorligi hayratga solgan. Platon, Aristotel kabi qadimgi yunon faylasuflari va Sh.L.Monteskye, J.J.Russo, A.Smit kabi fransuz ma'rifatparvarlari ilmiy-nazariy merosi ta'sirida ta'lim

olgan, shakllangan Aleksis de Tokvil Fransiyaning siyosiy arbobi, tarixchi, davlat xizmatchisi, huquqshunos, vazir lavozimlariga ko'tarilgan, uning bu tajribasi Amerikadagi demokratiyani obyektiv baholashga yordam bergan [1]. Zamonaviy ijtimoiy-siyosiy ta'limotlar, demokratiya va demokratizm masalalari bilan qiziquvchi tadqiqotchilar Aleksis de Tokvilning asari Yevropada demokratik an'analarning shakllanishiga, davlat institutlari faoliyatini xalqchillashtirishga katta ta'sir ko'rsatganini qayd etadi. Sh.L.Monteskye orzu qilgan davlat hokimiyatini uch tarmoqqa ajratish g'oyasi Amerika tajribasi orqali o'zining real asosga ega ekanini ko'rsatdi [4] [2]. Eng muhimi shundaki, Aleksis de Tokvil Amerika demokratiyasida davlat institutlari va boshqarish ishlarining xalqchilligini mamlakat bo'yicha e'tirof etilib, hatto u milliy e'tiqod, turmush tarzi va etnomadaniyat sifatida qabul qilinganidan hayratga tushgan. U Mustaqillik deklaratsiyasi xalqning o'zini o'zi boshqarish, o'z hayoti, farovonligi va baxt saodati uchun, avvalo, o'zi mas'ulligini sezishiga siyosiy va huquqiy zamin yaratib berganiga qoyil qolgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozishda tarixiy-falsafiy, qiyosiy va tizimli tahlil, analiz va sintez, kompleks yondashuv usullari va tarixiylik, mantiqiylik hamda vorisiylik metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Fransuz sotsiologi va tadqiqotchisidan keyingi davrlarda Yevropa tafakkuri va davlatchiligida, hukumat tizimlari, hokimiyatga munosabatda inqiroz elementlari paydo bo'ldi. Ularning hokimiyat falsafasi va ijtimoiy-siyosiy ta'limotlarida, avvalo F.Nisshe ta'sirida, nihilizm paydo bo'ldi. Agar nemis faylasufigacha bo'lgan davrda mutafakkirlar, olim va tadqiqotchilar mavjud reallikdan, davlatchilik va boshqaruv usullaridan qoniqmasliklarini bildirib, monarxiya, absolyutizm va imperiyalar tuzishga bo'lgan harakatlarni, militarizmi qoralagan bo'lsa, F.Nisshe esa butun Yevropa madaniyati, axloqi, dini va davlatchiligini inkor qildi, ular o'rniga yangi davlatchilik, yangi axloq, yangi madaniyat yaratishni targ'ib etdi. Uning "Hokimiyatga iroda" asari va alpodam ("sverxchelovek") g'oyasi borasidagi bahs-munozaralar hanuz davom etadi. "Biz axloqsizlarmiz, – deydi F.Nisshe, – barcha siyosiy nazariyalarmiz va bizdagi davlat tuzilishi inqiroz natijasi va mahsulidir" [6:15]. Faylasuf hayratli tarzda Yevropa liberal-demokratik g'oyalarining ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotga g'ov bo'lishini sezgan va shu bois uni keskin tanqid ostiga oladi. "Liberal muassasalar – deb yozadi u, – ularga erishilgan zahoti liberal bo'lishdan to'xtaydi. Bundan keyin erkinlikning liberal muassasalardan boshqa ashaddiy dushmani bo'lmaydi. Ular hokimiyat irodasi ostiga portlatgich qo'yadi. Ular ulkan narsalarni tekislashga shay axloqiy da'vatlarga aylanadi. Ular mayda, qo'rqqoq va hirsga o'ch, ya'ni har safar hayvoniy to'da tantanasi ifodasiga aylanadi" [6:15]. F.Nisshe inson erkini ulug'ladi, uni Yevropa madaniyati, davlatchiligi,

axloqidan ustun qo'ydi. Ba'zi tadqiqotchilar faylasufning urush haqidagi fikrlarini tanqid qiladi, ammo g'arb liberal-demokratiyasi pirovard natijada urushga olib kelishini birinchi bo'lib F.Nisshe aytganini unutib bo'lmaydi. Urushda inson o'z erkinligini to'la namoyon etadi. "Erkin inson u jangchidir...Biroq qadrli qadriyatlarga erishgan xalqlar ularni hech qachon liberal muassasalar ta'sirida erishgan emas...Demokratizm barcha davrlarda tashkiliy kuchlarning so'niq, tushkun shakllari bo'lgan. Liberal muassasalar paydo bo'lishi uchun iroda, instinkt, imperativ, qahrga monand aksilliberallik lozim. Shuningdek, an'anal, avtoritet, oldindan yuz yilga yetadigan mas'ullik va avlodlar davomiyligi zanjirini yaratishga iroda kerak. G'arbda endi inson erkini qo'llab-quvvatlovchi liberal muassasalar unib chiqadigan instinkt yo'q. Bugungi kun uchun yashash, harakatchan yashash, o'ta mas'uliyatsiz yashash bizda "erkinlik" deb tushunilmoqda" [6:16]. Ko'rinib turibdiki, faylasuf g'arb ijtimoiy-siyosiy ta'limoti va kratologik yondashuvlarini tanqid qiladi, liberal-demokratik muassasalar inson erkini boshqa himoya qilolmaydi. Uning fikricha, urush muqarrar. Davlatlar urishib kuchli bo'ladi, urushda inson o'z erkiga erishadi, uni himoya qilishga o'rganadi. Urush madaniyat va axloq atributlari emas, balki ularning antipodlaridir. Ushbu qarashlarni militaristik yondashuv sifatida rad etish, qoralash mumkin, biroq hozirgi Rossiya bilan Ukraina (uning tarafdorlari AQSh, Angliya, Yevropa Ittifoqi, Yaponiya va boshqalar) o'rtasidagi urush, bu urushni davom ettirish uchun Rossiyaga qarshi yo'naltirilayotgan milliard-milliard dollar, yevromablag'lar faylasuf fikrlarining asosli ekanini tasdiqlaydi.

Kratologik yondashuv, tadqiqotlar diqqatni hokimiyat, hukmronlik va boshqarish masalalariga qaratishni taqozo etadi. Davlatlar o'rtasidagi ziddiyatlar permanent davom etib keladi, geosiyosiy maydonda gegemonlik qilishga intilish imperiyalarning maqsadi bo'lib kelgan. SSSR tarqatilgach, kommunistik mafkuraning inqiroz va mag'lubiyatga uchragani e'tirof etilgach, dunyoga gegemonlik qilish AQShning strategik maqsadi ekani ochiq aytila boshlandi. SSSR paytida u bunday maqsadini ochiq ayta olmagan, chunki Varshava shartnomasiga kirgan sotsialistik davlatlar o'z kuchini ko'rsatib qo'yishdan tortinmasdi. Monopolyar dunyo yaratishga intilgan AQSh va Angliya, YI davlatlari o'ziga yoqmagani har qanday milliy davlatlardan o'ch olish, ularda davlat to'ntarishlari uyushtirish, milliy tuzumni o'zgartirish, hatto ulardagi tinch aholini qirib yuborishgacha borayotgani g'oyat achinarlidir. Hayratli tomoni shundaki, inson huquqlari va dunyoda tinchlik o'rnatishga da'vat etilgan BMT va uning institutlaridan birortasi ham ushbu zo'ravonlik, vahshiylik va qonxo'rlikni qoralamadi, aybdorlarni xalqaro tribunalga tortishni talab qilmadi. Bugun AQShning chet davlatlarda 587 ta harbiy bazasi mavjud. Germaniya, Belgiya, Italiya,

Niderlandiya va Turkiyada faqat amerikalik harbiylar kirishi mumkin bo'lgan yadro quroli bazalari barpo etilgan. Birgina Germaniyada AQShning 177 ta, Yaponiyada 116 ta, Janubiy Koreyada 82 ta harbiy obyektlari joylashgan [5]. AQSh va Angliya, YI davlatlarining agressiv militaristik siyosati hech kimni bezovta qilmay qo'ydi. "Sovuq urush", g'oyalar to'qnashuvi va ularning raqobati o'rniga yadroviiy qurollanish boshlandi. Bunday sharoitda demokratiya va demokratizm prinsiplari haqida so'z yuritish, g'arbning liberal-demokratik qadriyatlarining qaror topishiga asoslar qidirish noo'rindir. Ammo insoniyat har qanday sharoitda ham kelajakka umid, ezgulikning tantana qilishiga ishonib yashaydi. Ushbu ishonch Yer yuzida xalq ommasi uchun baxt-saodat, farovonlik manbai bo'lgan ijtimoiy makon yaratish bilan bog'liqdir. Ideal davlat, ideal jamiyat qurish hamon insoniyat orzusi bo'lib qolmoqda.

Siyosatshunos S.N.Baburning yozishicha, yirik davlatlar mudom o'z hududlarini kengaytirishga intiladi. Bu ularning immanent xususiyati, ichki rivojlanish asosidir. Hokimiyat ushbu kengayishga xizmat qiladi, inson huquq va erkinliklarini ham o'zining geosiyosati bilan bog'lab, hegemonlikka da'vogar ekanini

yashirmaydi. Inson huquq va erkinliklari geosiyosatdan tashqarida turolmaydi, hegemonizm kratologik ta'limot sifatida shakllantiriladi [3:308-334].

Xulosa. Demokratiya va demokratizm masalalari deyarli barcha faylasuflar, sotsiologlar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan qiziqqan g'arb tadqiqotchilari asarlarida tilga olinadi, muhokama qilinadi. G'arb olimlari asarlarida o'z sivilizatsiyasining tasavvuri va modellarini targ'ib etish sezilib turadi. Ularning nazarida faqat amerikalik va yevropaliklar yaratgan sivilizatsiya yutuqlari, ular erishgan demokratiya, ijtimoiy-siyosiy hayotga joriy etgan demokratizm prinsipi to'g'ri va haqdir. Qolgan sivilizatsiyalar yaratgan kratologik ta'limotlar, orttirgan demokratik tajribalar yo g'arbganda, undan o'zlashtirilgan yoki ular jiddiy o'rganishga arzimaydigan mavzulardir. Ammo ulardagi etnomadaniy va etnosiyosiy jihatlarni hisobga olmaslikni, demokratiyani kuch, davlat to'ntarishlari orqali o'rnatishga xayrixohlikni (ushbu to'ntarishlarni qoralamaslik, jim turish ham agressivlikka xayrixohlikdir) oqlash mumkin emas. Globalizm tarafdorlarining hegemonlik qilishga urinishlariga jim qarab turish ularni qo'llab-quvvatlash bilan barobardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алексис де Токвиль. Демократия в Америке. – М.: Прогресс. 1981.
2. Антология мировой политической мысли. в 5 томах. Т.2. – М.: Инфра. 1997
3. Бабури С.Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы. – Москва: Норма инфра, 1997.
4. Монтескье Ш.Л. Духи законов. – М.: Гослитиздат, 1952.
5. Политика. 2017, 18 январь.
6. Сверхчеловек или симулякр. Антология философии от Ницше до Бодрийяра. – М.: Родина, 2020.
7. United for Human Rights. <https://ru.humanrights.com.decla...>

ЖАДИДЛАР ҒОЯСИ ВА ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН СТРАТЕГИЯСИДАГИ УЙҒУНЛИК

Аннотация: XIX аср охири ва XX аср бошларида Россия мустамлакаси ҳисобланган Ўрта Осиё, Кавказ, Ўрта Сибир халқлари орасида бошланган миллий, маданий-маърифий тикланиш жадида ҳаракати сифатида намоён бўлди. Туркистон жадиidlари халқни қолоқлик ва диний хурофотдан озод этиш, шариат тамойилларини ислоҳ қилиш, халққа маърифат тарқатиш ва миллий мухториятга эришиш ғоясини илгари суради. Жадиidlар миллий бирлик, маънавий-маърифий ислохотлар билан жамиятни янгилаш, юксалтириш йўллариини излади. Ушбу мақолада юқорида қайд этилган фикрлар ҳақида сўз юритилган. **Таянч сўзлар:** жадиид, ўзбек халқи, маърифатпарвар, маориф, диний эътиқод, жаҳолат, озодлик, тараққиёт, зиёли.

Annotation: In the late 19th and early 20th centuries, the national, cultural and enlightenment revival between the people of Central Asia, the Caucasus and Central Siberia, which was a Russian colony, appeared as a motion. Turkistan Jadids are committed to the liberation of the people from backwardness and religious prejudice, reforming the principles of Shari'a, promoting the nation and achieving national autonomy. Jadids sought for the ways to renew and uplift the society through national unity, spiritual and enlightenment reforms. This article discusses the mentioned ideas of the author. **Keywords:** modern, Uzbek people, enlightened, educational, religious faith, ignorance, freedom, development, intellectual.

Аннотация: В конце XIX – начале XX века среди народов Средней Азии, Кавказа и Средней Сибири в качестве национального, культурно просветительского возрождения стало зарождаться движение джадидов. Туркестанские джадиды выдвигали гипотезу освобождения народа от отсталости и религиозных суеверий, реформирования принципов шариата, распространение просвещения среди народа, достижения национальной автономии. Джадиды искали пути обновления и подъема общества посредством национального единства, духовно-просветительских реформ. В данной статье обсуждаются вышеупомянутые автором идеи. **Ключевые слова:** современный, узбекский народ, просвещенный, образовательный, религиозная вера, невежество, свобода, развитие, интеллектуальный.

Жадида ҳаракати том маънода маърифатпарварлик ҳаракатидир. Маърифат тушунчасининг луғавий маъноси билиш, таниш ва билим демакдир, ёки кишилар билими, маънавиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия жараёнидир. Маориф тушунчаси эса, табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли билимларни акс эттиради. Маърифатли киши деганда фаннинг бир ёки турли соҳаларидан маълум билим ва йўналишларни эгаллаган деган мазмун касб этади. Маърифатни ҳаётга сингдириш маориф тизими орқали амалга оширилади. Демак, маърифат билим ва маданиятнинг қўшма мазмуни бўлиб, маориф эса ана шу мазмунни ёйиш воситасидир. Маърифатпарвар маърифат учун курашувчи, билим тарқатувчи ва берувчидир. Жамият тараққиётида бир босқичдан кейинги босқичга ўтиш маърифатпарварликдан бошланиб, замонанинг етук, онгли, билимли кишилари маънавият ва маърифат тарқатган. Алалоқибат, маърифатли кишилар маънавий қарамлик, қўрқув ҳамда ҳадиксирашларни бартараф этиб, бекиёс куч-қудрат, салоҳият эгаси бўлади. Маърифатли кишилар миллат ва Ватан озодлиги, халқнинг маънавий уйғоқлиги ва маърифати учун курашади. Айнан шу нуқтаи назардан халқимиз ҳамиша илму маърифатга интилиб келган. Халқимизнинг етук вакиллари дунёвий ва диний илмларни уйғунлаштириб, жаҳон тараққиётига

буюк ҳисса қўшган. Булар Форобий, Ибн Сино, Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Имом Бухорий, Термизий, Мотуридий, Улуғбек ва бошқа қўплаб буюк алломаларимиздир. XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон жамиятида маънавий инқироз чуқурлашган бўлиб, миллий маданиятни кўтармай туриб, умуминсоний кадрятлардан халқ баҳраманд бўлмасдан, маърифий ва тарбиявий ишлар кенг йўлга қўйилмасдан ижтимоий ва иқтисодий тараққиётга қадам қўйиш мушкул эди. Шу сабабдан жадиidlар миллатнинг маънавий камолоти маърифатга эришиш билан юз беради, деб тушунди. Бунинг учун мактабларда дунёвий билимларни бериш билан ислохот қилиш заруриятини уқтиришар ва миллий уйғониш ва миллий онг уйғонишида жиддий роль ўйнаган эди. Жадиidlар ўз қарашларини чуқур ишлаб чиқиб, уни ҳаётга татбиқ қилишда фаоллик кўрсатган. Шундай маърифатпарварлардан Маҳмудхўжа Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Мунаввар Қори, Файзулла Хўжаев, Сўфизода, Исҳоқхон Иброт ва бошқалар миллат камолотини юксалтириш, кадрини ерга уришга йўл қўймаслик учун саъй-ҳаракатларни кучайтирди.

Маърифатпарвар жадиidlар жуда оғир шароитларда, ғоявий-сиёсий тазйиқларга қарамасдан миллат маънавий юксалиши учун шарт-шароит ва имконият яратишга ҳаракат қилди. Тарихнинг бундай

мураккаб бурилиш палласида миллат онгини уйғотиш ва юксалтириш, миллий ифтихор туйғуларини кучайтиришни биринчи даражали вазифа, деб билди. Улар халқ болалари учун мактаблар очар, ўқув қўлланма, дарслик, китоблар, мақолалар ёзар, дарс ҳам берарди. Бу йўлда ҳатто, ўз шахсий маблағларини ҳам аямаган. Бундай саховатпешалик бизнинг ҳозирги кунда ҳаётий зарурат ва аҳамияти бекиёсдир. Ижтимоий тармоқлар орқали асосан четдан, баъзан ҳатто мамлакатнинг ўзида ҳам Конституция ва қонунларга зид позициялар илгари сурилаётгани, жумладан, диний эътиқод ниқоби остида ёшларни маърифатга эмас, жаҳолатга ундаш ҳолатлари пайдо бўлмоқда. Бундай вазиятда жамиятда жаҳолатга қарши маърифат билан курашишни кучайтириш, эҳтиёткорлик ва огоҳликни ошириш лозим.

Жадидлар ҳаракати XIX аср охири XX аср бошларидаги Россия мустамлакачилиги зулмини бошидан кечириётган туркий халқлар уйғонишининг бошида турган “учинчи муаллим” Исмоилбек Гаспаринский (Гаспарали) эди. Бу ном юз йил муқаддам туркий дунёдаги энг машҳур ном эди. Уни Қашқардан Лондонгача, Санкт-Петербургдан Бомбайгача билар эдилар. У чиқарган “Таржимон” газетасининг 1908 йилдаги 25 йиллик тўйида Хитойнинг “Таранча”сидан табрик телеграммаси келган. 1910 йили эса Франциянинг энг эътиборли журналларидан “Ревю де Манде мусулман” унинг миллат олдидаги буюк хизматлари учун номзодини “Тинчлик борасидаги Халқаро Нобел мукофоти”га тавсия қилган ва буни хорижий мамлакатлардаги жуда кўп матбуот органлари қўллаб-қувватлаб чиққан эди.

У вафот этган 1914 йилнинг 11 сентябрида машҳур Наримонов ёзади: “Миллат Исмоилбей каби қаҳрамонларини унутса ўз ҳаётини барбод этажакдир”. Бехбудий сўзлари билан айтганда, “Русиядаги бутун турк-татар халқларини жуда оз тарихий муддатда хайр хушлик йўли билан яхлит бир миллий оилага бирлаштирмоққа ноил бўлди”.

Жадидлар бугунги куннинг долзарб масалаларига ғоят оҳангдошдир. “Икки эмас, тўрт тил лозим” [3] ёзади Бехбудий, “Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдир”. Абдулла Авлоний, халқни фақат маърифатгина ёруғликка олиб чиқади, деб ишонган. Бундан ташқари, Исмоилбек Гаспарали, Маҳмудхўжа Бехбудий, Аҳмад Заки Валидий, Чўлпон, Фитрат, Қодирий ва бошқалар миллий уйғониш ҳаракатининг илк қалдирғочлари эди. Фақат биз узоқ вақт уларни ўз номи, ўз тавсиф-талқини билан атай олмай келдик [4].

Минг истиҳола билан тилга олган тақдирда ҳам мафкуравий, андозаларга мослаш учун гоҳ октябрь инқилоби куйчиси, гоҳида эса мураккаб киёфали ижодкор деган тавсифларни қўллашга мажбур

бўлардик. Жадидга “буржуа” сўзи қўшилади-да, “адресиз” урилаверади. Холбуки, у ном остида деярли одам қолган эмас. Бу бизнинг сиёсатимиз билан амалиётимиз ўртасидаги ўтиб бўлмас чоҳнинг бир ифодаси эди [2:3].

Туркистон зиёлилари Исмоилбек Гаспиралининг фикрларидан хабардор эди. Улар маърифатпарварнинг “Оврупо маданиятига бир назари мувозана” асари билан ҳам таниш бўлган. Чунки Истанбул билан борди келди, Усмонли даврий матбуоти намуналарининг Туркистонда ёйилиши, ниҳоят, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг 1906 йилда эълон қилган “Хайрул умури Авсатухо” (Ишларнинг яхшиси ўртачасидир) мақоласи шундай хулоса чиқаришга имкон берди. Бу даврда Россия сиёсий саҳнасида 4 фирқа мавжуд эди. Монархистлар (буйруқратиян мустабид) партияси, Кадетлар (“Машрутаи Авомия”) партияси, социалистик (“Иштирокиюн”) партия, Россия мусулмонлари иттифоқи партияси.

Монархистлар мавжуд тузумнинг ҳимоячиларидир. Уларнинг келажаги йўқ. Мамлакатни таназзулга солган – шулар. Улар ҳокимият тепасида турсалар, Туркистоннинг янада хароб бўлиши аниқ. Ҳатто секин-аста йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкин. Туркистон ҳозир шундай босқичда турибди. Афсуски, бу сиёсатни ҳамма ҳам билавермайди. Чунки кўзбўямачилик кўп. Милйўнур (миллионер) йўқ эди...”, дейдилар, 6 миллион туркистонлик орасида 3 та миллионер бор. Уларни ҳам миллионер деб бўлармиди?! Катта иморатлар ҳаммаси яхудийларники, Овруполикларники. Туркистонликлар синмоқда... вақфлар кетган, мадрасалар хароб ..., келажак йўқ [1:145].

Бу борада маърифатпарвар олим Саид Ризо Ализода ҳам катта ишларни амалга оширди. У Самарқандда мадрасалардан бирида олти йил таҳсил олгач, ўша ердаги Демуров босмахонасига ҳарф терувчи бўлиб ишга қиради. Босмахонада ёши анчага борган француз аёли ишлар эди. У француз тилини ёш Ализодага ўргатади. Кейинчалик у инглиз, немис, араб тилларини ҳам шу ерда ўрганади. Иврит тилини ўрганиш учун яхудийлар яшайдиган маҳаллага қатнайди.

Ализода уни ўз яқинлари руслар атрофида ўралашиб юргани учун ёқтирмайди. Маҳмудхўжа Бехбудий томонидан чоп этилган “Самарқанд” газетаси, “Ойна” журнали билан ҳамкорлик қилади. 1914 йилда ўз ҳисобидан ўзбек тилида “Телеграф хабарлари” номли варақа чиқаради. 1917 йилда “Шарқ” газетасида муҳаррир, “Хуррият” газетасида таржимон ва муҳбир, 1922 йилдан “Зарафшон” газетасида бўлим мудири бўлиб ишлайди. 1919 йилда “Шарқ машғали” номи билан ҳафталик журнал ташкил этади.

Адади 4 минг нусхага якин бўлган бу журнал Ўрта Осиё, Кавказ ортидан ташқари, Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон ва бир қанча араб мамлакатларига тарқалган эди. Саидризо Ализоданинг танқидий мақолалари, фельетонлари Бахпул, Замбур, Ренебар, Боғишмолий, Шапалоқ, С.А каби тахаллуслар билан “Туркистон хабарлари”, “Камбағаллар уйи”, “Хуррият”, “Меҳнаткашлар товуши”, “Бухорои шариф”, “Турон”, “Самарқанд овози” газеталари, “Машраб”, “Мулла Мушфикий” журналларида чоп этилган. Шўро инкилобигача бўлган даврда у биринчилардан бўлиб маҳаллаларда камбағал деҳқон фарзандлари учун жадид йўналишидаги мактабларни очди ва у ерда муаллимлик қилди.

Ўтган йиллар мобайнида Саидризо Ализода жадид ҳаракатининг пешқадамларидан бири сифатида дарслик ва қўлланмалар тузади. Ўзбек мактаблари учун “Биринчи йил номли алифбо ёзиб, бепул таркатади. Тожики тилида “Сарф ва наҳв” (1934), ўзбек тилида “Ҳосилот” (1926) китобларини чоп эттиради. У Самарқандда яшайдиган руслар учун кечки курс очиб, уларга ўзбек ва форс – тожики тилларини ўргатади. Маърифатпарвар аллома Абдулла шоир билан янги Озарбайжон алифбосини тузади. 1933-1934 йилларда икки жилдли русча-тожикича луғат тузиб, нашр эттиради. Саид Ризо Ализода 1933-1937 йилларда ҳозирги Самарқанд давлат университетида талабаларга араб ва форс тилларидан дарс беради. Улар орасида ўша пайтда шу ерда таълим олаётган Ҳамид Олимжон, Ўткир Рашид каби шоирларга, журналист Шароф Рашидов, файласуф Иброҳим Мўминов каби кўплаб таниқли инсонлар бўлган. Саид Ризо Ализода ўз умри давомида 13 тилда гапиришни, ёзишни мукамал эгаллади. У Пушкин, Толстой, Гюго, Мопассан, Карамзин ва бошқа классик ёзувчилар асарларини ўзбек тилига таржима қилди. Қадимшунослик, география, тарих, астрономия, араб грамматикаси сингари жами 23 та китоб ёзди. Маҳмудхўжа Бехбудий билан “Самарқанд” газетасида елкама елка ишлаган даврларда газета саҳифаларида нопок мансабдор тўраларни танқид қилди. Ализода халқнинг илми, маърифатли, маданиятли бўлишига ҳисса қўшишни ўзининг ҳаёт мазмуни деб билди.

Ўша пайтда шўро тузуми ёш авлоднинг илми бўлиши учун шароит яратиб беради, деб ишонди. Ўзининг маънавий уйғониш давридаги жўшқин ва серқирра фаолияти ва хизматлари учун маърифат қаҳрамони деган унвон билан тақдирланди. Аммо уни кейинчалик Сталин портретининг орқа томонини осиб қўйган, деб айблашди. Унинг дўстлари қаттиқ босим ва қийноқлар остида Ализодага қарши кўрсатма бериб, тухматдан иборат бўлган ёзувларга имзо чекди. (Гувоҳлардан бири ўлимидан икки кун олдин Ализоданинг неварасидан кечирим сўраб, уни тухмат қилишга мажбур қилганларини тан олган).

Ализода дўстлари билан юзма-юз қилишни талаб қилади, лекин маҳбусни Тошкентга жўнатишади. Орадан қирқ йил ўтгандан сўнг, 1985 йилда набираси Фарҳод Ализода бобоси хокини Самарқандга кўчириш арафасида унинг жағларида биттагина тиши қолганини кўрган.

1987 йилда Ализоданинг невараси Фарҳод Ализода Владимирдаги ДХК архивига боради ва бобосининг тергови қандай олиб борилганини аниқлайди. Саид Ризо Ализоданинг шахсий делосида латта парчалари, папирос қоғозлари сақланган. Бунинг эвазига у ўзи учун бериладиган нонларни қамоқхона кузатувчиларига берган. “Сиёсий маҳбуснинг барча фикрлари араб алифбоси ва форс тилида ёзилган ва бу ёзувни қамоқхона бошлиқлари ҳам тушунмаган. Кўпгина латта парчаларида ҳатто қон излари ҳам қолган. Маълум бўлишича, Ализода шўро давридаги энг дахшатли қамоқхоналаридан бирида, бир кишилиқ камерада 8 йил умрини ўтказган. Энг фожиали томони, Ализодага ёлғон кўрсатма берган одам унинг энг яқин дўсти эди. У кейинчалик машҳур ёзувчига айланади. Орадан бир қанча вақт ўтиб, у ҳам НКВД томонидан қамоққа олиниб, Сибирга сургун қилинади ва ўша ерда оламдан ўтади. Ализода халқ душмани деб эълон қилингандан кейин шаҳар ижроия қўмитасида фаолият кўрсатаётган ўғли, фабрикада ишлаб турган укаси хибсга олинади. Ализоданинг оиласи боқувчисиз қолади. Ўша пайтда Саид Ризо Ализоданинг янги китоби чоп қилинган бўлиб, катта қийматдаги қалам ҳаққи олиш имконияти бор эди. Лекин терговчи Ализодага пулни олиш учун ишончнома ёзишга рухсат бермайди. Маълум бўлишича, унга икки марта айблов эълон қилинган бўлиб, ҳеч бири исботланмаган. Ализоданинг айбловларини тан олмагани, ҳужжатларни имзоламагани учун ваҳшийларча қийноққа солинади. У қийноқлар туфайли ҳушидан кетар, ўзига келиши учун маҳбус устидан музли сув қуйилиб, яна қийноққа солинади. Ализода уч йил мобайнида Тошкентдаги тергов камерасида хибсда сақланган. Кейинчалик Москвада Ализодага ҳукм чиқарилиб, уни Тоболска – бир пайтлар декабристлар жазо муддатини ўтаган жойга сургун қилинади.

Кучли қийноқ ва совуқ натижасида Саидризо Ализода сил касалига йўлиқади. Унинг ўлиб қолишидан кўрққан турма раҳбарияти Саид Ризо Ализодани Владимир шаҳридаги сиёсий маҳбуслар сақланадиган жазони ўташ колониясига жўнатади. Оғир қийноқлар, руҳий босимлар Ализоданинг соғлигига таъсир қилиб, у ўша ерда вафот этади. Невараси Фарҳод Ализода узок йиллар мобайнида бобосининг қамоқхоналарда кечган ҳаёт йўлини ўрганди, изланди. У 1987 йилда Владимир шаҳридаги турма қабристонидан мустабид шўро тузуми

таҳқирларига бардош бериб, руҳан синмаган, ватан озодлиги учун жонини фидо қилган бобосининг қабрини топди.

Фарҳод Ализода шаҳар ҳокимидан бобосининг хокини Самарқандга олиб кетиши учун рухсат сўрайди. Ҳоким Саид Ризо Ализоданинг иврит тилини билганини эшитиб, шундай дейди: “Биз бобонгизни биламиз. Мен яҳудий бўлганим ва бу тилни билмаганим учун афсусдаман. Сизга албатта ёрдам бераман”. У маҳаллий амалдорлар қибри, диёнатсизлиги туфайли анча сарсон бўлди. Фарҳод Ализода ўн йил давомида бобосининг қабрини қўчириб келиш учун керакли ҳужжатларни тўплади ва *ниҳоят узоқ сарсонгарчиликлардан сўнг улуг инсоннинг хоки ўз юртига қайтди ва Самарқандда қўним топди.*

Ушбу мақола XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўрта Осиёда, хусусан Туркистонда юзага келган жадидчилик ҳаракати ҳақида батафсил маълумот беради. Мақолада қуйидаги асосий фикрлар илгари сурилган:

1. Жадидчилик ҳаракати асосан маърифатпарварлик ғояларига асосланган бўлиб, халқни маърифатли қилиш, диний хурофотлардан озод этиш ва миллий ўзликни англашга қаратилган эди.

2. Жадидлар халқ учун янги усулдаги мактаблар очиш, дарсликлар яратиш, газета-журналлар нашр этиш орқали ўз ғояларини тарқатишга ҳаракат қилганлар.

3. Исмоилбек Гаспирали, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний каби маърифатпарварлар жадидчилик ҳаракатининг етакчилари бўлган.

4. Жадидлар фаолияти нафақат таълим соҳасида, балки ижтимоий-сиёсий ҳаётда ҳам муҳим роль ўйнаган.

5. Мақолада жадид намоёндаларидан бири - Саид Ризо Ализоданинг ҳаёти ва фаолияти батафсил ёритилган. Унинг кўп тилларни билиши, маърифатпарварлик фаолияти ва кейинчалик қатағон қилиниши ҳақида маълумот берилган.

6. Жадидчилик ҳаракати гарчи қисқа муддат давом этган бўлса-да, Ўрта Осиё халқларининг миллий уйғониши ва маънавий тараққиётида муҳим аҳамият касб этгани таъкидланган.

Хулоса қилиб айтганда, мақола жадидчилик ҳаракатининг моҳияти, мақсадлари ва унинг намоёндалари ҳақида кенг қамровли маълумот беради, шунингдек бу ҳаракатнинг Ўрта Осиё халқлари тарихидаги ўрни ва аҳамиятини кўрсатиб беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бегали Қосимов. Уйғонган миллат маърифати. – Т.: Маънавият, 2011.
2. Исмоилбек Гаспиринский. Ҳаёт ва мамот масаласи. – Т.: Маънавият, 2006.
3. “Ойна” жаридаси. 1913 йил, 12-сон
4. “Янги дунё” газетаси. 1911 йил, 11-сон.

КИШИЛАРГА ОЗОР БЕРМАСЛИК

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ

Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Мусулмон – мусулмонлар унинг тили ва қўлидан омонда бўлган кишидир”, дедилар.

* * *

Ҳадисда одамларга озор беришдан сақланиш исломнинг энг муҳим шўъбаларидан экани айтилмоқда.

Уламолар айтадики, бу ерда мусулмонлар сўзи ғолиб эътибордан айтилган. Бу гап мусулмонлар юртида, мусулмонлар жамоаси ичида айтилган. Бу дегани мусулмонлардан бошқаларга озор берса бўлади дегани эмас. Демак, мусулмон бўлмаганлар ҳам мусулмондан озор кўрмасин, дейилмоқда.

Гайримусулмонлар ҳам мусулмондан озор чекмасин дейилган. Мусулмон бўлмаган киши ҳам бир инсон, шариатда ҳатто ҳайвонга ҳам озор бермаслик буюрилган.

Нима учун ҳадисда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам озор бермаслик аъзолари сифатида фақат кишининг тили ва қўлини зикр этдилар? Чунки инсон кўпинча тили ёки қўли билан озор етказди. Тил билан бошқани қалбини синдиради, сўқади, таънаю дашном қилади, гийбат қилади. Қўл билан уради, устидан ёзиб озор беради. Демак, одатда озор етказиладиган аъзолар зикр этилган. Мақсад саломатликни шу иккисигагина чеклаш эмас, балки мутлақ зарар етказишдан қайтарилган.

Бу ҳадис исломий ҳаётнинг асоси ҳисобланадиган ҳадислардан биридир. Гўё исломий муошарат аҳкомлари шундан шохлаб чиқади. Масалан, жамоат билан намоз ўқишнинг фазилати ва унинг савоби зиёда бўлиши ҳадисларда айтилган. Лекин бир одамнинг жисмидан доим йиринг оқиб туради. Бу одам жамоатга борса, одамлар азиятланади. Бундай инсоннинг жамоатга бориши жоиз эмас. У уйида намоз ўқиши керак. Бошқаларга озор беришдан сақланиши керак.

Ҳажарул асвадни ўпиш жуда ҳам фазилатли амал. Ҳадисда ким ҳажарул асвадни ўпадиган бўлса, гўё у Аллоҳ таоло билан кўришгандай бўлади дейилган. Унинг ҳамма гуноҳи афв қилинади. Бундан ортиқ қандай фазилат бўлиши мумкин?! Ҳамма шу фазилатга эга бўлишга интилади. Лекин ҳамма Ҳажарул асвадга ўзини урадиган бўлса, тикилинч ва издиҳом бўлади. Мана шундай вақтда Ҳажарул асвадни ўпишга буюрилмайди. Бошқага озор бериб Ҳажарул асвадни ўпишдан қайтарилади. Ҳажарул асвадни ўпиб савоб оламан деган одам бошқаларга озор бериб, гуноҳкор бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Демак, шариат ҳамма соҳада зарарни эътиборга олган. Ҳеч қачон мусулмон киши тарафидан бошқаларга озор етмасин. Яъни бировга озор етказмаслик диннинг асли моҳиятидир.

Анваршоҳ Кашмирий раҳимахуллоҳ айтган эканлар: “Мусулмон – мусулмонлар унинг тили ва қўлидан омонда бўлган кишидир” деганда – “Комил мусулмон бошқага озор етказмайди”, дея тушуниш лозим. Гарчи муфтий мусулмонга озор етказган одамни куфрга ҳукм қилмаса ҳам, лекин бундай кишининг одамгарчилиги йўқ, диндиёнати – исломи йўқдек экан”.

Ҳозир ўзимизнинг ҳолимизга бир қарайлик: ўзи саҳиҳ мусулмонмизми ёки ундай эмасми?! Биз бошқага озор бермасликни одатимиз ва хулқимиздан ҳам чиқариб юбордик. Уни диннинг ҳиссаси деб тушунмайдиган бўлиб қолдик. Нохуш нарсаларни кўчаларга ташлаймиз, инсонларга бундан озор етади. Масжидга бориб шундай жойда туриб намоз ўқиймизки, олдимиздан бошқа одам ўта олмайди. Шунда ўтувчи гуноҳкор бўлмайди, аксинча йўлни тўсиб олиб намоз ўқиган гуноҳкор бўлади. Чунки бир чеккада намоз ўқиб бошқага озор бермасликка имконияти бор эди.

Ҳожатхоналарда сувни оқизишга ҳам эътиборсизлик қиламиз. Бошқа одам ортимиздан кириб азиятланади. Бу – кабира гуноҳ, сагира эмас. Бу ерда озор бериш бор. Буларни диний ҳаётимиздан ташқари нарса деб тушуниб қолдик.

Хулоса шуки, мусулмон тили ва қўли билан бирон инсонга озор етказса, Иломга муносиб бўлмаган ишни қилган бўлади.

ИМОН ҲАЛОВАТИ

عَنْ عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ حَلَاوَةَ الْإِيمَانِ: أَنْ يَكُونَ اللَّهُ وَرَسُولَهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا، وَأَنْ يُحِبَّ الْمَرْءَ لَا يُحِبُّهُ إِلَّا لِلَّهِ، وَأَنْ يَكْرَهُ أَنْ يَعُودَ فِي الْكُفْرِ كَمَا يَكْرَهُ أَنْ يُدْفَنَ فِي النَّارِ

Анас розияллоху анхундан ривоят қилинади:

“Набий соллаллоху алайҳи васаллам: **“Уч нарса бор. Кимда улар бўлса, имоннинг ҳаловатини топибди: Аллоҳ ва унинг Расули унга бошқалардан кўра суюқлироқ бўлиши; Инсон (бировни) яхши кўрса фақат Аллоҳ учун яхши кўриши; Куфрга қайтишни эса худди оловга ташланишни ёмон кўргандек ёмон кўриши”**, дедилар”.

* * *

“Ҳаловат” сўзи луғатда “ширинлик” деган маънода келади. Шакар ёки асалнинг ширин чиқишига “ҳаловат” дейилади.

Ҳадиси шарифда ширинлик ва маза назарда тутилмаган. Балки имоннинг тақозосига ва талабига амал қилгани сабабидан, ундаги ўзига хос машаққатларга сабр қилиш натижасида ана шу машаққатларнинг мусулмон кимсага тотли ва мазали туюлиши назарда тутилган.

Аллоҳ йўлида машаққатларга сабр-бардош бериш оқибатида инсонда лутф пайдо бўлади, қанақадир лаззат сезилади. Бу лаззат Аллоҳга бўлган муҳаббат сабабли инсонга бошқа ҳар қандай лаззат ва ҳаловатлардан кўра тотлироқ туюлади. Бироқ бу даражани Аллоҳ таоло ҳаммага ҳам беравермайди. Балки ўзининг хос бандаларига ато қилади. Ана шу нарса имоннинг лаззати бўлади ва уни “имон ҳаловати” деб аталади.

Мазкур ҳадисда уч нарса кимда бўлса, имоннинг ҳаловатини тотади, деб марҳамат қилинган.

Улардан биринчиси, Аллоҳ ва унинг Расули унга бошқалардан кўра севимлироқ бўлишидир. Яъни, Аллоҳ ва унинг Расули ҳақиқий мўминга ҳамма нарсадан ва ҳамма кимсадан кўра маҳбуброқ бўлади. Бу ердаги муҳаббатдан мурод табиий муҳаббатдир. Кимда ана шу табиий муҳаббат пайдо бўлса, унга имоннинг ҳаловати насиб этади. Чунки муҳаббат бор бўлса, машаққатлар унга ҳаловат бўлиб туюлади. Бу йўлда у ўзининг барча орзу-истакларини Аллоҳ ва унинг Расули хоҳишига боғлаб қўяди. Дунёда бўлаётган барча нарсалар, ҳамма ҳодисалар, мудҳиш воқеалар Аллоҳ таолонинг хоҳиш-иродаси билан бўлаётганини чин дилдан ҳис қиладиган бўлиб қолади. Бу мусибатлар қаршисида қалби сиқилса ҳам, асло тушқунликка тушмайди. Ҳаммасини Аллоҳга ҳавола қилиб қўяди.

Имоннинг ҳаловатини топишда иккинчи нарса – инсон кимни севса, фақат Аллоҳ учун севиши, Аллоҳ учун яхши кўриши экан. Бировга муҳаббат қўйса, Аллоҳнинг ризолиги учун муҳаббат қилсин. Бу ҳам олдинги шартга боғлиқ табиий муҳаббатдир. Инсон дунёдаги нарсаларга – ота-онага, бола-чақага, қариндош-уруғларга, Ватанга муҳаббат қўйиши Аллоҳ учун бўлиши керак. Аллоҳдан бошқага муҳаббат қўяётганининг сабаби – Аллоҳнинг ўзи шунга буюргани учундир. Аллоҳ ва унинг Расулига муҳаббат бўлиши бошқаларга умуман муҳаббат қилмасликни тақозо этмайди. Уларга нисбатан муҳаббат ҳам Аллоҳ ва унинг Расули буюргани сабабидан, суннатга эргашиб сабабидан бўлиши лозим. Демак, Аллоҳнинг розилиги учун, Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васалламнинг ўз аёллари ва фарзандларига муҳаббат кўрсатганларига эргашгани учун инсон ота-онасига ёки фарзандларига муҳаббат қўйиши суннатга эргашиб саналади. Демак, бу муҳаббат ҳам Аллоҳга муҳаббат сабабидан бўлади. Бу мақом аслида Пайғамбарларнинг мақомидир. Сўнг Аллоҳнинг дўстларига мерос бўлади. Бу муҳаббат табиий бўлгани билан, у ҳаракат ва интилиш сабабидан юзага келади. Бундай муҳаббат фақат унга интилган кимсага берилади, холос.

Имон ҳаловатини топишнинг учинчи шarti – худди оловга ташланишни ёмон кўргани каби куфрга қайтишни ёмон кўриши. Яъни, инсон тириклайин ўтга ташланишни ёмон кўргани каби, куфрга қайтишни ҳам шундай ёмон кўриши лозим. Мана шу охири ҳолат юқоридаги иккита шартнинг натижаси ҳисобланади. Аллоҳ ва Унинг Расулини яхши кўрса, у куфрни асло ёқтирмайди. Унинг қалбида куфрга қайтишга истак ҳам, хоҳиш ҳам қолмайди.

“Саҳиҳи Бухорий” шарҳи (2-жилд) китоби асосида тайёрланди

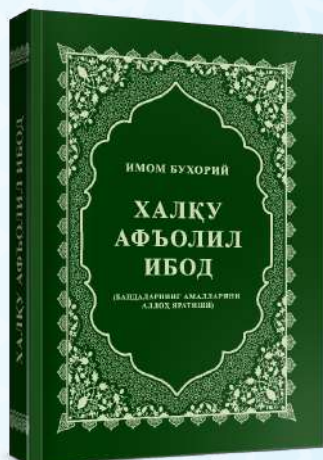
Равшан ЭЛМУРОДОВ,

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

"XALQU AF'OLIL IBOD"

("BANDALARNING AMALLARINI ALLOH YARATISHI")

Ushbu kitob Imom Buxoriyning “Xalqu af’olil ibod” (“Bandalarning amallarini Alloh yaratishi”) asari tarjimasi va sharhidir. Kitobda Alloh taoloning kalom sifati borligi va bu borada ulamolarning qarashlari, “Qur’on maxluqdir” degan fikrdagilarning botil da’volariga ilmiy raddiyalar berilgan bo’lib, 663 ta hadis va xabar jamlangan. O’n ikki bobdan iborat ushbu asar noto’g’ri e’tiqoddagi oqim va fiqrlarning g’oyalariga qarshi raddiya sifatida keltirilgan dalillarni qamrab olganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Asar o’quvchiga yanada tushunarliroq bo’lishi uchun unga batafsil sharh-izohlar berilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning 2023-yil 20-dekabrda 03-07/9469 raqamli xulosasi asosida nashrga tayyorlandi.

Batafsil BUKHARI.UZ saytida

2025-YIL UCHUN JURNALIMIZGA OBUNA BOSHLANDI!

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro
ilmiy-tadqiqot markazi rekvizitlari:
O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G‘aznachiligi
H/r: 23402000300100001010
INN (STIR): 201122919 MFO: 00014
Markaziy bankning Toshkent shahar XXXM
SHHV: 400110860182247015100253001
INN (STIR): 207265166
Murojaat uchun telefon: (0366) 240 2019

**Obuna
indeksi –
№ 946, 947
Bir yillik
obuna narxi –
360 000
so‘m**

MANZILIMIZ:

141306, Samarqand viloyati,
Payariq tumani, Xo‘ja Ismoil shaharchasi.

E-mail: buxoriysaboqlari@bukhari.uz
Web-sahifa: www.bukhari.uz
Telefonlar:
(0366) 240-2019, (0366) 240-2011,
(+99899) 735-02-85

Bosishga 30.09.2024 yilda ruxsat berildi.
Qog‘oz bichimi – 60x84 1/8.
Ofset bosma usulida bosildi.
Bosma tabog‘i – 10. Adadi – 150.
Buyurtma № 30/09.
Nashr indeksleri – № 946, № 947.
ISSN 2181-4791

Jurnal 2019-yil 8-aprelda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti
Administratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan
№ 0057 raqami bilan ro‘yxatga olingan.

Bir yilda to‘rt marta chop etiladi.

Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Tahrir hay’atining fikri muallif fikridan farq qilishi mumkin.

Jurnal andazasi tahririyatning kompyuter bo‘limida
tayyorlandi.

Jurnal «SHABNAM SUPER PRINT» MCHJ
bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Samarqand shahri, Ziyokorlar ko‘chasi, 1-uy.
Tel.: (+99890) 104-13-33.

**“Dunyoda ilmdan boshqa najot yo‘q
va hech qachon bo‘lmagay”**

Imom Buxoriy